

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II w KRAKOWIE
WYDZIAŁ HISTORII I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

OLENA KOVALENKO

**Narracje historyczne w sowieckich przewodnikach
turystycznych po Moskwie i Kijowie (1922-1991)**

Praca doktorska
napisana pod kierunkiem dra hab. Jakuba Sadowskiego

KRAKÓW 2019

OPIS BIBLIOGRAFICZNY PRACY

Autor: Olena Kovalenko

Tytuł pracy: *Narracje historyczne w sowieckich przewodnikach turystycznych po Moskwie i Kijowie (1922-1991)*

Typ pracy: doktorska

Promotor: dr hab. Jakub Sadowski

Kraków 2019

Liczba stron: 289

Abstrakt

W pracy omówiono teksty przewodników sowieckich po Moskwie i Kijowie, szczegółowej analizie poddano zawarte w nich narracje historyczne. Wykorzystując metody semiotyki i antropologii kulturowej ukazano podstawowe typy narracji przewodnikowych oraz mechanizmy ich konstruowania. W pracy przedstawiono strukturę badanych przewodników, opisano sposoby selekcji i hierarchizowania faktów historycznych oraz podstawowe zabiegi narracyjne stosowane przez autorów. Zestawienie tekstów moskiewskich i kijowskich uwzględnia perspektywę historii ogólnosowieckiej i narodowej. Bazę źródłową niniejszej rozprawy stanowią 34 przewodniki po Moskwie wydane w latach 1923-1989 oraz 17 przewodników po Kijowie, które ukazały się między rokiem 1929 a 1987. Bibliografia naukowa wynosi 126 pozycji.

Słowa kluczowe:

a/ Włodzimierz Lenin, Józef Stalin, Bohdan Chmielnicki;

b/ przewodnik turystyczny, historia dawna, historia rewolucyjna, historia sowiecka, wątek narracyjny, kompozycja;

c/ Moskwa, Kijów, ZSRR, Rosja, Ukraina.

Spis treści

Wstęp	6
Rozdział 1. Przewodniki po Moskwie i Kijowie – kontekst historyczny	
1.1. Geneza gatunku przewodnika turystycznego. Przewodnik a inne teksty podróżnicze	14
1.2. Ewolucja przewodnika turystycznego w Imperium Rosyjskim	21
Rozdział 2. Korpus analizowanych przewodników turystycznych	27
2.1. Uwagi ogólne	28
2.1.1. Przewodniki po Moskwie	28
2.1.2. Przewodniki po Kijowie	42
2.2 Ewolucja przewodników – główne tendencje	50
Rozdział 3. Funkcje i kompozycja przewodników	
3.1. Funkcje	52
3.2. Kompozycja	63
3.2.1. Selektywność i hierarchiczność tekstu	63
3.2.2. Narracyjność tekstu	71
Rozdział 4. Historia przedrewolucyjna: typy narracji historycznych	
4.1. Historia przedrewolucyjna w przewodnikach po Moskwie	76
4.1.1. Przewodniki z lat dwudziestych: redukcja referencyjna i sugestywny obraz przeszłości	76
4.1.2. Przewodniki z okresu stalinizmu: powrót historii narodowej	82
4.1.3. Przewodniki powojenne: narracje skompresowane	91
4.2. Historia przedrewolucyjna w przewodnikach po Kijowie	
4.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: fakultatywność historii dawnej vs kodyfikacja historii ruchów protestacyjnych	97
4.2.1.1. Narracje o dziejach dawnych	97
4.2.1.2. Historia ruchów rewolucyjnych: narracja genealogiczna	108
4.2.2. Przewodniki powojenne: narracje spójne i parcelowane	

4.2.2.1. Innowacje w zakresie pojęć historiograficznych	116
4.2.2.2. Narracje spójne	127
4.2.2.3. Narracje parcelowane	136
4.2.2.4. Narracje-wzmianki o wybitnych postaciach	137
Rozdział 5. Historia rewolucyjna: typy narracji historycznych	
5.1. Historia rewolucyjna w przewodnikach po Moskwie	140
5.1.1. Przewodniki z lat dwudziestych: w poszukiwaniu schematów narracyjnych	140
5.1.2. Historia rewolucyjna w przewodnikach wydanych po roku 1937: w stronę redukcji referencyjnej	147
5.1.2.1. Narracje parcelowane i „rewolucjonizowanie” przestrzeni	147
5.1.2.2. Narracje o pierwszej rewolucji rosyjskiej	152
5.1.2.3. Redukcja referencyjna w narracjach o rewolucji październikowej	154
5.2. Historia rewolucyjna w przewodnikach po Kijowie	
5.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: przyspieszenie historii	168
5.2.2. Przewodniki powojenne: narracje parcelowane i wątek rewolucji jako środek kompozycyjny	184
Rozdział 6. Historia sowiecka: typy narracji historycznych	
6.1. Historia sowiecka w przewodnikach po Moskwie	198
6.1.1. Przewodniki przedwojenne: w poszukiwaniu istoty Moskwy sowieckiej	198
6.1.2. Przewodniki powojenne: redukcja do wątku konstruowania	212
6.1.3. „Ścieżka leninowska” w narracjach o Moskwie sowieckiej	
6.1.3.1. Przewodniki przedwojenne: wątek życiorysu Lenina	228
6.1.3.2. Przewodniki powojenne: kompozycyjna funkcja biografii Lenina	233
6.2. Historia sowiecka w przewodnikach po Kijowie	
6.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: zwalczanie figury „Kijów-matka miast ruskich”	244

6.2.2. Przewodniki powojenne: redukcja do wątków rozbudowy	
i wojny	253
6.2.2.1. Budownictwo mieszkaniowe	259
6.2.2.2. Motyw pomocy braterskiej	264
6.2.2.3. Druga wojna światowa	267
Zakończenie	272
Bibliografia	280

Wstęp

Przewodniki turystyczne zajmują szczególne miejsce wśród form literatury podróżniczej. Są to teksty praktyczne, towarzyszące człowiekowi podczas poruszania się po nieznanym przestrzeni. Wartość i użyteczność przewodnika wyznacza przede wszystkim jego synkretyzm – łączy on bowiem fragmenty werbalne i graficzne (obrazki, mapy, zdjęcia), jednocześnie prowadzi¹, opowiada, pokazuje i przekonuje, pomaga w logistycznej organizacji podróży, jak również opowiada historię wybranego miejsca, miasta czy regionu. Ze względu na tę ostatnią osobliwość przewodniki turystyczne mogą być cennym źródłem w badaniach historycznych nad dziejami jakiegoś terytorium. W niniejszej rozprawie podejmiemy próbę analizy przewodników sowieckich po Moskwie i Kijowie, skupiając się na zawartych w nich narracjach historycznych. Spróbujemy również określić typy takich narracji oraz mechanizmy ich konstruowania.

Pierwsze prace z zakresu narratologii historycznej – *Laws and Explanation in History* Williama Draya² i *Analytical Philosophy of History* Arthura C. Danto³ – poświęcone były przede wszystkim problemowi wyjaśniania historycznego i określeniu struktury narracji historycznej. Wydana w roku 1973, książka Haydena White'a *Metahistory*⁴ uważana jest za przełomową dla ówczesnych badań narratologicznych. Amerykański badacz skupił się w niej na „poetyce pisarstwa historycznego”, uwypuklając retoryczny wymiar tworzenia tekstów historycznych i, zdaniem Ewy Domańskiej, dostarczając tym samym narratywizmowi programu badawczego⁵. W latach osiemdziesiątych tradycja narratologiczna wzbogaciła się o publikacje Franka Ankersmita, w których gruntownej analizie poddane zostały kwestie przedstawiania oraz reprezentacji historycznej, a także o *Temps et récit* Paula Ricoeura⁶. W Polsce problemami historiopisarstwa od strony metodologicznej zajmował się Jerzy Topolski. Ważnymi dla warsztatu historyka stały się jego publikacje *Metodologia historii*⁷ i *Teoria wiedzy historycznej*⁸. Natomiast w dorobku rosyjsko- i ukraińskojęzycznej humanistyki

1 W języku polskim oprócz własnego leksemu „przewodnik” funkcjonuje też zapożyczenie z łaciny vademecum (wademekum), którego etymologia (vade mecum – to jest: chodź ze mną) – przejrzyste wskazuje na funkcję tego typu tekstów, tzn. oprowadzanie turystów po pewnym terytorium. Zob.: *Encyklopedia Powszechna. T. 26: Ula-Wikaryusz*, Warszawa 1867, s. 120. W pracy tej będziemy stosować pojęcia przewodnik i wademekum wymiennie.

2 W. Dray, *Laws and Explanation in History*, Oxford 1957.

3 A.C. Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1965.

4 H. White, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore, London, 1973.

5 E. Domańska, *Historia egzystencjalna*, Warszawa 2012, s. 19.

6 P. Ricoeur, *Temps et récit*, Paris 1983.

7 J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984.

8 J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Warszawa 1983.

brakuje gruntownych monograficznych opracowań tematów dotyczących narracji historycznych.

Wspólną cechą tekstów narratologicznych jest ich skupienie się na zagadnieniach stricte teoretycznych, czy też na analizie wybranych dzieł profesjonalnych historyków. Metodologię narratywizmu jednak rzadko się aplikuje do badania tekstów z innych dziedzin. Brakuje również narratywistycznej analizy przewodników, które – mimo tego, że należą do tekstów popularno-naukowych – tworzą opowieść o przeszłości miast i regionów.

Tematy związane z historią czy współczesnym funkcjonowaniem przewodników turystycznych cieszą się niewielką popularnością wśród badaczy polskich i zagranicznych. Większość rozpraw to słabo podbudowane metodologicznie analizy pojedynczych przewodników, które nie podejmują próby wyróżnienia i usystematyzowania cech gatunkowych tego typu tekstów. Rzadziej spotykane są opracowania komparatystyczne, poświęcone historii, teoretycznym zagadnieniom czy gatunkowym cechom przewodników. Wśród takich generalizujących prac obecnie zauważyć można dwie zasadnicze tendencje.

W obrębie pierwszej badacze rozpatrują przewodnik w kontekście strategii marketingowych: przede wszystkim interesują ich kwestie autentyczności/nieautentyczności doświadczenia turystycznego, „konsumpcji” zabytków, kreowania rytuałów turystycznych, historyczne powiązania przewodników i reklamy etc. W tym kontekście warto wymienić książki Nicholasa T. Parsonsa *Worth the Detour: A History of the Guidebook*⁹ i Iriny Rucynskiej *Путеводитель как феномен массовой культуры*¹⁰. Parsons w swojej rozprawie śledzi historię wademeków od czasów starogreckich do współczesności, skupiając szczególną uwagę na historii najbardziej znanych wydawnictw podróźniczych – Johna Murraya i Karla Baedekera. Analizując wpływ przewodników na kształtowanie wyobrażeń o regionie i kwestię autentyczności doświadczenia turystycznego, Nicholas Parsons jednak analizuje kontekst Europy Zachodniej. Książka Iriny Rucynskiej napisana została w oparciu o materiały prowincjonalnych wademeków rosyjskich z XIX – początku XX wieku. Badaczka wychodzi z założenia, że przewodnik jest fenomenem kultury masowej, a więc zasadniczą jego funkcją jest kształtowanie obrazu miejsc zabytkowych oraz stereotypowych zachowań turystycznych. Praca Iriny Rucynskiej zawiera wiele ciekawych spostrzeżeń odnośnie form

9 N. T. Parsons, *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, New York 2008.

10 И. Руцинская, *Путеводитель как вид справочного издания: специфика жанра и формы «взаимодействия» с читателем*, „Мова і культура” 2011, nr 14, t. 2., s. 81-82.

„współpracy” przewodnika z czytelnikiem, jak również odnośnie synkretyczności gatunku.

Marketingowe i reklamowe strategie przewodników są przedmiotem rozważań w wielu artykułach naukowych, w tym Ester Allen *Money and little red books: Romanticism, Tourism, and the Rise of the Guidebook*, Jakuba Źmidzińskiego *Przewodnik jako scenariusz rytuałów turystycznych*¹¹, Ludmiły Kisielowej *Путеводитель как семиотический объект*¹², Ludmiły Bachwałowej *Взаимодействие жанровой модели „классического” путевогодителя с жанром телепутешествия в отечественном телевизионном дискурсе*¹³.

Drugim kierunkiem postępowania w uogólniających badaniach wademeków jest analiza lingwistyczna, w ramach której autorów interesują językowe cechy tekstów przewodnikowych. W kategorii tej warto wymienić rozprawę Marii Mocarz pod tytułem *Interkulturowość w przewodniku turystycznym. Studium o odbiorze inności w przekładzie*¹⁴. Zastanawiając się nad bardziej ogólnymi problemami, takimi jak funkcje przewodników, ich typologia i kompozycja, sposoby eksplikacji w tekstach przewodników, badaczka na pierwszym miejscu uwzględnia kwestię tłumaczenia realiów kulturowych. Z kolei w artykule Danuty Ostaszewskiej *Przewodnik turystyczny: z badań nad modelem i jego przeobrażeniami*¹⁵ refleksji poddano komunikacyjną, wartościującą oraz fatyczną funkcję przewodników XVII-wiecznych. Skupiając się na kategorii opisu jako specyficznego modusu językowego autorka analizuje językowe markery wartościowania przedstawianej w przewodnikach rzeczywistości. Teżsame kwestii poświęcone są rozprawy Sabiny Owsianowskiej *Przekaz wartości w tekście przewodnika turystycznego*¹⁶ i Marii Mocarz *Wartościowanie w dyskursie turystycznym – implikacje dla komunikacji interkulturowej*¹⁷. Owsianowska próbuje zdefiniować i określić teoretyczne pojęcia wartości, stereotypu, reprezentacji i atrakcji turystycznej, a Maria Mocarz na przykładzie współczesnych przewodników po miastach Polski analizuje językowe manifestacje aksjologii przewodnikowej – czyli to, jak teksty wademeków wpływają na kształtowanie etycznych

11 J. Źmidziński, *Przewodnik jako scenariusz rytuałów turystycznych (na podstawie dawnych bedekerów pienińskich)*. *Narodziny pewnej religii*, „Napis” 2010, nr XVI, s. 477-493.

12 Л. Киселева, *Путеводитель как семиотический объект: к постановке проблемы (на примере путеводителей по Эстонии XIX в.)*, [w:] *Путеводитель как семиотический объект*, red. Л. Киселева, Tartu 2008, s. 15-40.

13 Л. Бахвалова, *Взаимодействие жанровой модели „классического” путевогодителя с жанром телепутешествия в отечественном телевизионном дискурсе*, [w:] *Человек в информационном пространстве: материалы научно-практической интернет-конференции, Ярославль, 15 октября – 15 ноября 2014 г.*, Ярославль 2014, <http://yspu.org/images/e/e9/BakhvalovaL%D0%95.pdf> (dostęp: 02.06.2018).

14 M. Mocarz, *Interkulturowość w przewodniku turystycznym. Studium o odbiorze inności w przekładzie*, Lublin 2011.

15 D. Ostaszewska, *Przewodnik turystyczny: z badań nad modelem i jego przeobrażeniami*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 1: *Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2000.

16 S. Owsianowska, *Przekaz wartości w tekście przewodnika turystycznego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Zamiejscowego w Chorzowie Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” 2003, nr 4, s. 121-139.

17 M. Mocarz, *Wartościowanie w dyskursie turystycznym. Implikacje dla komunikacji interkulturowej*, „Roczniki humanistyczne” 2010, t. LVIII, z. 7, s. 123-134.

i poznawczych wartości u czytelników.

W humanistyce rosyjsko- i ukraińskojęzycznej powstało niewiele rozpraw poświęconych przewodnikom po Kijowie i Moskwie. Jako wyjątkowe można tu wymienić prace Kateryny Dysy poświęcone XIX-wiecznym przewodnikom kijowskim – *Образ современного міста в путівниках по Києву межі XIX-XX сторіч*¹⁸, *Путівник Вацлава Чеховського „Кіјów і Jego Раміяткі” як приклад представлення польських місць пам’яті у Києві*¹⁹ oraz *Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону?*²⁰. Wademeka moskiewskie stały się przedmiotem zainteresowań historyka Jurija Aleksandrowa, którego praca *Москва. Диалог путеводителей*²¹ podaje krótki, w stylu kronikarskim, historyczny przegląd przewodników po Moskwie, zaczynając od tekstów najdawniejszych i kończąc na latach osiemdziesiątych XX wieku.

Sowieckie przewodniki, a zwłaszcza kwestia ich narracyjności, dotychczas pozostają strefą *terra incognita* dla historyków, lingwistów i kulturoznawców. Specyfikę gatunku przewodnika turystycznego wyznacza przede wszystkim jego synkretyczność. Mimo zmieniających się warunków przekazu i kontekstu funkcjonowania, przewodnik był i pozostaje strukturą złożoną, zawierającą opisy, informacje, komentarze, praktyczne wskazówki i polecenia dla turystów. Użytkowe informacje o miejscach noclegowych, restauracjach i dojazdach przeważnie są dodatkiem do rozbudowanych opisów dzielnic miasta i poszczególnych zabytków. Szukając narracji historycznych w przewodnikach wychodzimy z założenia, że przestrzeń koduje fakty i idee: każdy element w przestrzeni miejskiej (ulicę, dom, stadion, pomnik, plac etc.) można rozpatrywać jako znak - jako taki element rzeczywistości, przez którego postrzeganie w umyśle odbiorcy dokonuje się proces interpretacji, prowadzący do innego elementu rzeczywistości, do idei czy wyobrażenia. Przewodnik wykorzystuje obrazy (werbalne czy graficzne) obiektów przestrzeni miejskiej do tworzenia pewnych komunikatów, w tym do opowiadania historii miasta czy kraju. Francuski kulturoznawca Michel de Certeau utożsamia punkty w przestrzeni ze strukturami temporalnymi (historiami, faktami): „Miejsca to fragmentaryczne i zamknięte na sobie historie oraz ściśnięty czas – można go rozwinąć, lecz,

18 К. Диса, *Образ современного міста в путівниках по Києву межі XIX-XX сторіч*, [w:] *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть*, ред. К. Диса, О. Бетлій, О. Мартинюк, Київ 2016, s. 82-95.

19 К. Диса, *Путівник Вацлава Чеховського „Кіјów і Jego Раміяткі” як приклад представлення польських місць пам’яті у Києві*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2014, nr 156, s. 23-32.

20 К. Диса, *Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону?*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2015, nr 169, s. 24-30.

21 Ю. Александров, *Москва. Диалог путеводителей*, Москва 1980.

podobnie do strony historii, on zostaje w rezerwie, w zaszyfrowanym wyglądzie”²². Bowiem przedstawiając plac Czerwony w Moskwie żaden przewodnik nie ograniczy się do deskrypcji jego rozmiaru, kształtu czy nawierzchni. W opowieściach o placu Czerwonym niewątpliwie pojawią się narracje o wszystkim, co się na nim wydarzyło w ciągu jego 500-letniej historii – odwołując się do języka źródeł „opowie on o walce bohaterskiej Kuźmy Minina i Dymitra Pożarskiego, starciach rewolucyjnych, defiladach Armii Czerwonej w 1941 i 1945 roku oraz o corocznych pochodach pierwszomajowych”²³. A więc przewodnik nie tylko układa fragmenty przestrzeni miejskiej w ścieżki turystyczne, lecz także uporządkowuje fakty historyczne, komunikowane za pośrednictwem obrazów przestrzennych.

Wykorzystując do analizy materiału metodologię semiotyki i antropologii kulturowej, a głównie prace Jurija Łotmana i Borisa Uspienskiego, Umberto Eco, Rolanda Barthes’a, Andrieja Ikonnikowa, Władimira Kaganskiego, Jana i Aleidy Assmann postaramy się wykazać, w jaki sposób odzwierciedlona w przewodnikach przestrzeń Moskwy i Kijowa przechowuje i tworzy opowieści o czasach dawnych. Fakty historyczne, wypełniające tekst przewodnika, nie są ułożone w postaci kronikarskiej. Autorzy przewodników dokonują selekcji wydarzeń czy zjawisk, wartych „zaistnienia” w przestrzeni turystycznej i komponują historie przewodnikowe w taki sposób, by za ich pomocą donieść do czytelnika jakiś sens bądź wytłumaczyć mu cały proces historyczny. Teleologiczność narracji historycznej – zasada, którą uznajemy za podstawową w analizie tekstów przewodnikowych – została opisana m. in. w publikacjach Haydena White’a, Arthura C. Danto i Jerzego Topolskiego²⁴.

Odwołując się do dorobku teoretycznego powyższych autorów spróbujemy przeanalizować, w jaki sposób i jakie narracje historyczne kształtowane są w sowieckich przewodnikach po Moskwie i Kijowie. O ile wybór tekstów opisujących Moskwę jako stolicę ZSRR jest oczywisty, o tyle wybór kontrapunktu w postaci literatury turystycznej o Kijowie wymaga komentarza. Oba miasta są ważnymi centrami w historii Słowiańszczyzny wschodniej, a w ich przeszłości, począwszy od

22 Trzeba również zauważyć, że różne trasy mogą przecinać się, zwłaszcza w punktach, które można „rozwinąć” w wydarzenia kilku odcinków czasowych historii naraz; takimi miejscami zazwyczaj zostają najbardziej długowieczne, z punktu widzenia i według miar danej kultury, budowle czy kompleksy architektoniczne ze względu na swoją historycznie określoną polifunkcjonalność (dla Moskwy z całą pewnością takimi punktami będą Kreml, Plac Czerwony i t. in., dla Kijowa – Sofia czy Chreszczatyk). Zob.: М. Де Цепо, *По городам неумом*, tłum. А. Космарский, „Социологическое обозрение” 2008, t. 7, nr 2, s. 37.

23 Э. Двинский, *Три часа в Москве \ Комсомольская площадь *, Москва 1978-1979, s. 23-26.

24 Zob.: H. White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore 1987, s. 14; A.C. Danto, *op.cit.* s. 194; J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 2008, s. 86.

średniowiecza, prześledzić można kilka podobnych okresów rozwoju. Kluczowym dla zestawienia perspektywy Moskwy i Kijowa jest ich stołeczny, aczkolwiek o różnej randze, status. Moskwa jako stolica całego ZSRR, posiadając wielki potencjał metonimiczny, generuje narracje dotyczące całej wspólnoty sowieckiej, natomiast Kijów, jako stolica jednej z republik związkowych, tworzy partykularne narracje dotyczące przeszłości narodowej – choć i te w oczywisty sposób łączą się z ogólnosowieckimi. Zestawienie perspektywy moskiewskiej i kijowskiej umożliwi, z jednej strony, właściwe określenie wspólnych, kanonicznych wątków w narracjach o dziejach, z drugiej pozwoli na prześledzenie, w jaki sposób perspektywa ogólnosowiecka determinuje sposób opowiadania ukraińskiej historii narodowej.

Do zgłębienia nadrzędnej kwestii badawczej konieczna będzie odpowiedź na szereg częściowych pytań badawczych, mianowicie: Jaka jest struktura badanych przewodników? Które elementy przestrzeni miejskiej i odpowiednio fakty historyczne są włączone, a które są wyłączone z narracji o przestrzeni miejskiej? Jak hierarchizowana jest przestrzeń i – odpowiednio – fakty historyczne w narracjach przewodników? Jakie zabiegi narracyjne stosują autorzy przewodników do uzyskania efektu perswazyjnego?

Bazę źródłową niniejszej rozprawy stanowią 34 przewodniki po Moskwie wydane w latach 1923-1989²⁵ oraz 17 przewodników po Kijowie, które ukazały się między rokiem 1929 a 1987. Większość przewodników moskiewskich ukazało się w wydawnictwie Miejskiego Komitetu KPZR „Moskowskij raboczij”, przewodniki publikowane w ramach przygotowań do Igrzysk Olimpijskich w roku 1980 ukazywały się w wydawnictwie „Płaneta” (które specjalizowało się w publikacji fotoalbumów). Wademeka po Kijowie ukazywały się w różnych wydawnictwach państwowych, w tym w Wydawnictwie Biura Edukacji Politycznej, Państwowym Wydawnictwie Literatury Politycznej (najwięcej przewodników ukazało się tutaj), wydawnictwie Wszechzwiązkowego Biura do Spraw Turystyki Zagranicznej Inturist, a także w wydawnictwach: „Radianska szkoła”, „Mystectwo” i „Reklama”. Kijowskie przewodniki publikowane były w dwóch językach – rosyjskim i ukraińskim, niektóre książki ukazywały się w dwóch wersjach językowych jednocześnie. Ze względu na to i w celu unifikacji językowej, w tekście głównym pracy wszystkie tytuły tekstów źródłowych zostaną przetłumaczone na język polski (oryginalny tytuł będzie każdorazowo podawany

25 Tu, jak również i w odniesieniu przewodników kijowskich, wskazane są daty pierwszej i ostatniej publikacji w czasach sowieckich.

wyłącznie przy pierwszym wzmiankowaniu). Dokonując selekcji materiału badawczego ustanowiliśmy jedną zasadę ograniczającą. Przeanalizowane zostaną tylko wademeka uniwersalne przy pominięciu wszystkich publikacji tematycznych, gdyż uwzględnienie treści publikacji poświęconych jednemu określone mu tematowi (architekturze, literaturze biografii wybitnych jednostek etc.) skutkowałoby koniecznością analizy materiału cechującego się redukcją wątków narracyjnych, pozostających głównym przedmiotem naszego zainteresowania. Do korpusu analizowanych tekstów włączyliśmy kilka publikacji określanych jako „fotoprzewodnik”, które, mimo takiej definicji gatunkowej, zawierają obszerne fragmenty tekstowe.

W pierwszym rozdziale rozprawy, poświęconym retrospektywie sowieckich przewodników po Moskwie i Kijowie, staramy się prześledzić historię gatunku oraz jego powiązania z innymi formami literatury podróżniczej. Krótkie omówienie genezy przewodników turystycznych pokazuje, że wśród ich historycznych „protoplastów” znajdowały się teksty o różnej kompozycji i przeznaczeniu funkcjonalnym, dla których wspólnym mianownikiem pozostawał przedmiot odniesienia – nieznana przestrzeń. Rozdział drugi szczegółowo przedstawia korpus analizowanych przewodników sowieckich, podając informacje o każdej publikacji, jej autorze, roku wydania (ewentualne ponownych wydań²⁶) i krótko przedstawiając kompozycję tekstu. W kolejnym rozdziale, zatytułowanym *Funkcje i kompozycja przewodników* zostanie szerzej omówiona metodologia badań i gatunkowe cechy przewodników. Typologiczną cechą analizowanych wademeków jest dwupoziomowa struktura, reprezentowana przez układ kompozycyjny i dyskursywny. Uniwersalny przewodnik turystyczny nie potrafi bowiem „zmieścić” całej Moskwy czy Kijowa, opowiedzieć o każdym zabytku, każdej ulicy i placu. Autorzy przewodników mają więc do czynienia z koniecznością selekcji obiektów miejskich, wartych uwagi turysty. Mechanizmowi selekcji zazwyczaj towarzyszy hierarchizacja elementów przestrzeni, w wyniku czego powstaje reprezentacyjna gramatyka tekstu, czyli kompozycja. Ponadto, opisując wybrane lokacje, przewodnik wpływa na kształtowanie wiedzy, kategorii aksjologicznych, aktualizację indywidualnej czy zbiorowej pamięci historycznej etc. W taki sposób ujawnia się semantyka tekstu przewodnika na poziomie dyskursywnym. Skupimy się zatem na owej dwupoziomowości i omówimy zabiegi

26 Warto tu również zaznaczyć, że w przypadku większości przewodników mamy do czynienia z powtórным wydaniem tekstów. W pracy tej staraliśmy się cytować fragmenty z pierwszej edycji, w części przypadków jednak, gdy było to niemożliwe z powodu niedostępności tekstów, zwracaliśmy się do dostępnych wersji publikacji.

narracyjne (argumentację, kompozycję, wykorzystanie tropów retorycznych) stosowane przez autorów w celu uzyskania efektów perswazyjnych i przekazania czytelnikom określonych treści, poglądu na przeszłość oraz pewnej wizji świata i człowieka.

Opowiadając o przeszłości Moskwy i Kijowa, typowy przewodnik sowiecki rozkłada proces historyczny na trzy wyraźnie oddzielone od siebie okresy – historię przedrewolucyjną, historię rewolucji październikowej i historię czasów sowieckich. Narracje historyczne odnoszące się do powyższych okresów zostały omówione w czwartym, piątym i szóstym rozdziale pracy.

W Moskwie i Kijowie znajduje się wiele zabytków z epoki średniowiecza, renesansu czy baroku. Zwiedzając takie miejsca turysta wprowadzany jest do opowieści o budowie zabytkowej cerkwi czy pałacu, ówczesnym życiu, biografiach wybitnych ludzi etc. Jednak w przypadku przewodników sowieckich dzieje przedrewolucyjne w znacznym stopniu zredukowano do wątku walki klasowej. Rozdział zatytułowany *Historia przedrewolucyjna: typy narracji historycznych* pokazuje, jak w oparciu o mechanizm redukcji referencyjnej skonstruowano sugestywny obraz przeszłości obu stolic.

W kolejnej części – *Historia rewolucyjna: typy narracji historycznych* – pochylimy się nad analizą obrazu rewolucji październikowej. Pokazując, jak rewolucja (złożony i wieloaspektowy fakt historyczny) zredukowana zostaje do opisanie bohaterских i ofiarnych starć, których skutkiem staje się powstanie nowego państwa, ujawnimy schemat narracji odnoszących się do tworzenia założycielskiego mitu ZSRR.

Ostatni rozdział – *Historia sowiecka: typy narracji historycznych* – przedstawia narracje o dziejach ZSRR po roku 1917. Narracje o porewolucyjnej Moskwie i Kijowie w znacznej mierze tworzą się w oparciu o historię powstania nowych dzielnic mieszkaniowych i referowanie wzrostu gospodarczego. W przypadku Moskwy narracje o rozwoju „współpracują” z wątkiem „wzorcowego miasta komunistycznego” – oficjalną deskryptywną formułą, przyznaną Moskwie na XXIV zjeździe KPZR w lipcu 1971. Inaczej się prezentuje historia Kijowa: tutaj wątek rozwoju rozszerza się o motyw odbudowy stolicy USRR po II wojnie światowej, zaś dodatkowym akcentem narracyjnym jest obraz powstającego z gruzów „miasta-Feniksa”.

Rozdział 1. Przewodniki po Moskwie i Kijowie – kontekst historyczny

1.1. Geneza gatunku przewodnika turystycznego. Przewodnik a inne teksty podróźnicze

W Rosji słowo „przewodnik” (ros. *путеводитель*) w tytule publikacji po raz pierwszy pojawia się dopiero w roku 1793. Nie znaczy to jednak, że cała historia tego gatunku jest ograniczona do kilku stuleci. Źródeł osiemnastowiecznych, jak i współczesnych, rosyjskich przewodników turystycznych należy doszukiwać się w staroruskiej literaturze podróźniczej, w ramach której tradycyjnie wyróżnia się kilka grup tekstów.

Pierwszym gatunkiem w wielkiej rodzinie tekstów podróźniczych były staroruskie *choźdienija*, czyli opowieści o wędrówkach do świętych miejsc chrześcijańskich (najczęściej do Palestyny czy Konstantynopola) lub innych dalekich ziem (np. do Indii w *Wędrówce za trzy morza* Atanazego Nikitina). Zdaniem literaturoznawcy Nikołaja Prokofiewa, choźdienija są jedynym przykładem literatury podróźniczej z XII-XIV ww. Ich celem, według badacza, było „poznanie obrzędów, kulturowych zabytków i sztuki chrześcijańskiej, miejsc mitologii chrześcijańskiej i sytuacji politycznej w innych krajach”²⁷. Do najbardziej znanych przykładów gatunkowych należą: *Житие и хождение Даниила, игумена Русской земли* (*Życie i wędrówka Daniela, igumena ziemi Ruskiej*, XI w.)²⁸, *Хождение Антония Новгородского в Царьград* (*Wędrówka Antoniego z Nowogrodu do Carogrodu*, XII w.), *Хождение Игнатия Смольнянина в Царьград* (*Wędrówka Ignacego Smolnianina do Carogrodu*, 1389), *Хождение Авраамия Суздальского* (*Wędrówka Abrahama z Suzdala*, 1437–1440), *Хождение священноинока Варсанофия ко святому граду Иерусалиму в 1456-м и 1461–1462 гг.* (*Wędrówka świętego mnicha Barsanufiusza do świętego miasta Jerozolimy w latach 1456 i 1461–1462*)²⁹. Kompozycja choźdienija zazwyczaj odpowiada logice podróży i stopniowo przedstawia drogę do celu, przebywanie na w obcym kraju i powrót do domu. Badając język choźdienij Marina Szadrina zauważa, że bardzo często takie teksty zaczynają się od słowa

27 Н. Прокофьев, *Хождение как жанр в древнерусской литературе*, „Вопросы русской литературы. Ученые записки МГПИ им. Ленина” 1968, т. 288, с. 3-24.

28 Należy tu zauważyć, że w uznanym za klasyczne opracowaniu Mariana Jakóbca termin „choźdienija” wykorzystywany jest do oznaczenia gatunku, w przypadku tłumaczenia tytułów utworów autor stosuje termin „wędrówka”. Zob.: *Historia literatury rosyjskiej: praca zbiorowa*. T. 1, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1976. W tej pracy będziemy się dotrzymywali analogicznej zasady.

29 *Житие и хождение Даниила, игумена Русской земли; Хождение Антония Новгородского в Царьград; Хождение Игнатия Смольнянина в Царьград; Хождение Авраамия Суздальского; Хождение священноинока Варсанофия ко святому граду Иерусалиму в 1456-м и 1461–1462 гг.*. Podano za: О. Мамуркина, *Травелог в русской литературе XVIII в.: к вопросу о жанровых источниках*, „Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 2014, nr 9-10, s. 218.

wstępnego, w którym autor zapewnia czytelnika o prawdziwości wszystkich opisywanych ziem i wydarzeń³⁰. Na tekst choźdienia składają się szczegółowe opisy ważnych miejsc (pomników, zabytków, cerkwi) na przebytej przez pielgrzyma trasie. Poetyckie opisy często są wzbogacane o refleksje czy moralizowanie autora. Kulminacją całej wyprawy i utworu jest moment połączenia się z Bogiem, chwila duchowego oczyszczenia pielgrzyma, która w tekście choźdienia przedstawia się jako relacja z liturgii, zazwyczaj paschalnej³¹. Stąd podróż, będąca kompozycyjną podstawą całego tekstu, odczytywana jest nie tylko jako rzeczywiste poruszanie się w przestrzeni, ale przede wszystkim jako droga człowieka do Boga³². Dla licznych czytelników, którzy chcieli, ale nie mogli odbyć pielgrzymki do słynnych świątyń chrześcijańskich, choźdienia były tekstowym substytutem podróży, a ich czytanie zastępowało rzeczywistą wyprawę na Bliski Wschód. Jednak w połowie XVI wieku doszło do aktywizacji praktyk pielgrzymkowych, co uruchomiło również zmiany w literaturze podróżniczej³³. W nowej sytuacji, kiedy znacznie zwiększyła się liczba podróżników, pojawiło się zapotrzebowanie na teksty pomagające w organizacji wyprawy. Choźdienia, mimo zawartych w nich kompleksowych opisów zabytków, były mało informatywne pod względem organizacji pobytu, ułożenia trasy podróży czy podania czasu przejścia od miasta do miasta. Brak praktycznych tekstów o podróżach na Wschód został częściowo zrekompensowany przez tłumaczenia bizantyńskich przewodników omawiających drogę do Ziemi Świętej. Najbardziej znane wśród nich, zdaniem Iriny Fiodorowej, to wydane w XVI-XVII w. *Поклонение св. града Иерусалима (Adoracja św. grodu Jerozolimy)*, *Краткое описание Иерусалима Христиана Адрихома (Krótki opis Jerozolimy przez Christiana Adrichoma sporządzony)*, *Хорография или топография, си есть особое и известное описания Земли Святыя Ансельма Поляка (Краковского) (Orografia lub topografia, czyli szczególny i znany opis Ziemi Świętych Anzelma Polaka (Krakowskiego))*³⁴. Owe przewodniki, zwane także proskinitariami (od gr. προσκυνῆταριον/ προσκυνω – „skłanianie się”, „klęczę”)³⁵, różniły się od choźdienia mniej zbeletryzowaną formą: zamiast obszernych narracji i opisów podawały zwięzłe

30 М. Шадрина, *Эволюция языка „путешествий”*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2003, s. 65.

31 Ibidem.

32 Ibidem.

33 А. Решетова, *Древнерусская паломническая литература XVI-XVII вв. (история развития и жанровое своеобразие)*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2006, s. 34.

34 За: И. Федорова, *„Путешествие в Святую Землю и Египет” князя Николая Радзивилла и восточнославянская паломническая литература XVII – начала XVIII в.*, Санкт-Петербург 2014, s. 3.

35 А. Решетова, *op.cit.*, s. 9.

i dokumentalne informacje, minimalizując obecność autorskiego punktu widzenia w tekście³⁶. Tekstologiczna analiza, przeprowadzona w pracy Anny Reszetowej, pokazuje, że tłumaczone proskinitaria wpływały na nowo powstające teksty choźdienij. Reszetowa śledzi intertekstualne powiązania tekstu przewodnika *Pokłon św. grodowi Jerozolimie* i dochodzi do wniosku, że utwór ten został częściowo wchłonięty przez *Хождение купца Василия Позднякова по святым местам Востока 1558—1561 гг.* (*Wędrówka Wasyla Pozdniakowa po miejscach świętych na Wschodzie w latach 1558—1561*), które z kolei posłużyło jako źródło dla tekstu *Хождение Трифона Коробейникова в Царьград* (*Wędrówka Tryfona Korobiejnikowa do Carogrodu*) – jednego z najpopularniejszych utworów w tym gatunku³⁷. W choźdienijach Pozdniakowa i Korobiejnikowa można znaleźć dość obszerne przetłumaczone fragmenty z tekstu *Poklonu*.... W XVI w. podobne zapożyczenia nie były postrzegane jako nieuprawnione zapożyczenia, lecz świadczyły o złożonym charakterze utworu. Konwencja literatury staroruskiej dopuszczała połączenie w jednym tekście fragmentów oryginalnych i zapożyczonych, w tym tłumaczonych³⁸. Pod wpływem proskinitariów choźdienija staroruskie nasycają się informacjami dokumentalnymi: zawierają dane geograficzno-topograficzne i architektoniczne, jak również rozszerzone wiadomości etnograficzne i historyczne, w tym fakty o podróży, jej uczestnikach i ich doświadczeniach³⁹. Dodatkowym generatorem ewolucji gatunkowej choźdienij był stopniowy proces sekularyzacji podróży. Od połowy XVI wieku wzrasta polityczna i religijna aktywność Księstwa Moskiewskiego, rozszerza się sfera jego stosunków z innymi państwami. W rozwijającej się praktyce dyplomatycznej pojawia się osobliwy typ tekstów – *statiejnyj spisok* (ros. *статейный список*) – czyli sprawozdanie ambasadorów z wykonanych przez nich misji dyplomatycznych, zawierające dokładny opis wydarzeń, w których posłannicy uczestniczyli bądź których świadkami zostali. Stosunkowo często podobne teksty powstawały w kształcie tradycyjnych choźdienij. Zmiana celu wędrówki (jechało się nie tylko z pobudek religijnych, ale też w intencji służenia władcy i państwu) determinuje transformację tych nowo powstających tekstów podróżniczych. Szesnasto- i siedemnastowieczne choźdienija przypominają dzienniki, prowadzone podczas podróży i później poddawane beletryzacji. Teksty te charakteryzują się rozszerzeniem ram gatunkowych: do ich treści włączane są nie tylko notatki podróżnicze, opisy

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ А. Решетова, *op.cit.*, s. 9.

³⁸ *Ibidem*, s. 12.

³⁹ *Ibidem*, s. 13.

miejsc świętych, ale także liczne dokumenty – listy podróżne, gramoty, zaświadczenia, notatki osobiste i oficjalne, dokumenty urzędowe, różne notki dokumentalne etc.⁴⁰ Do wyrazistego podziału literatury podróżniczej na gatunki pielgrzymkowe i świeckie doszło dopiero w czasach Piotra I⁴¹. Teksty pielgrzymkowe dalej powstawały w formie choźdienij, których korpus w XVII i XVIII wieku wzbogacił się o tekst *Путник или путешествие во Святую Землю Мотронинского монастыря инока Серапiona* (Podróże do Ziemi Świętej inoka Serapiona), *Странствования Василья Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 гг.* (Wędrówki Wasyla Grygorowicza-Barckiego po świętych miejscach Wschodu od 1723 do 1747) etc.⁴² Przykładem tekstów świeckich mogą posłużyć powstające w XVII wieku narracje konkwistadorów, dokonujących odkryć geograficznych na przestrzeni Syberii. W tradycji rosyjskiej opowieści te nazywane są mianem wiadomości (ros. *отписки*) i opowieści (ros. *скаски*)⁴³. Pod względem kompozycyjnym gatunek opowieści i wiadomości można, idąc za Olgą Mamurkiną, zdefiniować jako „raczej swobodne, a czasami niby-chaotyczne” opowieści o wyprawach do ziem oddalonych, łączące w sobie notatki podróżnika oraz usłyszane przez niego legendy i przekazy ludowe⁴⁴. Strukturalna otwartość opowieści i wiadomości, według Michaiła Czirejkina, przyczynia się do kształtowania w ich tekstach oryginalnego autorskiego stylu, a także „pozwała na translację narodowego żywiołu językowego”⁴⁵. Te osobliwości zbliżają wiadomości i opowieści do literatury pięknej. Do najbardziej znanych przykładów gatunku należą: *Отписка Петра Бекетова о походе в Забайкалье* (Wiadomość Pietra Beketowa o wyprawie do Ziemi Zabajkalskiej), *Отписка Ерофея Хабарова о походе в Даурию* (Wiadomość Jerofieja Chabarowa o wyprawie do Daurii), *Отписки Семёна Дежнева о походе на Анадырь* (Wiadomości Siemiona Dieżniowa o wyprawie do Anadyr), *Отписка Андрея Булыгина о походе на побережье Охотского моря* (Wiadomość Andrzeja Bułygina o wyprawie na wybrzeże morza Ochockiego), *Скаски Владимира Атласова о путешествии на Камчатку* (Opowieści Władimira Atlasowa o podróży na Kamczatkę)⁴⁶. Literatura podróżnicza XVIII wieku rozwijała się pod wpływem znaczących zmian w życiu kulturowym, społecznym i politycznym. Olga Mamurkina pisze, że stosunkowo zamknięte kulturowo i religijnie

40 А. Решетова, *op.cit.*, s. 27

41 *Ibidem*, s. 35.

42 І. Береза, В. Руссова, *Історія української літератури (Давня література)*, Миколаїв 2011, s. 43-44.

43 О. Мамуркина, *Травелог в русской литературе...*, *op.cit.*, s. 219.

44 *Ibidem*.

45 Cyt. za: *Ibidem*, s. 219.

46 Zob.: О. Мамуркина, *Травелог в русской литературе...*, *op.cit.*, s. 219.

społeczeństwo zaczyna się przeobrażać. Reformy Piotra I, sekularyzacja, europeizacja – każdy z tych procesów wpłynął na literaturę podróżniczą: utrwalenie wrażeń z podróży stało zadaniem nie tylko ambasadorów, ale każdego podróżnego. W wyniku rozszerzenia kręgu autorów doszło do specyfikacji literatury podróżniczej, w ramach której rozwinęło się kilka spokrewnionych gatunków – dzienniki, sprawozdania, pamiętniki oraz relacje z podróży w formie epistolarnej. Wspólnym mianownikiem dla tych tekstów służy ich syntetyczny charakter, czyli połączenie z jednej strony informacji praktycznych, opartych na faktach, a z drugiej – subiektywnej interpretacji autorskiej i fikcji⁴⁷. Jako pierwsze wśród tekstów podróżniczych XVIII wieku warto wymienić podręczne dzienniki uczonych-uczestników ekspedycji i wypraw akademickich. Dla przykładu – dziennik podróżny Louisa de l'Islea, dziennik badacza Arktyki Vitusa Beringa czy opis podróży morskich Gerharda Millera, zaś w kontekście rosyjskim – *Дорожный журнал* (Dziennik drogowy) Stiepana Kraszennikowa, *Дневные записки* (Notatki dzienne) Nikołaja Ryczkowa podróżującego po Syberii, *Путешествие по разным местам российского государства* (Podróże do różnych miejsc Państwa Rosyjskiego) Petera Simona von Pallasa etc⁴⁸. Osobną grupę tekstów podróżniczych stanowiły sprawozdania studentów, wysyłanych na staże czy na studia do uczelni europejskich. W latach 1736-1761 z Imperium Rosyjskiego do Marburga wyjechali Michaił Łomonosow i Dmitrij Winogradow, do Berlina – Siemion Kotielnikow, Stiepan Rumowski i Michaił Sofronow, do Strasburga – Aleksiej Protasow, do Glasgow – Siemion Diesnicki i Iwan Trietjakow, do Paryża – Fiodor Karżawin⁴⁹. Efektem podróży (przeważnie europejskich) bogatej i wykształconej szlachty były liczne dzienniki i pamiętniki: *Дневник* (Dziennik) Aleksieja Bołotnikowa i Nikołaja Ozierieckowskiego, *Дневник графа Бобринского, веденный в кадетском корпусе и во время путешествия по России и за границую* (Dziennik grafa Bobrinskiego, prowadzony w korpusie kadetów i podczas podróży po Rosji i za granicą) Aleksieja Bobrinskiego, *Дневник путешествия неустановленного лица по немецким землям* (Dziennik z podróży nieznanej osoby po ziemiach niemieckich), *Описание двухлетней петербургской жизни* (Opisanie dwuletniego życia w Petersburgu) Romana Cebrikowa i inne⁵⁰. Kośćcem kompozycyjnym większości wymienionych wyżej tekstów była trasa podróży czy pobyt w

47 В. Шачкова, „Путешествие” как жанр художественной литературы: вопросы теории, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского” 2008, nr 3, s. 281.

48 Zob.: О. Мамуркина, *Травелог в русской литературе...*, op.cit, s. 219-220.

49 О. Мамуркина, *Жанровые традиции документальной путевой прозы в литературе конца XVIII – начала XIX века*, „Пушкинские чтения” 2013, т. XVIII, s. 14.

50 Zob. О. Мамуркина, *Жанровые традиции...*, op.cit., s. 14.

nowym mieście, a sam tekst składał się z relacji wrażeń, literackich portretów i pejzaży, a także rozpraw abstrakcyjno-filozoficznych⁵¹. W końcu XVIII wieku dochodzi do asymilacji gatunków podróżniczych przez literaturę piękną. Jak wskazuje Olga Mamurkina, trzy klasyczne teksty podróżne tego czasu – *Podróż z Petersburga do Moskwy* Aleksandra Radiszczewa, *Listy podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina i *Listy z Francji* Dmitrija Fonwizina – tradycyjnie są zaliczane do gatunku powieści⁵². Jak widać, literatura podróżnicza, w ramach której pod koniec XVIII wieku wyłania się gatunek przewodnika, łączy w sobie teksty opisujące nieznane przestrzenie i – gdybyśmy użyli do jej określenia współczesnego systemu gatunkowego – balansujące na granicy dokumentu, reportażu i beletrystyki. Pierwsze staroruskie choźdienia i osiemnastowieczne dzienniki podróżne zmierzają ku formie powieści, natomiast takie teksty, jak statiejnyje spiski, opowieści, wiadomości, a także sprawozdania wysyłanych za granicę uczonych i studentów ciągną ku formie reportażowej i ku rzetelnemu dokumentowaniu rzeczywistości krajów obcych.

Nietrudno zauważyć, że prawie wszystkie wymienione teksty podróżne, oprócz opowieści i wiadomości, opowiadają o przestrzeniach zagranicznych. Opowieści opisują terytoria rosyjskie, aczkolwiek wyprowadzają czytelników do najdalszych zakątków kraju. Centralne regiony państwa, jego najstarsze i najbardziej rozwinięte miasta wypadają z pola zainteresowań rosyjskojęzycznej literatury podróżniczej. Idąc tropem analogii, pierwszych przewodników po Moskwie i Kijowie warto poszukiwać w dawnej literaturze obcej, wśród tekstów tworzonych przez autorów zagranicznych. Opisanie historii, warunków geograficznych, zabytków i krajobrazów Moskwy i Kijowa można znaleźć w notatkach legatów papieskich, dyplomatów, kupców i podróżników. Napisane i wydane w wieku XVI i XVII, prace te trafiły do czytelnika rosyjskiego dopiero w połowie XIX w. Obszerne i ciekawe informacje o Moskwie podano w pracach Sigizmunda von Herbersteina, Gilesa Fletchera, Pawła z Aleppo, Adama Oleariusa⁵³; o Kijowie – u Martina Grunewega, Ericha Lassoty oraz Guillaume'a de Beauplana. *Rerum moscoviticarum commentarii* Sigizmunda von Herbersteina, wydane w 1549 w Bazylei, oprócz dokładnego opisu Moskwy (cerkwi, monasterów, budynków, murów obronnych) zawiera jeden z pierwszych planów miasta. Von Herberstein wspomina też o Kijowie, lecz zaznacza, że osobiście nie był w tym mieście i korzysta z informacji innych „zaufanych

51 В. Шачкова, *op.cit.*, s. 280.

52 О. Мамуркина, *Жанровые традиции...*, *op.cit.*, s. 15.

53 Ю. Александров, *Диалог путеводителей*, Москва 1985, s. 11.

ludzi”⁵⁴. W 1591 w Londynie ukazuje się książka *The history of Russia, or, The government of the Emperour of Muscovia with the manners & fashions of the people of that countrey*. Napisana przez angielskiego dyplomatę Gilesa Fletchera (głowę poselstwa, który przebywał w Moskwie w latach 1588-1589), praca ta przedstawia przede wszystkim zmiany, które dokonały się w mieście po wizycie von Herbersteina⁵⁵. Znaczący historyk Moskwy Jurij Aleksandrow stwierdza, że najdokładniejszy opis miasta z pierwszej połowy XVII wieku pozostawił niemiecki podróżnik, uczonec i dyplomata Adam Olearius (Ölschläger) w tekście pod tytułem *Beschreibung der muscowitischen und persischen Reise* (wydanym w 1647). Olearius wnikliwie opisuje różne dzielnice miasta, zamieszkującą je ludność, charakter zabudowy; do informacji tych dodaje plan miasta oraz rysunki zabytków. W roku 1654 do Moskwy przyjeżdża patriarcha Antiochii Makary, którego syn – Paweł z Aleppo – podróżując razem z ojcem prowadzi opis jego podróży. W swoim tekście *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века (Podróż patriarchy Antiochii Makarego do Rosji w połowie XVII w.)* Paweł opowiada o stanie miasta po kolejnej epidemii dżumy, omawia architekturę i sposoby stawiania domów, podziwia lód na rzece Moskwie⁵⁶. Przed dotarciem do Moskwy, w 1653-1654, Makary i Paweł rezydują w Kijowie. Pobyt ten odzwierciedla się w *Podróży* w postaci rzetelnego przedstawienia historii i współczesnego wyglądu i życia ukraińskiego miasta⁵⁷. Pierwsze podróżne relacje z Kijowa pochodzą z *Dziennika* niemieckiego kupca Martina Grunewega, który odwiedził miasto w 1584. Autor śledzi historię Kijowa, podaje opisy Ławry, Padołu i innych dzielnic. W dodatku tekst Grunewega obfituje w ilustracje – rysunki zabytków architektonicznych (przede wszystkim cerkwi i ich ikonostasów), schematy dzielnic i monasterów⁵⁸. W roku 1594 po drodze na Sicz Zaporoską Kijów odwiedza austriacki dyplomata Erich Lassota, który po kilkudniowym pobycie zostawia w swoim *Dzienniku* gruntowny opis Padołu, cerkwi ormiańskiej, katedry katolickiej i innych obiektów miejskich⁵⁹. Stosunkowo dokładne sportretowanie Kijowa nastąpiło w *Description d’Ukraine* francuskiego kartografa Guillaume’a de Beauplana. Tekst ten, wydany we Francji w 1651, przybliżył ludziom z krajów zachodnich historię i obyczaje Ukrainy, architekturę jej miast i warunki geograficzne.

54 Г. Івакін, *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст.*, Київ 1996, s. 16.

55 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 12.

56 *Ibidem*, s. 15.

57 Г. Івакін, *op.cit.*, s. 17.

58 *Ibidem*.

59 *Ibidem*, s. 17-18.

1.2. Ewolucja przewodnika turystycznego w Imperium Rosyjskim

Przewodniki we współczesnym rozumieniu tego gatunku pojawiają się w końcu XVIII wieku, wraz z upowszechnieniem praktyk podróżniczych i wzrostem zainteresowania historią własnego kraju i jego zabytkami. Za pierwszy bodziec do aktywizacji podróżników posłużyło skomunikowanie największych miast na terenie Imperium Rosyjskiego. Idea budowy drogi łączącej Petersburg i Moskwę przypisywana jest Piotrowi I, jednak do jej realizacji doszło dopiero w roku 1746. Wzdłuż nowej drogi natychmiast powstawała infrastruktura podróżnicza – stacje pocztowe, domy gościnne, co sprawiało, że przemieszczanie się między miastami stawało szybsze, bezpieczniejsze i wygodniejsze. Skrócenie czasu i zmniejszenie kosztów przejazdu znacznie zwiększyło liczbę podróżników. Sieć dróg o utwardzonej nawierzchni stopniowo rozszerzała się w kierunku południowo-wschodnim, łącząc starą i nową stolicę z Kijowem i Odessą. W latach czterdziestych XIX wieku zaczęto budowę linii kolejowej, która w 1851 umożliwiła nowy sposób podróży pomiędzy Moskwą a Petersburgiem. A po upływie dwudziestu lat pociągiem można było podróżować również w kierunku południowym, docierając do Kijowa, Odessy, na Krymu i Kaukaz.

Moskwoznawca Jurij Aleksandrow uważa, że na przełomie XVIII i XIX wieku utrwala się nowe rozumienie pojęcia zabytku. Reformy Piotra I i ożywienie więzi kulturowych z Europą Zachodnią oddaliły od współczesnych fenomen dawnej Rusi, co pozwoliło po nowemu spojrzeć na jej spuściznę i ocenić piękno zabytków staroruskich⁶⁰. Kształtowaniu świadomości historycznej sprzyjała także sekularyzacja szkolnictwa, rozwój uniwersytetów i tworzenie kół naukowych, w tym krajoznawczych, wreszcie - zainteresowanie historią lokalną⁶¹. W 1845 w Petersburgu powstaje Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne (ros. Русское географическое общество), „powołane do zbierania i promocji w Rosji i za jej granicami obszernych i dokładnych informacji o naszej ojczyźnie”⁶². Od połowy XIX wieku grupowe wycieczki do dużych miast, na Krym i Kaukaz stają się częstym punktem w programie wakacyjnym szkół i gimnazjów. Wyjazdy takie mają wyrazisty czynnik edukacyjny, gdyż jednym z głównych ich celów jest zapoznanie uczniów i studentów z historią odwiedzanej miejscowości i jej zabytków⁶³. Od 1895 do popularyzacji podróży dołącza się

60 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 17.

61 В. Пятнов, *Русское географическое общество и его роль в развитии туризма в России*, „Современные проблемы сервиса и туризма” 2010, nr 1, s. 10.

62 *Ibidem*, s. 13.

63 Л. Баталова, Г. Мерзлякова, *История развития дореволюционного отечественного туристско-экскурсионного дела*, „Ученые

stworzone w Petersburgu Towarzystwo Rowerzystów-Turystów (w 1901 nazwę zmieniono na Rosyjskie Towarzystwo Turystów), w ramach działalności którego ukazuje się czasopismo „Wielosipied” (od 1899 wychodzi pod tytułem „Russkij turist”)⁶⁴. Zdaniem Aleksandrowa, do popularyzacji podróżowania przyczyniła się także beletrystyka zagraniczna. Historyk pisze, że lubiane w Imperium Rosyjskim powieści Samuela Richardsona, Jean-Jacquesa Rousseau’a i Laurence’a Sterne’a tworzyły czarujący obraz wędrowca i przekonywały czytelników do magicznej atmosfery podróży⁶⁵. Chęć zwiedzania i poznawania własnego kraju niewątpliwie skutkowałą powstaniem specjalnych tekstów, których zadaniem było „oprowadzanie” turystów i zaznajamianie ich z najważniejszymi zabytkami, a przez nie i z historią ojczyzny. Moskwa, choć utraciła status miasta stołecznego, przez społeczeństwo rosyjskie była postrzegana jako centrum duchowe. Pierwsze przewodniki po Moskwie stworzone przez autorów rosyjskich dla podróżników krajowych pojawiają się w końcu XVIII wieku. Za najwcześniejszy taki tekst uważana jest praca poety i pisarza Wasilija Rubana, wydana w Petersburgu w roku 1782. Książka ta, zatytułowana *Описание императорского столичного города Москвы* (*Opis imperatorskiego stołecznego miasta stołecznego Moskwy*), przedstawiała 14 dzielnic moskiewskich, historię głównych ulic i placów dawnej stolicy i zawierała praktyczne informacje dla podróżujących⁶⁶. Dziesięć lat później, w latach 1792-1793, ukazuje się *Путеводитель к древностям и достопамяностям московским, руководящий любопытствующего по четырем частям столицы* (*Przewodnik ku pamiątkom i zabytkom moskiewskim, oprowadzający osoby zainteresowane po czterech częściach stolicy*) pisarza Lwa Maksimowicza⁶⁷. Jest to książka ważna pod kilkoma względami. Po pierwsze, w tytule publikacji podróżniczej użyto po raz pierwszy słowo „przewodnik” (ros. „putiewoditiel”). Po drugie, struktura pracy Maksimowicza staje się wzorcem dla wielu innych przewodników po Moskwie⁶⁸. Autor buduje swój tekst zgodnie z logiką koncentrycznego układu urbanistycznego Moskwy: po krótkim wprowadzeniu historycznym zamieszcza cztery rozdziały odpowiadające czterem etapom rozwoju miasta (Kreml, Kitaj-Gorod, Biały Gród i Ziemny Gród). Trzecim i ostatnim przewodnikiem z XVIII w. jest wydane w 1796 r. przez T. Poleżajewa *Историческое и топографическое описание*

записки Казанского университета” 2009, t. 1, z. 2 cz. 2, s. 83.

64 Г. Долженко, *История туризма в дореволюционной России и СССР*, Ростов 1988, s. 41-42.

65 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 17.

66 *Ibidem*, s. 18.

67 Л. Максимович, *Путеводитель к древностям и достопамяностям московским, руководящий любопытствующего по четырем частям столицы*, Москва 1793.

68 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 20.

первопрестольного града Москвы (Historyczne i topograficzne opis pierwszostolecznego grodu Moskwy)⁶⁹. W książce tej opisano 20 części miasta, dla każdej z nich załączono mapkę i krótką notkę historyczną. Wygrana wojna z Napoleonem i obraz „odrodzonej z popiołu” Moskwy czynią ją kluczową atrakcją turystyczną⁷⁰. W odpowiedzi na zapotrzebowania podróżników pojawiają się liczne przewodniki po mieście, dokładnie opisujące historię, współczesny im wygląd ulic i placów oraz życie mieszkańców byłej stolicy⁷¹. Najbardziej znane to: *Записки о московских достопамятностях* (Notatki o zabytkach Moskwy)⁷² Nikołaja Karamzina, *Путеводитель по Москве, изданный Сергеем Глинкою, сообразно французскому подлиннику г. Лекоента де Лаво* (Przewodnik po Moskwie, opublikowany przez Siergieja Glinkę według francuskiego oryginału Le Cointe de Laveau)⁷³, czterotomowa publikacja I. Gurjanowa *Москва, или Исторический путеводитель по знаменитой столице Государства Российского* (Moskwa czyli Historyczny przewodnik po znanej stolicy Państwa Rosyjskiego)⁷⁴, dwuczęściowa *Опись Москвы и ее достопримечательностей* (Opis Moskwy i jej zabytków) Iwana Milutina⁷⁵. W połowie lat pięćdziesiątych XIX w. pojawiają się poręczniejsze małe, kieszonkowe wydania. Można przypuścić, że nowy format przewodnika wzoruje się na popularnych w Europie Zachodniej „Baedekerach” – praktycznych wydaniach, które oprócz opisów zabytków proponowały czytelnikom przydatne informacje dotyczące organizacji wyjazdu i pobytu w obcym mieście⁷⁶. Spośród nowych przewodników warto wymienić *Карманный указатель Москвы или легчайший способ отыскать в ней без плана и посторонней помощи желаемую улицу, переулок, бульвар или площадь* (Kieszonkowy indeks Moskwy albo najłatwiejszy sposób na to, jak znaleźć w niej bez planu i pomocy pożądaną ulicę, uliczkę, bulwar czy plac), wydany w 1857, *Путеводитель по Москве и указатель ее достопримечательностей*, (Przewodnik po Moskwie i indeks jej zabytków) sporządzony przez

69 Т. Полежаев, *Историческое и топографическое описание первопрестольного града Москвы с приобщением ее генерального и частных планов*, Москва 1796. Tu i wszędzie dalej, gdy nie zaznaczam pełnej formy imienia, brak danych o autorze.

70 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 21.

71 Śledząc historię gatunku, omawiam najbardziej znane przewodniki z XIX w. Pełną listę moskiewskich wademeków zob.: Г. Датнова, *Справочники и путеводители по Москве: сводный каталог*, Москва 1995.

72 Н. Карамзин, *Записки о московских достопамятностях*, Москва 1817.

73 Przewodnik napisano w języku francuskim. Rok później został on przetłumaczony na rosyjski przez dramaturga Siergieja Glinkę i wydany pod tytułem *Путеводитель по Москве, изданный Сергеем Глинкою, сообразно французскому подлиннику г. Лекоента де Лаво, с некоторыми пересочиненными и дополненными статьями*, Москва 1824.

74 И. Гурьянов, *Москва, или Исторический путеводитель по знаменитой столице Государства Российского*, Т. 1-4, Москва 1827-1831.

75 И. Милютин, *Опись Москвы и ее достопримечательностей*, Москва 1850.

76 Niemiecki wydawca Karl Baedeker jest uważany za twórcę przewodnika nowego typu. Jego przewodniki, wydawane od lat trzydziestych XIX wieku, charakteryzowały się przede wszystkim praktycznością, traktowaniem zabytków jako obiektów estetycznych, a także specjalnym „pięciogwiazdkowym” systemem rankingu ciekawostek turystycznych. Seria przewodników Baedekera ukazuje się do dziś i cieszy się wielką popularnością wśród podróżników, a nazwisko autora często jest wykorzystywane jako nazwa pospolita. Zob.: N. T. Parsons, *op.cit.*

Michaiła Zacharowa w 1865 oraz *Москва и ея окрестности* (*Moskwa i jej przedmieścia*) z roku 1882⁷⁷. Na początku XX w. ukazują się kolejne gruntowne portrety miasta, m. in. *Путеводитель по Москве и окрестностям* (*Przewodnik po Moskwie i przedmieściach*) I. Gornostajewa i J. Bogusławskiego, *Иллюстрированный практический путеводитель по Москве* (*Ilustrowany praktyczny przewodnik po Moskwie*) Grigorija Moskwicza, *Общий путеводитель по Москве и ее окрестностям* (*Ogólny przewodnik po Moskwie i jej przedmieściach*). „Rodzinę” przewodników przedrewolucyjnych zamyka wydanie *По Москве* (*Po Moskwie*), przygotowane przez N. Geinike, N. Jelagina, E. Efimową i I. Szitca w 1917 r.⁷⁸ Charakter i cele podróżowania do Kijowa przez wiele wieków wyznaczały obiekty religijne wypełniające przestrzeń miasta. Ławra Peczerska, Monaster św. Michała Archanioła (w którym znajdowały się relikwie św. Barbary), Sobór Mądrości Bożej (czyli Sobór Sofijski), liczne cerkwie i monastery Padołu co roku przyciągały do miasta dziesiątki tysięcy pielgrzymów⁷⁹. Religijna tematyka wypraw do Kijowa przyczyniła się do tworzenia typowych narracji o „matce miast Ruskich” i „Nowej Jerozolimie”, które konsekwentnie realizowały się w licznych przewodnikach, oprowadzających gości miasta po świątyniach chrześcijańskich. Jednym z najbardziej znanych dziewiętnastowiecznych przewodników po Kijowie był wydany w 1842 *Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева* (*Pielgrzym kijowski, czyli przewodnik po monasterach i cerkwiach kijowskich dla osób modlących się i zwiedzających świątynie Kijowa*) Iwana Maksymowicza⁸⁰. Do grupy przewodników pielgrzymkowych należą *Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как въ самомъ городе, так и въ его окрестностяхъ для поклонниковъ, посещающихъ святыя места киевскія* (*Indeks świątyń i świętych zabytków Kijowa, w mieście i na jego obrzeżach, sporządzony dla pielgrzymów odwiedzających święte miejsca kijowskie*)⁸¹ po raz pierwszy wydany w wydawnictwie Ławry Kijowskiej w roku 1850, *Киев, его*

77 Карманный указатель Москвы или легчайший способ отыскать в ней без плана и посторонней помощи желаемую улицу, переулок, бульвар или площадь с находящимися при них церквами и зданиями, с кратким описанием Кремля и статистическими сведениями, Москва 1857; М. Захаров, *Путеводитель по Москве и указатель ее достопримечательностей*, Москва 1865; *Москва и ея окрестности*, Москва 1882.

78 И. Горностаев, Я. Богуславский, *Путеводитель по Москве и окрестностям: Путеводитель-справочник для туриста и москвича. С 50 иллюстрациями достопримечательностей, планом Кремля, картою окрестностей Москвы и планом г. Москвы*, Москва 1903; Г. Москвич, *Иллюстрированный практический путеводитель по Москве*, Владикавказ 1907; *Общий путеводитель по Москве и ее окрестностям*, Москва 1916; Н. Гейнике, Н. Елагин, Е. Ефимова, И. Шитц, *По Москве*, Москва 1917. Więcej zob.: Ю. Александров, *op.cit.*, s. 23-41.

79 Najwięcej pielgrzymów przybywało do Kijowa w końcu lata i na jesieni, gdyż wtedy obchodzono główne święto Ławry Peczerskiej – Zaśnięcie Bogurodzicy. Więcej zob.: К. Диса, *Путівники для паломників до Києва...*, *op.cit.*, s. 25.

80 И. Максимович, *Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева*, Киев 1842.

81 *Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как въ самомъ городе, так и въ его окрестностяхъ для поклонниковъ,*

святыня, древности, достопамятности и сведения необходимы для его почитателей и путешественников (Kijów, jego świątynie, pamiątki, zabytki i informacje potrzebne jego miłośnikom i podróżnikom)⁸² Mikołaja Sementowskiego (1864), *Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева* (Przewodnik do oglądania świątyń i zabytków Ławry Peczerskiej i miasta Kijowa)⁸³ autorstwa protojereja Fiodora Titowa (1910). Wspólną cechą wademeków pielgrzymkowych jest zredukowanie przestrzeni Kijowa do obiektów religijnych i brak praktycznych informacji dotyczących organizacji podróży. Jak zauważa Kateryna Dysa, przewodniki pielgrzymkowe kształtują charakterystyczny schemat narracyjny: opowieść o Kijowie zazwyczaj zaczyna się od historii Ławry Peczerskiej, po czym opisywane są świątynie Starego Miasta, Padolu i kijowskich przedmieść. Podobna kompozycja (prezentacja dzielnic w kolejności Peczersk – Stare Miasto – Padół) zostanie później przejęta przez teksty o formacie świeckim⁸⁴. Pierwsze przewodniki, które przestają utożsamiać podróż do Kijowa z pielgrzymką, pojawiają się na przełomie XIX i XX wieku. Do takich prac możemy zaliczyć *Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами* (Przewodnik po Kijowie i jego przedmieściach z oddziałem adresowym, planami i widokami fotograficznymi) Wasyla Bubluka, *Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву* (Ilustrowany przewodnik po mieście Kijowie) S. Bogusławskiego, *Карманный путеводитель по Киеву с указанием трехдневного маршрута* (Kieszonkowy przewodnik po Kijowie ze wskazaniem trasy trzydniowej) Michała Stelmaszenki oraz *Киев: путеводитель с иллюстрациями* (Kijów: przewodnik z ilustracjami) Konstantego Szyrockiego⁸⁵. Przewodnik Bubluka, na wzór tzw. Baedekerów, zaczyna się od części informacyjnej: zapoznaje czytelnika ze sposobami dojazdu do

посещающих святыя места киевскія, Киев 1850. W ciągu kolejnych pięćdziesięciu lat tekst ten doczekał się 10 ponownych wydań (ostatnie w 1898).

82 Н. Сементовский, *Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников*, Киев 1864.

83 *Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева*, Киев 1910.

84 К. Дуса, *Образ современного міста...*, op.cit., s. 84.

85 В. Бублик, *Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами*, Киев 1890; *Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание С. М. Богуславского*, Киев 1903; *Карманный путеводитель по Киеву с указанием трехдневного маршрута*, Киев 1913; К. Шероцкий, *Киев: путеводитель с иллюстрациями*, Киев 1917. Dość często wśród dziewiętnastowiecznych przewodników po Kijowie wymienia się „opisy” miasta, na przykład, *Krótki opis Kijowa*, zawierający historię tego miasta, listę jego zabytków i pamiątek Maksima Berlińskiego czy *Latopis i opis miasta Kijowa* Nikolaja Zakrewskiego. Zdaniem Władysławy Osmak teksty te warto oddzielić od przewodników i rozpatrywać jako osobny gatunek. Zdaniem badaczki, forma i styl „opisów” ciążą ku wydaniom akademickim, pisanym dla czytelników zaawansowanych, naukowców. Z tego samego powodu do grupy nie-przewodników Osmak zalicza książkę Zinaidy Szatirinej *Kijów* (1912). Zob.: М. Берлинский, *Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго, собранное надворным советником Максимом Берлинским*, Санкт-Петербург 1820; Н. Закревский, *Летопись и описание города Киева*, Москва 1858; З. Шамурина, *Киев, Москва 1912*; В. Осьмак, *Путівники XIX – початку XX ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми)*, „Наукові записки НаУКМА. Теорія історії та культури” 2009, т. 88, s. 28.

Kijowa, sporządza listę hoteli (grupując je według ceny noclegów i lokalizacji) oraz wskazuje godne polecenia restauracje. Dalej autor przytacza krótką narrację historyczną i przedstawia najważniejsze obiekty miejskie: cerkwie, pomniki, budynki administracyjne, sady i parki, mosty. Przewodniki Bogusławskiego, Stelmaszenki i Szyrockiego też dbają o czytelników, proponując wygodne trasy zwiedzania miasta i podając praktyczne informacje o dojazdach i noclegach. W tekstach tych kształtuje się obraz nowoczesnego miasta, gdyż przestrzeń Kijowa nie ogranicza się do obiektów religijnych i zaczyna być reprezentowana poprzez uczelnie, biblioteki, drukarnie, teatry, pierwszą linię tramwajową i inne oznaki postępu ⁸⁶. Mimo istnienia w Imperium Rosyjskim specjalnych stowarzyszeń, zajmujących się promowaniem turystyki i podróży, pisanie i wydawanie przewodników pozostawało domeną inicjatywy prywatnej. Autorami wademeków najczęściej byli historycy, krajoznawcy czy po prostu miłośnicy swojego miasta.

86 К. Дуса, *Образ современного міста...*, *op.cit.*, s. 82-95.

Rozdział 2. Korpus analizowanych przewodników turystycznych

Podróżowanie i turystyka są praktykami społecznymi, których uprawianie wymaga zaplecza finansowego, stabilności politycznej i pewnego poziomu bezpieczeństwa. Rewolucje i wojna domowa oraz spowodowane przez nie niestabilność polityczna i kryzys gospodarczy stworzyły warunki niesprzyjające jeżdżeniu po kraju. Ponadto, w nowym państwie przestały istnieć klasy społeczne – szlachta i arystokracja – których przedstawiciele dotąd najczęściej podróżowali. Brak potencjalnych czytelników skutkował krótką przerwą w historii gatunku przewodnika.

Do zrozumienia indoktrynacyjnego potencjału turystyki i pierwszych prób jej uporządkowania i centralizacji doszło w połowie lat dwudziestych XX wieku. Liczne biura wycieczkowe, afiliowane przy różnych komitetach i Ludowym Komisariacie Oświaty Rosyjskiej FSRR, uległy połączeniu, tworząc jednolite Zjednoczone Biuro Wycieczkowe (analogiczna instytucja zaistniała i w strukturze Ludowego Komisariatu Oświaty USRR). W 1928 roku Biuro zostało zreorganizowane i w jego miejscu powstała spółka akcyjna „Sowiecki Turysta” (ros. „Советский турист”, „Совтуп”). W kolejnych latach zarządzanie turystyką należało do kompetencji Stowarzyszenia Turystyki Proletariackiej (1929-1930), Wszechzwiązkowego Dobrowolnego Stowarzyszenia Turystyki Proletariackiej i Wycieczek (1930-1936), Zarządów Turystyczno-Wycieczkowych Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Związków Zawodowych (1936-1969), Centralnej Rady do Spraw Turystyki i Wycieczek (od 1969)⁸⁷. Do kompetencji tych instytucji należała organizacja muzeów i wystaw, przygotowywanie i promowanie tematycznych (historycznych, archeologicznych, przyrodniczych etc.) wycieczek w miastach i na wsi dla dorosłych i młodzieży, tworzenie i prowadzenie baz turystycznych⁸⁸. Niemniej jednak żadna z wymienionych instytucji nie zajmowała się wydawaniem przewodników. Inicjatywa przygotowania i publikacji wademekum najczęściej należała do muzeów, wydawnictw czy ośrodków akademickich. Autorami tekstów byli krajoznawcy, archeolodzy, historycy sztuki i architektury oraz dziennikarze.

87 О. Голубева, *Российский туризм в 1920–70-х годах: Система организации и управления*, „Вестник Челябинского государственного университета” 2010, nr 15 (196), s. 68; К. Сосніна, *Екскурсійно-туристична справа в УСРР (1919-1936)*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2010, nr 41, s. 28-32.

88 Г. Долженко, *op.cit.*, s. 67-68.

2.1. Uwagi ogólne

Na korpus sowieckich przewodników po Moskwie składa się 35 tekstów, z których najwięcej – 18 – zostało wydanych w latach breżniewowskich. Na lata dwudzieste, a także na czasy stalinowskie, odwilż i pierestrojkę przypada odpowiednio 4, 3, 5 i 5 wydań. Do połowy lat sześćdziesiątych każdy nowy przewodnik ukazuje się w innym wydawnictwie, natomiast po roku 1966 monopolistą w zakresie publikacji wademeków po Moskwie zostaje wydawnictwo „Moskowskij raboczij”, które specjalizowało się w przygotowaniu publikacji moskwoznawczych. Fotoprzewodniki (czyli wydania zawierające dużą ilość zdjęć) były publikowane przez sprofilowane wydawnictwo „Płaneta”. Średnia objętość tekstu wynosiła 250-300 stron.

Grupa przewodników kijowskich jest znacznie mniejsza od korpusu moskiewskiego i składa się z 17 publikacji. Najwięcej z nich – 6 – ukazało się drukiem w czasach breżniewowskich, 2 przewodniki wydano w latach dwudziestych, po 4 przypada na lata stalinowskie i odwilż, i 1 – na etap pierestrojki. Praktycznie każdy przewodnik publikowano w innym wydawnictwie, a przeciętna objętość publikacji wynosiła 200-250 stron.

2.1.1. Przewodniki po Moskwie

Pierwsze uniwersalne wademekum ukazało się dopiero w 1923 r. Był to opublikowany w wydawnictwie Wszechrosyjskiej Komisji do Spraw Pomocy Inwalidom Wojny *Карманный путеводитель по Москве* (*Kieszonkowy przewodnik po Moskwie*)⁸⁹ pod redakcją rosyjskiej historyczki Zinaidy Szamurinej. Na początku przewodnika zamieszczono reklamy zakładów, przedsiębiorstw, kasyn, sklepów spożywczych i przemysłowych oraz zawiadomienia o otwarciu nowego dworca na linii kolejowej Moskwa-Kursk i gazyfikacji gospodarstw domowych. Po krótkim wprowadzeniu omawiającym treść przewodnika przedstawiono pierwszy rozdział pod tytułem *Moskwa i jej zabytki artystyczno-historyczne*. Kolejność opisów zabytków architektonicznych odpowiada koncentrycznym pierścieniom w układzie urbanistycznym Moskwy – zaczynając od Kremla, autorka stopniowo oddala się od centrum i przedstawia Kitaj-gorod, Biały Gród i Pierścień

⁸⁹ *Карманный путеводитель по Москве*, red. З. Шамурина, Москва 1923.

Bulwarowy. Następne rozdziały zatytułowane *Na przedmieściach Moskwy* i *Po muzeach* są przeglądem najbardziej znanych zabytków podmoskiewskich i muzeów. Przewodnik zamyka obszerny rozdział informacyjny, który zawiera dane o urządach państwowych i miejskich, organizacjach partyjnych i związkach zawodowych, sądach, wydziałach milicji i straży pożarnej, dworcach, pokojach do wynajęcia i hotelach, liniach transportu miejskiego, urządach pocztowych, aptekach, szpitalach, sanatoriach, uczelniach, bibliotekach, wystawach i teatrach. Dodatkowo sporządzono listę nowych nazw ulic i placów Moskwy. Na końcu przewodnika, podobnie jak i na jego początku, umieszczone zostały reklamy i ogłoszenia.

Kolejne wademekum *Советская Москва. Новый путеводитель по Москве 1923-1924* (*Moskwa sowiecka. Nowy przewodnik po Moskwie 1923-1924*)⁹⁰, opublikowane przez wydawnictwo gazety „Izwestija” w 1923 r., łączy elementy przewodnika i informatora. Wprowadzenie do książki szkicuje historyczny rozwój Moskwy oraz prace renowacyjne zabytków stolicy ZSRR. Następnie przewodnik przedstawia notkę pod tytułem *Październikowe walki w Moskwie*, opowiadającą o akcjach bojowych bolszewików jesienią roku 1917. Dalej w części ustrukturyzowanej w sposób charakterystyczny dla informatora podano informacje o urządach, obiektach infrastruktury, muzeach i teatrach oraz zabytkach. Jak i w poprzednich przewodnikach, dodatkowo przedstawiono listę dawnych i nowych nazw ulic i placów Moskwy, a początkowo-końcowym obramowaniem treści książki są reklamy i ogłoszenia.

W tym samym roku w wydawnictwie „Awrora” ukazał się *Путеводитель по новой Москве* (*Przewodnik po nowej Moskwie*)⁹¹. Mimo słowa „przewodnik” w tytule wydanie to nie proponuje żadnych szlaków turystycznych, jest natomiast klasycznym informatorem. Jego rozdziały podają adresy, telefony i godziny otwarcia urzędów partyjnych i państwowych, związków zawodowych, ambasad, urzędów pocztowych, uczelni, bibliotek, teatrów, banków, wydawnictw, hoteli, a także parków i zabytków. Informacje o tych ostatnich poszerzone są o krótkie, jednozdaniowe charakterystyki poszczególnych obiektów (na przykład: „Pałac Aleksandra – znajduje się w parku Nieskucznyj sad, była letnia rezydencja rodziny carskiej”⁹², czy „Pomnik Gogola – na placu Arbackim, odsłonięty w roku 1909”⁹³). Na końcu przewodnik przedstawia linie komunikacji

90 *Советская Москва. Новый путеводитель по Москве 1923-1924*, Москва 1923.

91 *Путеводитель по новой Москве*, Москва 1923.

92 *Ibidem*, s. 24.

93 *Ibidem*.

miejskiej i alfabetycznie ułożoną listę dawnych i nowych toponimów.

W roku 1924 Wydawnictwo Państwowe publikuje przewodnik *Вся Москва в кармане на 1924-1925 г. (Cała Moskwa w kieszeni na rok 1924-1925)*⁹⁴, zawierający szczegółową mapę miasta i 49 ilustracji (obrazy, rysunki, litografie, zdjęcia) najważniejszych zabytków Moskwy. Opisowa część publikacji (zamieszczona po materiałach reklamowych) zaczyna się od przedstawienia historycznego rozwoju Moskwy. Rozdział *Москва в przeszłości и в настоящности* opowiada o najważniejszych zabytkach miasta, przechodząc od obiektów centralnych (na Kremlu) do peryferyjnych (na przedmieściach). W osobnym podrozdziale podano krótkie opisy czołowych muzeów i ich ekspozycji. Kolejne części przewodnika zawierają listy członków i adresy centralnych urzędów państwowych i zarządów związków zawodowych. Dodatkowo mieszczą one dane kontaktowe uczelni, szpitali, urzędów pocztowych, teatrów, banków, hoteli, sklepów i łaźni Moskwy.

Kolejny uniwersalny przewodnik – *Москва. Спутник туриста (Moskwa. Towarzysz turysty)*⁹⁵ autorstwa Dmitrija Banina – zostaje wydany w 1930 r. w Leningradzie przez wydawnictwo „Fizkultura i sport”. Od poprzedniego wademekum oddziela go nie tylko dystans czasowy, lecz także zmiana epoki i modelu kultury. W końcu lat dwudziestych XX w. do władzy w ZSRR dochodzi Stalin, liberalnej Nowej Polityce Ekonomicznej przychodzi na zmianę centralistyczne uprzemysłowienie i kolektywizacja, a w kulturze kształtuje się restrykcyjna hierarchia znaczeń z ideologią oficjalną na czele⁹⁶. Wydawanie staje się sferą państwowego monopolu i każda nowa książka, w tym przewodnik, podlega cenzurze i kontroli ideologicznej, tzn. nie może głosić sprzecznych z oficjalną doktryną komunikatów.

Układ przewodnika *Москва. Towarzysz туристы* znacznie różni się zatem od układu poprzednich tekstów. Po pierwsze, nie zawiera on reklam czy ogłoszeń - całość książki wypełniona jest treściami dotyczącymi wyłącznie Moskwy i turystyki. Po drugie, informator w tym przewodniku jest istotnie zredukowany, gdyż zawiera adresy zabytków, muzeów i wzorcowych zakładów pracy (polecanych do zwiedzania). Zadanie omawianego przewodnika wyjaśnia jego wstęp: „Ta książka przeznaczona jest dla turysty-robotnika, który zwiedzając Moskwę nie ma na celu zbadania jakiegoś

94 *Вся Москва в кармане на 1924-1925 г.: с приложением подробного плана г. Москвы. С 49 иллюстрациями*, Москва 1924.

95 Д. Банин, *Москва. Спутник туриста: с 16 рисунками*, ред. Л. Гурвич, Москва-Ленинград 1930.

96 Więcej na temat zmiany paradygmatów kulturowych w ZSRR w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. zob.: В. Паперный, *Культура Два*, Москва 2016.

wyspecjalizowanego tematu”⁹⁷. Kompozycyjnie tekst przewodnika dzieli się na dwie części, odpowiadające na dwa podstawowe pytania: „Czym jest Moskwa?” i „Jak poznać Moskwę?”. Pierwsza część rysuje obraz ówczesnej stolicy: jej administracyjny i polityczny status, potencjał gospodarczy, życie społeczne i kulturalne, infrastrukturę. Objętościowo mniejsza druga część przewodnika podaje konkretne wskazówki organizacji wycieczek, proponuje przykładowe trasy zwiedzania, informacje kontaktowe i bibliografię dla potencjalnych moskwoznawców.

Po dłuższej przerwie, w 1937 r., w wydawnictwie „Moskowskij raboczij” ukazał się następny tekst dla podróżujących do Moskwy. Była to książka Władimira Długacza i Piotra Portugalowa pod tytułem *Осмотр Москвы (Zwiedzanie Moskwy)*⁹⁸. Tekst ten odzwierciedla nowe realia w przestrzeni miejskiej Moskwy, mianowicie uruchomienie w 1935 r. pierwszych linii metra i stopniową realizację „stalinowskiego” planu rekonstrukcji stolicy. Treść przewodnika składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich przedstawia trasy zwiedzania Moskwy w trzy, pięć i dziesięć dni. Szlaki trzydniowe zawierają szczegółowe opisy każdego zabytku architektonicznego, ulicy czy budynku. Trasy pięciodniowe wprowadzają informacje o nowych zabytkach na rozszerzonych szlakach. Trasy dziesięciodniowe przedstawione są jako listy polecanych do zwiedzania miejsc bez szczegółowego ich sportretowania. Drugi rozdział przewodnika ma kształt katalogu i podaje czytelnikowi dokładne informacje na temat muzeów Moskwy i podmoskiewskich. Po kolei wylicza i krótko opisuje muzea „historyczno-rewolucyjne”, historyczne, artystyczne, muzea teatru i muzyki, książek dla dzieci i twórczości dziecięcej, nauk ścisłych, gospodarki narodowej i medyczne. Trzeci rozdział w analogiczny sposób opowiada o teatrach (operowych, baletowych, muzycznych i dramatycznych), salach koncertowych, kinoteatrach, parkach kultury i wypoczynku oraz obiektach sportowych (domach kultury fizycznej, boiskach, salach gimnastycznych, basenach sportowych, ośrodkach narciarskich, lodowiskach, aeroklubach). W czwartym rozdziale podano krótki leksykon omawiający style architektoniczne, umieszczono również kontakty do biur turystycznych. W latach 1938 i 1940 zrealizowano ponowne wydania tego przewodnika.

Po wojnie ukazało się kilka przewodników specjalistycznych – *Литературные экскурсии по Москве (Literackie wycieczki po Moskwie)* pod redakcją dyrektora Muzeum Literackiego Władimira

⁹⁷ *Ibidem*, s. 7.

⁹⁸ В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1937.

Boncz-Brujewicza⁹⁹ i *Из истории московских улиц* (Z historii moskiewskich ulic) historyka Piotra Sytina¹⁰⁰.

Pierwszy powojenny uniwersalny przewodnik po stolicy pojawił się dopiero w 1954 r. w wydawnictwie „Moskowskij raboczij”. Był to tekst zatytułowany *По Москве* (Po Moskwie)¹⁰¹, przygotowany przez zespół autorów (pisarzy, naukowców, pracowników rady miejskiej, dziennikarzy) pod kierownictwem Jurija Rodionowa. Przewodnik zaczyna się od rozdziału *Москва – столица нашей оjczyzny*, który skrótowo opowiada historię Moskwy od jej powstania do odbudowy po wojnie. Następny rozdział – *Зabyтки архитеkтоничеskие* – rzetelnie prezentuje obiekty Kremla i podaje katalogowy opis zabytków (sporządzony chronologicznie: od czasów feudalnych, poprzez XVIII i XIX w. do epoki sowieckiej). Rozdziały trzeci i czwarty przewodnika stanowią przegląd pomników i historycznych miejsc stolicy, związanych z życiem wybitnych pisarzy, malarzy, artystów, muzyków i uczonych. Kolejne, objętościowo małe, rozdziały relacjonują osiągnięcia w gospodarce, rozwój infrastruktury miejskiej, teatrów, kin, muzeów, parków i ogrodów, wydawnictw, bibliotek, pałaców (domów) kultury, systemu ochrony zdrowia i wychowania fizycznego, sklepów, bazarów, restauracji. Tekst kończy się rozdziałem informacyjnym, zawierającym dane kontaktowe urzędów, muzeów, teatrów, sal koncertowych i innych obiektów istotnych dla turystów. W roku 1958 ukazało się drugie, uzupełnione wydanie tego przewodnika, które od pierwszego różni się bardziej rozbudowanym rozdziałem informacyjnym i – gdzie gdzie – zmienionymi tytułami podrozdziałów.

W roku 1957 ukazuje się kolejna pozycja – przewodnik Al. Wołodina (pseudonim moskwoznawcy i dziennikarza Emmanuiła Dwinskiego) *Москва. Спутник туриста* (Moskwa. Towarzysz turysty)¹⁰². Wstępny rozdział przybliży czytelnikowi historię miasta od XII w. do momentu odzyskania przez Moskwę statusu stolicy 11 marca 1918 r. Dalej przewodnik podaje krótkie informacje geograficzne i statystyczne, dotyczące infrastruktury miejskiej. Trzeci rozdział poświęcono opowiadaniu o murach i zabytkach Kremla, ich historii i współczesnych funkcjach. Kolejne części przewodnika mają kształt katalogowych opisów poszczególnych kategorii obiektów: zabytków architektonicznych, pomników, muzeów i wystaw, uczelni i instytutów Akademii Nauk,

99 *Литературные экскурсии по Москве*, ред. В. Бонч-Бруевич, Москва 1948.

100 П. Сытин, *Из истории московских улиц. Очерки*, Москва 1948.

101 *По Москве. Краткий путеводитель*, ред. Ю. Родионов, Москва 1954.

102 Э. Двинский, *Москва. Спутник туриста*, Москва 1957.

teatrów, klubów i pałaców (domów) kultury, parków i ogrodów, obiektów sportowych, dworców, sklepów i bazarów, restauracji, hoteli, urzędów pocztowych. Każdy kolejny rozdział jest krótszy od poprzedniego: opisy zabytków i muzeów liczą po kilkadziesiąt stron, natomiast hotelom czy sklepom poświęcono po kilka stron. Na końcu książki znalazł się informator, podający dane kontaktowe urzędów, plany tras turystycznych po centrum miasta i schematy linii komunikacji miejskiej. Ponowne wydania przewodnika *Moskwa. Towarzysz turysty* wyszły drukiem w 1961 i 1964 roku, różniąc się od tekstu z 1954 zaktualizowanymi statystykami i informatorem.

W tym samym roku w Państwowym Wydawnictwie Literatury Geograficznej po raz pierwszy opublikowano rekordzistę pod względem wznowień. Chodzi o pracę Iwana Miaczina zatytułowaną *Москва: краткий путеводитель (Moskwa: krótki przewodnik)*¹⁰³, która po 1957 ukazała się drukiem także w 1959, 1961, 1964, 1967, 1973 i 1976 r. Przewodnik proponuje czytelnikowi dziewięć rozdziałów-tras po stolicy ZSRR: *Kreml, Plac Czerwony, Główne place Moskwy, Na Wzgórzach Leninowskich, Wystawy, Główna magistrala, Centralny Stadion im. W. Lenina, Pierścień Sadowy, Metro Moskiewskie im. W. Lenina*. Na każdym z tych szlaków wskazano i opisano kluczowe zabytki architektoniczne i gmachy administracyjne. Końcowy rozdział zawiera krótkie informacje i dane kontaktowe urzędów oraz obiektów kulturalnych. W każdym z ponownych wydań przewodnika Iwana Miaczina niezmiennymi pozostają pierwsze rozdziały, czyli narracja o Kremlu i Placu Czerwonym, natomiast drobnym zmianom ulega ilość i kształt prezentowanych w kolejnych rozdziałach tras turystycznych po Moskwie. Przykładowo, przewodnik z roku 1966 dodaje szlak *Z Kremla do Kuncewa*, a także wydłuża trasy po wystawach i głównych placach stolicy. Poza tym w późniejszych wydaniach tego wademekum czarno-białe ilustracje zmienione zostają na kolorowe.

W 1957 r. Wydawnictwo Ministerstwa Gospodarki Komunalnej RSFRR publikuje *Краткий путеводитель по Москве (Krótki przewodnik po Moskwie)*¹⁰⁴ pod redakcją A. Kowalowa. Treścią przewodnika jest 11 tras turystycznych po Moskwie: po Kremlu, Placu Czerwonym, centrum miasta, Pierścieniu Bulwarowym i Sadowym, do Stadionu im. Lenina, dzielnicy Kasnaja Priesnia, po parkach i w metrze. Prowadząc czytelnika przez miasto, przewodnik zestawia historię i teraźniejszość moskiewskich ulic, placów, budynków i zabytków. Na końcu książki znajduje się krótki informator pod tytułem *Jak dojadę*, z wykazem linii komunikacji miejskiej i podmiejskiej. Ponowne wydanie

103 И. Мячин, *Москва: краткий путеводитель*, Москва 1957.

104 А. Ковалев, *Краткий путеводитель по Москве*, ред. П. Шемонаев, Москва 1957.

przewodnika ukazało się w roku 1963. Wraz ze zmianą tytułu na *Przewodnik po Moskwie* doszło do modyfikacji treści książki: na początku tekstu autor dodał obszernie wprowadzenie poświęcone historii Moskwy i jej rozwojowi przemysłowemu i kulturalnemu. Ponadto przekonstruowane zostały trasy zwiedzania Moskwy za wyjątkiem Kremla i Placu Czerwonego.

W 1958 r. Wydział Kultury Komitetu Wykonawczego Rady miejskiej Moskwy i Moskiewskie Miejskie Biuro Turystyczne przygotowały krótki informator *Экскурсии по Москве* (*Wycieczki po Moskwie*)¹⁰⁵. Przewodnik ten jest spisem szlaków turystycznych proponowanych przez to biuro (pieszych i autobusowych) z wykazem zwiedzanych miejsc i krótkim opisem każdej trasy. Oferta zaczyna się od szlaków poświęconych tematom historyczno-rewolucyjnym: życiorysom Lenina, Dzierżyńskiego, Kalinina i innych działaczy rewolucyjnych, miejscom krwawych starć w grudniu 1905 i w październiku 1917 r., moskiewskiemu oddziałowi Komunistycznego Związku Młodzieży, Konstytucji ZSRR. Oprócz tego tematy wycieczek obejmują historię miasta, jego architekturę i urbanistykę, twórczość wybitnych pisarzy i malarzy w Moskwie. Dodatkowo informator podaje listę muzeów stolicy, ich adresy i godziny otwarcia.

W 1963 r. rosyjski historyk sztuki i moskwoznawca Michaił Iljin w wydawnictwie „Iskusstwo” publikuje swój pierwszy przewodnik pod tytułem *Москва (Moskwa)*¹⁰⁶. Kompozycyjnie tekst ten składa się ze wstępu i siedmiu rozdziałów-tras po stolicy ZSRR. Rozbudowany wstęp omawia historię Moskwy i jej statusu administracyjnego. Następujące po tym rozdziały przedstawiają szlaki zwiedzania Kremla, starego miasta, przedmieść dawnej stolicy, Moskwy epoki klasycyzmu, stolicy na przełomie XIX i XX w. oraz Moskwy w czasach sowieckich. Ze względu na zainteresowania profesjonalne, w opisach proponowanych wycieczek M. Iljin redukuje opis przestrzeni miejskiej do rzetelnych architektonicznych portretów podanych tras.

Kolejne uniwersalne wademekum po Moskwie pojawia się w roku 1966. „Moskowskij rabocij” wydaje pracę *Здравствуй, Москва!* (*Witaj, Moskwio!*) pod redakcją A. Janczuka¹⁰⁷. Przewodnik zaczyna się od obszernego wstępu, który podkreśla stołeczny status Moskwy i jej znaczenie dla całego kraju. Pierwszy rozdział tekstu poświęcono statystykom z życia Moskwy i moskwian (ilość parków, studentów, wypitej wody *per capita* etc.). Kolejna część, zatytułowana

105 *Экскурсии по Москве. Краткий путеводитель*, Москва 1958.

106 М. Ильин, *Москва: Путеводитель*, Ленинград 1963.

107 *Здравствуй, Москва!*, ред. А. Янчук, Москва 1966.

Obejrzyjcie nasze miasto nakreśla plan zwiedzania Moskwy w trzy dni i skrupulatnie opisuje każdy z wybranych zabytków, muzeów czy pomników. Końcowy rozdział podaje praktyczne informacje dla turysty: adresy, telefony kontaktowe, godziny otwarcia restauracji, dworców, teatrów, szpitali.

W 1966 ukazuje się przewodnik Emmanuiła Dwinskiego pod tytułem *Я шагаю по Москве* (*Chodząc po Moskwie*, wyd. „Moskowskij rabocizj”) ¹⁰⁸. Pierwszy rozdział, *Spacery po Moskwie*, zaczyna się od przeglądu statystyk, po czym omawia historię rekonstrukcji Moskwy i jej rozwoju przemysłowego. Dopiero po tym wprowadzeniu przewodnik przedstawia 12 tras po Moskwie. Unikatowość tekstu Dwinskiego polega na tym, że pierwsze miejsca na liście wycieczek oddano Wzgórzom Leninowskim, dzielnicy południowo-zachodniej i prospektowi Leninowskiemu. Tradycyjnie czołowy Kreml znajduje się na czwartej pozycji, po czym opisano zabytki historyczno-architektoniczne, Plac Czerwony, Kitaj-Gorod, prospekt Marksa, ulicę Gorkiego, Pierścień Bulwarowy i pomniki. Kolejne cztery rozdziały przewodnika mają kształt katalogów i zawierają krótkie opisy muzeów i wystaw, teatrów, akademii i uczelni, parków i obiektów sportowych. W szóstym rozdziale Dwinski przytacza schematy zwiedzania Moskwy w jeden, trzy i 12 dni, a w ostatnim, zatytułowanym *Gdzie, jak, dokąd, kiedy, kto?* informuje czytelników o hotelach, restauracjach, sklepach, urzędach pocztowych, dworcach i komunikacji miejskiej.

W 1969 r. tenże autor publikuje przewodnik *Москва от А до Я* (*Moskwa od A do Z*, wyd. „Moskowskij rabocizj”) ¹⁰⁹. We wstępnej części Dwinski pokazuje historyczne zmiany zachodzące w przestrzeni Moskwy i opowiada o przyszłości miasta i planach jego rozwoju. W poszczególnych rozdziałach, rozmieszczonych – nie do końca zresztą konsekwentnie – według porządku alfabetycznego, zaprezentowano obiekty miejskie podzielone na kategorie: *Po miejscach leninowskich, Kreml, Zabytki historyczne i architektoniczne, Muzea i wystawy, Teatry i sale koncertowe, Odpoczynek i sport*. Przewodnik dodatkowo posiada część ze statystykami dotyczącymi gospodarki, nauki i kultury Moskwy. W przedostatnim rozdziale pt. *Spacery po Moskwie* dodano mapki tras zwiedzania miasta (przede wszystkim Kremla, placu Czerwonego i Kitaj-Gorodu, centralnych ulic i placów). *Moskwa od A do Z* kończy się katalogowymi opisami zabytków na przedmieściach stolicy oraz krótkim informatorem zamieszczającym kontakty do hoteli, sklepów,

108 Э. Двинский, *Я шагаю по Москве. Путеводитель для туриста*, Москва 1966. Tytuł przewodnika nawiązuje do słynnego filmu Georgija Danieliji z 1963 roku.

109 Э. Двинский, *Москва от А до Я*, Москва 1969.

dworców i restauracji. W 1976 wznowiono wydanie przewodnika z odświeżonymi informacjami.

Kolejnym wademekum była praca Siergieja Frołkina *Гостю Москвы (Dla gościa Moskwy)*, wyd. „Moskowskij raboczij”¹¹⁰, która ukazała się w roku 1969. Przewodnik ten ma strukturę eklektyczną. Zaczyna się od przedstawienia dwóch szlaków turystycznych – po Kremlu i po Placu Czerwonym. Następnie zamieszczono rozdział poświęcony toponimice Moskwy. Kolejne dwie części przewodnika opowiadają o rozwoju przemysłowym i nowych budowach stolicy. Dalej w poszczególnych rozdziałach opisano różne kategorie obiektów miejskich: budynki powstałe w czasach sowieckich, zabytki architektoniczne, muzea i wystawy, teatry, rzeki i parki oraz arterie komunikacyjne miasta. Ostatni rozdział *Stolica kroczy ku przyszłości* prezentuje urbanistyczne perspektywy Moskwy.

W tymże roku opublikowano pozycję *Москва (Moskwa)*, wyd. „Moskowskij raboczij”¹¹¹ pod redakcją Artiemija Tichonrawowa. Treścią tego wademekum jest 11 szczegółowo opisanych tras po Moskwie, w tym po Kremlu, Placu Czerwonym, Kitaj-Gorodzie, Pierścieniu Bulwarowym i Sadowym, a także szlaki wiodące od centrum miasta do Stadionu w Łużnikach, Wzgórz Leninowskich, parku Sokolniki czy dzielnicy Kunczewo. Ostatni rozdział zatytułowany *Wczoraj i dzisiaj* nakreśla planowane budowy w stolicy. Ponowne wydanie z roku 1974 wzbogaca się o prezentacje nowopowstałych gmachów.

W 1971 ukazuje się kolejny krótki przewodnik Emmanuiła Dwinskigo pod tytułem *Москва (Moskwa)*, wyd. „Moskowskij raboczij”¹¹². Struktura i treść tej książki w znacznym stopniu wzorują się na wydanej w 1966 r. pracy *Chodząc po Moskwie*. W pierwszym rozdziale pt. *Moskwa dziś i jutro* Dwiski omawia statystyki, historię rekonstrukcji Moskwy, jej potęgę przemysłową i naukową. Drugi rozdział, zatytułowany *Spacery po Moskwie*, proponuje 19 tras po stolicy. Lista wnikliwie opisanych wycieczek zaczyna się od Kremla i Placu Czerwonego, po których przedstawiono Kitaj-Gorod, prospekt Marksa oraz inne ulice w centrum Moskwy. Czwarty rozdział przybliży czytelnikom muzea i wystawy miasta, a piąty – ofertę wypoczynkową: parki, obiekty sportowe, teatry i sale koncertowe, w tym proponujące repertuar dla dzieci. Ostatni rozdział - *Gdzie, jak, dokąd, kiedy, kto?* - powtarza i aktualizuje informacje z przewodnika *Chodząc po Moskwie*.

110 С. Фролкин, *Гостю Москвы: Краткий путеводитель*, Москва 1969.

111 *Москва: Краткий путеводитель*, ред. А. Тихонравов, Москва 1969.

112 Э. Двинский, *Москва, Краткий путеводитель*, Москва 1971.

W roku 1975 wydano książkę *С путеводителем по Москве (Z przewodnikiem po Moskwie, wyd. „Moskowskij raboczij”)*¹¹³. Jej autorzy, Fiodor Kurlat i Jurij Sokołowski, tradycyjnie zaczynają swoją pracę od wstępnej narracji o bohaterskiej przeszłości i współczesnym statusie Moskwy. Dalej sporządzają dla czytelników kilkadziesiąt tras turystycznych po stolicy ZSRR. Pierwszy rozdział przewodnika cechuje się dokładnością opisów i przedstawia zabytki na trasach po centrum miasta – Kremlu, placu Czerwonym, Kitaj-Gorodzie i prospekte Marksa. Kolejne dwa rozdziały przedstawiają zabytki i ciekawostki na szlakach turystycznych w granicach Pierścienia Sadowego i w granicach obwodnicy (przeważnie szlak turystyczny biegnie wzdłuż wybranej ulicy, prospektu czy szosy). Ostatni rozdział poświęcono trasom na przedmieściach Moskwy. W roku 1980 odbyło się ponowne wydanie przewodnika, które różni się od pierwszego wprowadzeniem tematu Letnich Igrzysk Olimpijskich 1980 r. – tzn. wzbogaceniem proponowanych tras przez nowe obiekty sportowe.

W 1976, Siergiej Frołkin publikuje swój drugi przewodnik po Moskwie. Nowa praca autora ma tytuł *Встреча с Москвой (Spotkanie z Moskwą, wyd. „Moskowskij raboczij”)*¹¹⁴ i zaczyna się od cytatu z przemówienia Leonida Breżniewa o przekształceniu Moskwy w idealne miasto komunistyczne. Jak i poprzedni przewodnik napisany przez Frołkina, tekst ten ma charakter eklektyczny. Pierwsze jego rozdziały – *Miasto-robotnik, Miasto-bohater i Zostając przykładem dla kraju* – opowiadają historię rekonstrukcji i budowy Moskwy i uwypuklają wygodę życia we współczesnej stolicy. Kolejne części tekstu przedstawiają opis różnych obiektów miejskich połączonych w kategorie: miejsca Leninowskie, Plac Czerwony, Kreml, zabytki architektoniczne, pomniki, teatry, muzea, drogi i ulice, rzeki i parki. W ostatnich rozdziałach przewodnika Siergiej Frołkin podaje 10 schematów wycieczek po Moskwie i przytacza praktyczne informacje, czyli kontakty muzeów, teatrów, hoteli i dworców.

W 1976 wydano przewodnik Władimira Trofimowa *Москва: путеводитель по районам (Moskwa: przewodnik po dzielnicach, wyd. „Moskowskij raboczij”)*¹¹⁵. Krótki tekst wstępny zawiera ideologiczną opowieść o trosce partii komunistycznej ZSRR o Moskwę i jej mieszkańców. Dalej przewodnik po kolei portretuje każdą z 30 dzielnic stolicy, zaczynając od centralnych i kończąc Zielenogradem za obwodnicą Moskwy. Rozdziały mają podobną strukturę: zaczynają się od krótkiej

113 Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем по Москве*, Москва 1975.

114 С. Фролкин, *Встреча с Москвой: Краткий путеводитель*, Москва 1976.

115 В. Трофимов, *Москва: путеводитель по районам*, Москва 1976.

notki o danej dzielnicy i informacji statystycznych, po czym szeroko opisują obiekty miejskie podzielone na trzy kategorie – pamiętne miejsca Leninowskie, miejsca związane z życiem wybitnych postaci oraz zabytki architektoniczne. Ponowne wydanie przewodnika z roku 1981 poszerzone zostaje o prezentację nowych obiektów w granicach każdej z dzielnic.

Od roku 1978 zaczynają się intensywne przygotowywania do XXII Letnich Igrzysk Olimpijskich, których Moskwa była gospodarzem w lecie 1980. W związku z tym prace nad przewodnikami i innego typu literaturą dla turystów ulegają intensyfikacji.

Historyk i moskwoznawca Jurij Fiedosiuk wydaje przewodnik *Лучи от Кремля (Promienie od Kremla*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹¹⁶. Jako klucze do konstruowania tekstu posłużył autorowi koncentryczny układ urbanistyczny Moskwy, w którym ulice promieniście rozchodzą się z Placu Czerwonego i Kremla. Następnie poszczególne rozdziały przewodnika poświęcono radialnym drogom (ulicom, prospektom) wiodącym od centrum miasta do jego peryferii. Jurij Fiedosiuk pokazuje najważniejsze zabytki i nowe budynki na każdym ze szlaków, przybliża czytelnikom ich historie i status aktualny.

W latach 1978-1979 ukazuje się drukiem seria sześciu przewodników Emmanuiła Dwinskigo zatytułowana *Три часа в Москве (Trzy godziny w Moskwie*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹¹⁷. Treścią każdego z tych wademeków jest wycieczka do Placu Czerwonego zaczynająca się przy jednym z dworców stolicy. Jako pierwszy pojawił się tekst prowadzący czytelnika od Dworca Białoruskiego do Placu Czerwonego, po czym „wydano” trasy od Placu Komsomolskiego (przy którym znajdują się dworce Leningradzki, Kurski i Jarosławski), a także od dworców Ryskiego, Kijowskiego, Kurskiego i Pawieleckiego. Emmanuił Dwinskij wnikliwie opisuje ulice, domy i zabytki, zestawia ich historię i współczesność.

W 1979 ukazuje się drukiem książka *10 маршрутов по Москве (10 szlaków po Moskwie*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹¹⁸ autorstwa archeologa Aleksandra Wekslera. Wstęp do tego przewodnika został napisany przez moskwoznawcę Jurija Aleksandrowa i przedstawia retrospektywę przewodników po Moskwie, kontekstualizując wydanie. Dalej, zgodnie z tytułem, wademekum prezentuje czytelnikom 10 starannie opisanych wycieczek po stolicy ZSRR: jako pierwsze na tej

116 Ю. Федосюк, *Лучи от Кремля*, Москва 1978.

117 Э. Двинский, *Три часа в Москве* \6 książek\, Москва 1978-1979.

118 А. Векслер, *10 маршрутов по Москве*, Москва 1979.

liście znajdują się Kreml i Plac Czerwony, reszta szlaków prowadzi wzdłuż głównych ulic stolicy.

Tuż przed Igrzyskami Olimpijskimi pojawia się przewodnik *Москва-80: Олимпийский путеводитель* (*Moskwa-80: Przewodnik olimpijski*, wyd. „Moskowskij raboczij”) ¹¹⁹, napisany przez zespół autorów: Iwana Miaczina, Ałłana Staroduba i Borisa Smirnowa. System organizacji tego wademekum jest unikatowy, przedstawia on dwupoziomową (również w wizualnym planie) tekstową strukturę. Jedna z części, zatytułowana *Гłówne miasto kraju*, jest poświęcona przestrzeni Moskwy i praktycznie nie zawiera wzmianek o olimpiadzie; inna część przewodnika, *Witaj, święto sportu i pokoju!*, jest wyjątkowo „olimpijska”, tzn. skupiając się na encyklopedycznym informowaniu czytelnika o historii ruchu olimpijskiego i sportowych tradycjach ZSRR, w mniejszym stopniu odnosi się do narracji o stolicy. Początkowe rozdziały o Moskwie poświęcono Kremlowi i Placowi Czerwonemu. Dalej opowiadanie o stolicy zrealizowano w trybie „kategorialnym” – przewodnik po kolei opisuje różne klasy obiektów: pamiętne miejsca Leninowskie, pomniki, zabytki architektoniczne, muzea, wystawy, teatry, sale koncertowe, parki, biblioteki, sklepy etc. Ostatni rozdział pod tytułem *Moskwa na progu XXI w.* jest narracją o przyszłości Moskwy i realizacji nowego planu jej rozwoju.

W tym samym czasie w wydawnictwie „Планиета” ukazuje się fotoprzewodnik *Москва (Moskwa)* ¹²⁰ pod redakcją Władimira Czernowa. Po gruntownym wstępie poświęconym historii stolicy autorzy proponują czytelnikowi kilka rozdziałów opowiadających i pokazujących jej najciekawsze miejsca. Na czele listy atrakcji moskiewskich znajdują się Kreml i Plac Czerwony. Dalej przewodnik opisuje i wizualizuje sportową infrastrukturę Moskwy. Kolejne rozdziały poświęcono muzeom i zabytkom architektonicznym, teatrom oraz Wystawie Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRR. W ostatniej części zamieszczono krótki informator (adresy, telefony) oraz zdjęcia z hoteli, sklepów i restauracji.

W 1982 r. opublikowano kolejny przewodnik Iwana Miaczina pod tytułem *Площади и улицы Москвы* (*Place i ulice Moskwy*, wyd. „Moskowskij raboczij”) ¹²¹. Autor zaczyna od programowo rozbudowanego wstępu, przybliżającego turystom dzieje stolicy. Spis treści przewodnika zawiera 37 rozdziałów, opowiadających o ważniejszych ulicach i placach Moskwy oraz pałacach na jej

119 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80: Олимпийский путеводитель*, Москва 1980.

120 *Москва. Фотопутеводитель*, ред. В. Чернов, Москва 1980.

121 И. Мячин, *Площади и улицы Москвы*, Москва 1982.

przedmieściach. Iwan Miaczin nie redukuje przestrzeni Moskwy do zabytków historycznych i często prezentuje architekturę sowiecką. Zakończenie przewodnika krótko raportuje o „wielkich sukcesach i jaskrawych perspektywach”¹²² stolicy ZSRR.

W 1983 r. nowy przewodnik po stolicy wydaje Jurij Fedosiuk. Praca ta, zatytułowana *Москва в кольце Садовых* (*Moskwa w Pierścieniu Sadowym*, wyd. „Moskowskij raboczij”) ¹²³, skupia się na prezentacji centralnych części stolicy. W pierwszym rozdziale autor skrupulatnie opisuje Kreml i jego otoczenie. Drugi rozdział przedstawia 33 ulice-promienie wybiegające z Placu Czerwonego i jego okolic. Na trzecią część przewodnika składają się prezentacje każdego z 12 bulwarów w Pierścieniu Bulwarowym. Przewodnik wydano ponownie w 1991 r.

W wydawnictwie „Планиета” w 1984 r. ukazuje się *По Москве* (*Po Moskwie*)¹²⁴ – publikacja określana jako „fotoprzewodnik” – pod redakcją Piotra Akajomowa. Wademekum to przedstawia czytelnikowi siedem wizualnych (fotograficznych) wycieczek po Moskwie, w których zdjęciom towarzyszą komentarze autora na temat historii i wartości kulturowej zobrazowanych miejsc i obiektów. Wśród proponowanych turystom tras znalazły się Kreml, prospekt Marksa, ulica Gorkiego, prospekt Kalinina, ulica Wołchonka, ulica Dzierżyńskiego i rzeka Moskwa. Przewodnik ukazał się ponownie w 1986 r.

Dążąc do podsumowania obszernej literatury na temat Moskwy, Iwan Miaczin w 1985 r. publikuje pracę *Наша Москва* (*Nasza Moskwa*, wyd. „Moskowskij raboczij”) ¹²⁵. Celem tego przewodnika, według autora, jest krótka i jednocześnie wyczerpująca prezentacja stolicy. Ze względu na tak uniwersalne zadanie, Miaczin zaczyna od rozdziału pod tytułem *Na czele państwa*, w którym opowiada historię Moskwy, skupiając się na jej walce z wrogiem w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, określa infrastrukturę miasta, charakteryzuje jego dzielnice, relacjonuje potencjał naukowy i portretuje młode pokolenie moskwan. Drugi rozdział zatytułowany *Zwiedzanie* opisuje Kreml i plac Czerwony, a także różne kategorie obiektów miejskich: pamiętne miejsca Leninowskie, miejsca historyczno-rewolucyjne, zabytki architektoniczne, obiekty sportowe, muzea, wystawy, teatry, sale koncertowe, kinoteatry, parki i ogrody, biblioteki. W ostatnim rozdziale omówiono muzea na przedmieściach Moskwy. Zakończeniem tekstu jest prospektywna narracja o rozwoju miasta w

122 *Ibidem*, s. 461.

123 Ю. Федосюк, *Москва в кольце Садовых*, Москва 1983.

124 *По Москве: Фотопутеводитель*, ред П. Акаемов, Москва 1984.

125 И. Мясин, *Наша Москва*, Москва 1985.

ramach realizacji Generalnego Planu Rozwoju Moskwy, przyjętego w 1971 r.

Wydany w 1986 r. przewodnik Emmanuila Dwinskigo *Кольца и радиусы Москвы* (*Pierścienie i promienie Moskwy*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹²⁶ zachowuje eklektyczność struktury właściwą poprzednim pracom autora. Po tradycyjnej wstępnej narracji historycznej Dwinskij przechodzi do przedstawienia Moskwy sowieckiej, jej rozwoju, przemysłu, nauki, kultury i sztuki. Kolejne 25 rozdziałów opisują poszczególne fragmenty przestrzeni miejskiej stolicy: Kreml, Plac Czerwony, prospekt Marksa i centralne place, dzielnicę Zamoskwrieczije, Pierścień Bulwarowy i Sadowy oraz bardziej oddalone od centrum ulice, dzielnice czy place.

W tym samym roku ukazała się drukiem praca Jurija Aleksandrowa zatytułowana *Москва: Диалог проводителей* (*Moskwa: Dialog przewodników*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹²⁷. Pierwszy rozdział tej książki jest rozprawą na temat historii przewodnika moskiewskiego. Drugi rozdział autor poświęca kwestii rekonstrukcji i budowy Moskwy w czasach sowieckich. Każdy z kolejnych rozdziałów opisuje wybrany szlak po mieście: Kreml, plac Czerwony, Kitaj-Gorod, place centralne, Zamoskworieczie, prospekt Lenina, trasę Arbat – Kryłatskoje, ulicę Gorkiego, dzielnicę Południowo-Zachodnią i Pierścień Sadowy. Dodatkem do tekstu przewodnika jest krótki słowniczek terminów architektonicznych, oraz indeksy osobowy i przedmiotowy.

W 1987 r. wydano przewodnik Siergieja Frołkina *Москва* (*Moskwa*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹²⁸. W rozdziale wstępnym autor przedstawia dzieje Moskwy sowieckiej, jej rekonstrukcję i odbudowę powojenną, współczesne życie moskwczyków. Kolejne rozdziały przybliżają podróżnikom przestrzeń Moskwy. Frołkin proponuje zacząć zwiedzanie Moskwy od spaceru po Kremlu i Placu Czerwonym. Dalej w poszczególnych rozdziałach opisuje różne kategorie obiektów miejskich: budynki powstałe w czasach sowieckich, zabytki architektoniczne, ulice, muzea i wystawy, teatry, pomniki, a także rzeki i parki. Na końcu przewodnika zamieszczono krótki informator z wykazem adresów i telefonów, pomocnych w organizacji wizyty w stolicy.

Ostatnim sowieckim uniwersalnym przewodnikiem po Moskwie jest tekst Fiodora Kurlata *Москва от центра до окраин* (*Moskwa od centrum do przedmieść*, wyd. „Moskowskij raboczij”)¹²⁹, wydany w 1989 r. Fragment wstępny manifestuje kluczową rolę Moskwy w życiu ZSRR. Siedem

126 Э. Двинский, *Кольца и радиусы Москвы*, Москва 1986.

127 Ю. Александров, *op.cit.*

128 С. Фролкин, *Москва*, Москва 1987.

129 Ф. Курлат, *Москва от центра до окраин*, Москва 1989.

rozdziałów wademekum przedstawia trasy turystyczne, w organizacji których przyjęto zasadę topograficzną: prowadzą one po Kremlu i Placu Czerwonym, centrum historycznemu miasta, dzielnicach południowo-zachodnich, zachodnich i północno-zachodnich, północnych, wschodnich, południowo-wschodnich i południowych. Autor zestawia przeszłość Moskwy z jej współczesnością, opisuje zabytki historyczne i nowe obiekty sowieckie.

2.1.2. Przewodniki po Kijowie

Pierwsze porewolucyjne kijowskie wademekum pojawia się dopiero w 1928 roku. Wydawnictwo Biura Edukacji Politycznej publikuje pracę *Київ. Порадник екскурсанта (Kijów. Poradnik wycieczkowicza)*¹³⁰ pod redakcją W. Stebłowskiego. 30-stronicowa książeczka mieści praktyczne informacje dotyczące wycieczek grupowych organizowanych przez Biuro. W pięciu rozdziałach przedstawiono najważniejsze muzea Kijowa oraz ich oferty turystyczne. Materiał ułożono tematycznie: przede wszystkim czytelnik dowiaduje się o tzw. muzeach historyczno-rewolucyjnych, następnie – o tzw. historyczno-kulturowych, wreszcie – o muzeach sztuki i nauk ścisłych. Ostatni rozdział *Ролництво, продукція, кооперація і handel* oprócz opisów muzeów zawiera także informacje o głównych przedsiębiorstwach miasta, włączanych do tras turystycznych. Na końcu *Порадника* podano plany wycieczek dla różnych grup obywateli ZSRR – osobno dla robotników, rolników, urzędników, pracowników edukacji, uczniów szkół pracy i członków organizacji komsomolskiej.

Rok później w wydawnictwie „Proletarska prawda” ukazuje się drukiem publikacja *Київ. Довідна книга (Kijów. Księga informacyjna)*¹³¹. Praca ta zaczyna się od rozdziału reklamowego, w którym promowane są sklepy, lombardy, restauracje i warsztaty. Dodatkowo we wstępnej części książki wymieniono wszystkie linie tramwajowe i podano tablicę z dawnymi i nowymi nazwami ulic. Treścią przewodnika są cztery rozdziały i obszerna część informacyjna na końcu. W pierwszym rozdziale, zatytułowanym *Кі́їв*, przedstawiono krótką historię miasta, przykładowe schematy wycieczek i podstawową bibliografię dla zapoznania się z historią i dziedzictwem kulturowym Kijowa. Drugi rozdział, *Церкві і монастирі в світлі атеїзму*, sporządzony przez W. Stebłowskiego

130 В. Стебловський, *Київ. Порадник екскурсанта*, Київ 1928.

131 *Київ. Довідна книга*, Київ, 1929.

i B. Jerszowa, polemizuje z przedrewolucyjną tradycją pielgrzymkowych przewodników i poprzez opis poszczególnych świątyń kijowskich wyjaśnia „antyrewolucyjną i antynarodową naturę” cerkwi jako instytucji. Kolejne rozdziały *Kijów rewolucyjny* (autor – A. Irgizow) i *Kijów sowiecki* (Ol. Borzakiwski) przedstawiają odpowiednie etapy w historii miasta. Rozległa część informacyjna mieści kontakty i krótkie informacje o urzędach, organizacjach partyjnych i publicznych, przedsiębiorstwach, uczelniach, ośrodkach akademickich, teatrach, kinach i muzeach.

W 1930 pojawia się potężna, 800-stronowa, praca pod redakcją Fedora Ernsta zatytułowana *Kuïb (Kijów)*¹³². Wademekum to ukazało się z okazji 10 rocznicy powstania Wszechukraińskiej Akademii Nauk. Autorzy wychodzili z założenia, że muszą jak najlepiej przedstawić miasto gościom uroczystości i wszystkim zwiedzającym Kijów. Osobnym zadaniem było „pokazanie przeszłości Kijowa i wielkich osiągnięć Rewolucji Październikowej”¹³³. Wstępne rozdziały przewodnika opowiadają o krajobrazie i mieszkańcach miasta, jego historii ze szczególnym uwzględnieniem tradycji walki rewolucyjnej w XIX i na początku XX wieku, a także o rozwoju gospodarczym Kijowa. Dalej przedstawiono organizacje kulturalno-edukacyjne i zabytki historyczne. W formacie krótkich artykułów przewodnik prezentuje gmachy instytutów Akademii Nauk, biblioteki, domy kultury, ogród botaniczny i Muzeum Propagandy Antyreligijnej (niegdysiejszy Sobór św. Włodzimierza). Następnie kolejne zwarte artykuły opisują znaczące obiekty na Starym Mieście, na ulicy Chreszczatyk, w dzielnicach Lipki i Padół oraz na przedmieściach. Na liście opisanych ciekawostek znalazły się zabytki, kamienice, zakłady przemysłowe, parki, ogrody, mury, pomniki, teatry, cerkwie, ulice oraz dzielnice robotnicze na wybrzeżach miasta. Na końcu przewodnika zamieszczono krótki informator podający kontakty do ośrodków naukowych, muzeów, archiwów, bibliotek, a także tablicę nowych nazw ulic i linii tramwajowych.

W tym samym roku wydawnictwo UkrTURE (ukr. УкрТУРЕ – Ukraińskie Stowarzyszenie Proletariackiej Turystyki) publikuje *Путівник по Києву (Przewodnik po Kijowie)*¹³⁴. Autorami poszczególnych tematycznych rozdziałów byli M. Pliseckij, Je. Piwnewa, B. Jerszow i Mychajło Karskij. W krótkiej wstępnej części zatytułowanej *Kijów na drodze budownictwa socjalistycznego* podano informacje (w tym tablice i grafiki) o gospodarczym rozwoju miasta. Kolejny rozdział, *Kijów*

132 Ф. Ернст, *Київ. Провідник*, Київ 1930.

133 *Ibidem*, s. 5.

134 *Путівник по Києву (сучасний і давній Київ)*, red. М. Плісецький, Є. Півнева, В. Стебловський, Київ 1930.

rewolucyjny, omawia historię ruchów protestacyjnych – od powstania dekabrystów i działalności Bractwa Cyryla i Metodego do oporu wobec „niemieckiej, denikinowskiej i polskiej okupacji w latach 1918-1920” – i wpisuje te ruchy w przestrzeń miasta. Trzeci rozdział, *Cerkwie i monastery*, poświęcono opisowi głównych świątyń Kijowa – Soboru św. Sofii, Ławry Kijowskiej, monasterów Wydubickiego i św. Michała Archanioła, cerkwi św. Cyryla, św. Andrzeja, św. Włodzimierza etc. Przewodnik podaje notkę historyczną o każdym z obiektów, a także omawia ich współczesny stan i status. W ostatnim rozdziale *Stary Kijów* autor przedstawia czytelnikom dzieje miasta od momentu jego powstania aż do XIX wieku. Indeks tematycznych „rewolucyjnych” szlaków po Kijowie, listę polecanych do zwiedzania zakładów pracy, muzeów, teatrów, kin i łaźni, a także tablicę starych i nowych nazw ulic podano na końcu wademekum.

Po czternastoletniej przerwie, przypuszczalnie spowodowanej wojną i trudnościami odbudowy, w Państwowym Wydawnictwie Literatury Politycznej USRR ukazuje się rosyjskojęzyczna publikacja *Киев (Кийов)*¹³⁵ pod redakcją Dmytra Myszkii. Strona tytułowa tego przewodnika zawiera zawiadomienie o nagrodzie im. Lenina przyznanej Kijowowi z okazji obchodów 300. rocznicy ugody perejasławskiej. Z szerokiego wstępu czytelnik dowiaduje się o historii Kijowa od początku dziejów do lat pięćdziesiątych XX wieku. Kolejne rozdziały ułożono w postaci skatalogowanych opisów poszczególnych kategorii obiektów: urzędów, organizacji naukowych i kulturalno-edukacyjnych, muzeów i skansenów, teatrów i obiektów sportowych, pomników, zabytków archeologicznych i architektonicznych, tzw. zabytków historyczno-rewolucyjnych oraz miejsc związanych z życiem wybitnych postaci. Na ostatnich dwudziestu stronach umieszczono wykaz zawierający kontakty do muzeów, teatrów, hoteli i innych obiektów turystycznych oraz schematy komunikacji miejskiej.

Jeszcze jednym wydaniem z roku 1954 jest krótki informator *Киев (Кийов)*¹³⁶ autorstwa A. Wiktorowa i J. Antonenki. Pod względem kompozycyjnym przewodnik ten powtarza poprzednią publikację. Częścią wstępną jest krótka narracja historyczna, akcentująca różnicę między dawnym a nowym, socjalistycznym miastem. Dalej przewodnik kategoryzuje obiekty przestrzeni miejskiej i opisuje je w poszczególnych rozdziałach-katalogach: muzea i skanseny, organizacje naukowe, edukacyjne i kulturalno-edukacyjne, pomniki, współczesne gmachy i budowle publiczne, zespoły teatralne i muzyczne, zabytki historyczne i architektoniczne oraz parki i ogrody. W podsumowującej

135 *Киев. Справочник-путеводитель*, ред Д. Мышко, Киев 1954.

136 А. Викторов, Е. Антоненко, *Киев. Краткий справочник*, Киев 1954.

części publikacji podano wykaz z listą kontaktów do uczelni, teatrów, muzeów, hoteli, restauracji i jadalni.

W 1958 ukazuje się drukiem zbiorowa publikacja pod tytułem *Kuïë (Kijów)*¹³⁷. W pracy tej Dmytro Myszkó, Mykoła Łysenko i Iwan Ignatkin w znacznym stopniu wzorują się na strukturze poprzedniego tekstu pod redakcją Myszkí. Przewodnik zaczyna się od wstępu historycznego i kontynuuje prezentację miasta w trybie katalogowym, po kolei opisując różne obiekty miejskie: słynne budowle współczesnego Kijowa (kategoria ta zawiera różne względem funkcji obiekty i obejmuje m.in. Dom Rady Najwyższej, ulicę Chreszczatyk, most Patona, kolej dziecięcą i stadion „Dynamo”), organizacje naukowe i uczelnie, teatry, kina i pałace (domy) kultury, pomniki, muzea, rewolucyjne i inne miejsca pamięci, zabytki archeologiczne i historyczno-architektoniczne, sady i parki. Tradycyjnie na końcu publikacji znajduje się lista kontaktów do uczelni, teatrów, kin, bibliotek, hoteli, restauracji, a także wykaz linii komunikacji miejskiej oraz schematy tras turystycznych. W roku 1962 pojawia się lekko skrócona rosyjskojęzyczna wersja tego przewodnika. Skróceniu poddano listy przedstawianych obiektów miejskich i część informacji praktycznych. Ponowne wydanie przewodnika w języku rosyjskim ukazuje się w 1964.

W 1959 Wszechzwiązkowe Biuro do Spraw Turystyki Zagranicznej „Inturist” przygotowało i wydało krótkie wademekum zatytułowane *Киев (Кіјów)*¹³⁸. Ze względu na małą objętość, książeczka ta jest raczej poszerzoną broszurą informacyjną na temat ciekawostek Kijowa. Na 24 stronach przedstawiono krótką narrację historyczną o stolicy USRR, a także opisano jej przemysł, naukę, życie kulturalne, sztukę ludową i infrastrukturę rekreacyjną. W tak szeroki portret Kijowa wpleciono krótkie opisy najważniejszych zabytków i obiektów miasta: Soboru Mądrości Bożej, Ławry Kijowskiej, centrum miasta i Chreszczatyka, Padołu, muzeum Lenina i Republikańskiej Wystawy Przodujących Osiągnięć w Gospodarce Ludowej USRR. Tekst obfituje w zdjęcia pomników, urzędów, odbudowanego Chreszczatyka i w panoramy miasta.

W tym samym roku opublikowano *Краткий путеводитель по музеям, памятникам и достопримечательностям г. Киева* (Krótki przewodnik po muzeach, pomnikach i zabytkach miasta Kijowa)¹³⁹ pod redakcją A. Piszczkańskiego. Ten objętościowo niewielki (tylko 50 stron) tekst

137 *Київ. Путівник-довідник*, ред. Д. Мишко, М. Лисенко, І. Ігнаткін, Київ 1958.

138 *Киев. Путеводитель*, Киев 1959.

139 *Краткий путеводитель по музеям, памятникам и достопримечательностям г. Киева*, ред. А. Пещанский, Киев 1959.

przedstawia skatalogowane opisy znanych budowli, pomników, muzeów, skansenów i wystaw, sadów i parków Kijowa. Ponadto zawiera on wykaz podający dane kontaktowe uczelni, bibliotek, teatrów i domów kultury stolicy. Na początku przewodnika umieszczono tekst dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 22 maja 1954 o nagrodzeniu Kijowa Orderem Lenina z okazji 300-lecia zjednoczenia Ukrainy z Rosją.

W 1960 ukazuje się drukiem przewodnik pod redakcją Maksima Rusakowa zatytułowany *Киев. Маршруты экскурсий* (Kijów. Ścieżki wycieczek)¹⁴⁰. Jest to pierwsze wademekum, przedstawiające przestrzeń miejską w formie skrupulatnie opisanych szlaków turystycznych. Wykaz wycieczek poprzedza obszerny wstęp określający warunki przyrodnicze i geograficzne terenu oraz krótką historię Kijowa. Poszczególne części przewodnika prezentują 7 tras turystycznych, pierwsza z których prowadzi czytelnika po Starym Mieście (góra Starokijowska – Padół – plac Chmielnickiego – Złota Brama – Muzeum Historyczne). Kolejne trzy rozdziały przedstawiają wycieczki po centrum miasta: Górka Włodzimierza – Askoldowa Mogiła – wybrzeże Dniepra – plac Pocztowy; Ławra Kijowska – stadion „Dynamo”; ulica Chreszczatyk – bulwar Szewczenki. Jeszcze trzy rozdziały poświęcono trasom łączącym centrum Kijowa z jego przedmieściami: Monaster Wydubicki – Republikańska Wystawa Przodujących Osiągnięć w Gospodarce Ludowej USRR; dzielnica Swiatoszyno – plac Zwycięstwa; plac Kalinina – Nowi Petriwci. Dodatkiem do przewodnika jest wydrukowany na osobnym arkuszu plan centrum miasta.

W roku 1963 pojawiła się zbiorowa praca *Київ (Kijów)*¹⁴¹ autorstwa Leonida Dajena, Pawła Pozniaka i Marka Czerpa. Przewodnik ten jest rekordzistą względem ponownych wydań: wersja rosyjskojęzyczna ukazywała się w latach 1965, 1966, 1967, 1969, 1971 i 1976, a wersja ukraińskojęzyczna – w 1967, 1969, 1970, 1972 i 1976. Wstępna część pod tytułem *Słowo o Kijowie* portretuje współczesną stolicę i jej mieszkańców. Kolejne dwa rozdziały proponują czytelnikom spojrzeć na różne obiekty miejskie, połączone w kategorie tematyczne. Rozdział *Dni burzliwe, rewolucyjne* przedstawia pomniki rewolucjonistów, dom rodziny Uljanowów oraz wzorcowe zakłady pracy, a część *Matka miast ruskich* przybliża turystom znaczące miejsca Kijowa – od Soboru Mądrości Bożej i Złotej Bramy do kamienicy, w której spotykali się dekabryści. Czwarty rozdział pt. *Stolica kwitnącej Ukrainy* ma kształt katalogu składającego się z krótkich opisów gmachów

140 *Киев. Маршруты экскурсий*, Киев 1960.

141 Л. Даєн, П. Позняк, М. Черп, *Київ: путівник-довідник*, Київ 1963.

administracyjnych, uczelni, zakładów pracy, nowych dzielnic, kin i teatrów, pomników, muzeów, obiektów sportowych, parków, restauracji, hotel, sklepów i dworców. Ostatni rozdział – *Na głównych magistralach* – poświęcono komunikacji miejskiej. Krótki wykaz na końcu przewodnika zawiera adresy obiektów turystycznych – muzeów, hoteli, restauracji etc. Liczne ponowne wydania przewodnika wprowadzają drobne modyfikacje opisywanych tras turystycznych i aktualizują informacje statystyczne we wstępie¹⁴². W ostatnim wydaniu z roku 1976 przerobieniu ulega struktura wademekum. Rozdział pierwszy, zatytułowany *Sztafeta bohaterstwa*, przedstawia narrację o rewolucji październikowej i II wojnie światowej na terenach Kijowa. W następnej części pt. *Oddech wieków* opisano zabytki historyczne i architektoniczne. Kolejne części poświęcono różnym kategoriom obiektów miejskich: rozdział *Miasto twórczej pracy* pokazuje naukowe i przemysłowe zakłady stolicy, *Wiecznie młody* – przedstawia nowe budowle Kijowa, *Piosenka o szczęściu* opowiada o teatrach miasta, a *Kwiat kasztanu* – o parkach i infrastrukturze rekreacyjnej. Na końcu przewodnika umieszczono zwarty wykaz, podający adresy uczelni, muzeów, hoteli etc.

W 1966 wydawnictwo „Mystectwo” publikuje książkę Anatolija Słobodianyka pod tytułem *Киев приглашает гостей (Kijów zaprasza gości)*¹⁴³. Przewodnik ten zaczyna się tradycyjnie – od szerokiego ogólnego wstępu na temat historii miasta. Autor opowiada o przeszłości i o współczesnym rozwoju Kijowa, pokrótce przedstawia najważniejsze place i ulice, portretuje nową dzielnicę Darnyca i powojenną odbudowę stolicy. Kolejne części tekstu przedstawiają skatalogowane opisy różnych obiektów: hoteli i restauracji, pomników i monumentów, muzeów, teatrów i kin, a także zon wypoczynku oraz transportu. Należy zwrócić uwagę na inwersyjny charakter tego układu, gdyż umieszczany zazwyczaj na końcu wykaz częściowo (dane hoteli i restauracji miasta) znajduje się w początkowej części tekstu. Przewodnik kończy się krótkim literackim szkicem o Kijowie, który gości ludzi z różnych zakątków USRR, ZSRR i całego świata.

Rok później architekt i historyk sztuki Grygorij Łogwyn wydaje pracę *Киев (Kijów)*¹⁴⁴, określoną na stronie tytułowej mianem „książki-towarzysza w podróży”. Jest to jedyny przewodnik bez określonej struktury: nie posiada wstępu i listy rozdziałów, jest natomiast wielkim spójnym

142 Przykładowo: pierwsze wydanie z 1963 roku rejestruje 1 mln. 300 tys. mieszkańców Kijowa, 1 mln. 800 tys. pasażerów komunikacji miejskiej dziennie i 26 mln. metrów jedwabiu wyprodukowanego w ciągu roku przez Fabrykę Jedwabiu na Darnyckiej. Przewodnik z 1967 roku odnotowuje 1 mln. 400 tys. mieszkańców stolicy, 2 mln. pasażerów i 40 mln. metrów jedwabiu. Tekst z roku 1970 konsekwentnie dokumentuje wzrost liczb i podaje 1 mln. 500 tys. mieszkańców, 2 mln. pasażerów i 50 mln. metrów jedwabiu.

143 А. Слободяник, *Киев приглашает гостей*, Киев 1966.

144 Г. Логвин, *Киев*, Киев 1967.

opisem miasta. Kompozycyjnie tekst opiera się na zasadzie historyczno-topograficznej i po kolei przedstawia historycznie ukształtowane dzielnice Kijowa: Stare miasto, Padół, Peczersk, Wydubicz. Autor, będący historykiem sztuki, skupia się głównie na szczegółowej charakterystyce kompozycji i wyposażenia najstarszych kijowskich świątyń. Bardzo szerokim (większa część przewodnika) opisom Soboru Mądrości Bożej, Monasteru św. Michała Archaniola i Ławry Kijowskiej towarzyszą zredukowane opisy współczesnych budowli administracyjnych, muzeów, dworców, hoteli etc. Warto też zauważyć, że bardzo dużo zdjęć zamieszczonych w przewodniku przedstawia architekturę współczesną, poniekąd tworząc dysonans pomiędzy tekstem werbalnym i tekstem obrazów.

W 1968 w Wydawnictwie Literatury Politycznej Ukrainy pojawia się trójjęzyczne wademekum *Знайомтеся зі столицею України (Poznajcie stolicę Ukrainy)*¹⁴⁵ autorstwa W. Bogolubowa. Jako pierwszy zamieszczono tekst napisany po ukraińsku, po którym następują tłumaczenia na angielski i francuski. Podpisy do zdjęć również sporządzono w trzech językach. Wstępne części wydania poświęcono opowieści o dworcach Kijowa i krótkiej historii miasta. Dalej opis stolicy ułożono w schematy czterech jednodniowych wycieczek. Pierwsza z opisanych tras proponuje czytelnikowi zwiedzić miejsca związane z nauką, kulturą i sztuką, w tym m.in. Muzeum Szewczenki i Muzeum Lenina, Uniwersytet Szewczenki i Politechnikę, Ogród Botaniczny i Ogród Zoologiczny, Sobór św. Włodzimierza, Studium Filmowe im. Dowżenki, fabrykę „Biliszowyk”. Wycieczka drugiego dnia pokazuje potencjalnym turystom centrum Kijowa: Stare Miasto, Padół, wyspę Truchaniw i ulicę Chreszczatyk. W trzecim dniu przewodnik proponuje kontynuować zwiedzanie centrum w kierunku dzielnicy Peczersk i przedstawia plac Komsomołu, Muzeum Artystyczne, stadion „Dynamo”, park Wiecznej Sławy i Ławrę Kijowską. Ostatnia część tekstu przybliża czytelnikom Wystawę Przemysłowców i Osiągnięć w Gospodarce Ludowej USRR¹⁴⁶. Na końcu przewodnika tradycyjnie umieszczono dane kontaktowe hoteli, muzeów i skansenów, restauracji i uczelni.

W 1978 wydawnictwo „Mystectwo” publikuje fotoprzewodnik *Київ. Що? Где? Как? (Kijów. Co? Gdzie? Jak?)*¹⁴⁷. Zdjęciom grupy autorów towarzyszy tekst sporządzony przez Michała Gilelacha. Mimo tego, że publikacja określana jest jako fotoprzewodnik, proporcja zamieszczonych w nim zdjęć i tekstu mało się różni od wszystkich wyżej opisanych wydań. Tradycyjnie wademekum

145 В. Боголюбов, *Знайомтеся зі столицею України*, Київ 1968.

146 Укр. *Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР*.

147 *Київ. Що? Где? Как?*, Київ 1978. Wersja ukraińskojęzyczna ukazała się w 1980 i 1987.

zaczyna się od wstępnej narracji o historii i współczesnym rozwoju Kijowa. Kolejne dwa rozdziały, zatytułowane *Złota gwiazda miasta* i *Autografy rewolucji*, przedstawiają obiekty miejskie związane z Wielką Wojną Ojczyźnianą i Rewolucją Październikową. Dalsze części przewodnika mają kształt katalogów, w których czytelnik znajdzie krótkie opisy zabytków historycznych i architektonicznych, nowych budowli, obiektów przemysłowych, infrastruktury na wybrzeżach Dniepru, uczelni, muzeów, miejsc związanych z życiem znanych pisarzy, teatrów i sal koncertowych, parków i ogrodów, a także uzdrowisk na przedmieściach Kijowa i obiektów sportowych. Przewodnik kończy się rozdziałem, który zawiera schematy linii komunikacji miejskiej, a także dane teatrów, kin, muzeów i skansenów, wystaw, stacji paliw, restauracji i sklepów.

W 1982 w wydawnictwie „Reklama” ukazuje się drukiem przewodnik *Киев. Спутник мѣстца* (Kijów. Towarzysz turysty)¹⁴⁸ Władimira Kułeby. We wstępie autor opowiada „stołeczną” historię Kijowa i śledzi rozwój miasta od roku 1934 do czasów mu współczesnych. W dalszych rozdziałach podano krótkie opisy obiektów na wybranych trasach tematycznych. Szlaki *Ulica Uljanowów*, *dom Uljanowów* i *Szli rewolucyjnym krokiem* prowadzą po miejscach, związanych z rewolucyjną działalnością rodziny Lenina i starciach 1917 roku. Kolejne wycieczki – *Miasto-bohater* i *Nikt nie został zapomniany, nic nie zostało zapomniane* – opowiadają o znaczeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w życiu Kijowa. Historyczne i architektoniczne zabytki stolicy przedstawiono w ramach tras *Na siedmiu górach* i *Podróż do Kijowa XVIII wieku*. Ostatnie dwa szlaki to *Dekabryści* i *Aleksandr Puszkina w Kijowie* i *Miasto-park*.

W roku 1987 Pawło Pozniak i Serhij Piaterykow wydają fotoprzewodnik *Київ. Погляд крізь століття* (Kijów. Spojrzenie poprzez wieki)¹⁴⁹. Idea tego wademekum polega na zestawieniu dawnych (sprzed 1917) i współczesnych kijowskich zdjęć, wykonanych z tego samego miejsca. Celem takiego zabiegu jest „pokazanie ogromnych przemian miasta w czasach władzy sowieckiej”¹⁵⁰. Równoległe z tekstem obrazowym o Kijowie przedstawia także tekst pisany. W rozdziale pierwszym krótko przedstawiono najważniejsze miejsca stolicy – Chreszczatyk, plac Komsomołu, budynek związków zawodowych, plac Rewolucji Październikowej i plac Besarabski. Kolejną część poświęcono ulicom wybiegającym w górę od Chreszczatyka. Dalej w osobnych

148 В. Кулеба, *Киев. Спутник туриста*, Киев 1982.

149 П. Позняк, С. П'ятериков, *Київ. Погляд крізь століття*, Київ 1987.

150 *Ibidem*, s. 3.

rozdziałach autorzy pokazują i opisują terytorium dawnego miasta Jarosława, Padół, Peczersk, centrum w okolicach bulwaru Szewczenki, okolice Fortu Kijowskiego, wybrzeże Dniepru oraz byłe przedmieścia. Podsumowaniem przewodnika jest prospektywna narracja o wykonaniu nowego generalnego planu zabudowy Kijowa z roku 1986.

2.2 Ewolucja przewodników – główne tendencje

Jak widać, nawet dość lakoniczne i pobieżne przedstawienie sowieckich przewodników po Moskwie i Kijowie może wskazać tendencje i transformacje zachodzące się w obrębie tego typu tekstów.

Po pierwsze należy odnotować, że referencyjność przewodników – ich zakotwiczenie w opisywanej przestrzeni – jest źródłem szablonowości struktury analizowanych wademeków. Większość sowieckich przewodników po Moskwie i Kijowie korzysta z podobnych schematów prezentacji przestrzeni miasta – dzieli ją na kategorie funkcjonalne czy układu w szlaki. W przypadku Moskwy podstawą łączenia obiektów miejskich w trasy turystyczne jest najczęściej koncentryczny układ urbanistyczny: rozchodzące się od Kremla ulice-promienie czy poprzeczne ulice-pierścienie. Znacznie rzadziej autorzy przewodników kształtują trasy wycieczek (a zarazem i rozdziały) w oparciu o czas podróży (przykładem tutaj są teksty Długacza i Portugałowa *Zwiedzanie Moskwy* z 1937 r. oraz Dwinskiego *Trzy godziny w Moskwie* z lat 1978-1979). Przewodniki kijowskie najczęściej prezentują przestrzeń stolicy w oparciu na funkcjonalne kategoryzowanie obiektów miejskich. Rzadziej stosowaną alternatywą jest opisa miasta poprzez trasy turystyczne (tematyczne czy historyczno-topograficzne).

Elementem niezmiennym w strukturze większości przedstawionych przewodników jest rozbudowany wstęp, opowiadający historię miasta i jego rozwoju gospodarczego. Począwszy od lat siedemdziesiątych XX w. taka narracja retrospektywna uzupełniana jest przez narrację prospektywną – i większość przewodników kończy się opowiadaniem o planach przyszłej rozbudowy miasta, głosząc przy tym ideologicznie nacechowane oficjalne komunikaty.

Po drugie, mamy do czynienia z dość wyraźnym zanikaniem synkretyczności gatunku. Podczas gdy pierwsze sowieckie wademeka są tekstami, w których współwystępują trasy turystyczne, informatory i tablice ogłoszeń, przewodniki z lat późniejszych znacznie redukują część informacyjną

i wykreślają reklamy ze swojej struktury. Taka transformacja odzwierciedla zmiany w społeczno-kulturowym kontekście funkcjonowania przewodników. Pierwsze wydania z lat dwudziestych XX w. ukazywały się w warunkach NEP-u, czyli gospodarki w znacznym stopniu rynkowej, a więc mogły służyć jako przestrzeń do zamieszczania reklam i ogłoszeń (teksty te są ważną częścią przewodnika, bowiem prowadzą podróżującego do sklepów czy innych obiektów usługowych). Od początku lat trzydziestych, w warunkach zmonopolizowania przez państwo wielu obszarów życia społecznego, obserwujemy stopniowe ograniczenie różnorodnych tekstów reklamowych do ogłoszeń zakładów państwowych, aż do ostatecznego zaniku reklamy w przewodnikach powojennych.

Rozdział 3. Funkcje i kompozycja przewodników

3.1. Funkcje

Kwestia funkcji przewodników bardzo często pozostaje na marginesie zainteresowań badaczy. W pracach autorów polsko- i anglojęzycznych brak jest teoretycznej analizy gatunku, w tym i omawianej kwestii. Rosyjskojęzyczna humanistyka doczekała się kilku tematycznych opracowań, wśród których wymienić warto rozprawę *Przewodnik jako fenomen kultury masowej* Iriny Rucynskiej¹⁵¹. Badaczka bardzo skrupulatnie opisuje regionalne przewodniki w Imperium Rosyjskim, kontekst ich powstania i profil czytelnika, jednak kwestię funkcji przewodników zawęża do strategii marketingowych. Autorka zwraca uwagę na taktyki „kreowania” zabytków, jak również na sposoby reklamowania i tworzenia wizerunku regionu dla przyciągania turystów.

Próbę ustalenia charakterystyk gatunkowych przewodnika podejmuje Lubow Bachwałowa. Autorka porównuje przewodniki turystyczne i telewizyjne programy o podróżach oraz ustala listę funkcji przewodnika, na której znalazły się: informacyjna, komunikacyjna, reklamowa, kierująca (ros. *направляющая*) oraz wartościująco-orientacyjna¹⁵². Po tej klasyfikacji nie następuje jednak klarowne wyjaśnienie, na czym owe funkcje polegają. Podobną listę można znaleźć również w pracy Mariny Żulinej i Marii Kilgiszowej. Do funkcji przewodnika badaczki zaliczają: informacyjną, edukacyjną, reklamową, ekonomiczną oraz komunikacyjną¹⁵³, jednak nie uzasadniają takiej typologii i nie podają przykładów realizowania owych funkcji.

Niewątpliwie, przewodniki są tekstami, które w znacznym stopniu uczestniczą w tworzeniu obrazu miasta czy regionu, co z kolei wpływa na turystyczny, a więc i gospodarczy rozwój kraju. Publikacje te również mogą być wykorzystywane w celach edukacyjnych, gdyż dla wielu ludzi służą jako kompendium wiedzy o określonym terytorium. Jednak zaproponowanym przez Bachwałową, Żuliną i Kilgiszową określeniom funkcji przewodników brakuje systemowości, wskutek czego powstają takie pytania, jak. m. in.: czym się różnią funkcje komunikacyjna i informacyjna? Czy

151 И. Рудинская, *Путеводитель как феномен массовой культуры. Образы российских регионов в провинциальных путеводителях второй половины XIX – начала XX века*, Москва 2014.

152 Л. Бахвалова, *op.cit.*.

153 М. Жулина, М. Кильгишова, *Специфика разработки путеводителя как основного справочно-информационного издания в туризме*, „Огарев-online” 2014, nr 18, <http://journal.mrsu.ru/wp-content/uploads/2014/06/SPECIFIKA-RAZRABOTKI-PUTEVOODITELYA.-Kilgishova.pdf> (dostęp: 28.02.2019).

wartościowanie i orientacja nie należą do elementów reklamy?

W celu bardziej gruntownego określenia i wyjaśnienia funkcji przewodników warto odwołać się do dorobku semiotyki, mianowicie do modelu komunikacji i funkcji znaków językowych. Semiotyka operuje pojęciem znaku, który zazwyczaj definiuje się jako taki element rzeczywistości, przez którego postrzeganie umysł odbiorcy dokonuje procesu interpretacji i odwołuje się do innego elementu rzeczywistości bądź idei czy wyobrażenia. Znakiem może być niedźwiedzi ślad na ścieżce w puszczy, który świadczy o obecności niedźwiedzia gdzieś w pobliżu. Jak również obrączka na palcu serdecznym, która mówi o statusie rodzinnym jej posiadacza. Wzorcowym przykładem będzie znak drogowy, który za pomocą określonej struktury graficznej, na przykład okrągłej tablicy z czerwonym obwodem, na której umieszczono przekreśloną strzałkę, zakazuje skręcania w stronę wyznaczoną przez strzałkę. Zresztą znakiem jest słowo, którego forma graficzna czy dźwiękowa służy jako bodziec do wywołania w umyśle człowieka pewnego obrazu czy idei. Na przykład „mop”: czytając te trzy litery (lub słysząc trzy głoski) umieszczone w określonym porządku człowiek (w tym przypadku mówiący po polsku) od razu wyobraża ręczne urządzenie do sprzątania, składające się ze styliska i końcówki w postaci pasków materiału. Każde inne słowo jest konwencjonalnym znakiem, za pomocą którego w systemie języka jest przechowywana i przekazywana określona informacja, a każdy tekst, zapisany za pomocą słów, jest „semantycznie zorganizowaną sekwencją znaków”¹⁵⁴.

Z podanej wyżej definicji znaku wynika, że dla jego zaistnienia potrzebne są nadawca, odbiorca oraz przekazywana treść¹⁵⁵. W oparciu o takie elementy sytuacji znakowej niemiecki lingwista i psycholog Karl Bühler buduje model komunikacji językowej. Zaproponowany przez Bühlera schemat jest prosty i uniwersalny: nadawca (adresant) przekazuje pewne informacje (komunikat) do odbiorcy (adresata)¹⁵⁶. Kontynuując rozważania o komunikacyjnych funkcjach znaków językowych uczony pozostaje przy zaproponowanym modelu, którego każdy z elementów odnosi do pewnej funkcji. Według Bühlera z adresantem komunikatu powiązana jest funkcja ekspresyjna, z odbiorcą – apelatywna, a z komunikatem – reprezentatywna¹⁵⁷.

154 B. Uspienski, „Punkt widzenia” jako problem kompozycji, [w:] idem, B. Uspienski, *Poetyka kompozycji. Struktura tekstu artystycznego i typologia form kompozycji*, tłum. P. Fast, Katowice 1997, s. 12.

155 W odróżnieniu od odbiorcy, obecność nadawcy jest nie obowiązkowym komponentem funkcjonowania znaku. Nadawca nie jest potrzebny dla całej kategorii znaków-symptomów (według klasyfikacji Charlesa Peirce’a): np. dym jest wskaźnikiem pożaru, a gorączka wskaźnikiem choroby na podstawie metonimicznego związku między elementem znaczącym i znaczoną. Nadawca nie bierze więc udziału w tworzeniu się takich znaków.

156 K. Bühler, *Teoria języka*, tłum. J. Koźbiał, Kraków 2004, s. 29–30.

157 K. Bühler, *op.cit.*, s. 30.

Funkcja ekspresyjna polega na wyrażeniu wewnętrznego stanu, emocji i pozycji nadawcy, które wykorzystuje on, żeby wywoływać pewną reakcję u odbiorcy, doprowadzić do powstania jakichś asocjacji, dodać do komunikatu informację, która przekracza granicę zwykłego poznania rzeczy. Apelatywność polega na zwróceniu się do odbiorcy i pobudzaniu go do jakiegoś działania. I ostatnia (zdaniem Bühlera najważniejsza) funkcja – reprezentatywna – polega na przedstawianiu przedmiotów i zjawisk¹⁵⁸.

Zgodnie z zadeklarowanym wyżej postrzeżeniem tekstu jako zorganizowanej sekwencji znaków, wytypowane przez Bühlera funkcje mogą być przeniesione na całości tekstowe. Zastanówmy się, jak to będzie wyglądało w przypadku przewodników turystycznych.

Zacznijmy od funkcji podstawowej, czyli reprezentacji. Przewodniki turystyczne mają ustalony obiekt prezentacji – opowiadają o pewnym terytorium, najczęściej regionie czy, jak w przypadku analizowanych źródeł, mieście. Reprezentatywność przewodników realizuje się ze względu na wysoki stopień referencyjności tego gatunku. Referencyjność można zdefiniować jako stosunek werbalnego tekstu do desygnatu – rzeczywistego obiektu czy zjawiska, o którym ów tekst mówi¹⁵⁹. Autor przewodnika zawsze ma ograniczenia w postaci wyznaczonej przestrzeni i jest zmuszony do komponowania tekstu odpowiednio do logiki poruszania się po tej przestrzeni. Opis miasta czy regionu, podany w przewodniku, zazwyczaj jest informacyjnie istotny wyłącznie podczas podróży i traci swoją aktualność po jej zakończeniu. Rzadko bowiem czytamy przewodnik wróciwszy do domu. Wademekum ściśle odnosi się do tkanki miasta i najczęściej jest skonstruowane w taki sposób, że powinno być czytane równocześnie z chodzeniem po mieście. W niektórych przewodnikach zasada jednoczesności czytania i przemieszczania się zostaje wyeksponowana we wstępie do wydania. W przypadku badanych tekstów uwagi tego typu spotykamy wyłącznie w dwóch przypadkach. Feliks Kurlat i Jurij Sokołowski w przedmowie do wydania *Z przewodnikiem po Moskwie* zawiadamiają czytelnika:

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ Wszystkie teksty umownie można umieścić na skali od najmniej do najbardziej związanych z przedstawianą rzeczywistością. Na jednym biegunie znajdzie się literatura piękna, szczególnie fantastyka, w której autorzy często tworzą światy fikcyjne, celowo odbiegające od świata rzeczywistego. Do tekstów o niskim stopniu referencyjności należą też filmy animowane. Wykorzystując środki montażu i umowność wizualnego kodu (rysunek, a nie zdjęcie, jak w przypadku filmu), maksymalnie oddalają tekstową reprezentację obiektów od rzeczywistości. Na przeciwnym biegunie znajdują się teksty maksymalnie przywiązane do prezentowanych obiektów czy zjawisk. Przykładem jest tu prasa: teksty wiadomości są zawsze powiązane z konkretnymi wydarzeniami i konkretnym czasem, poza którymi tracą swoje znaczenie (przecież nie ma sensu czytać wiadomości z zeszłego roku). Do tekstów o wysokim stopniu referencyjności należy także przewodnik turystyczny, którego autor zawsze ma ograniczenia w postaci realnej przestrzeni i komponuje tekst zgodnie z logiką poruszania się po niej.

Drogi towarzysz i przyjacielu! Ta książką powołana jest do tego, by towarzyszyć Ci w spacerach po bohaterskim mieście Moskwie, stolicy ZSRR i RSFR. Ona pomoże Ci odbyć zachwycającą podróż po historii, współczesności i przyszłości wielkiego miasta¹⁶⁰.

Intencję aktywizacji czytelnika wykazuje także przewodnik *Moskwa w pierścieniu Sadowych* Jurija Fiedosiuka, rozpoczynający się od następującej deklaracji:

Nie jest on [przewodnik – O.K.] przeznaczony do czytania w domu; nie można czytać go siedząc w fotelu i nie widząc rzeczy opisywanych, to nie będzie zachwycające. Jako dobry przyjaciel przewodnik zaprasza: wyruszymy nie do dalekich egzotycznych krajów, a do dobrze znanych miejsc... Odkryjemy nieznane w znanym, chodźmy nieśpiesznie po jakimś z zaproponowanych szlaków, żeby poznać i odpowiednio pokochać naszą stolicę, a przez nią – jeszcze mocniej i bardziej dogłębnie poznać skomplikowaną i bohaterską historię naszej Ojczyzny¹⁶¹.

W wyżej wymienionych fragmentach reguła jednoczesności deklarowana jest *explicite*, jednak częściej synchronizacja czytania i poruszania się po mieście jest *implicytną* właściwością tekstu wademekum. Przejawia się głównie w użyciu specyficznych środków językowych. Język przewodnika obfituje w czasowniki w trybie rozkazującym – („a teraz *wejdźmy do...*”, „*popatrzmy na...*”) – i frazy typu, „następnie *skręcamy/ przenosimy się...*”, ujawniając taktykę kierowania przemieszczaniem się czytelnika w konkretnej przestrzeni. Inną grupą językowych nawigatorów, a zarazem i markerów referencyjności przewodnika, są przysłówki okolicznościowe czy przyimki czasu i miejsca, które wskazują na usytuowanie turysty w konkretnym czasie i przestrzeni podróży, np. „*dzisiaj* zwiedzimy...”, „*przed nami* znajduje się...”, „*zatrzymajmy się tutaj...*”, „*chodźmy dalej...*” etc.¹⁶² Zdaniem literaturoznawcy Lubowi Kisielowej, w taki sposób tekst wademekum „imituje wspólny spacer”, a opis zabytków „odtwarza mowę przewodnika wycieczki”¹⁶³.

Jednak należy stwierdzić, że stopień synchronizacji czytania i zwiedzania zależy od kompozycji

160 Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем...*, *op.cit.*, s. 3.

161 Ю. Федосюк, *Москва...*, *op.cit.*, s. 6.

162 W takich przypadkach mamy do czynienia z opisem relatywistycznym, gdyż to czytelnik staje się centrum układu współrzędnych, w obrębie którego sytuują się elementy tkanki miejskiej. (w:) H. A. Taylor, *Perspective in spacial descriptions*, „Journal of memory and language”, 1996, nr 35, s. 372-375.

163 Л. Киселева, *Путеводитель как семиотический объект: к постановке проблемы (на примере путеводителей по Эстонии XIX в.)*, [w:] *Путеводитель как семиотический объект*, red. Л. Киселева, Тарту 2008, s. 20.

przewodnika¹⁶⁴. Maksymalną synchronizację przewidują teksty o strukturze szlakowej: układają obiekty miejskie w trasy turystyczne i podobnie jak przewodnicy prowadzą czytelnika od zabytku do zabytku. Podstawą do układania tras może być określony temat, topografia (zabytki znajdują się niedaleko siebie) albo ramy chronologiczne (trasy kilkugodzinne czy kilkudniowe). Mniejszy stopień synchronizacji przewidują przewodniki o strukturze topograficznej, w których zabytki podzielono na grupy według położenia terytorialnego, jednak nie ułożono w trasy. Prawo wyboru kolejności ich zwiedzania należy do czytelnika. Jeszcze więcej swobody dla turysty przewiduje układ kategoryalny: obiekty miejskie są podzielone na grupy na podstawie funkcji (po kolei opisuje się pomniki, muzea, teatry, zabytki architektoniczne etc.). W takim przypadku czytanie przewodnika jest w najmniejszym stopniu zsynchronizowane z poruszaniem się w przestrzeni¹⁶⁵. Jednak takie „czyste” kompozycyjne typy są rzadkością i większość z badanych przewodników przedstawia połączenie kilku struktur, najczęściej trybu kategoryalnego i topograficznego.

Praktyka zwiedzania miasta z przewodnikiem przewiduje aktywność dwóch tekstów. Przede wszystkim turysta ma przed sobą przestrzeń miejską i postrzega pewne obiekty materialne – ulice, place, kamienice, pomniki etc. Po drugie, między człowiekiem a przestrzenią pośredniczy tekst wademekum, co zasadniczo wpływa na perspektywę poznania miasta. „Tłumacząc” miejską przestrzeń za pomocą tekstu werbalnego, wademekum sugeruje swojemu czytelnikowi określone interpretacje komunikatów architektury, organizacji przestrzennej, toponimiki i innych elementów tkanki miejskiej. Zdaniem Iriny Rucynskiej w taki sposób przewodnik przygotowuje dla turysty swoistą pułapkę, gdyż stara się zastąpić rzeczywistość materialną tekstem¹⁶⁶. Przemawiającym argumentem na korzyść tekstu jest często spotykana prezentacja utraconych zabytków, w przypadku której tekst werbalny zostaje jedyną formą zaistnienia niegdysiejszego pomnika, kamienicy, ulicy

164 W strukturze przewodnika zazwyczaj wyróżnia się kilka kompozycyjnie i treściowo niezależnych od siebie części: wstępna narracja o historii powstania i rozwoju miasta, podstawowy tekst przedstawiający opis zabytków oraz końcowe informatorium czy też teksty reklamowe. Zdaniem Iriny Rucynskiej, różnym częściom przewodnika odpowiadają różne sposoby czytania. Wstęp, jak opowieść historyczna, wymaga czytania nieprzerwanego (ros. *сквозное чтение*). Informatorium czy reklamy, powołane pomóc turyście w planowaniu podróży, przewiduje czytanie wybiórcze (*выборочное чтение*). Natomiast dla opisu zabytków charakterne jest czytanie przerywalne, czyli takie, które łączy się ze zwiedzaniem. Dalsze rozważania o synchronizacji czytania i poruszania się po mieście dotyczą wyłącznie tej podstawowej części przewodnika.

165 Przykładem kompozycji ścieżkowo-tematycznej jest przewodnik *Kijów: Przewodnik-informator* autorstwa Leonida Dajena, Pawła Pozniaka i Marka Czerpa. Organizacja ścieżkowo-topograficzna jest charakterystyczna dla wielu wydań, w tym *Moskwa: Przewodnik po dzielnicach* Władimira Trofimowa, *Moskwa w Pierścieniu Sadowym* Jurija Fedosiuka oraz *Kijów. Spojrzenie poprzez wieki* Pawła Pozniaka i Sergiusza Piatorykowa. Ścieżkowo-chronologiczny układ przedstawiono w tekście *Zwiedzanie Moskwy: Przewodnik* Władimira Długacza i Piotra Portugalowa. Przykładem przewodników topograficznych są teksty *Moskwa: Przewodnik po dzielnicach* Władimira Trofimowa czy *Kijów. Spojrzenie poprzez wieki* Serhija Piatorykowa. Układ kategoryalny cechuje wydania *Kijów: Przewodnik-informator* Dmytra Myszkii i *Kijów zaprasza gości* Anatolija Słobodianyka.

166 И. Рудинская, *Путеводитель как вид справочного издания: специфика жанра и формы „взаимодействия” с читателем*, „Мова і культура” 2011, nr 14, z. 2, s. 81-82.

etc. Dla przykładu, opisując plac Puszkina w Moskwie przewodniki często odwołują się do nieobecnego już w jego układzie monasteru Ikony Matki Boskiej „Cierpiąca”. Zburzone podczas rekonstrukcji Moskwy w latach trzydziestych XX wieku baszty muru Kitaj-Gorodskiego nieodłącznie pojawiają się w opisach centralnej przestrzeni stolicy ZSRR. Podobne przykłady znajdziemy również w przewodnikach po Kijowie: mury obronne przy Złotej Bramie czy stare przedwojenne osiedla w dzielnicy Darnyckiej są zawsze wspomniane w kontekście swojej nieobecności. Podobne przypadki najczęściej zostają ujawnione przez wykorzystanie specyficznej formuły językowej na kształt „tutaj kiedyś było...”, „wcześniej tu stało...” etc. W podobnych przypadkach w relacjach przewodnika i tkanki miejskiej pismo *de facto* zastępuje wzrok, a oko podróżnika szuka punktu styczności z rzeczywistością tekstu¹⁶⁷.

Inne stanowisko prezentuje amerykańska badaczka Esther Allen. Analizując współpracę przewodnika i czytelnika pisze: „Trzymając w rękach przewodnik podróżnicy natychmiast i bezpośrednio konwertują materialną obecność miejsca w obecność werbalną. Doświadczenie miejsca jest identyczne z doświadczeniem tekstu”¹⁶⁸. Twierdząc, że materialna obecność miejsca konwertuje się na obecność werbalną, Esther Allen jednoznacznie odpowiada na pytanie „co było pierwsze – jajko czy kura?”. Z punktu widzenia autorki dla podróżnika rzeczywistość materialna, tkanka miasta jest decydująca i to ona determinuje sposób czytania tekstu werbalnego. Kwestia współzależności tekstu przewodnika i przestrzeni miejskiej jest pytaniem skomplikowanym i niewątpliwie wymaga specjalistycznych badań poświęconych uprawianiu turystyki, więc w ramach niniejszej pracy ograniczam się jedynie do zasygnalizowania problemu.

Drugą funkcją w systemie Bühlera jest ekspresja, czyli wyrażenie emocji i stanowiska nadawcy w odniesieniu do przedstawianej idei czy rzeczywistości. Bardzo często oprócz znaczenia denotacyjnego (słownikowego), znaki językowe posiadają nadbudowane znaczenie konotacyjne. Takie wtórne znaczenia zazwyczaj tworzą się za pomocą środków stylistycznych lub pozatekstowych: ważnym aspektem jest nie tylko znaczenie słowa, lecz także jego przynależność do pewnego stylu w języku (potocznego, regionalnego, literackiego, poetyckiego), istotna jest również sytuacja komunikacji (indywidualne cechy mówcy, intonacja, gesty, kulturowa kompetencja

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ E. Allen, „Money and little red books”: *Romanticism, Tourism, and the Rise of the Guidebook*, „Literature, Interpretation Theory” 1996, nr 7, s. 218-219.

odbiorcy etc.). Weźmy na przykład słowo „jacht”, którego znaczeniem słownikowym jest „lekki statek żaglowy”. Ze względu na wysoką cenę tego środka transportu, w kulturze masowej istnieje przekonanie o jachcie jako o przedmiocie luksusu, a więc obraz ten może być wykorzystywany nie tylko dla oznaczenia środka transportu, lecz także dla charakterystyki statusu finansowego jej posiadacza. Inny przykład to „malinowy garnitur”. Dla większości ludzi obraz ten posiada wyłącznie znaczenie denotacyjne – „garnitur w kolorze malinowym”. Jednak dla osób, którym znana jest z autopsji historia republik sowieckich po roku 1991, „garnitur malinowy” jest synonimem klasy społecznej tak zwanych „nowych Ruskich” (biznesmenów-nuworyszy w latach dziewięćdziesiątych XX wieku), a zatem również „lat dziewięćdziesiątych”, „ustawiania się w nowych czasach” czy „półlegalnego biznesu”. Sensy konotacyjne zależą od kontekstu społeczno-kulturowego i nie są utrwalone przez normę językową (i odpowiednio w słowniku), dlatego ich rozpoznanie w dużej mierze zależy od światopoglądu i intuicji interpretatora, stopnia jego zanurzenia w określonym kontekście społeczno-kulturowym¹⁶⁹. Znaczenia konotacyjne aktywnie funkcjonują tak długo, jak długo funkcjonuje kontekst kulturowy, który je stworzył i dopóki ludzie swobodnie orientują się w tym kontekście¹⁷⁰.

Proces nadbudowywania dodatkowych znaczeń zachodzi również w tekstach przewodników. Jak słusznie zauważa Irina Rucynska:

Zwiedzić znaczy nie tylko odzwierciedlić określony obiekt na siatkówce oka, lecz przemyśleć go, nadać mu znaczenia, które z jednej strony powstają na podstawie dotychczasowego osobistego doświadczenia, a z drugiej są zdeterminowane przez wizję świata funkcjonującą w danym społeczeństwie¹⁷¹.

Dlaczego w tekstach przewodników aktualizują się znaczenia ocenne? Rucynska przypuszcza, że jest to skutkiem przejścia praktyk podróżowania do sfery kultury masowej i rozrywki. W pewnym momencie adresatem przewodnika został turysta masowy, któremu „brakuje osobistego doświadczenia w zakresie interpretacji zabytków historycznych i kulturowych, a także obiektów

¹⁶⁹ Niewątpliwie jacht funkcjonuje jako symbol zamożności w kulturze europejskiej, jednak np. dla przedstawicieli plemion brazylijskich znaczenie tego słowa nie wykracza poza ramy denotacyjne.

¹⁷⁰ R. Barthes, *Podstawy semiologii*, tłum. A. Turczyn, Kraków 2009, s. 83.

¹⁷¹ И. Рудинская, *Путеводитель как инструмент конструирования региональных достопримечательностей (вторая половина XIX – начало XX в.)*, „Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация” 2011, nr 2, s. 86-87.

sztuki”¹⁷². Taki podróznik opiera się na przewodniku i wykorzystuje go jako autorytatywne źródło do wyciągania sensów, ocen i interpretacji zwiedzanej miejscowości. Przewodnik nie tylko markuje obiekty rzeczywistości mianem „zabytku”, lecz także tłumaczy, na czym polega ich znaczenie i wartość, a więc jak należy je zwiedzać i co należy zobaczyć.

Opisując zabytki autorzy przewodników często korzystają z opozycji funkcjonalnych. Przedstawiając różne obiekty w przestrzeni miejskiej jako „przepiękne”, „warte uwagi”, „jaskrawe”, „niepowtarzalne”, „zachwycające”, „wzruszające”, „majestatyczne”, czy na odwrót – jako „znikome” i „przeciętne”, wademekum proponuje czytelnikowi określoną ideologiczną interpretację postrzeganych zjawisk¹⁷³. Ideologię utożsamiam tu przy tym z szeroko rozumianym systemem wartości, a nie z konkretną doktryną polityczną czy społeczną. W przypadku braku cenzury i przestrzegania jednej dominującej doktryny politycznej/społecznej, ilość podanych przez przewodniki interpretacji przestrzeni miejskiej może być nieograniczona. We współczesnej Europie równolegle mogą istnieć przewodniki pozytywnie charakteryzujące centra handlowe jako oazy rozrywki i dźwignie rozwoju gospodarczego, jak również i teksty, krytykujące komercjalizację przestrzeni poprzez owe centra. Dzisiaj w Rosji czy na Ukrainie także może dojść do diametralnie przeciwstawnych interpretacji przestrzeni miejskiej. Na jednym biegunie mogą zaistnieć przewodniki, których narratorzy zachwycają się modernistyczną architekturą sowiecką, na innym zaś – teksty, krytykujące sowiecką spuściznę architektoniczną.

Sytuacja w ZSRR wyglądała inaczej ze względu na istnienie oficjalnej ideologii oraz cenzury. Przez cały czas istnienia tego państwa jego ideologiczną podstawą pozostawał marksizm-leninizm, którego oficjalnym ideologicznym tezem nie mógł zaprzeczać żaden tekst oficjalny (a więc m.in. opublikowany w oficjalnych wydawnictwach), w tym literatura podróznicza. Ideologiczną „poprawność” sowieckich przewodników można odnaleźć w charakterystykach obiektów miejskich w opozycyjnych kategoriach „dobry-zły” i „swój-obcy”, w pozytywnym wartościowaniu historii po 1917 roku, prowadzeniu narracji prospektywnych o „światlanej przyszłości” Moskwy i Kijowa etc. Jednak w kilku przypadkach ideologiczna poprawność manifestuje się wprost w tekście wprowadzającym.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ Deklaratywna ocenność języka przewodników czyni je cennymi źródłami do badania strategii reklamowych, wykorzystywanych do promowania miasta czy regionu. Zob. teksty Iriny Rucynskiej.

Jurij Trofimow we wstępie do swojej pracy *Moskwa. Przewodnik po dzielnicach* zaznacza:

Wydawca ma nadzieję, że książka „Moskwa. Przewodnik po dzielnicach” będzie ciekawa i pożyteczna dla szerokiego kręgu moskwian i gości stolicy, a także dla propagandystów, agitatorów i politinformatorów¹⁷⁴.

Drugi przykład otwartej deklaracji ideologicznej podano w przewodniku *10 szlaków po Moskwie* Aleksandra Wekslera:

Współczesne uniwersalne przewodniki opowiadają o Moskwie jak o politycznym, przemysłowym, naukowym i kulturowym centrum kraju, pokazują jej rolę głosiciela pokoju, dają wyobrażenie o rewolucyjnych, bojowych, robotniczych tradycjach moskwian, podają informacje o zabytkach stolicy. Czytelnik dowie się, jak wykonywany jest Generalny Plan Rekonstrukcji Moskwy, jak budowane są obiekty olimpijskie, jak moskwianie przekształcają stolicę we wzorcowe miasto komunistyczne. Dlatego przewodnik jest książką o brzmieniu społeczno-politycznym¹⁷⁵.

Można przypuścić, że polecane „agitatorom i propagandystom” przewodniki „o brzmieniu społeczno-politycznym” modelują przestrzeń miejską w kluczu dominującego systemu ideologicznego.

Trzecia funkcja znaku językowego – apel – według Karla Bühlera, jest skierowana do odbiorcy. Realizacją apelatywnej funkcji w tekście jest pobudzanie czytelnika do określonego działania. Esther Allen wskazuje na apelatywność przewodnika w kontekście jego porównania do mapy. Zgodnie z Allen, mapa może zorientować człowieka w przestrzeni, a przewodnik potrafi dodatkowo zapewnić podróżującemu orientację w czasie, ponieważ przedstawia czytelnikowi określoną trasę i plan jej zwiedzania. Stąd wynika, że „mapa prezentuje niezliczone możliwości, a przewodnik przewiduje wykonanie określonego zadania”¹⁷⁶. Z podobną tezą o kierującej roli wademekum wystąpiła też Irina Rucynska, która w swojej pracy poświęconej przewodnikom jako fenomenom kultury masowej

174 В. Трофимов, *Москва...*, *op.cit.*, s. 4.

175 А. Векслер, *10 маршрутов...*, *op.cit.*, s. 21.

176 E. Allen, „*Money and little red books*”..., *op.cit.*, s. 215.

twierdzi, iż wydawnictwa te „określają obecność podmiotu w obiekcie”¹⁷⁷. Za pomocą tej krótkiej formuły (w której podmiot – to osoba zwiedzająca, a obiekt – zwiedzane miejsce) autorka pokazuje dyrektywność tekstu przewodnika wobec turysty. Zdaniem Rucynskiej, spacerując z przewodnikiem czytelnik świadomie deleguje mu prawo wyboru miejsc do zwiedzania, układania trasy oraz reglamentacji czasu zwiedzania¹⁷⁸.

Założenia Esther Allen i Iriny Rucynskiej będą słuszne, jeżeli zgodzimy się, że w czasie podróży turysta pokornie synchronizuje zwiedzanie miasta z czytaniem przewodnika. Jednak jest to twierdzenie spekulatywne, dopóki jego prawomocność nie zostanie potwierdzona poprzez badania praktyk turystycznych i sposobów posługiwania się przewodnikiem. Ponadto, jak zauważyliśmy wcześniej, w przewodnikach o strukturze kategorialnej stopień synchronizacji tekstu werbalnego i przestrzeni miejskiej jest dość niski, więc czytelnik samodzielnie ustala szlak wycieczki, wybiera ilość i kolejność zwiedzanych zabytków. Ze względu na to możemy mówić jedynie o zasadniczych intencjach tekstu przewodnika, lecz nie o obowiązkowej realizacji owych zamiarów.

Dyrektywne intencje przewodnika mogą się ujawniać na kilka sposobów: poprzez kompozycję tekstu albo poprzez taktykę opisu zabytków. W przypadku gdy opis miejscowości urządzono w kształcie szlaków tematycznych czy topograficznych, przewodnik prowadzi turystę przez ciąg ciekawostek miejskich. Już sam fakt selekcji zabytków i ich ułożenia w trasę jest formą wpływu na proces zwiedzania miasta. Obiekty miejskie, które umknęły uwadze autora przewodnika, najprawdopodobniej zostaną pominięte bądź niezauważone przez turystę. W bardzo rzadkich przypadkach autorzy przyznają się do ograniczeń treściowych, wynikających z potrzeby redukcji opisywanej przestrzeni miejskiej do najciekawszych dla podróżnika elementów. Tak oto, na przykład, Władimir Długacz i Piotr Portugalow we wstępie do przewodnika *Zwiedzanie Moskwy* deklarują zasady przygotowanych dla czytelników podróży: „Ścieżka każdego dnia przewiduje wyłącznie zewnętrzne zwiedzanie miasta, czas potrzebny na zwiedzanie muzeów nie został uwzględniony przy komponowaniu dziennego programu”¹⁷⁹.

Jak widzimy, przewodnik wyłączył przestrzeń muzealną ze swojej treści, co mogło skutkować jej wyłączeniem również z doświadczenia czytelników. Innym przykładem może posłużyć wstęp do

177 И. Ручинская, *Путеводитель как вид...*, *op.cit.*, s. 83.

178 *Ibidem*.

179 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1937, s. 1.

tekstu *Kijów: Przewodnik* Fedora Ernsta: „Tempo rozwoju współczesnego Kijowa w warunkach burzliwego wzrostu gospodarczego w ZSRR jest na tyle wielkie, że „Przewodnik” nie zdążył utrwalić wszystkich nowych zjawisk i zmian”¹⁸⁰.

W przywołanym fragmencie tekst wademekum również deklaruje swoje ograniczenia treściowe, które podczas wycieczki mogą przekształcić się w doświadczeniowe ograniczenia czytelników, bowiem przewodnik próbuje „odebrać” im możliwość zwiedzenia kijowskich nowości.

Cytowane wyżej fragmenty tekstu są rzadkim przypadkiem, kiedy przewodnik otwarcie uwypukla swoją dyrektywność. W większości przypadków intencja do zarządzania aktywnością turysty pozostaje implicytną cechą tekstu przewodnika i przejawia się w sposobie i szczegółowości opisu zabytków. Nietrudno zauważyć, że niektóre zabytki są sportretowane dość pobieżnie – może to być zwykłe wzmiankowanie czy krótka informacja (rok powstania, nazwisko architekta, przeznaczenie). Natomiast innym obiektom poświęcono całe akapity, strony czy nawet rozdziały. Zwarty czy dokładny opis zabytku sygnalizuje o pewnym typie zachowania turysty, które przewiduje przewodnik. Szczegółowe przedstawienie zabytku, jego osobliwości architektonicznych i historii jest dla podróżnika oznaką ważności tego miejsca i sygnałem, że w danym miejscu należy się zatrzymać na dłuższy czas. Opisuując wnętrze jakiegoś zabytku przewodnik zakłada, że turysta tam wejdzie i dokładnie je obejrzy, zestawiając werbalny opis w przewodniku i przestrzeń materialną. Celem spojrzenia od wewnątrz jest ukazanie ważności owego miejsca. W przypadku, gdy przewodnik dąży do marginalizacji jakiegoś obiektu w przestrzeni miejskiej, ogranicza się do wymienienia go wśród innych podobnych obiektów i unika opisu. Taka strategia ma skutkować pobieżnym zapoznaniem się i chwilowym zatrzymaniem wzroku na wypieranych obiektach.

Przewodniki sowieckie dostarczają dużo przykładów wykorzystania strategii opisowych dla marginalizacji ideologicznie wrogich obiektów religijnych oraz dla uwypuklenia zabytków, związanych z historią ZSRR i obiektów administracyjnych, świadczących o mocy kraju. Bardziej szczegółowo omówię tę kwestię nieco dalej.

180 Ф. Ернст, *Київ...*, op.cit, s. 6.

3.2. Kompozycja

3.2.1. Selektywność i hierarchiczność tekstu

Przestrzeń miejska przypomina olbrzymi magazyn różnych obiektów i zjawisk – znajdziemy w niej m.in. obiekty architektoniczne, krajobrazy miejskie, toponimikę, tkankę urbanistyczną i nawet praktyki społeczne zamieszkujących ją ludzi. „Wciskając” ten ogrom w kilkusetstronicowy tekst przewodnika, autor dokonuje wyboru obiektów wartych pokazania podróżnikowi. W odróżnieniu od mapy przewodnik nie ogranicza się wyłącznie do wskazania lokalizacji zabytków, lecz opisuje każdy wspomniany obiekt, uzasadniając jego zaistnienie w tekście wademekum. Sporządzając opisy do wybranych miejsc autor przewodnika dokonuje kolejnego wyboru: wielowiekową historię i współczesne życie ulic, kamienic czy placów musi skrócić do kilku najważniejszych zagadnień. Odpowiedź na pierwsze z pytań – „co pokazać?” – zawiera się w kompozycji przewodnika, natomiast drugi wybór – „jak pokazać?” – odzwierciedla się w sposobie opowiadania o poszczególnych zabytkach.

Wspomniana we wstępie teza Władimira Kagańskiego o tym, że przestrzeń jest miejscem wydarzeń o znaczeniu ponadprzestrzennym, tłumaczy semiotyczny potencjał tkanki miejskiej. Ulice, place, budynki, kościoły, boiska, parki i inne elementy przestrzeni miasta można rozpatrywać jako teksty, które komunikują pewne fakty czy idee wybiegające daleko poza znaczenia przestrzenne. Jak już pokazywałam na przykładzie placu Czerwonego w Moskwie, myśl człowieka, który patrzy na plac Czerwony, bardzo rzadko ogranicza się do postrzegania jego fizycznych charakterystyk. Widok placu zazwyczaj działa jako bodziec, aktualizujący znaczenia związane z państwowością, władzami czy historią Rosji. Analogiczne procesy interpretacyjne odbywają się również w przypadku postrzegania mniej znaczących obiektów. Patrząc na zwykłą kamienicę (jej wygląd, ulokowanie, stan techniczny) możemy wnioskować o czasie, w którym powstała, o statusie społecznym właścicieli, przeznaczeniu budynku etc. Ilość informacji, którą potrafimy „otrzymać” od obiektów miejskich zależy od naszej kompetencji kulturowej, wiedzy na temat historii, architektury, tradycji danej miejscowości i wspólnoty.

Szczególnym typem informacji, przekazywanej przez przestrzeń miejską, jest pamięć historyczna, czyli wyobrażenia wspólnoty o własnej przeszłości i dziejach danego kraju. Manifestacja

własnej historycznej obecności na danym terytorium jest symboliczną legitymizacją państwa i wspólnoty. Zdaniem Jana Assmanna, pojęcie „pamięć” należy postrzegać jako metonimię, podstawą której jest materialny kontakt między świadomością pamiętającą a obiektem wywołującym wspomnienie¹⁸¹. Metonimia (jak i metafora) jest jednym z poznawczych mechanizmów, które pomagają człowiekowi poznawać rzeczywistość¹⁸². Polega ów mechanizm na postrzeganiu całości przez część lub na odwrót – wykorzystaniu całości do wyjaśniania konkretów¹⁸³. Jako sposób przedstawienia informacji metonimia jest niezbędnym elementem naszej codzienności. Kiedy mówimy, że „Kijów podpisał umowę stowarzyszeniową z Unią Europejską” to nieświadomie używamy metonimii, gdyż w naszej wypowiedzi jedno miasto (stolica) zastępuje całe państwo jako podmiot polityczny czy prezydenta jako osobę uprawnioną do podpisywania takiej umowy. I na odwrót, gdy powiemy, że „Korea Północna szykuje się do ataku na Stany Zjednoczone” wykorzystujemy bardziej szerokie pojęcie – nazwę państwa – do mówienia o ataku, który mogą zrealizować wyłącznie siły zbrojne tego państwa. Metonimia wychodzi szeroko poza ramy językowe. Na przykład, powszechnym we współczesnej kulturze globalnej jest wykorzystanie zdjęcia twarzy do identyfikacji osoby. Dużo przykładów zastępowania całości przez część można znaleźć również w przestrzeni miejskiej, zwłaszcza w jej wymiarze turystycznym. Miejsca zabytkowe bardzo często funkcjonują jako znaki odsyłające do rozległych narracji historycznych. Dawne ślady ostrzałów na ścianie domu mogą być wykorzystywane jako bodziec do opowieści o wojnie, trudnych latach, losach mieszkańców owego budynku czy miasta, odwadze narodu etc. W takim przypadku konkretny obiekt (uszkodzona przez pociski ściana) służy jednocześnie jako fizyczny znak obecności wojny w przeszłości miasta, jak również i powód do omówienia bardzo ważnych ideologicznych pojęć, takich jak odwaga, patriotyzm, cierpienie, wróg etc. Na zasadzie związku metonimicznego funkcjonuje taka klasa obiektów, jak muzea-mieszkania znanych osób. Mieszkanie Bułhakowa w Moskwie czy dom rodziny Bułhakowów w Kijowie zostały przekształcone na muzea ze względu na powiązanie historii tych obiektów z życiem pisarza. Jednak narracja muzeów nie zawęża się do wątków biograficznych, a porusza szersze kwestie twórczości Bułhakowa, życia codziennego Moskwy, Kijowa etc. Jeszcze jednym przykładem metonimii przestrzennych są miejsca, oznaczone tablicami pamiątkowymi. W

181 J. Assmann, *Communicative and Cultural Memory*, [w:] *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. A. Erll, A. Nünning, S. B. Young, Berlin, New York 2008, s. 111.

182 Z. Kovecses, *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*, tłum. A. Kowalcze-Pawlik, M. Buchta, Kraków 2011, s. 152–153.

183 *Ibidem*.

centrum Moskwy, na terytorium Kremla, przy hotelu „Metropol” i na Budynku Centralnego Telegrafu są umiejscowione tablice, odwołujące się do „starć rewolucyjnych” z 1917 roku. Zadaniem tego typu obiektów, ustawionych jeszcze w czasach sowieckich, jest zachowanie pamięci o wydarzeniach, które się miały miejsce w danej miejscowości. Na Dworcu Białoruskim w tejże Moskwie znajduje się tablica memorialna, upamiętniająca pierwsze wykonanie pieśni „Święta wojna” w dniu 26 czerwca 1941¹⁸⁴. Za wzmianką o niej stoi szersza narracja o wielkiej wojnie ojczyźnianej i „bohaterskich czynach narodu sowieckiego”. W wymienionych przykładach brakuje zauważalnego obiektu-świadka (ściany, budynku), więc funkcja łączenia postrzeganej rzeczywistości i faktu historycznego przechodzi na tablicę. Zdaniem Iriny Rucynskiej, zwiedzanie podobnych obiektów z przewodnikiem przewiduje wyłącznie rozpoznanie, utrwalenie obiektu w pamięci, nie zaś jego wnikliwe oglądanie czy zbadanie, i praca wzroku w takich przypadkach jest maksymalnie zredukowana na rzecz tekstu¹⁸⁵.

W przestrzeni miejskiej istnieją również zabytki, których związek z przeszłością konstruowany jest bez uchwytne go materialnego powiązania. Podstawą, łączącą taki zabytek i przeszłość jest symboliczne podobieństwo, czyli metafora. Takie obiekty nie są „świadkami”, aczkolwiek skutecznie przekazują komunikaty na temat historii. Przykładem tutaj będzie większość pomników, których pojawienie się w przestrzeni miejskiej jest symbolicznym „wpisaniem” osoby czy wydarzenia do pamięci wspólnoty. „Wieczny ogień” na terytorium Parku Sławy w Kijowie jest miejscem gloryfikacji śmierci na wojnie. „Wieczne” światło ognia metaforycznie zestawia się z „niegasnącą” pamięcią o wojnie i zaginionych żołnierzach. Pomniki znanych osób również można rozpatrywać z perspektywy tworzenia przesłań symbolicznych. Weźmiemy na przykład pomnik Tarasa Szewczenki umiejscowiony w dowolnym ukraińskim mieście. Ukraiński poeta epoki romantyzmu ze względu na dominujące tematy w jego twórczości postrzegany jest nie tylko jako literat, lecz przede wszystkim jako „głos zniewolonego narodu”, „obrońca ludu”, „ojciec języka ukraińskiego” etc. Takie charakterystyki autora przeniosły się na szerszy kontekst kulturowy, w którym pomnik Szewczenki przestał być wyłącznie pomnikiem poety i zaczął odsyłać do idei niepodległości Ukrainy i jej tradycji historycznych. Takie postrzeganie pomnika w kluczu idei narodowej włącza go do programów

184 Święta wojna (ros. *Священная война*) – najsłynniejszy sowiecki marsz wojskowy z czasów II wojny światowej. Autor słów – Wasilij Lebediew-Kumacz, muzyka – skomponował Aleksander Aleksandrow. Napisana w 1941 roku, piosenka ta dla obywateli sowieckich od razu została muzycznym symbolem walki ZSRR z III Rzeszą.

185 И. Ручинская, *Путеводитель как инструмент...*, op.cit., s. 57.

obchodów najważniejszych świąt państwowych (złożenie kwiatów, uroczyste przemówienia), podczas których aktualizują się idee ciągłości historycznej, niezależności etc.

Warto zaznaczyć, że oprócz komunikatów ważnych dla całej wspólnoty i pamięci zbiorowej obiekty miejskie, w tym zabytki, mogą przekazywać informacje prywatne, relewantne dla wąskiej grupy czy nawet dla jednostki. Najprościej to wyjaśnić na przykładzie wymyślnego autora przewodnika po Moskwie. W ramach nauki szkolnej i edukacji profesjonalnej człowiek ten przyswaja oficjalne komunikaty o placu Czerwonym i Kremlu, o historii i znaczeniu tych miejsc dla państwa i wspólnoty sowieckiej. Jednocześnie autor może posiadać własne wspomnienia i skojarzenia z owymi miejscami. Mogą to być np. odniesienia do dziecięcych marzeń o uczestniczeniu w defiladzie na głównym placu kraju czy o zostaniu prezydentem, który rządzi na Kremlu, jak również odniesienia do przeżyć estetycznych czy emocjonalnych podczas zwiedzania soboru Wasyła Błogosławionego etc. Nadto w doświadczeniu autora przewodnika przestrzeń Moskwy może być eksponowana poprzez zupełnie niekanoniczne pod względem turystyki obiekty – ulubione małe skwery, sklepy osiedlowe, gdzie się kupuje smaczne wypieki, czy dachy na wybrzeżach miasta.

Takie osobiste lokacje i znaczenia mogą zostać podstawą do układania prywatnej wycieczki po Moskwie, zorganizowanej dla wąskiej grupy znajomych czy przyjaciół. Jednak napisanie przewodnika wymaga od autora zastosowania innych filtrów znaczeniowych i zredukowania przestrzeni miasta do kanonu obiektów, które potrafią przekazywać komunikaty relewantne dla całej wspólnoty. Każdy paradygmat kulturowy kształtuje własny kanon obiektów miejskich, za pomocą których manifestuje własną historię i światopogląd. Zmiana paradygmatu wywołuje zmianę narracji przestrzennych i kanonu zabytków prezentowanych w przewodniku. Do takich zmian zazwyczaj dochodzi w wyniku transformacji ustrojowych, zmiany reżimu politycznego i, co za tym idzie, oficjalnej ideologii państwowej. Kanon, według Aleidy Assman, jest „pracującą/aktywną pamięcią”¹⁸⁶. Konstruując własny kanon zjawisk historycznych i artystycznych, nowa kultura ustala nowy kanon przestrzeni miejskiej. Usuwanie starych i stawianie nowych pomników, zmiany w toponimice, funkcjonalne transformacje poszczególnych obiektów miejskich są wskaźnikami zmian zachodzących się w kulturze i światopoglądzie. Przewodniki również reagują na zmiany w kanonie: zmienia się lista pokazywanych obiektów i/lub sposób opowiadania o nich. Zmiana „biografii

186 A. Assman, *Canon and Archive*, [w:] *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. A. Erll, A. Nünning, S. B. Young, Berlin, New York 2008, s. 97-109.

zabytków” i – odpowiednio – komunikatów przez nie przekazywanych pozwala na ich zaistnienie w nowych warunkach. Elementy niepoddające się interpretacji w ramach panującej ideologii zostają wyeliminowane z przestrzeni turystycznej.

Rewolucja październikowa 1917 roku spowodowała nie tylko zmianę państwa, ale i transformację paradygmatu kulturowego, który w znacznym stopniu kształtował się jako antyteza paradygmatu poprzedniego. Nowy światopogląd (idee o podziale klasowym i wiodącej roli partii komunistycznej, zasady marksizmu-leninizmu) kształtował nowe narracje historyczne, w ramach których pojawiły się nowe fakty, a także nowe interpretacje znanych wydarzeń oraz biografii postaci historycznych. Jednocześnie w nowo powstałym państwie sowieckim zaistniały Moskwa i Kijów, na przestrzeń których składały się elementy odziedziczone po epokach wcześniejszych, przede wszystkim po Imperium Rosyjskim. Jest oczywiste, że z przestrzeni miejskiej nie dało się wykluczyć wszystkich zabytków architektonicznych i kulturowych byłych epok, a więc zadaniem kultury sowieckiej było stworzenie mechanizmów inkorporacji do własnego uniwersum znaczeniowego tych „dawnych i cudzych” elementów. Takim mechanizmem wspomagającym została zmiana funkcji obiektów, powodująca również ich renominację (nazwanie na nowo). Przewodniki odzwierciedlają tę zmianę, przedstawiając zabytki o nowym statusie. Jaskrawym przykładem działania mechanizmu transformacji funkcjonalnej i renominacji może posłużyć to, w jaki sposób przewodniki sowieckie prezentują obiekty religijne. W kraju programowego ateizmu cerkwie, sobory, monastery stanowiły najbardziej ideologicznie wrogą spuściznę architektoniczną po poprzednich epokach. Jednocześnie sobory na terytorium Kremla, monaster Nowodziewicz, Ławra Peczerska, Sobór Mądrości Bożej w Kijowie ze względu na swoje znaczenie architektoniczne i kulturowe pozostawały niezbędną częścią przestrzeni turystycznej. Sposobem na włączenie podobnych obiektów do treści przewodników była ich kategoryzacja jako muzeów. Funkcjonalna transformacja najważniejszych świątyń determinowała ich prezentację w nowym kluczu. Opisuując monastery i cerkwie, przedrewolucyjne przewodniki opisywały nie tylko ich wygląd architektoniczny, lecz także informowały podróżników o cudownych ikonach i związanych z nimi cudach, zachęcały do odwiedzenia świątyni i do modlitwy. Przedstawienie Państwowego muzeum „Ławra Kijowska”, muzeum „Monaster Nowodziewicz” oraz innych obiektów religijnych w przewodnikach sowieckich ogranicza się do ich sportretowania architektonicznego. Opisy cudownych ikon ustępują miejsca opisom sztukaterii, łuków, portyków etc., a doznania religijne zmieniają się na wrażenia estetyczne.

Możliwość prezentacji ważnych informacji o kraju, mieście, historii jest wspólnym mianownikiem, który łączy na stronach przewodnika obiekty o różnych funkcjach. Irina Rucynskaja zauważa, że w taki sposób przewodnik homogenizuje przestrzeń miejską, gdyż cerkwie, place, kamienice, sklepy, hotele, ulice w przestrzeni tekstu przekształcają się w ciekawostki turystyczne¹⁸⁷. Aczkolwiek warto zauważyć, że paralelnie z homogenizacją tkanki miejskiej w tekście przewodnika przejawia się tendencja diametralnie przeciwna – hierarchizacja obiektów. Omawiając sugestywny charakter tekstu przewodnika wskazywałam, że opisy zabytków bardzo się różnią pod względem objętości. Jednym lokacjom poświęca się osobne rozdziały, inne są opisane w kilku zdaniach. Miejsca opisane bardziej szczegółowo zatrzymują podróżnika, wymagają od niego poświęcenia więcej czasu na zwiedzanie, a więc są bardziej ważnym komponentem wycieczki. I na odwrót: krótki opis przewiduje minimalną uwagę do zabytku, więc pozycjonuje go jako mniej znaczący. Jeszcze jednym sposobem na różnicowanie przestrzeni jest kompozycja. Umieszczając określone obiekty na początku tekstu, przewodnik zakłada, że winny być zwiedzone przez turystę jako pierwsze. Miejsca, o których opowiada się na końcu, są postrzegane jako mniej ciekawe, a ich zwiedzanie ma charakter fakultatywny. Tak więc objętość opisu oraz kolejność prezentacji są elementami znaczącymi, gdyż ustalają mniej i bardziej ważne elementy przestrzeni.

Jakie są zasady oceny i hierarchizowania przestrzeni w przewodniku? Zdaniem Rolanda Barthesa, tkanka miejska składa się z obiektów o różnym potencjale semiotycznym. Pojęcie to przez Barthesa jest zdefiniowane jako zdolność przestrzeni do przekazywania ważnych w danym paradygmacie kulturowym komunikatów¹⁸⁸. Dla kultury, która chętnie manifestuje własną tradycję i historyczność, stary kościół czy plac w centrum miasta będą bardziej znaczące od nowopowstałych biurowców czy całych dzielnic mieszkaniowych (takie podejście do wartościowania przestrzeni przeważa w krajach europejskich). I na odwrót, w kulturze, która podkreśla własną nowoczesność i postępowość, zmarginalizowaniu ulegną zabytki historyczne, a najważniejszymi komponentami przestrzeni będą innowacyjne biurowce i centra handlowe (przykładem będą tu niektóre kraje Bliskiego Wschodu). Hierarchizowanie przestrzeni najczęściej ma charakter wartościujący: wraz z uznaniem jakiegoś obiektu za bardziej ważny, automatycznie przypisuje się mu status lepszego.

187 И. Ручинская, *Путеводитель как инструмент...*, op.cit., s. 83.

188 R. Barthes, *Semiology and the Urban*, [w:] *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*, red. N. Leach, London, New York 1997, s. 158-164.

Struktura przewodnika, jako specyficznego rodzaju narracji o mieście, jest zorganizowana zgodnie z aksjologicznym hierarchizowaniem obiektów miejskich w przestrzeni rzeczywistej. W analizowanych przewodnikach po Moskwie najbardziej wyeksponowaną przestrzenią staje się Kreml i Plac Czerwony, opisom których zazwyczaj poświęcono pierwsze¹⁸⁹, odrębne rozdziały. Kreml i Plac Czerwony są obiektami, które najwięcej opowiadają o Moskwie i o całym kraju, bohaterach narodowych i najważniejszych wydarzeniach historycznych od początków istnienia miasta do współczesności. O innych zabytkach przewodnik opowiada znacznie mniej i w obrębie szlaków tematycznych/topograficznych czy kategorii funkcjonalnych. W przypadku przewodników o kompozycji funkcjonalno-kategorialnej, im bliżej końca spisu treści, tym mniejsze ideologiczne obciążenie niesie narracja o tych czy innych obiektach. Prezentując po kolei muzea, pomniki, teatry i kina, przewodniki takie zazwyczaj kończą się przedstawieniem sklepów, sadów i parków czy infrastruktury sportowej. Nie można odmówić sklepom czy parkom zdolności przekazania komunikatów o treści ideologicznej, trudno jednak także wymagać, aby te komunikaty były znaczeniowo podobne do tych nadawanych przez Kreml, plac Czerwony czy pomniki. W przewodnikach skomponowanych jako szlaki turystyczne sposobem hierarchizacji przestrzeni jest sposób opisu poszczególnych obiektów, który odpowiada funkcjonalnej klasyfikacji przestrzeni. Najbardziej szczegółowe teksty dotyczą muzeów i pomników, a najkrótsze opisy charakteryzują infrastrukturę wypoczynkową.

Centralny charakter Kremla i placu Czerwonego jest efektem koncentrycznego układu urbanistycznego Moskwy. W przestrzeni Kijowa nie ma miejsca, które jednoznacznie można by było uznać za centrum. Na różnych etapach rozwoju miasta rolę centrum pełniło Stare Miasto, Padół, Peczersk czy okolice Chreszczatyka. Owa osobliwość przenosi się do tekstów przewodników, w których brakuje wyraźnej (jak w przypadku Moskwy) tendencji do uwypuklenia jednego czy kilku obiektów na tle pozostałych. Jednak na materiale przewodników o kompozycji funkcjonalno-kategorialnej możemy zobaczyć, że opis miasta w takich tekstach zaczyna się od przedstawienia ośrodków naukowych czy budynków administracyjnych. Pierwsza grupa obiektów buduje narrację o Kijowie jako odrodzonym w ZSRR centrum naukowym i edukacyjnym, tworząc antytezę do

189 Wyjątkiem jest seria sześciu przewodników Emmanuiła Dwinskigo zatytułowana *Trzy godziny w Moskwie*. Przewodniki te są skonstruowane jako podróż od dworca do centrum miasta, w której Kreml i Plac Czerwony są punktem końcowym, lecz przede wszystkim punktem najważniejszym, docelowym.

przedrewolucyjnego obrazu “matki miast ruskich”¹⁹⁰. Druga grupa obiektów komunikuje ideę “odrodzonej przez komunistów” stołeczności Kijowa. Jak i w przewodnikach moskiewskich, za najmniej ważną uznano przestrzeń, którą trudniej wpisać do oficjalnego kodu i która w mniejszym stopniu nadaje się do transmisji oficjalnych komunikatów. Kijowskie przewodniki kończą się opisaniem parków i stref odpoczynkowych. Tendencja do wartościowania obiektów administracyjnych i naukowo-edukacyjnych zachowuje się w przewodnikach „szlakowych”, które w przypadku takich obiektów stosują szersze opisy.

Do hierarchizacji dochodzi również w ramach kategorii funkcjonalnych, czyli w klasach podobnych obiektów. Zasadę wewnątrzkategoriowej hierarchizacji mogą przybliżyć rozdziały poświęcone muzeom. Należy pamiętać, że w ZSRR muzea, jak i pomniki, były objęte monopolem państwa (państwo zakładało je według własnego uznania, w celu kształtowania tożsamości i pamięci historycznej obywateli), a zatem transmitowały oficjalne komunikaty, z których najważniejsze były założenia programowe marksizmu-leninizmu. Wybierając i hierarchizując muzea przewodniki opierały się na obecności komunikatów o tematyce ideologicznej, dlatego listy kijowskich i moskiewskich muzeów wyglądają typologicznie podobnie. Jako pierwsze prezentuje się tzw. muzea rewolucyjne, związane z życiorysem Lenina i historyczne. Następnie przewodniki opisują muzea techniczne i artystyczne, kończąc swe listy muzeami przyrodniczymi. W hierarchii muzeów moskiewskich „przodują” Centralne Muzeum Lenina, Muzeum-Pawilon „Żałobny Pociąg Lenina”, Muzeum Marksa i Engelsa, a także muzea historyczno-rewolucyjne: Centralne Muzeum Rewolucji ZSRR oraz muzeum „Krasnaja Priesnia”, po czym uwzględniane są muzea architektoniczne (w ramach których opisuje się obiekty religijne), artystyczne i przyrodnicze. Wykaz muzeów Kijowa przewiduje pierwszeństwo Centralnego Muzeum Lenina, Państwowego Muzeum Historycznego, Muzeum Ukraińskich Sztuk Wizualnych oraz muzea architektoniczne (w tym architektura sakralna). Na końcu znajdują się muzea artystyczne i przyrodnicze.

Analogicznie zasady wartościowania obiektów według ich potencjału transmisji ideologicznej obowiązują w przypadku pomników, teatrów, parków etc.

190 Jak pokazywałam w pierwszym rozdziale, kijowska turystyka przedrewolucyjna miała wyraźny charakter pielgrzymkowy.

3.2.2. Narracyjność tekstu

Mówiąc o przewodniku, zawsze definiujemy go jako tekst, który opisuje określony kraj czy miasto, przedstawia zabytki architektoniczne i zarysowuje miejskie krajobrazy. Tekst przewodnika zawiera wiele markerów opisowości: operuje dużym zasobem słownictwa technicznego, określając kolory, kształty, perspektywy, linie, konstrukcje obiektów miejskich, a także prezentuje wielki tezaurus elementów architektonicznych, „pokazując” czytelnikom łuki, amfilady, attyki, pilastry, fryzy etc.¹⁹¹ Kompozycyjna eklektyczność przewodnika przenosi się na jego tekst, w ramach którego fragmenty opisowe zawsze współlistnieją z fragmentami narracyjnymi. Bowiem opowiadając, na przykład, o pomniku Bohdana Chmielnickiego w Kijowie, żaden przewodnik nie ograniczy się do jego architektonicznego sportretowania, lecz powie o Chmielnickim, jego życiu, czasach Hetmanatu, podpisaniu ugody perejasławskiej z Imperium Rosyjskim czy wreszcie o projektowaniu i odsłonięciu tego pomnika w roku 1888. Także trudno sobie przedstawić opisanie ulicy czy placu bez opowiadania o życiu, które się tu toczyło bądź toczy. Zresztą, jak pokazywałam wyżej, w przestrzeni turystycznej istnieje cała klasa obiektów-„świadków”, których zwiedzanie zakłada raczej przeżywanie niż oglądanie. Narracja zatem jest niezbędnym elementem tekstu przewodnika. Zdaniem Iriny Rucynskiej, „czytelnik masowy lepiej przyswoi, lepiej zapamięta wątki, a nie informacje, zwłaszcza jeżeli te wątki są emocjonalnie zabarwione, śmieszne czy krwawe”¹⁹². Narracyjność, według Rucynskiej, jest zdeterminowana przez specyfikę gatunku przewodnika, a mianowicie jego bilansowanie na granicy tekstu naukowego i popularnego, reklamowego. Niewątpliwie, nastawienie przewodnika na organizację interesującej podróży dla turysty przyczynia się do tego, że proponuje on czytelnikom ciekawe i zachwycające historie, rozgrywające się w opisywanej przestrzeni. Jednak możemy przypuścić, że opisowo-narracyjny eklektyzm przewodnika przede wszystkim jest wynikiem semiotyczności przestrzeni miasta. Skoro przestrzeń miejska przekazuje komunikaty o znaczeniu ponadprzestrzennym i jest nośnikiem pamięci kolektywnej, przewodnik odpowiednio odtwarza wątki historyczne, komunikowane przez przestrzeń.

Należy tu powiedzieć, że klasyczna teoria lingwistyki rozróżnia teksty opisowe i narratywne, przeciwstawiając je sobie. Opis definiuje się jako typ tekstu, który identyfikuje cechy miejsc,

191 L. Louvel, *Poetics of the Iconotext*, red. K. Jacobs, tłum. L. Petit, Burlington 2001, s. 90.

192 И. Руцинская, *Путеводитель как инструмент...*, *op.cit.*, s. 89.

obiektów i osób¹⁹³. Rozszerzając tę definicję Torstena Pflugmachera, David Herman zauważa, że takie przypisywane cechy mogą być statyczne oraz dynamiczne¹⁹⁴. Definicje tekstów narracyjnych opierają się na ich zdolności do prezentacji wydarzenia czy ciągu wydarzeń. Pod narracją rozumie się każde wypowiedzenie, którego funkcja polega na informowaniu czytelnika o wydarzeniach¹⁹⁵. W rozumieniu Seymoura Chatmana, narracja przewiduje dynamiczną zmianę stanów (wewnętrzną czy zewnętrzną), która jest wynikiem działalności bohaterów¹⁹⁶. Czyli opis przeciwstawia się narracji jak statyczność dynamiczności. Niemniej jednak stanowcza polaryzacja opisowych i narracyjnych tekstów byłaby błędem, ponieważ nie przewiduje ona „szarej strefy” dla tekstów, posiadających oznaki zarówno opisu, jak i narracji, niepoddających się dychotomicznej kategoryzacji. Do takich problemowych przykładów można zaliczyć większość tekstów obrazowych – malarstwo, grafikę, fotografię. Na pierwszy rzut oka obraz jest kwintesencją statyczności, gdyż przedstawia konkretny, wyrwany z kontekstu moment. Jednocześnie trzeba uznać, że trudno opisać takie dzieła, jak *Narodziny Wenus* Sandra Botecellego, *Burlacy na Woldze* Ilji Riepina czy *Napalm girl* Nicka Uta, nie korzystając przy tym z narracji, omówienia całości wydarzenia i wykonywanych przez bohaterów czynności. Ze względu na istnienie potężnej grupy tekstów, łączących w sobie opisowość i narracyjność, Harold F. Mosher wprowadził pojęcia opisującej narracji i narratywizowanego opisu do oznaczenia modalności mieszanych¹⁹⁷. Pojęcia te, uwypuklające synkretyczność wielu tekstów, możemy znaleźć w pracach Davida Hermana, Liliane Louvel, Benoît Hennaut¹⁹⁸. Ostatni z badaczy, definiując opis narratywizowany, pisze, że jest to taki opis, który „mieści odniesienia nie tylko do działań, ale też do stanów i obrazów, podkreślając logikę wydarzeniową”¹⁹⁹. Harold F. Mosher uznaje, że w przypadku modalności mieszanej nigdy nie wiadomo, który typ tekstu – opisowy czy narracyjny – jest dominujący i pierwotny²⁰⁰.

W literaturze pięknej czy w narracyjnych pracach historycznych czytelnicy skupiają się na losach bohaterów (w pracach historycznych owymi bohaterami mogą występować klasy społeczne,

193 T. Pflugmacher, *Description*, [w:] *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, red. D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan, London 2005, s. 121-122.

194 D. Herman, *Basic Elements of Narrative*, Oxford 2009, s. 90-91.

195 Н. Евстигнеева, О. Оберемко, *Модели анализа нарратива*, „Человек. Сообщество. Управление” 2007, nr 4, s. 95.

196 S. Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca 1978, s. 88.

197 H.F. Mosher, *Towards a Poetics of „Descriptized” Narration*, „Poetics Today” 1991, Vol. 12, nr. 3, s. 426-427.

198 H.F. Mosher, *op.cit.*, s. 425-445; L. Louvel, *op.cit.*; B. Hennaut, *Building Stories around Contemporary Performing Arts: The Case of Romeo Castellucci’s Tragedia Endogonia*, [w:] *Beyond Classical Narration: Transmedial and Unnatural Challenges*, red. J. Alber, P. K. Hansen, Berlin-Boston 2014.

199 B. Hennaut, *op.cit.*, s. 108.

200 H.F. Mosher, *op.cit.*, s. 426.

grupy narodowe, czy instytucje, jak na przykład „burżuazja niemiecka”, „Polacy”, „Kościół protestancki”²⁰¹), a czas i miejsce mają status niezbędnych okoliczności. W przewodnikach rola „głównego bohatera” należy do przestrzeni, co jednak nie wyklucza zaistnienia w tekście wademekum markerów narracyjności, takich jak wydarzenia (ujęte w schemacie „początek-rozwinięcie-koniec”), postacie historyczne czy figura narratora²⁰². W tekście przewodnika zabytki architektoniczne, pomniki i cała tkanka miejska funkcjonują jako bodźce, w oparciu o które autor opowiada czytelnikowi o historii danego terytorium i zamieszkującej go wspólnoty oraz dostarcza ważne z punktu widzenia danej wspólnoty komunikaty. Niektóre obiekty miejskie są nierozzerwalnie powiązane z pewnymi postaciami historycznymi aż do stadium, kiedy bohater zostaje „wpisany” w tę przestrzeń i utożsamiony z nią²⁰³. Jako przykład można rozpatrzyć Dom-muzeum Tarasa Szewczenki w Kijowie. Przewodniki najczęściej pomijają historię budynku czy ekspozycję muzeum, redukując prezentację tego zabytku do narracji biograficznej o Tarasie Szewczence, ograniczonej czasem przebywania poety w omawianym domu (skąd przyjechał, z kim się spotykał, co napisał, kiedy wyjechał etc.). Podobna narratywizacja opisu dokonuje się w większości przypadków powiązania obiektu miejskiego ze znaną osobą. Ulice i place ujawniają narracje o ważnych dla danego społeczeństwa wydarzeniach czy procesach historycznych. W taki sposób kijowski Rynek Besarabski czy ulica Szczekawycka w dzielnicy Padół przechowują pamięć o wspólnocie żydowskiej, zamieszkującej Kijów przed II wojną światową, a Chreszczatyk jest ulicą przekazującą wątki rozwoju i odbudowy miasta.

Na czym polega zadanie narracji w przypadku przewodnika?²⁰⁴ Fakty historyczne, wypełniające jego tekst, nie są ułożone w trybie kroniki. Autor przewodnika dokonuje selekcji wydarzeń historycznych, wartych „zaistnienia” w przestrzeni turystycznej i komponuje je w taki sposób, by za ich pomocą donieść do czytelnika jakiś sens, oprócz właśnie kolejności wydarzeń²⁰⁵.

201 А. Данто, *Аналитическая философия истории*, ред. Л. Макеева, tłum. А. Никифоров, О. Гавришина, Москва 2002, s. 244.

202 В. Сыров, *Каким быть историческому нарративу*, „Narratorium” 2012, nr 2 (4), <http://narratorium.rggu.ru/article.html?id=2628915> (dostęp: 08.11.2018).

203 Ю. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, [w:] *Семiosфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992)*, Санкт-Петербург 2000, s. 215.

204 Narracja jest przedmiotem zainteresowania głównie dla przedstawicieli dwóch dyscyplin humanistycznych – historii i literaturoznawstwa. Podejścia historyków i literaturoznawców różnią się pod względem badanych tekstów, metodologii i – oczywiście – stawianych pytań badawczych. Historycy analizują narracje (naukowe czy publicystyczne) z perspektywy ich struktury logiczno-gramatycznej, pragmatyki narracyjnej, czyli stosunku historyk-tekst-rzeczywistość, problemu punktu widzenia, obiektywności czy subiektywności narracji historycznej. Literaturoznawców (badających głównie teksty fikcyjne) interesuje modelowy czytelnik/autor/narrator tekstu, retoryka, focalizacja, kształtowanie czasu i przestrzeni, wzajemne relacje wątku i szużetu etc.

205 W podobny sposób Barthes wyjaśnia tworzenie dyskursu historii. Selekcjonując i komponując fakty historyczne historyk przekształca zwykłą kolejność faktów na przemyślaną narrację, Барт Р., *Дискурс истории*, [w:] *Система моды. Статьи по семиотике*, tłum. С. Зенкин, Москва 2003.

W podobnym kluczu zadanie narracji interpretują teoretycy historii Hayden White i Arthur C. Danto. Zdaniem Danto, „narracja w swojej istocie jest pewną formą wy tłumaczenia”²⁰⁶. Hayden White stosuje inną terminologię, jednak zasadniczo się zgadza z Danto, pisząc, że narracja pomaga nadać opisywanym wydarzeniom sens moralny, który z kolei wiąże się z potrzebą legitymizacji ustroju społeczno-politycznego²⁰⁷.

Teleologiczność narracji historycznej podkreślał również polski metodolog i teoretyk historiografii Jerzy Topolski. Według niego, „poprzez różne środki narracyjne historyk chce jak najskuteczniej dotrzeć do odbiorcy i przekazać mu to, co uważa za słuszne czy konieczne – i to zarówno z wiedzy o przeszłości, jak i z jego własnych przekonań”²⁰⁸. Analogiczną zasadę przyjmuje i autor przewodnika: poprzez perswazyjną strukturę tekstu wademekum przekazuje czytelnikom takie czy inne treści, pogląd na przeszłość, wizję świata i człowieka.

Jerzy Topolski ujmuje narracje jako pewną tekstową całość, składającą się z trzech wzajemnie przenikających warstw: informacyjnej (logiczno-gramatycznej), perswazyjnej oraz teoretyczno-ideologicznej²⁰⁹. Ekstrapolacja tej struktury na narracje historyczne w przewodniku pozwoli nam zobaczyć sugestywność tego typu tekstów. Warstwę informacyjną Jerzy Topolski utożsamia z zawartością narracji historycznej, w kontekście przewodnika jest to wiedza o przeszłości kraju czy miasta, zestaw faktów historycznych, które muszą być przekazane podróżnikowi. Kolejna warstwa – perswazyjna – utożsamiana jest z retoryką w sensie klasycznym (jak w starożytności)²¹⁰. Jest to zatem dążenie tekstu do wpływu nie tylko na umysł odbiorcy, lecz także na jego emocje i procesy nieuświadamiane. Do uzyskania efektu perswazyjnego służą różne zabiegi narracyjne, w tym argumentacja logiczna i argumentacja w sensie retorycznym, czyli powołanie się na autorytet w ocenie zabytku czy pomnika (oprócz oceny specjalistycznej sowieckie przewodniki często cytują wypowiedzi funkcjonariuszy partyjnych czy turystów zagranicznych), ośmieszenie ideologicznych przeciwników (poprzedniej epoki) etc. Do środków perswazyjnych zaliczyć możemy również kompozycję tekstu, bowiem tworzenie szlaków turystycznych czy kategorii funkcjonalnych wskazuje na hierarchizację i wartościowanie przestrzeni oraz przekazywanych przez nią komunikatów. Analizując teksty przewodnikowe, warto także zwracać uwagę na wykorzystanie tropów

206 A. ДАНТО, *op.cit.*, s.194.

207 H. White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore 1987, s. 14.

208 J. Topolski, *Jak się pisze...*, *op.cit.*, s. 86.

209 *Ibidem*, s. 89-93.

210 *Ibidem*, s. 90.

retorycznych – metafor, ironii, parafraz etc.²¹¹

Funkcję perswazyjną mogą również pełnić różne strategie uszczegółowienia tekstu, które omawia Wolf Schmid. Autor rozgranicza narracje skompresowane – krótkie, podające podstawowe informacje fragmenty, oraz rzetelnie sporządzone opowieści, zwane narracjami rozciągniętymi²¹². Charakterystycznym symptomem tych ostatnich, zdaniem Schmidta, jest wewnętrzne rozcłunkowanie sytuacji, bohatera czy wydarzenia, przypisywanie określonemu elementowi narracji wielu charakterystyk czy też jego zewnętrzna kontekstualizacja (dodawanie czasowego, przestrzennego czy logicznego otoczenia)²¹³. Zabiegi takie pozwalają na przybliżenie określonego wątku i uwypuklenia poszczególnych jego aspektów czy fragmentów. Kompresowanie i rozciąganie epizodów pewnych opowieści jest sposobem na ich akcentowanie przez autora tekstu. Jak konkluduje Schmidt, w taki sposób ujawnia się ideologiczny punkt widzenia narratora²¹⁴.

Uwzględnienie warstwy teoretyczno-ideologicznej pozwoli nam zauważyć system wiedzy autora przewodnika i związane z nim czynniki, wpływające na tekst. Jerzy Topolski zalicza do nich pewne ogólne sposoby myślenia, czyli panujący typ kultury, światopogląd (w kontekście ZSRR mamy do czynienia z ustaloną na poziomie państwowym oficjalną doktryną ideologiczną i jej wpływem na tekst podróźniczy) lub konwencje językowe²¹⁵. Jak pisze Jerzy Topolski, wszystkie te elementy „działają” w sposób syndromatyczny, osadzając się w różny sposób w tekście historycznym²¹⁶. Choć przewodniki nie należą do tekstów stricte narracyjnych, świadomość powyższych elementów pomoże nam w analizie tworzonych przez nie narracji historycznych.

211 *Ibidem*, s. 90-91.

212 В. Шмид, *Нарратология*, Москва 2003, s. 166.

213 *Ibidem*, s. 167-168.

214 *Ibidem*, s. 172.

215 J. Topolski, *op.cit.*, s. 93.

216 *Ibidem*.

Rozdział 4. Historia przedrewolucyjna: typy narracji historycznych

4.1. Historia przedrewolucyjna w przewodnikach po Moskwie

4.1.1. Przewodniki z lat dwudziestych: redukcja referencyjna i sugestywny obraz przeszłości

Jak zauważyliśmy w poprzednim rozdziale, tkanka miejska składa się z obiektów o różnym potencjale semiotycznym. Taka nierówność rzutuje na hierarchizację zabytków w tekście przewodnika. W przypadku sowieckich wademeków moskiewskich dla całego tego gatunku zachowana zostaje zasada wyeksponowania centrum, przede wszystkim Kremla i Placu Czerwonego, a także terytorium byłego Kitaj-Gorodu. To właśnie opisowi centralnej części miasta zazwyczaj poświęca się pierwsze i osobne, a najczęściej również największe rozdziały. Nie są tu wyjątkiem także przewodniki z lat dwudziestych. Warto jednak poczynić jedną wstępną uwagę. Mimo tego, że dzieje Moskwy sięgają czasów średniowiecza i zawierają dużo wydarzeń, postaci i procesów, w pierwszych sowieckich przewodnikach ukazuje się wyraźna tendencja do redukcji narracji historycznych. Przede wszystkim chodzi o redukcję chronologiczną: priorytetem dla przewodników z lat dwudziestych jest przedstawienie historii przewrotu bolszewickiego – wydarzeń względnie krótkiego okresu z roku 1917. Po drugie, w narracjach historycznych dochodzi do redukcji referencyjnej: w nielicznych fragmentach, przedstawiających przeszłość Moskwy, widoczne jest zredukowanie dziejów miasta do wątków, związanych z sytuacjami powszednimi, codziennymi.

Spójrzmy na opis Kremla (a mianowicie placu Iwanowskiego) z przewodnika *Cała Moskwa w kieszeni na 1924-1925...*:

Na placu tłumilo się dużo ludzi, mających jakieś sprawy do sędziów i diaków. Wśród licznych powodów i pozwanych krążyli „placowi diakowi”, z gęsim piórem za uchem, miedzianym kałamarzem na guziku kaftanu i kawałkiem papieru w rękach, gotowi w każdej chwili za wyznaczoną opłatę napisać na plecach klienta dowolną kalumnię. Tutaj chołopi pilnowali bojarskich koni, ozdobionych lisimi ogonami, i czekali na swoich panów, którzy byli na przyjęciu u cara. To wszystko się poruszało, kręciło, tłukło, krzyczało, przeklinało, i kiedy trzeba było wygłosić jakiś carski ukaz, diak musiał drzeć pysk „na cały plac Iwanowski”, żeby go usłyszeli.

Na placu Iwanowskim karano skazańców i urządzano „bezczelne bicie knutami”²¹⁷.

Kontynuując oprowadzenie czytelnika po terytorium Kremla, autor portretuje placyk przed jedną ze świeckich budowli (pałat) księcia:

[...] tam cały czas tłoczyli się niżsi bojarzy, wsłuchując się w to, co się odbywało „na górze”, gaworząc, plotkując, intrygując, rewanżując się, zazdroszcząc zaproszonych do stołu carskiego itp. Koło okna środkowego na linie zjeżdżało pudełko, tam zazwyczaj wrzucano petycję, która miała trafić bezpośrednio w ręce cara; ale to było zwykle oszustwo, ponieważ prośby takie przechodziły przez ręce czeladzi przydwornej²¹⁸.

Przywołane fragmenty są przykładem stosunkowo szczegółowej narracji o Kremlu. Tekst przewodnika podaje wiele elementów i charakterystyk przedstawianej sytuacji: akcentuje detale ubrania diaków, ozdoby koni, obrazy dźwiękowe. Zdaniem Wolfa Schmida, podobne nagromadzenie elementów opowieści, konkretyzacja wydarzeń czy bohaterów jest sposobem na rozciągnięcie narracji (przeciwnym zabiegiem jest skompresowanie opowieści za pomocą lapidaryzacji wypowiedzi)²¹⁹. U podstaw mechanizmu rozciągania narracji leży wysoka selektywność tekstu w odniesieniu do faktów historycznych: szczegółowo przedstawione wydarzenia przybliżają bardzo ograniczony, pojedynczy wycinek dziejów²²⁰. Tak z wielu wydarzeń, które miały miejsce na Kremlu, autor przewodnika wybiera krótkie epizody życia codziennego, pomijając całość historii politycznej.

Typologicznie podobne narracje napotykamy również w przewodniku pod redakcją Zinaidy Szamurinej. Spójrzmy na opowieść o Placu Czerwonym:

Na Placu Czerwonym od rana do wieczora tłukł się lud świąteczny i przedsiębiorczy, łapał uchem wiadomości i słuchał posłańców, ogłaszających dekrety carskie. Stąd po całym mieście rozchodziły się wieści o wojnie, o egzekucjach i o nowych podatkach i opłatach. Tutaj najprawdopodobniej rodziły się fale życia ludowego, które, wzburzone intrygami bojarów i przemocą tyranów, uderzały w twierdzę kremlowską, wywołując smuty, bunty i kłótnie. A od

²¹⁷ *Вся Москва в кармане...*, *op.cit.*, s. 26.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 24.

²¹⁹ В. Шмид, *op.cit.*, s. 167-168.

²²⁰ *Ibidem*.

blisko położonych „żarłocznych rzędów” [ros. *obżornyje riady* – O.K.] cuchnęło smażoną cebulą i zepsutą rybą. W Kitaj-Gorodskich carskich tawernach wszyscy siedzą zalani w trupa. Ziemscy stróże pacyfikują dzielnych awanturników i rozbójników przy pomocy batogów. Tutaj żebrzą „bożedomy”, wyprasząc u przechodniów miedziane monety, by móc pogrzebać znalezionych na ulicach bezdomnych nieboszczyków. Ci ostatni są zabierani do wspólnego dołu i nie zakopuje się ich aż do Zesłania Ducha Świętego, kiedy trupy są już całkowicie zgniłe. Wesołe kobiety z turkusowymi pierścionkami w ustach przyzywają gości. Przekleństwa i bluzgi wiszą w powietrzu, mieszając się z pobożnym śpiewem ślepców i wesołymi dźwiękami fujarek i domr błaznów. Brzęczą łańcuchy więźniów, wyciągniętych na plac do zbierania jałmużny...²²¹

Szczegółowa narracja Szamurinej jest dodatkowo bardzo sugestywna. Uwydatnia się tutaj ekspresyjna funkcja przewodnika, czyli wyrażenie emocji i pozycji autora w odniesieniu do przedstawianej rzeczywistości. Z jednej strony, widzimy wykorzystanie leksyki kolokwialnej, która tworzy obraz chaotycznego i niezadbanego miasta. Z drugiej strony, poprzez wspomnienie o dźwiękach (śpiewy, dźwięki fujarek, przekleństwa) i zapachach (smażona cebula, gnijące ciała), tekst apeluje do zmysłów czytelnika, czyniąc obraz starej Moskwy bardziej sugestywnym.

Rozciągnięcie narracji i wartościowanie wydarzeń referencyjnych charakterystyczne są dla opowieści o wielu innych zabytkach Moskwy. Przykładowo terytorium przy bramie Spaskiej przedstawiane jest poprzez wątek „bezrobotnego duchowieństwa”:

W stronę Kitaj-Gorodu ruszamy przez główną bramę Kremla – Spaską, za którą wcześniej znajdował się most nad fosą, prowadzący na Spaski czy Popowski „kriestiec”, czyli po naszymu giełdę bezrobotnego duchowieństwa. Z samego rana tutaj zbierali się z kołaczami w rękach „popi bez miejsca”, na których w związku z ogromną ilością cerkwi domowych było w Moskwie duże zapotrzebowanie. Wynajmujący długo i wytrwale negocjowali ze sprzedającymi swoje usługi... Tutaj koło soboru na fosie siedział i popowski „tiun” (sędzia), zbierający od popów daninę i pilnujący porządku. Był on tutaj bardzo potrzebny, ponieważ, jak czytamy w dokumencie: „siadają popi koło mostu Frołowskiego i czynią swawole wielkie, kłócą się między sobą, pretensje czynią pazerne i komiczne, a inni pajacują i walczą, i grają w pięści”. Tak przygotowywali się popi do liturgii!²²²

221 *Карманный путеводитель по Москве*, *op.cit.*, s. 12.

222 *Вся Москва в кармане...*, *op.cit.*, s. 32.

Puentą tego fragmentu jest końcowe ironiczne podsumowanie, wyraźnie potępiające zachowanie osób duchownych, co w kontekście sowieckiej propagandy antyreligijnej jest całkiem przewidywalne. Jednak ważne jest to, że w podanej narracji historycznej znowuż brakuje wydarzeniowości. Tekst przewodnika utrwala sytuację, portretuje typy społeczne, jednak przy tym cała opowieść dotyczy szeroko rozumianej „przeszłości”, nie zaś konkretnego faktu na osi czasowej. Przyczyny takiego wyabstrahowania z historii można upatrywać w dążeniu kultury lat dwudziestych do zerwania z przeszłością. Władimir Papierny w pracy *Kultura dwa* proponuje binarną typologię kultury sowieckiej, w ramach której zestawia on paradygmat kulturowy lat dwudziestych (nazywany „kulturą jeden”) oraz kulturę okresu stalinizmu (w terminologii Papiernego „kultura dwa”)²²³. Jednym z parametrów, według których przeciwstawiane są owe paradygmaty, jest strategia interpretacyjna w odniesieniu do historii. Zdaniem Papiernego, kultura jeden zorientowana jest na przyszłość, co znaczy, że dąży ona do zapomnienia historii i zrywa z przeszłością. W tekstach kultury rewolucyjnej przejawiają się wątki „palenia za sobą mostów” i „ścierania pamięci”²²⁴. Teraźniejszość w tej kulturze przedstawiana jest jako punkt wyjściowy, od którego zacznie się ruch do „światlanej przyszłości”. Odwrotnie odbywa się w kulturze totalitarnej. Podstawową treścią „kultury dwa” jest jej własna historia i to właśnie historiografia jest podstawowym gatunkiem „kultury dwa”²²⁵. W okresie stalinizmu, według Papiernego, wracają tendencje do odzyskiwania przeszłości i jej utrwalania. Zredukowanie narracji historycznych w przewodnikach z lat dwudziestych można upatrywać oddziaływanie „rewolucyjnego” typu kultury. Brak zainteresowania przeszłością, o którym pisze Papierny, sprowadza się do tego, że w pierwszych sowieckich przewodnikach historia istnieje w trybie epizodycznym. Jej zadaniem jest raczej szkicowanie sytuacji i wywołanie wrażenia, ale nie przedstawienie całościowej narracji o rozwoju Moskwy.

Zobaczmy jeszcze kilka przykładów, ilustrujących zredukowanie narracji historycznych do obrazowania życia codziennego. Przykładowo, okolice Wielkiego Mostu Kamiennego przedstawiają się poprzez wątek przestępczości:

Budowa kamiennego mostu przez rzekę Moskwę zaczęta była w XVII wieku (trochę wyżej od

223 Jakub Sadowski w pracy *Między Pałacem Rad i Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej* na oznaczenie tych dwóch paradygmatów proponuje terminy „kultura rewolucyjna” i „kultura totalitarna”, odnosząc się do czasu, w którym owe paradygmaty funkcjonowały.

224 В. Паперный, *op.cit.*, s. 44.

225 *Ibidem*, s. 46.

współczesnego miejsca) przez zaproszonego ze Strasburgu mistrza Johannes Kristlera, a skończona była w końcu tego wieku przez jakiegoś nieznanego mnicha. W XVIII wieku żebracy, kaleki, dostarczyciele, ludzie bez zatrudnienia i różne ciemne typki tłumiły się na moście od rana do wieczora; tutaj był piwny dwór i pobierano cło tytoniowe. W połowie wieku tutaj sprowadzano „języków”, czyli zasłoniętych od stóp do głów przestępców, którzy winni byli wskazywać swoich popleczników; osoby oskarżone od razu były łapane i często natychmiast karane, choćby były niewinne; na moście żebrali więźniowie, a na dole pod mostem złodzieje i grabieżcy urządzili sobie schronisko i stąd atakowali i rabowali przechodniów²²⁶.

W przypadku historycznej dzielnicy Zariadije (w której znajdował się ważny ośrodek handlu moskiewskiego) również wykorzystano obrazy potoczne:

Golibrody i fryzjerzy pod gołym niebem uprawiali swoją sprawę; dlatego w ciągu wielu lat odłożyła się taka warstwa włosów, że po nich chodzono i jeżdżono jak po filcu. Pojawił się „Wszawy riad”, później przeniesiony na „Wszawą górkę”, która dla przyzwoitości nazwana była Szwawą górką. W tym żwawym miejscu znajdowały się karczmy i jadalnie, piwnice z zamorskimi winami; wystawiano tu zmarłych rozpoznania, występowały tutaj wesołe kobiety z turkusowymi pierścionkami w ustach; bożedomy nosiły w koszykach podrzucone dzieci i zbierały koszty na ich wyżywienie, grzmiały łańcuchy więźniów, proszących o ofiarę, krzyczeli szaleńcy, śpiewali skomorochowie i pajacowali schlani goście²²⁷.

Jak widać, w narracjach przewodników z lat dwudziestych brakuje odniesień do wielkich wydarzeń czy postaci historycznych. Natomiast teksty wademeków kształtują dość wyrazisty i pejoratywny obraz życia codziennego. Przeszłość Moskwy tworzą osoby aspołeczne, oszuści, negatywnie portretowani popi, bród, smród i ubóstwo.

Ze względu na wyżej podane fragmenty nasuwa się logiczne pytanie: a czy w przewodnikach z lat dwudziestych w ogóle istniała Moskwa pozytywna? Odpowiedź jest twierdząca. Pozytywna, uporządkowana, zadbana Moskwa szczęśliwych ludzi istniała – i była to stolica ZSRR. Innymi słowy, wszystkie optymistyczne zjawiska zarezerwowane zostały dla historii miasta po 1917 roku.

226 *Вся Москва в кармане...*, *op.cit.*, s. 68.

227 *Ibidem*, s. 44-46.

Nieprzychylny obraz Moskwy przedrewolucyjnej był częścią antytezy, na podstawie której zbudowano teksty przewodników z lat dwudziestych.

Antytezę zazwyczaj rozpatruje się jako figurę retoryczną, polegającą na zestawieniu dwóch znaczeniowo przeciwstawnych elementów (pojęć, sytuacji, obrazów etc.) Szwajcarski językoznawca Charles Bally proponuje nie ograniczać antytezy do poziomu retoryki i pisze, że antyteza jest unaocznieniem ogólnej właściwości umysłu ludzkiego do przeciwstawienia pojęć²²⁸. W ujęciu Ballego antyteza (i leżący u jej podstaw kontrast) jest sposobem kategoryzacji i porządkowania naszej wiedzy o świecie. Przyjmując to założenie warto uznać, że antyteza może być zarówno zasobem stylistycznym, jak i kompozycyjnym²²⁹. W przypadku analizowanych przewodników mamy do czynienia z przeciwstawieniem na poziomie kompozycji. Pejoratywnie nacechowanym obrazom Moskwy przedrewolucyjnej odpowiadają apologetyczne opisy miasta sowieckiego, a rewolucja październikowa jako moment liminalny, dzielący historię na „ciemną przeszłość” i „świetlaną teraźniejszość” (do tej kwestii wrócimy w następnym rozdziale).

Historia Moskwy przedrewolucyjnej opowiadana jest za pomocą takich pojęć jak zysk, pijaństwo, oszustwo, bieda, rozbój, przekleństwa etc. Wspólnym mianownikiem w semantyce tych pojęć jest pejoratywność, negatywność, odraza (przypomnijmy, że czasami w tekście przewodnika wprost apeluje się do zmysłów czytelnika, mianowicie kiedy chodzi o smród, bród i szum panujące w *obżornych riadach* czy warstwę zestrzyżonych włosów na Wszawej górze). Na drugim biegunie istniała Moskwa sowiecka, której obraz kształtował się w oparciu o status stołeczny, wątek rekonstrukcji i uporządkowania przestrzeni. W *Kieszonkowym przewodniku po Moskwie* wprost się mówi o Moskwie sowieckiej jako punkcie odniesienia i perspektywy, z której krytycznie się ocenia dawne życie w mieście. Autorzy tekstu przepraszają za to, że „nie mogą dużo miejsca poświęcić na przedstawienie historii, archeologii i topografii Moskwy” i tłumaczą: „Podamy przynajmniej pobieżną charakterystykę wyglądu i życia starej Moskwy, żeby na jej tle uwypuklić Moskwę czerwoną, nam współczesną, Moskwę-stolicę ZSRR, RSFRR, III Międzynarodówki”²³⁰. Czyli ideologiczna i estetyczna ocena rzeczywistości przedrewolucyjnej prowadzona jest z perspektywy sowieckiej. Zdaniem Jerzego Topolskiego, podobne ujęcie jest wyrazistym przejawieniem

228 Ш. Балли, *Французская стилистика*, Москва 1961, s. 218, cyt. za: Л. Корнилова, *Структурно-функциональная характеристика антитезы (на материале английского и русского языков)*, „Вестник ТГУ” 2011, nr 5, s. 242.

229 Е. Фурсова, *Когнитивно-дискурсивный анализ стилистического приема антитезы (на материале англоязычной художественной прозы)*, „Вестник МГЛУ” 2007, nr 532, s. 240.

230 *Карманный путеводитель по Москве*, op.cit., s. 11.

oddziaływania mitu rewolucji. Analizując fundamentalne mity historiograficzne (ewolucji, rewolucji, wzniosłości, determinizmu etc.)²³¹, historyk ustala, że jedną z oznak mitu rewolucji jest „nagromadzenie negatywnie ocenianych faktów w czasach przed rewolucją oraz takie samo nagromadzenie faktów ocenianych pozytywnie w czasach po rewolucji”²³². W przypadku przewodników z lat dwudziestych negatywna interpretacja przeszłości w ich tekstach współwystępuje z redukcją narracji historycznych.

Osobno warto powiedzieć o podejściu do architektury sakralnej. Monastery i cerkwie w centrum Moskwy są obiektami, które mogą uruchomić potężną narrację historyczną. W analizowanych przewodnikach są one jednak ograniczone do formatu zabytków architektonicznych, to znaczy prezentowane są jako zestawy sklepień, łuków, portyków, kolumn etc. Historia w takich opisach zazwyczaj ma format kronikarski, inaczej mówiąc jest wskazaniem czasu powstania, przebudowy czy zniszczenia obiektu.

4.1.2. Przewodniki z okresu stalinizmu: powrót historii narodowej

Lata trzydzieste w ZSRR cechują się zmianą paradygmatu kulturowego. Na zmianę kultury rewolucyjnej (w terminologii Jakuba Sadowskiego) przychodzi kultura totalitarna. Do jej najbardziej wyraźnych cech należy hierarchizacja, skostnienie, i – jak już wspomniałam – zainteresowanie przeszłością.

Warto też powiedzieć, że w pierwszej połowie lat trzydziestych dochodzi do punktu zwrotnego w historiografii sowieckiej. Znakowym wydarzeniem pod tym względem uważa się dyskusja o nowe podręczniki historii dla uczniów szkół. W marcu 1934 roku podczas omówienia koncepcji podręczników z udziałem naukowców i członków Biura Politycznego, Stalin skrytykował panującą dotychczas klasową interpretację historii i wymagał, by postacie historyczne, takie jak Piotr I czy Katarzyna II przede wszystkim były postrzegane jako jednostki historyczne, i dopiero potem – jako przedstawiciele określonych klas społecznych²³³. Najbardziej reprezentatywnym zjawiskiem w tym zakresie była „walka z pokrowszczyzną w nauce historycznej”. Michaił Pokrowski uprawiał historię

²³¹ J. Topolski, *op.cit.*, s. 172.

²³² *Ibidem*, s. 183.

²³³ A. Banerji, *Writing History in the Soviet Union: Making the Past Work*, New York 2008, s. 57-58.

społeczną, w ramach której dla wszystkich procesów społecznych, politycznych czy gospodarczych, i nawet czynów poszczególnych jednostek, starał się znaleźć obiektywne przyczyny. Jak pisze Jakub Sadowski, taka „zdepersonalizowana w znacznym stopniu, deterministyczna historia procesów społeczno-gospodarczych nie tylko nie nadawała się do wypracowania mitologii totalitarnej, ale i (ze względu m.in. na zideologizowaną, ale nie zmystyfikowaną treść) pozostawałaby z nią w jawnej sprzeczności”²³⁴. Krytyka metodologii historii społecznej została odczytana jako hasło do powrotu narracji historycznej, opartej na pojęciu narodu i wybitnych jednostek²³⁵. Historyk Arup Banerji tłumaczy, że „do mody znów wracają” carowie, daty i bitwy, szczególnie te, w których Rosjanie zwyciężyli; jak również wraca zainteresowanie tematem powstania i konsolidacji Państwa Rosyjskiego²³⁶. O powrocie historii narodowej i kształtowaniu na jej podstawie „nowego patriotyzmu” pisze amerykański historyk Serhij Jekelczyk. Jego zdaniem w pierwszej połowie lat trzydziestych odbywa się przejście od radykalnego zerwania z przeszłością (propagowanego w latach dwudziestych) do tworzenia oficjalnej pamięci historycznej, dla której wartością była ciągłość tradycji państwowości. W narracjach historycznych zamiast klas społecznych w roli subiektów historii zaczynają występować państwa i narody²³⁷. Bohaterowie historyczni manifestowali się również w tekstach kultury masowej. Jurij Szatin pisze:

Człowiek, nieobecny w Rosji w latach od 1922 do 1937, mógłby uznać za niewiarygodne to, że po 20 latach władzy partii politycznej proletariatu obrazy „dobrych” carów, książąt i przywódców wypełnili przestrzeń literacką i kinematograficzną. Niemniej jednak pozostaje faktem to, że mężowie stanu czy przywódcy wojenni z przeszłości były tu reprezentowane poprzez ich znaczące osiągnięcia społeczne, które przyczyniły się do znacznych zmian w historii kraju²³⁸.

Pod względem strategii przedstawiania historii przedrewolucyjnej wydany w 1937 przewodnik *Zwiedzanie Moskwy* Władimira Długacza i Piotra Portugałowa jest tekstem przejściowym. Z jednej strony autorzy kontynuują tendencje przewodników z lat dwudziestych do tworzenia sugestywnego obrazu przeszłości Moskwy. Tekstową manifestacją tej zasady są rozciągnięte narracje, na zasadzie

234 J. Sadowski, *Krótki kurs historii WKP(b) i problem narracji totalitarnej*, „Slavia orientalis” 2017, t. LXVI, nr 2, s. 318.

235 A. Banerji, *op.cit.*, s. 58.

236 Ibidem, s. 67-68.

237 С. Єсельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, s. 37.

238 Ю. Шатин, *Исторический нарратив и мифология XX столетия*, „Критика и семиотика” 2002, nr. 5, s. 106.

antytezy opisujące codzienność Moskwy sprzed i po rewolucji październikowej. Z innej zaś strony, w *Zwiedzaniu Moskwy* Długacza i Portugalowa pojawiają się charakterystyczne dla późniejszych wademeków narracje: tożsamościowa i encyklopedyczna.

Przewodnik *Zwiedzanie Moskwy* pojawia się w momencie, kiedy trwał zainicjowany przez Stalina proces przebudowy Moskwy. Siłą rzeczy przewodnik nie może abstrahować od faktu wyburzenia całych dzielnic i kompletnego przeplanowania starego centrum miasta. Historie z życia codziennego przedrewolucyjnej Moskwy służą do wyjaśnienia i usprawiedliwienia przebudowy stolicy. Standardową formułą takich narracji jest pejoratywne przedstawienie dzielnicy czy obiektu w czasach przed rewolucją październikową, oraz następujące po nim ukazanie pozytywnych zmian, przyniesionych przez nowy ład społeczny. W obu przypadkach – rzeczywistości dawnej oraz współczesności sowieckiej – obraz miasta tworzy się w oparciu o opis życia codziennego.

Zobaczmy, na przykład, jak Długacz i Portugalow opisują miejsce, w którym znajdował się rynek Chitrowski, czyli jedno z większych targowisk przedrewolucyjnej Moskwy:

Rewolucja zniszczyła nie tylko haniebne dziedzictwo kapitalistycznej Moskwy – domy noclegowe na Chitrowce i w wielu innych miejscach, lecz także warunki, które stworzyły ich mieszkańców. Zniknął rynek Chitrowski. W miejscu domów noclegowych, gdzie dziesiątki osób tuliły się na pryzach i na brudnej podłodze pod pryzami, powstały nowe budynki i wyposażone mieszkania robotnicze. W centrum placu znajduje się szkoła, zbudowana w 1937²³⁹.

Jako kolejny przykład można przytoczyć opowieść o jednej z nowo powstałych osiedli robotniczych:

Dalej idziemy do dzielnicy, w której znajduje się osiedle Dubrowskie i słoboda Leninowska (dawna Simonowa). W Moskwie carskiej była to dzielnica ubóstwa, robotnicze przedmieście, slumsy [...]. Wokół fabryk stały domy zapchane mieszkańcami „od piwnicy i do dachów”, „tak brudne na zewnątrz i wewnątrz, że wydawało się, że nikt nie będzie chciał tam mieszkać”. Rewolucja zmieniła oblicze tej dzielnicy. Wyrosły tu gigantyczne zakłady. Wokół nich pojawiły się nowe domy, bloki, osiedla robotnicze²⁴⁰.

239 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1938, s. 120.

240 *Ibidem*, s. 122-123.

Kontrast światów przedrewolucyjnego i sowieckiego jest środkiem kompozycyjnym w przypadku wielu innych narracji o przebudowie Moskwy. Zachowuje się tendencja z tekstów lat dwudziestych: po jednej stronie antytezy stoi dawna codzienność przedstawiona za pomocą sugestywnych wątków ubóstwa, przygnębienia i brudu; przeciwnym jej elementem jest rzeczywistość sowiecka w postaci nowych budynków i osiedli dla robotników.

Jednak narracje historyczne w przewodniku Długacza i Portugalowa nie ograniczają się do wymiaru codzienności. W tekście tym przejawia się wspomniany wyżej punkt zwrotny w historiografii, co skutkuje powrotem do historii Moskwy wielkich wydarzeń społeczno-politycznych. Przestrzenią, która opowiada o tych wydarzeniach jest Kreml i plac Czerwony, przy czym dochodzi tu do klarownego podziału funkcji między tymi miejscami. Przez opis Kremla przedstawiana jest zwięzła historia powstania i rozwoju Księstwa Moskiewskiego. Za Placem Czerwonym zarezerwowano narracje o powstaniach ludowych i walce z wrogiem zewnętrznym. Taki „podział ról” będzie się powtarzał w każdym następnym przewodniku po Moskwie.

Spójrzmy, jak Długacz i Portugalow konstruują historię Księstwa Moskiewskiego:

Latopis mówi, że w latach 1156-1157 książę Jerzy I Dołgoruki otoczył małą osadę, położoną na wysokim cyplu u zbiegu rzek Moskwy i Neglinki, mocnym murem drewnianym („grodem”) [...]. Moskwa, która na początku była jedynie wysuniętą naprzód placówką Księstwa Włodzimiersko-Suzdalskiego, szybko wyrosła pod rządami księcia Iwana Kality. Iwan Kalita otrzymał od chana Złotej Ordy, który podbił ziemie ruskie, prawo do zbierania w jego imieniu daniny od wszystkich księstw. W roku 1328 Moskwa została rezydencją wielkiego księcia. Wokół rozbudowanego Kremla w roku 1339 wybudowano mocniejsze fortyfikacje – fortyfikacje dębowe... W latach 1366-1367 wnuk Kality książę Dymitry Doński zastąpił stare fortyfikacje dębowe Kremla białym kamieniem; on także rozszerzył terytorium Kremla... W tym czasie autorytet księcia moskiewskiego został znacznie wzmocniony: latopis mówi, że książę moskiewski po budowaniu muru kamiennego „wszystkich książąt rosyjskich objął swoją wolą, a którzy nie byli posłuszni jego woli, tych zaatakował”... W wyniku korzystnych umów handlowych i udanych wojen między książętami moskiewskimi i rywalizującymi książętami udzielnymi gospodarcze i polityczne znaczenie Moskwy błyskawicznie wzrosło... W czasach Iwana III, w związku z dalszym umacnianiem się potęgi Moskwy, która prowadziła napiętą walkę z Tatarami i Litwą o niepodległość narodową państwa rosyjskiego, pod koniec XV wieku wokół Kremla zbudowano

nowe fortyfikacje, których mury ceglane przetrwały do dziś, chociaż wielokrotnie ulegały zniszczeniu i zmianom²⁴¹.

Widzimy, że w danej narracji realizuje się jeden z fundamentalnych mitów historiograficznych – mit ewolucji. Rozwój państwowości Księstwa Moskiewskiego metonimicznie zestawiany jest z rozbudową i umocnieniem Kremla jako jego twierdzy. Każdemu krokowi w rozwoju politycznym czy zasięgu terytorialnym odpowiada wzmocnienie murów i budynków. Kompozycja narracji opiera się na paralelizmie architektoniki Kremla i „architektoniki” państwa. Takie odczytanie upodobnienia wspomaga status Kremla, który w kulturze sowieckiej postrzegany jest nie tylko jako centrum Moskwy, ale również – na zasadzie metonimii – jako symboliczne centrum całego kraju.

Zwróćmy uwagę, że punktem końcowym opowieści o rozbudowie Kremla jest powstanie niepodległego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Dalsze dzieje państwa rosyjskiego „przenoszą się” na Plac Czerwony. Do konstytutywnych wydarzeń w historii Moskwy, zdaniem przewodnika, należą epizody zwalczania wrogów zewnętrznych i powstania ludowe. Prezentują się następująco:

W swoim wielowiekowym życiu Kreml i plac Czerwony były świadkami różnych wydarzeń. 20 czerwca 1605 przez plac Czerwony na Kreml uroczyście wkroczył awanturник i agent polskich panów Dymitr I Samozwaniec. Jedenaście miesięcy później samozwaniec został spalony na ogniu, a popiołem z tego ognia naładowano armatę i wystrzelono w kierunku, z którego przybył. W październiku 1606 roku zwolennicy przywódcy powstania chłopskiego, Bołotnikowa, rozrzucali na Placu Czerwonym jego proklamacje zwane „*prielestnyje listy*” (ros. *прелестные листы*). W roku 1610 Kreml został zajęty przez najeźdźców-Polaków; w 1612 masy ludowe, prowadzone przez wojewodę ziemskiego Kuźmę Minina i wojewodę księcia Pożarskiego, podbiły Kreml i wypędziły Polaków z Moskwy. W 1648 Plac Czerwony ponownie stał się areną walki politycznej. Rosnąca pańszczyzna, rosnące podatki, ciemienie przez „silnych” ludzi – wszystko to wzburzyło lud przeciwko ciemniącym. Tłum wdarł się na Kreml i zmiotł domy szczególnie znienawidzonych bojarów i sług carskich. Wojska cara stłumiły to powstanie. W roku 1662 w Moskwie wybuchło powstanie, które otrzymało nazwę „bunt miedziany”. Bunt zaczął się od Sretenki i Pokrowki, a następnie objął plac Czerwony. Został on spowodowany operacjami finansowymi cara Aleksego, który wprowadził do obiegu monety miedziane, wycenione na równi

241 *Ibidem*, s. 10-11.

z rublami srebrnymi. Wraz z „prawdziwymi” carskimi pieniędzmi pojawiło się dużo fałszywych; o podrabianie pieniędzy podejrzewano bojarów. Wartość rubla spadł, ceny niezbędnych produktów wzrosły gwałtownie. Ludność Moskwy, zwłaszcza biedna, przeżywała ciężkie czasy. Niezadowolenie zaowocowało powstaniem. Z Placu Czerwonego, gdzie czytano proklamacje, podekscytowany tłum ruszył do cara do wioski Kołomienskoje pod Moskwą. „Bunt miedziany” zostały bezlitośnie stłumiony. 2 września 1812 roku Napoleon, który okupował Moskwę, wstąpił na Kreml. Na Placu Czerwonym urządził on przegląd swojej armii. W dniach październikowych roku 1917 wokół Placu Czerwonego toczyły się walki o ważny punkt strategiczny – Kreml [...]. W dniu 8 maja 1919 roku podczas pochodu pierwszomajowego Plac Czerwony zobaczył ciekawostkę – czołg zdobyty w walce z najeźdźcami; z trybuny Lenin ogłosił o zdobyciu przez Armię Czerwoną Sewastopola [...]. W mroźny i słoneczny dzień 27 stycznia roku 1924 Plac Czerwony był świadkiem największego smutku naszego narodu: kraj żegnał Włodzimierza Iljicza²⁴².

Jak widzimy, przedstawiono tu najważniejsze, z punktu widzenia panującego paradygmatu kulturowego, wydarzenia. W odróżnieniu od narracji o Kremlu, tej opowieści na pierwszy rzut oka brakuje spójności. Bowiem w jednym ciągu narracyjnym połączono protesty społeczno-polityczne, będące wydarzeniami porządku wewnątrzpaństwowego, oraz epizody pokonania obcych najeźdźców, czyli przedstawienie perspektywy zewnątrz politycznej. Jednak wszystkie przedstawione wydarzenia łączy ich ekstremalny charakter²⁴³ – wskazują one te momenty historii, w których dochodziło do zagrożenia podstawowych potrzeb ludzkich: bezpieczeństwa (w przypadku inwazji Napoleona albo przejęcia władzy przez Polaków) czy zaopatrzenia w jedzenie i inne zasoby materialne (w przypadku powstań chłopskich). Ponadto wyeksponowanie takich liminalnych wydarzeń historycznych jest zazwyczaj pretekstem do wytłumaczenia ważnych dla danego paradygmatu kulturowego wartości. Rozważając o kształtowaniu pamięci zbiorowej, Barbara Szacka pisze, że w procesie tym bardzo ważni są bohaterowie historyczni, ponieważ za ich pomocą komunikowane są wartości ważne dla wspólnoty (odwaga, samopoświęcenie, prawda etc.). Według badaczki, analogiczna zasada działa również w przypadku wydarzeń historycznych, które w pamięci

242 *Ibidem*, s. 13-14. Warto odnotować, że w pierwszym wydaniu przewodnika z roku 1937 podobna narracja o Placu Czerwonym zawiera również wspomnienia o straceniu 24 września 1671 na placu Czerwonym Stepana Razina oraz o straceniu strzelców w roku 1682. Natomiast w narracji pierwszego wydania nie ma wątków związanych ze Smutą i działalnością Polaków na Kremlu.

243 H. White, *The Content of the Form...*, *op.cit.*, s. 7.

zbiorowej – także jak bohaterowie – są wzorcami postaw i zachowań. Kanon wydarzeń historycznych jest zestawem ważnych dla istnienia i poprawnego funkcjonowania grupy precedensów, unaocznienie ważnych dla niej wartości²⁴⁴. O włączeniu poszczególnych wydarzeń do narracji decyduje nie ich usytuowanie na skali czasowej, lecz przekazywanie wspólnego komunikatu. Dlatego w opowieści o dziejach Moskwy powstania chłopskie sąsiadują z obroną przed wojskami Napoleona. Wspólną funkcją dla całego ciągu przedstawionych wydarzeń jest pokazanie zwycięstw narodu rosyjskiego, jego odwagi, dążenia do niepodległości i umiejętności obrony. Na pierwszy rzut oka, skazany na śmierć Stiepan Razin czy stłumiony „bunt miedziany” nie wydają się być wydarzeniami zwycięskimi. Jednak ich znaczenie należy interpretować z pozycji kultury współczesnej autorom przewodnika. Dla uczestnika kultury sowieckiej powstanie państwa dyktatury proletariatu jest dowodem na to, że wszystkie bunty i powstania w przeszłości nie były daremne, że były to małe kroki przybliżające rewolucję 1917 roku. Tak więc stracony Razin i stłumiony „bunt miedziany” interpretowane są jako małe cegielki, które posłużyły do budowy zwycięstwa w roku 1917. Przedstawienie tak podstawowych dla historii państwa wydarzeń będę nazywać tutaj narracją tożsamościową, definiując ją jako specyficzny typ opowieści, w której wymienione zostają kluczowe dla historii narodowej wydarzenia. Narracja taka eksponuje ważne dla danej kultury wartości, do których mógłby się odwołać każdy jej uczestnik.

Trzecim typem narracji historycznych w *Zwiedzaniu Moskwy* są krótkie teksty – „biografie” poszczególnych obiektów miejskich, przeważnie kamienic czy pałacików. Prowadząc czytelnika ulicami stolicy, Długacz i Portugałow często zwracają uwagę na poszczególne budynki, opowiadając ich historie. Treścią takich mikroopowieści są fakty przebywania w przedstawianym budynku jakiejś znanej osoby – pisarza, malarza, naukowca, działacza społecznego etc. Na przykład:

Na ulicy Metrostrojewskiej interesuje nas dom 38 – wielki budynek w stylu klasycznym z epoki Katarzyny. Przed rewolucją w domu tym znajdowała się szkoła handlowa, w której w latach 1822-1830 studiował wybitny rosyjski pisarz Iwan Gonczarow. Budynek 49 – to typowy przykład dziewiętnastowiecznych pałacików szlacheckich, które tworzyły oryginalny wygląd starej Ostrożenki. W budynku tym swego czasu bywali Bieliński i Bakunin²⁴⁵.

244 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 94.

245 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1938, s. 66.

Na podwórku budynku 27 na rogu uliczki Briusowskiej w roku 1792 Nikołaj Karamzin wynajmował pokój u kowala i tutaj napisał „Biedną Lizę”²⁴⁶.

Naprzeciwko poczty (dom 21) znajduje się budowla z końca XVIII wieku, wykonana według projektu architekta Bażenowa; w przedpokoju tego domu zachowała się piękna rotunda z kolumnami. Dawniej w tym budynku znajdowała się Szkoła Malarstwa, Rzeźby i Architektury, w której studiowało wielu wybitnych artystów: Pierow, Sawrasow, Szyszkin, Makowski, Prianisznikow, Sierow, Korowin, Lewitan, Kasatkin, Archipow i inni. W chwili obecnej znajduje się tu siedziba Moskiewskiego Instytutu Poligraficznego i Instytutu Sztuk Pięknych²⁴⁷.

W podobnych tekstach mamy do czynienia z procesem skompresowania narracji, któremu towarzyszy rozszerzenie zasięgu referencyjnego: krótkie kilkuzdaniowe teksty opowiadają o dziesiątkach różnych miejsc i osób. Narracje takie są bardzo informatywne, gdyż wpisują do historii licznych artystów, pisarzy, działaczy. Jednocześnie takie lapidarne opowieści są sposobem na neutralizację historii, bowiem przesycenie tekstu przewodnika podobnymi do siebie wzmiankami o obecności tu i tam jakichś znanych osób nie wyposaża czytelnika w dodatkową wiedzę poza taką, która umożliwia powiązania miejsca z osobą.

Zwróćmy teraz uwagę na sportretowanie budynku 40 na bulwarze Twerskim:

26 grudnia 1826 w domu Zinaidy Wołkońskiej zebrała się cała progresywna Moskwa z Puszkinem na czele, aby pożegnać Marię Wołkońską – wyjeżdżającą na Syberię żonę zesłanego dekabysty.

Czy też fragment opowiadający o budynku 1 na bulwarze Rożdiestwieskim:

W domu tym należącym do Fonwizinowów jesienią 1817 roku zbierali się członkowie tajnego stowarzyszenia. Później, w roku 1821, odbywały się tutaj zebrania „Związku Dobra Publicznego”. W domu tym w 1823 Fonwizin i Jakuszkin spotkali się z skazanym później na śmierć Michałem Bestużewem-Riuminem, który przyszedł na prośbę Siergieja Murawjowa-

²⁴⁶ *Ibidem*, s. 74

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 106.

Apostoła, by zachęcić moskiewskich dekabrystów do udziału w spisku przeciwko carowi²⁴⁸.

Jak widać, bohaterami owych historii są dekabryści – spiskowcy z rodzin arystokratycznych, czyli przedstawiciele klasy w ujęciu marksizmu-leninizmu postrzeganej jako wroga. Zaistnienie tych postaci w tekście przewodnika następuje w wyniku ich reinterpretacji: w roku 1937 dekabryści już nie są szlachcicami, tylko powstańcami przeciwko caratowi. Wyeliminowanie z narracji o Wołkońskich czy Fonwizinów ich identyfikacji klasowej przejawia się w omijaniu takich określeń jak „arystokrata” czy „szlachcic”. Językoznawca Jurij Szatin podobny zabieg nazywa predykatem dualnym²⁴⁹. Zdaniem Szatina, w sowieckich narracjach historycznych jest dużo momentów, w których jedno zjawisko (czy osoba) może jednocześnie interpretować się z kwalifikatorem „zły” i kwalifikatorem „dobry”. Na przykład, Piotr I może jednocześnie karać zbuntowanych strzelców („zły” Piotr I) i zwyciężać wojsko szwedzkie pod Połtawą („dobry” Piotr I). Szatin tłumaczy, że interpretacja osoby (czy zjawiska) zależy od tego, czy jest ona rozpatrywana jako przykład uogólnienia czy jako konkretny przypadek. Badacz wymienia trzy podstawowe predykaty dualne dla sowieckiej historiografii: a). wszyscy carowie są reakcyjni, oprócz tych, którzy są postępowi; b) wszyscy nosiciele kultury szlacheckiej są wrogi proletariatowi, oprócz tych, którzy zostali bohaterami kulturowymi; c) wszyscy terroryści są dobrzy, oprócz współczesnych²⁵⁰. W przypadku dekabrystów predykat dualny wyglądałby następująco: wszyscy szlachcice są wrogi, oprócz tych, którzy występują przeciwko carowi.

Zwiedzanie Moskwy jest ostatnim przewodnikiem przedwojennym. Po długiej przerwie, dopiero w 1954, ukazuje się kolejne wademekum – *Po Moskwie* pod redakcją Jurija Rodionowa. I chociaż pod względem chronologicznym tekst ten należy do tej samej epoki stalinizmu, jednak typologicznie (sposobem ułożenia i przedstawienia wątków historycznych) nie różni od przewodników z późniejszych – sześćdziesiątych czy siedemdziesiątych. Dlatego też analizuję go razem z innymi przewodnikami powojennymi.

²⁴⁸ *Ibidem*, s. 158.

²⁴⁹ Ю. Шатин, *Исторический нарратив...*, *op.cit.*, s.105.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 105-106.

4.1.3. Przewodniki powojenne: narracje skompresowane

Pod względem przedstawienia historii przedrewolucyjnej wszystkie przewodniki wydane po II wojnie światowej można połączyć w jedną grupę, bowiem demonstrują one wspólne tendencje i mechanizmy opowiadania o przeszłości. Co więcej, teksty przewodników powojennych w znacznym stopniu powtarzają narracje z przewodnika Długacza i Portugałowa. Jediną zauważalną różnicą jest zaprzestanie stosowania narracji rozciągniętych: w przewodnikach wydanych po 1954 ostatecznie zanika tradycja wykorzystania obrazu życia codziennego. Natomiast niezmiennie pozostają zasady kształtowania narracji tożsamościowych i skompresowanych. Objętościowo niewielkie opowieści o powstaniu Moskwy i państwa Rosyjskiego utożsamiają się z historią rozbudowy Kremla, a Plac Czerwony jest przestrzenią, z którego szczytuje się historia miasta XV-XX wieków. Dominującym typem narracji w przewodnikach powojennych są skompresowane historie poszczególnych kamienic i pałaców.

Przedstawienie Moskwy w przewodnikach powojennych zazwyczaj zaczyna się od krótkiej notki biograficznej. Historia powstania i rozwoju miasta przedstawiana jest poprzez metaforę rozbudowy. Jak i w przewodniku *Zwiedzanie Moskwy*, we wszystkich późniejszych tekstach mamy do czynienia z paralelizmem, w którym architektoniczne dobudowywanie murów Kremla zestawia się z politycznym spotęgowaniem Księstwa Moskiewskiego.

Na przykładzie przewodnika *Moskwa od A do Ja* Emanuila Dwińskiego możemy zobaczyć stopień podobieństwa tekstu z roku 1969 i cytowanego wyżej przewodnika Długacza i Portugałowa z roku 1937:

[O mieście Jerzego Dołgorukiego, – O.K.] Gród ten, ogrodzony sosnowymi ścianami, był niewielki, z 10 razy mniejszy od dzisiejszego, znajdował się na południowo-zachodnim zboczu góry Borowickiej i miał tylko jedną bramę Borowicką. Twierdza wielokrotnie ucierpiała w konsekwencji wrogich najazdów: w 1177 roku Kreml i otaczające go wsie zostały spalone przez riaziańskiego księcia Gleba, w 1238 do miasta wdarł się Batu-chan, a w 1293 roku – Tudan-chan. W latach trzydziestych XIV wieku książę Iwan I Kalita w miejsce starych obwarowań sosnowych wybudował „Moskwę-gród dębowy”, a także pierwsze budowle kamienne na Kremlu: sobór św. Michała Archaniola, sobór Uspieński i cerkiew Jana Klimaka pod Dzwonami – prarodzicielkę dzwonnicy Iwana Wielkiego. Kreml dębowy także był nie długotrwały. Pożary w latach 1354 i

1365 zniszczyły budowle Kremla, pobliskich posadów i Zareczija. W 1367 roku „książe wielki Dymitr Doński założył Moskwę kamienną”. Przy tym Dymitr Doński rozszerzył terytorium Kremla niemal do dzisiejszych jego granic i wybudował ściany z białego kamienia, wydobywanego pod Moskwą i przywożonego po rzece Moskwie. Z tych czasów Moskwa nazywa się białokamienną. Nowy Kreml wytrzymał ataki litewskiego księcia Olgierda w latach 1368 i 1370, tatarskiego chana Tochtamysza w roku 1380. Białokamienne ściany zostały zniszczone przez ogromny pożar w roku 1445, po którym, według świadectwa latopisu, „ściany miejskie upadły w wielu miejscach”. W XV wieku zasadniczo zakończyło się jednoczenie księstw udzielnych pod berłem Moskwy i powstało młode państwo wielkoruskie. Ruś ostatecznie zrzuciła z siebie niewolę tatarską. Wielki książę Iwan III przyjął tytuł cara całej Rusi i zaczął nową gigantyczną przebudowę Kremla, zapraszając wybitnych włoskich mistrzów do budowy nowych murów obronnych, kamiennych pałaców i soborów [...] ²⁵¹.

Mimo tego, że w historii powstania Moskwy w wersji Dwińskiego pojawia się obraz wroga zewnętrznego (chanowie, książęta Gleb i Olgierd), narracyjny schemat pozostaje przy paralelizmie rozbudowy politycznej i architektonicznej. Odniesienia takie pojawiają się również w wielu innych tekstach o początkach Kremla i Moskwy. Autorzy prowadzą opowieść od „drewnianego grodu” aż do „pojawienia się na mapie politycznej Europy potężnego Księstwa Moskiewskiego” ²⁵² i pokazują, że „w zmianie obronnych murów Kremla jak w lustrze odzwierciedlały się wzrost i rozwój Moskwy” ²⁵³. Podobne przedstawienie Kremla napotykamy i w przewodniku Tichonrawowa z roku 1974. Wspólną cechą wszystkich narracji o rozbudowie Kremla i Księstwa Moskiewskiego jest ich zamkniętość. Autorzy mają do czynienia z historią, która kończy się w XV wieku wraz z powstaniem scentralizowanego i suwerennego państwa. Jednocześnie autorzy mają do dyspozycji ograniczony zasób motywów i bohaterów. Historię Kremla tworzą Iwan Kalita, Dymitr Doński i Iwan III, a podstawowym wątkiem jest powiązanie politycznego rozwoju Moskwy z architektonicznym „rozrastaniem się” twierdzy.

Narracja historyczna o Moskwie od XV do XX wieku również kształtuje się w oparciu o wskazany schemat. Pod tym względem teksty z przewodników powojennych prawie się nie różnią od tekstu Długacza i Portugalowa. Historia Moskwy po XV wieku „przenosi się” na plac Czerwony

251 Э. Двинский, *Москва от А до Я*, *op.cit.*, s. 49-50.

252 Здравстевый, *Москва!*, *op.cit.*, s. 77.

253 *Москва...*, red. А. Тихонравов, *op.cit.*, s. 13.

i eksponowana jest w postaci narracji o powstaniach ludowych i zwycięstwach nad wrogiem. Porównajmy kilka różnych tekstów. Pierwszy fragment pochodzi z *Krótkiego przewodnika po Moskwie* pod redakcją Kowalowa z roku 1963:

Nieraz Plac Czerwony był miejscem, w którym lud masakrował znienawidzonych feudałów, niejednokrotnie był miejscem egzekucji. Tak oto w roku 1671 został tu stracony przywódca buntu chłopskiego Stiepan Razin, a w 1698 na placu Czerwonym Piotr I ukarał śmiercią strzelców uczestniczących w buncie, który miał na celu intronizację Zofii. Wojsko strzeleckie, które było narzędziem w rękach konserwatywnej części bojarów i kleru, zostało zniszczone [...]. W latach 1713-1714 stolica została przeniesiona do Petersburga (Leningrad) i plac Czerwony ucichł. Dopiero w 1917 roku ponownie stał się areną walki politycznej²⁵⁴.

Kolejny przykład – to tekst z przewodnika *Dla gościa Moskwy* Siergieja Frołkina z roku 1969:

[...] w świetle ognisk torturowych na polecenie Iwana Groźnego opryszcznicy dokonywali egzekucji słynnych kupców z nieposłusznego „pana Nowogrodu Wielkiego”. Powstanie moskiewskie przeciwko Dymitrowi Samozwańcowi w roku 1610 rozpoczęło się na placu Czerwonym. Tutaj odbywał się „bunt solny” w 1648, tutaj dokonano egzekucji kozaka dońskiego Stiepana Razina w 1671, tutaj wykonywano wyroki śmierci na strzelcach w końcu XVII wieku [...]²⁵⁵.

Ostatni tekst pochodzi z serii wademeków *Trzy godziny w Moskwie* Emanuiła Dwińskiego z roku 1978-1979 (poniższych akapit o placu Czerwonym powtarza się w każdym z sześciu przewodników):

Tu rozpoczynały się rozruchy ludowe, wstrząsające tronem carów. Jesienią roku 1606 posłańcy wodza powstania chłopskiego Iwana Bołotnikowa rekrutowali tutaj swoich zwolenników. W 1612 roku do Kremla przez plac Czerwony szli żołnierze pospolitego ruszenia Koźmy Minina i Dymitra Pożarskiego, którzy rozbili polsko-szlacheckich najeźdźców. W roku 1648 plac zapełnił wściekły tłum mieszczan, strzelców, niewolników – uczestników tzw. „buntu solnego”, a w 1662

254 А. Ковалев, *op.cit.*, s. 107.

255 С. Фролкин, *Гостю Москвы...*, *op.cit.*, s. 4.

– tłum uczestników moskiewskiego powstania antyfeudalnego – „buntu miedzianego”. Ludzie rozbijali dwory kupieckie i potępiali zdrady bojarów. 6 czerwca 1671 roku na plac Czerwony dostarczono zakutego w łańcuchy sławnego wodza wojny chłopskiej Stiepana Razina i wykonano okrutną karę śmierci – rozerwanie koźmi [...]. Obraz Surikowa „Poranek przed straceniem strzelców” odżywia kolejny tragiczny epizod historii, który miał miejsce na placu Czerwonym. W 1698 Piotr I stłumił ostatni bunt strzelecki. We wrześniu 1771, podczas epidemii dżumy, zbuntowany lud próbował wdrzeć się do Kremla, aby rozprawić się z ukrywającymi się tam przedstawicielami władzy carskiej. W 1917 roku stara nazwa placu Czerwonego otrzymała nowe znaczenie: nad placem wywieszono czerwoną flagę Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej²⁵⁶.

Jak widzimy, powyższe fragmenty różnią się głównie pod względem szczegółowości narracji, jednakże wybór przedstawianych wydarzeń jest bardzo podobny. Autorzy przewodników powojennych komponują narracje o placu Czerwonym korzystając z akceptowanego przez kulturę sowiecką zasobu wydarzeń kanonicznych. Hasłowo „asortyment” ten można przedstawić następująco: Iwan Groźny i bojarzy, Dymitr Samozwaniec i wygnanie Polaków z Kremla, „bunt solny”, „bunt miedziany”, stracenie Stiepana Razina, Piotr I i strzelcy, zajęcie Placu Czerwonego przez Napoleona i wreszcie pierwsze starcia rewolucji październikowej. Podobnie jak w przypadku historii Kremla, także i tutaj mamy do czynienia z narracją zamkniętą. Jednak zamkniętość taka dotyczy wyłącznie wydarzeń sprzed 1917 roku. Historia po 1917 jest w toku powstawania i istnieje w trybie „listy otwartej”, na którą wpisywane są nowe, ważne dla wspólnoty wydarzenia. Na przykład, po II wojnie światowej do historii placu włączona zostaje defilada obrońców stolicy z roku 1941 i tzw. defilada zwycięstwa z roku 1945. Kolejnym ważnym dla kultury sowieckiej wydarzeniem został „podbój” kosmosu w kwietniu 1961. Począwszy od połowy lat sześćdziesiątych „powitanie Gagarina na placu Czerwonym” staje się niezbędną częścią narracji tożsamościowej. Wspólnym mianownikiem dla obu tych wydarzeń (pokonania wrogów w wojnie i lotu Gagarina) jest możliwość komunikowania przez nie idei zwycięstwa i odwagi narodu rosyjskiego. Taką wydłużoną narrację możemy zilustrować za pomocą fragmentu przewodnika *Chodząc po Moskwie* Emmanuila Dwińskiego:

256 Э. Двинский, *Три часа в Москве* [Комсомольская площадь], *op.cit.*, s. 23-26.

Dużo widział ten plac w ciągu wielu wieków swojego istnienia. Tutaj car Iwan Groźny wykonywał wyroki śmierci na bojarach, przy schodach Łobnego Miasta leżały zwłoki oszusta Dymitra Samozwańca, tu został rozerwany końmi wódz wojny chłopskiej Stiepan Razin. Stąd wojska rewolucyjne atakowały Kreml w dni rewolucji. Plac Czerwony słyszał głos Lenina. Na jego granit sowieccy żołnierze-zwycięscy wyrzucili setki sztandarów pokonanej armii faszystowskiej. Tutaj uroczyście witano bohaterów-kosmonautów²⁵⁷.

W nielicznych przypadkach, głównie w przewodnikach z połowy lat siedemdziesiątych, narracja Placu Czerwonego wydłuża się do roku 1967 (pięćdziesiąta rocznica powstania ZSRR) czy roku 1978 (60-lecie Komsomołu) – wtedy kontynuacją ciągu wydarzeń jest rocznicowa defilada czy zebranie komsomolców. Przykład takiego tekstu możemy zobaczyć w przewodniku Fiodora Kurlata i Jurija Sokołowskiego:

W roku 1671 na tym placu ukarano śmiercią wodza wojny chłopskiej Stiepana Razina. Ale okrutne odwety nie mogły powstrzymać wybuchów walki klasowej. Plac Czerwony pamięta wiele powstań ludowych, które się tutaj zaczynały. Pamięta również patriotyczne zwycięstwa narodu w groźne lata ataku wrogów. W 1612 roku od strony placu do Kremla weszło pospolite ruszenie prowadzone przez Kuźmę Minina i Dymitra Pożarskiego, które wyzwoliło Moskwę od polsko-szlacheckich interwentów [...]. 27 października (9 listopada) 1917 tutaj odbyła się pierwsza bitwa w Moskwie [...]. W zimny jesienny dzień 10 (23) listopada 1917 Moskwa proletariacka żegnała poległych bojowników rewolucji. 27 stycznia 1924 roku naród żegnał Iljicza [...]. Ludzie przychodzą tutaj w święta i w dni ciężkiej próby. 7 listopada roku 1941 na placu Czerwonym odbyła się historyczna defilada obrońców stolicy. Stąd wojska ruszały na front [...]. W historię placu Czerwonego na zawsze się wpisała bohaterska defilada Zwycięstwa 24 czerwca 1945 roku... Od Mauzoleum rozpoczęła się droga w kosmos pierwszego kosmonauty Jurija Gagarina i jego dzielnych następców [...]. Jako wydarzenia pamiętne do latopisu placu Czerwonego wpisały się defilady i demonstracje 7 listopada 1967 roku z okazji pięćdziesiątej i 7 listopada 1977 roku z okazji sześćdziesiątej rocznicy Wielkiego Października. 29 października 1978 tutaj odbyło się zebranie komsomolców Moskwy, poświęcone 60-leciu Komsomołu²⁵⁸.

257 Э. Двинский, *Я шагаю по Москве...*, *op.cit.*, s. 90.

258 Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем...*, *op.cit.*, s. 34-35.

Obchody rocznic rewolucji czy zebranie komsomolców są wydarzeniami innego porządku niż na przykład stracenie Stiepana Razina czy pożegnanie ze zmarłym Leninem w 1924 roku. Można przypuścić, że umiejscowienie defilady w ciągu wydarzeń historycznych o wielkim znaczeniu ideologicznym jest sposobem na symboliczne zakotwiczenie współczesności sowieckiej w wielowiekowej historii Moskwy i próbą uwypuklenia ciągłości historycznej. Narracyjność tekstu pomaga czysto gramatyczne następstwo elementów opowieści zinterpretować jako sekwencję logiczną i dziejową. Każde inne wydarzenie wpisane w narrację Placu Czerwonego automatycznie otrzymałoby status ważnego w danym paradygmacie kulturowym.

W przewodnikach powojennych większość narracji historycznych mają format ściśniętych opowieści (a raczej wzmianek) o znanych osobach czy wydarzeniach z przeszłości Moskwy. Jest to spowodowane specyfiką omawianego gatunku: od przewodników uniwersalnych oczekuje się objęcia wszystkich tematów na raz. Próbując zmieścić w tekście wademekum jak najwięcej wydarzeń, jednostek, opisów architektonicznych etc., autorzy uciekają się do lapidaryzacji wypowiedzi. Zazwyczaj jest to zwykła konstatacja zamieszkiwania (studiowania, zebrań) znanej osoby w przedstawianym miejscu.

Najprostsze przykłady takich narracji to sytuacje, kiedy autorzy prowadzą czytelników ulicami Moskwy i zatrzymują się przy poszczególnych obiektach dla sygnalizowania ich wyjątkowości na tle innych:

Wróćmy na ulicę Kropotkińską. W budynku 20 od roku 1849 mieszkał i w 1861 zmarł bohater Wojny Ojczyźnianej 1812 roku generał Aleksiej Jermołow. W roku 1910 budynek został przebudowany dla milionera Aleksieja Uszkowa. W latach 1921-1923 tutaj znajdowała się baletowa szkoła-studium i mieszkanie znanej amerykańskiej tancerki Isadory Duncan...²⁵⁹

Narracje takie są interesujące ze względu na funkcjonowanie w nich przedstawicieli arystokracji – klasy wrogiej proletariatowi w ujęciu marksizmu-leninizmu. Jednak, jak pokazywałam wyżej, odbywa się reinterpretacja wybitnych jednostek przeszłości pozwalająca im zaistnieć w tekstach przewodników sowieckich.

259 Ф. Курлат, *Москва от центра...*, *op.cit.*, s. 81.

Trochę dalej po lewej stronie ulicy – jednopiętrowy drewniany dom z nadbudową, czterokolumnowym portykiem i lepniną (15, 1815 rok), zbudowany przez dekabrystę Władimira Szejngejla. W latach 1830-1831 w domu tym razem z matką i braćmi mieszkał Iwan Turgieniew. Później przez wiele lat był on własnością znanego prawnika i działacza społecznego Michaiła Łopatina. W latach 1860-1890 gośćmi urządzanych tutaj łopatinowskich „śród” byli niejednokrotnie Lew Tołstoj, Iwan Turgieniew, Aleksiej Pisemski, Afanasij Fet, Michaił Sałtykow-Szczedrin, Iwan Bunin²⁶⁰.

Wraz z lapidaryzacją znacznej części narracji historycznych w przewodnikach powojennych dochodzi do rozszerzenia zasięgu referencyjnego. Krótkie historie obiektów miejskich wprowadzają do tekstów wademeków potężną ilość faktów dotyczących przebywania w Moskwie wybitnych postaci kultury rosyjskiej. Z jednej strony, takie naładowanie przewodników setkami krótkich narracji biograficznych wynika z uniwersalnego charakteru owych publikacji. Z innej zaś strony, skompresowanie określonych wątków historycznych postrzegać należy jako sposób na hierarchizację wydarzeń przeszłości i marginalizację licznych epizodów biograficznych w historii Moskwy.

4.2. Historia przedrewolucyjna w przewodnikach po Kijowie

4.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: fakultatywność historii dawnej vs kodyfikacja historii ruchów protestacyjnych

4.2.1.1. Narracje o dziejach dawnych

W odniesieniu do przewodników z lat dwudziestych można sformułować tezę, że z punktu widzenia kompozycyjnego historia przedrewolucyjna zostaje podzielona na dwie osobne narracje. Pierwsza obejmuje dzieje Kijowa od powstania miasta do początku XIX wieku i zazwyczaj manifestuje się poprzez prezentację dawnych dzielnic czy zabytków, takich jak Stare Miasto, Padół, niezachowana cerkiew Dziesięcinna, sobór Mądrości Bożej czy Ławra Peczerska etc. Jednocześnie

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 85.

w przewodnikach istnieje narracja, nazywana „Kijów rewolucyjny”²⁶¹ – jest to opowieść o powstaniu i rozwoju ruchów protestacyjnych w Kijowie, poczynając od dekabrystów i kończąc rewolucją październikową. W każdym z przewodników taka genologiczna narracja o rewolucji październikowej funkcjonuje w postaci osobnego rozdziału, który nie jest włączony do części poświęconej przestrzeni Kijowa, pozostając poza topograficznym czy kategorialnym układem przewodnika.

Na początek spójrzmy na sposoby przedstawienia dawnej historii w przewodnikach z lat dwudziestych. Różnią się one pod względem kompozycyjnym i tematycznym. Największa redukcja historii przedrewolucyjnej dokonuje się w przewodniku *Księga informacyjna* z roku 1929. Publikację tę poświęcono głównie historii rewolucji i nowopowstałego ZSRR, a historia przedrewolucyjna pojawia się w nielicznych fragmentach tekstu, opisujących dawne świątynie kijowskie. W rozdziale zatytułowanym *Cerkwie i monasterzy w świetle ateizmu* autorzy przedstawiają główne obiekty religijne w przestrzeni Kijowa – Ławrę Peczerską, cerkiew Spasa na Berestowie, monaster Wydubicki, sobór Mądrości Bożej, monaster św. Michała oraz kilka innych cerkwi w centrum miasta. W przypadku przewodników moskiewskich z lat dwudziestych stwierdziliśmy, że architektura sakralna jest ograniczona do formatu zabytków architektonicznych, a cerkwie i monasterzy pokazują się głównie poprzez opis artystyczny. W wademekach kijowskich przejawia się inna tendencja – stricte architektonicznym opisom cerkwi towarzyszą krótkie narracje o przeszłości świątyń. Historie takie zazwyczaj redukuje się do opowieści o działalności gospodarczej: nieliczne informacje o funkcjonowaniu cerkwi czy monasterów budowane są wokół takich motywów jak handel, wyzysk czy wzbogacanie się, to jest takich, które w kulturze sowieckiej miały wyraźnie negatywne konotacje i sugerowały pejoratywną interpretację opisywanych świątyń.

Swoistą wskazówką interpretacyjną do całej kategorii obiektów religijnych w przewodniku *Księga informacyjna* może posłużyć wstępny akapit, wyjaśniający historię pojawienia się chrześcijaństwa na terytorium Rusi. Autorzy piszą:

Pojawienie się pierwszych „przedsiębiorstw chrześcijańskich” (tak je należy nazwać ze względu na to, że w ich działalności codziennej wielkie znaczenie miał ciągły handel), znajdujących się przy rezydencji książęcej, zdeterminowane było nie tylko przez czynniki zewnętrzne. Kijów z

261. Rozdziały o takim tytule znajdziemy w przewodniku *Kijów: Księga informacyjna* i publikacji *Przewodnik po Kijowie: Współczesny i stary Kijów*. W przewodniku Fedora Ernsta rozdział podobny rozdział zatytułowany *Historia walki rewolucyjnej w Kijowie w XIX i na początku XX wieku*.

powodu tego, że tutaj cały czas mieszkał książę – organizator handlu, staje się centrum handlowym. To było przyczyną pojawienia się pierwszych cerkwi i monasterów, w których więcej targowano niż się modlono²⁶².

Wątek „komercyjny” jest kluczowym również w opowieści o przeszłości Ławry Peczerskiej. Architektoniczny opis poszczególnych obiektów na terytorium Ławry poprzedza krótka notka informacyjna o gospodarce świątyni:

Cała historia Ławry jest przepełniona handlem i innymi elementami, które są charakterystyczne dla gospodarki dziedziczno-kapitalistycznej. Przed wprowadzeniem monopolu na wódkę monaster ją produkuje i sprzedaje. W samych tylko karczmach na terytorium Peczerska (obecnie dzielnica Leninowska) Ławra sprzedawała 40 tys. wiader wódki rocznie. W czasach pańszczyzny Ławra miała 55901 chłopów. Posiadłości ziemskie Ławry stanowiły przed XX wiekiem 3082 dziesięciny. Nietykalny kapitał monasteru stanowił 300 tys. karbowanów. Coroczny dochód od pielgrzymów wynosił około 1 tys. karbowanów. Oprócz tego Ławra miała 8 fabryk i zakładów, do których należały papiernia, tartak, cegielnia, młyny, piekarnia, browar, świecznia etc. To są prawdziwe elementy historii Ławry Peczerskiej.

29 września roku 1926 na zlecenie ukraińskiego rządu Ławrę przekształcono na wszechukraińskie muzeum historyczno-kulturowe [...]. Poszczególne zabytki i budynki monasteru opowiadają nie tylko o przeszłości, ale również bardzo jaskrawo pokazują stosunki różnych klas społecznych w różnych czasach. Zwiedzając zabytki Ławry każdy będzie miał okazję zapoznać się z historią chrześcijaństwa, ruchem religijnym, klasową naturą tego ruchu etc²⁶³.

Należy pamiętać, że przedrewolucyjna turystyka kijowska w znacznym stopniu kształtowała się wokół praktyk pielgrzymkowych, w których punktem docelowym dla setek tysięcy turystów-pielgrzymów była liturgia w Ławrze Peczerskiej. W przewodniku z roku 1929 Ławra pozostaje ważnym obiektem turystycznym, jednak zmienia się strategia jej interpretacji. Usprawiedliwieniem zaistnienia Ławry w przestrzeni Kijowa sowieckiego jej transformacja w przestrzeń muzealną. Ideologicznie transformacja świątyni w muzeum uzasadniana jest poprzez przeciwstawienie „handlu

262 Київ. Довідна книга, *op.cit.*, s. 17.

263 *Ibidem*, s. 20.

i wyzysku” ze strony klasztoru w przeszłości oraz jej funkcji edukacyjnej w rzeczywistości sowieckiej. Dla pejoratywnego odczytania wizerunku Ławry bardzo ważny jest kontekst kultury sowieckiej, w ramach której posiadanie ziemi i zakładów oraz korzystanie z pracy chłopów są traktowane jako oznaki przynależności do świata kapitalistycznego/ ciemieżycielskiego oraz potępiane jako wrogie ideologii sowieckiej i obce światu współczesnemu.

W podobnym kluczu, poprzez wątek wzbogacania się, przedstawiono również sobór Mądrości Bożej. Podsumowaniu opisu architektonicznego służy wyliczenie kosztowności będących własnością soboru:

Sobór cieszył się prestiżem wśród ciemnych mas, dlatego on i jego duchowieństwo otrzymywały hojne dary od książąt kijowskich i carów moskiewskich. Za wybrane przykłady szczodrości rosyjskich carów mogą posłużyć wymienione w opisie biskupa Eugeniusza z roku 1825 prezenty: 1. od cara Iwana, Piotra i księżniczki Zofii – złote naczynia o wadze 7 funtów 78 łutów, od Katarzyny II – złoty kielich o wadze 4 funty i 24 łutów. 3. Od Elżbiety – dyskos, zwieczdica etc. o wadze 5 funtów złota; ona także zafundowała relikwiarz i krzyż (srebrne) o wadze 1 pud 31 funtów 17 łutów. 4. Aleksander I podarował różne złote naczynia o wadze 8 funtów 47 łutów. W części ołtarzowej soboru Mądrości Bożej znajdowały się dwie złote mitry ozdobione kamieniem kosztownym. Przywódcy soboru Mądrości Bożej korzystali z ogromnego poparcia ze strony carów moskiewskich i otrzymywali dobrą pensję, dlatego życie ich było dalekie od ascetyzmu²⁶⁴.

Zawarty w przytoczonym fragmencie szczegółowy i prawie techniczny opis posiadłości soboru służy jako argument za tezę o materialnych zainteresowaniach cerkwi i uzasadnieniem podsumowującego stwierdzenia, osądzającego „dalekie od ascetyzmu” życie przywódców soboru. Pejoratywny obraz duchowieństwa kontynuowany jest w opisie bankietu z okazji przyjęcia biskupa kijowskiego i halickiego Gedeona (Czetwertyńskiego) w Moskwie, któremu:

od wielkiego cara w prezencie dano: 1) jesiotry świeże, solone ryby: dwie bielugi, 5 jesiotrów, 10 hrywnek²⁶⁵ kawioru zairnistego; żywych ryb – duży sterlet, 2 szczupaki, 3 leszcze, 3 sandery, 10 okoni, 10 karasi, 10 ryb, zwanych płoszczynkami. Napoje: wiadro [wina – O.K.] reńskiego,

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 24-25.

²⁶⁵ Hrywna (ukr. *гривня*) – dawna jednostka wagi.

wiadro rumu, po jednym wiadrze miodów czerwonych z dworu moskiewskiego, 3 wiadra wina podwójnego, 10 wiadr wina zwykłego; chlebów, kołaczy, soli, octu, papryki i cebuli na 16 ałtynów i 4 deńgi [...]

Na wyjazd biskupowi przekazano 500 rubli, soboli za 1500 rubli, 10 połówek płótna hamburskiego, 2 połówki płótna angielskiego, 3 pudy ładanu, pół beczki rumu, 3 wiadra [wina] reńskiego, 4 wiadra octu nowogrodzkiego, 9 wiader octu moskiewskiego, 2 wiadra wina bojarskiego, 20 wiader wina szlacheckiego, 30 cytryn, pud melasy, 3 białugi, 5 jesiotrów, 3 pudy kawioru jesiennego, 100 natek chordey jesiotra i 3 suszone białe ryby. Podane informacje z dokumentu historycznego nie potrzebują komentarzy²⁶⁶.

Rozciągnięta narracja, która odnosi się do jednego epizodu z historii soboru, powołana jest do tworzenia sugestywnego wizerunku świątyni. Obraz biskupa kształtuje się nie w oparciu o cechy charakteru czy działalność tej jednostki, lecz za pomocą zwykłego rejestru potraw i żywności. W kontekście kultury sowieckiej narracja taka przewiduje określony sposób odczytywania: dostatek, luksus, nadmiar dóbr materialnych są kategoryzowane jako oznaki klas wyzyskujących, a więc wrogie są uczestnikom kultury sowieckiej.

Ujęcie historii przedrewolucyjnej w przewodniku *Księga informacyjna* jest przykładem narracji zredukowanej jednocześnie pod względem referencji i interpretacji. Przede wszystkim dzieje przedrewolucyjne ograniczają się do historii funkcjonowania cerkwi i monasterów. Po drugie, narracje o przeszłości świątyń budowane są w oparciu o wątek handlowy. Mamy zatem do czynienia z przedstawieniem przeszłości w kategoriach „wyzysku ludu pospolitego” i nadmiernego wzbogacania się cerkwi i duchowieństwa²⁶⁷. Można przypuścić, że po przeczytaniu tego przewodnika czytelnik mógł posiadać bardzo ograniczoną wiedzę o przeszłości Kijowa, a zarazem przyswoić pejoratywną ocenę obiektów religijnych.

Zupełnie inny sposób pokazania historii przedrewolucyjnej napotykamy w wademekum *Przewodnik po Kijowie: Współczesny i stary Kijów* z roku 1930. Dzieje miasta od momentu jego zaistnienia do początku XIX wieku przedstawiono w rozdziale pod tytułem *Stary Kijów*. Opowieść o

266 *Київ. Довідна книга*, op.cit., s. 24-25.

267 O eksploatorskim charakterze chrześcijaństwa świadczy, według autorów, również tożsamość klasowa prawosławnych świętych, wśród których brak robotników. Opis monasteru św. Michała i przechowywanych tam relikwii św. Barbary uzupełniono notką o następującej treści: "Erich Lassota pisze, że św. Barbara jest córką króla. Nadzwyczajnie ciekawie jest wymienić tutaj społeczny skład prawosławnych świętych w ogóle: księżniczek – 2, księży i księżini – 45, bojarów – 11, biskupów – 12, arcybiskupów i biskupów – 49, założycieli monasterów – 92, igumenów – 10, mnichów zakonnych – 117, popów – 1, jurodiwych – 14, osób nieznanymi – 8, chłopów – 1 (robotników nie ma)". Zob.: *Ibidem*, s. 2.

przeszłości miasta autorzy zaczynają od przedstawienia dawnych kultur archeologicznych znalezionych na jego terytorium. Poprzez opis poszczególnych obiektów (rzymskich, greckich i arabskich monet, naczyń oraz innych artefaktów z miejsc pochówków) tekst przedstawia przeszłość miasta z perspektywy zewnętrznopolitycznej. W konstruowaniu narracji autorzy posługują się wątkiem handlu: miasto nad Dnieprem ukazywane jest jako leżące na szlaku od Waregów do Greków, a zatem wielkie centrum handlujące „z Arabami na wschodzie, z Bizancjum na południu i z miastami Europy na Zachodzie”. Rozwój Kijowa utożsamiany jest z rozszerzeniem skali jego stosunków handlowych, a za ich szczytem uznawany jest XI wiek, kiedy „Kijów trzymał w swych rękach cały handel Europy Wschodniej i był światowym rynkiem w ówczesnym rozumieniu i skali tego słowa”²⁶⁸. Upadek miasta w XIII wieku również interpretowany jest z perspektywy zewnętrznej poprzez wątek handlowy. Autorzy tłumaczą, że Kijów jako miasto handlujące niewolnikami znika wraz ze zniknięciem owego handlu:

W roku 1203 francuscy i włoscy rycerze-krzyżowcy podbili Konstantynopol i wszystkie greckie kolonie na morzu Czarnym, i nie potrzebowali już niewolników, dlatego znaczenie niewolnika jako jednostki towarowej zanika. Wskutek tego zanika również znaczenie Dniepru jako wielkiego szlaku wodnego, a równocześnie Kijowa jako centrum²⁶⁹.

Tradycyjnie za przyczynę upadku miasta uznaje się jego podbój przez Tatarów w roku 1240. W powyższym tekście autorzy podejmują próbę uzupełnienia kanonicznego tłumaczenia poprzez wątek gospodarczy. Na tym „handlowa” historia Kijowa się kończy, a autorzy przechodzą do opisu zabytków centralnych dzielnic – Starego miasta, Padołu, Chreszczatyka i Peczerska. Rozbudowane opisy architektoniczne są poniekąd zastępowane fragmentami narracyjnymi, które przedstawiają historię miasta z perspektywy wewnętrznopolitycznej. Wątkiem spajającym dla takich opowieści jest pokazanie nierówności społecznej w czasach Rusi Kijowskiej. Lejtmotyw ten determinuje wybór głównych bohaterów narracji (książęta i lud pospolity) oraz opisywanych wydarzeń i procesów (składają się na nie „rewolucje ludowe” oraz „ciemnizyelska polityka książąt kijowskich”). Na przykład, przedstawienie Peczerska i niezachowanej na jego terytorium wioski Berestowo sprowadza

²⁶⁸ *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 108-109.

²⁶⁹ Ibidem, s. 106.

się do relacji z funkcjonowania gospodarstwa Włodzimierza Wielkiego:

Tutaj w wiosce Berestowo znajdował się zamejski pałac Włodzimierza, gdzie, według przekazu kronikarza, mieszkało 200 nałożnic księcia. Oczywiście oprócz haremu było tutaj także gospodarstwo, prowadzone na zasadach pracy niewolniczej, gdzie niewolnice nigdy nie siedziały bez roboty i brały udział w prowadzeniu gospodarstwa. Można przypuścić, że byli tutaj i niewolnicy, pilnujący tego gospodarstwa, ale o tym kronikarz milczy... Podobne gospodarstwa z niewolnicami i niewolnikami były w Wyszogrodzie (300 niewolnic, kronikarz nazywa je nałożnicami), w Biełgorodzie (200 niewolnic)... Podobne gospodarstwa służyły do produkowania dużych ilości żywności, wykorzystywanej na potrzeby olbrzymiej drużyny (wojska) i do „balowania” Włodzimierza. Razem z tym Berestowo było twierdzą księcia, gdzie książę-właściciel ziemi i posiadacz niewolników czuł się bezpieczniej, niż w pałacu kremlowskim w „Górnym mieście”²⁷⁰.

Opisując życie w Berestowie autorzy przedstawiają czytelnikom jednoznacznie negatywną ocenę osoby Włodzimierza. Jedno z narzędzi, za pomocą którego kształtuje się obraz księcia, tkwi w sposobie nominacji. Takie artybutywnie charakterystyki jak „właściciel ziemi” i „posiadacz niewolników” wskazują na punkt widzenia autorów, którzy osobę Włodzimierza przedstawiają powołując się na jego przynależność klasową. Jednocześnie w przytoczonym fragmencie mamy do czynienia z rysowaniem świata, w którym na zasadzie kontrastu współlistnieją przeciwstawiane sobie klasy społeczne. Na jednym biegunie znajduje się „imprezujący” z wojskiem książę, na drugim – gwarantująca dobrobyt księcia niewolnicza praca zwykłego ludu. Taka interpretacja porządków w Berestowie jest przeniesieniem marksistowskiej tezy o walce klasowej na grunt historii Rusi Kijowskiej.

Kontrastowy podział świata na wyzyskiwanych i wyzyskiwaczy kontynuowany jest dalszej narracji, która historię Rusi Kijowskiej przedstawia jako ciąg wystąpień „ciemiezonego ludu” przeciwko książętom:

Na Padole znajdował się największy w Kijowie rynek „Targowisko” (teraz plac Czerwony), gdzie prowadzono żwawy handel i gdzie zazwyczaj zbierał się wiec kijowski, tutaj ogłaszano ważne

270 *Ibidem*, s. 132-133.

wiadomości, ukazy księcia, tutaj wybuchała pierwsza rewolucja społeczna 1068 roku, spowodowana wojennymi porażkami księcia Izjasława, po czym w 1069 roku „Izjasław wygnał targ na Górę”²⁷¹.

Wykorzystanie motywu eksploatacji mas ludowych kontynuowane jest także przy prezentacji innych części miasta. Przykładowo opis dawnego Peczerska autorzy sprowadzają do opowiadania o powstaniu z roku 1113:

Powstanie 1113 roku spowodowane było przyczynami społeczno-gospodarczymi. W tamtych czasach w Kijowie pod wpływem handlu zewnętrznego zaczął się kształtować kapitał lichwiarski, który bezczelnie eksploatował masę ludności jak miejskiej, tak i wiejskiej. W jego pazurach znajdowali się drobni handlarze, kupcy, rzemieślnicy i chłopci. Na czele tych pijawek – handlarzy i lichwiarzy – stał spekulant, lichwiarz i eksploatator ludności kijowskiej Światopełk II Michał – przywódca Monasteru św. Michała Archanioła. Zaproszony z Perejasława Monomach uregulował spór, obniżywszy należności z 50 do 20 procent, niewolnictwo za długi zostało w znacznym stopniu zmniejszone, a uciskani chłopci otrzymali prawo do składania skarg na swoich ciemiężycieli.

Ale na tym przeciwieństwa klasowe się nie skończyły: rozgorzało powstanie w Mińsku, które zostało stłumione ogniem i mieczem Monomacha²⁷².

Lejtmotyw walki klasowej zachowuje aktualność w dalszej narracji o czasach Rusi Kijowskiej. Zachowuje się również zasada podziału świata staroruskiego na obozy przeciwstawne, z których jeden reprezentowany jest przez księcia-wyzyskiwacza, drugi zaś – przez uciskany, obciążony podatkami i broniący swoich praw lud pospolity.

Wraz z historią Rusi Kijowskiej kończy się narracyjność tekstu przewodnika. W kolejnych akapitach czytelnikowi zaproponowano architektoniczne opisy poszczególnych obiektów w centrum miasta, przede wszystkim Padołu, Peczerska i ulicy Chreszczatyk. Wydarzeniowość w tych tekstach zredukowano do wzmianek typu kronikarskiego, wspominających o tym, że w roku 1499 Kijów otrzymał prawo magdeburskie, a w ciągu XIX wieku został zabudowany Chreszczatyk. Taka

²⁷¹ *Ibidem*, s. 116.

²⁷² *Ibidem*, s. 133.

selektywność (w odniesieniu do przedstawianych wydarzeń) *Przewodnika po Kijowie* wykazuje dokonaną przez autorów tekstu redukcję referencyjną. Ponadto, tłumaczenie wydarzeń z czasów Rusi Kijowskiej wyłącznie poprzez wątek napięć klasowych świadczy również o redukcji interpretacyjnej.

W obu omówionych wyżej przewodnikach opowieść o dawnej przeszłości ma postać osobnych fragmentów narracyjnych, zadaniem których nie jest przedstawienie wydarzeń (inaczej byśmy mieli do czynienia z tłumaczeniem przyczynowo-skutkowych kontekstów tych zjawisk), a raczej kształtowanie, ocena pewnych elementów rzeczywistości minionej. Wydarzenia z czasów Rusi Kijowskiej są przedstawione wyjątkowo poprzez sugestywne wątki walki klasowej czy wyzysku.

Inaczej wygląda przewodnik *Kijów* pod redakcją Fedora Ernsta z roku 1930. Na łamach 800 stronicowej pracy znalazło się miejsce dla przedstawienia historii przedrewolucyjnej, która nie byłaby zredukowana do poszczególnych wątków czy tematów. Pierwszy rozdział, zatytułowany *Przedhistoryczna przeszłość Kijowa*, jest opisem archeologicznych znalezisk na terytorium miasta. W drugim, zatytułowanym *Historyczna przeszłość Kijowa*, autorzy opowiadają historię miasta od jego założenia do XX wieku. Pod względem wydarzeń referencyjnych jest to narracja ciężąca ku uniwersalności: obejmuje ona wydarzenia porządku politycznego i społecznego, rozwój gospodarczy, procesy kulturowe, zmianę stylów architektonicznych etc. Opowieść o dziejach Kijowa zaczyna się od czasów Rusi. Przedstawienie pierwszych władców kijowskich (książę Oleg, Igor, księżniczka Olga) kontynuowane jest poprzez opowieść o przyjęciu chrześcijaństwa przez Włodzimierza Wielkiego, rozbudowie Kijowa w czasach Jarosława Mądrego i rządach Izjasława oraz Światopełka. Epoka Rusi, według autorów przewodnika, kończy się wraz ze zburzeniem Kijowa podczas najazdu tatarów w roku 1240, a kolejny etap w historii miasta zaczyna się w 1360 wraz z przejściem władzy w Kijowie przez litewskiego księcia Olgierda. „Rządy litewskie” są pokazane jako czas odbudowy miasta i odnowy jego potęgi handlowej. Dalej w trybie zbliżonym do kronikarskiego autorzy przewodnika przedstawiają różnego porządku wydarzenia i procesy: Unię Lubelską 1569 roku, powstanie Bractwa Kijowskiego i założenie Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w 1615, „znaną kozacką rewolucję Chmielnickiego” w 1648, Radę Perejasławską (1654), Rozejm w Andruszowie (1667), zniesienie hetmanatu w latach 1764-1765, powstanie architektury Rastrellego (pałac Mariiński, cerkiew św. Andrzeja), pożar na Padole i przebudowę całej dzielnicy po 1811, otwarcie pierwszego stałego teatru w 1805 i Uniwersytetu św. Włodzimierza w 1834, wystawy rolnicze i przemysłowe w 1852, 1857 i 1862, pojawienie się połączenia kolejowego w latach z

sześćdziesiątych XIX wieku, sytuację w szkolnictwie i ruchu wydawniczym w połowie XIX wieku etc. Tak różnoraki zestaw wydarzeń i procesów świadczy o niskim stopniu redukcji referencyjnej. Osią narracji o przeszłości Kijowa jest chronologia, przy czym autorzy unikają pisania historii w duchu postępu. Późniejsze formacje polityczne i społeczne nie są oceniane jako lepsze czy bardziej postępowe względem formacji poprzednich. Wątek rozwoju aplikować możemy wyłącznie w stosunku do rozbudowy architektonicznej Kijowa, gdyż materialne rozrastanie się miasta rozumiane jest jako rozwój.

Należy również poczynić jedną uwagę dotyczącą strategii interpretacyjnych. Opowiadając historię Kijowa autorzy przewodnika w kilku przypadkach uciekają się do interpretacji przedstawianych wydarzeń za pomocą wątku walki klasowej. Chodzi wyłącznie o trzy epizody z historii miasta w połowie XI i w XII wieku, a mianowicie o powstaniach kijowskich w latach 1068, 1113 i 1146. Występy te są przedstawione jako walka „niższych klas” społecznych przeciwko eksploatorskiej polityce „klas wyższych”.

Spójrzmy na narrację o wydarzeniach z roku 1068:

Życie handlowe i przemysłowe Kijowa zgromadziło w nim wielkie bogactwa. Ale ich podział był bardzo nierównomierny. Wraz z bogatymi ludźmi – książętami, bojarami, kupcami – widzimy w Kijowie ludzi żyjących w skrajnym ubóstwie, całkowicie uzależnionych od bogatych mieszkańców miasta. Te ludowe „klasy niższe” wielokrotnie występowały w Kijowie przeciwko klasom wyższym i odgrywały czasami dużą rolę w wydarzeniach historycznych. Choć latopis niewiele mówi o wewnętrznych stosunkach klasowych na Rusi Kijowskiej, zachował on kilka ciekawych wiadomości. Warto więc przypomnieć, że w roku 1068, kiedy Połowcy wymordowali armię księcia, ludność Kijowa na wiecu na Padole wymagała od księcia, by dał im broń i konie do dalszej walki z Połowcami. Książę i bojarzy bali się uzbroić ludzi, dlatego nie spełnili ich prośby. Następnie oburzeni ludzie rzucili się na „górze”, zwolniły z więzienia księcia Wsiesława (przeciwnika Izjasława), zburzyli i zrabowali dwór książęcy. Kijowski książę Izjasław został wypędzony z miasta, a na księcia wybrano Wsiesława. Kiedy Izjasław wrócił z armią polską, Kijów został zmuszony do przyjęcia go z powrotem jako księcia. Izjasław surowo ukarał obywateli za dewastację, a targ i więc przeniósł na „górze” bliżej do swojego dworu, aby zapobiec kolejnym zgromadzeniom demokratycznym i osłabić znaczenie gospodarcze Padolu. Ten bunt był raczej walką polityczną ludności miejskiej, choć niewątpliwie uczestniczyły w nim „niższe

klasy” Kijowa²⁷³.

W pierwszym akapicie przytoczonego tekstu widzimy, jak za pomocą antytezy tworzy się obraz społeczeństwa podzielonego na dwa przeciwstawne obozy: jeden reprezentowany jest przez książąt, bojarów i kupców, drugi – przez ludowe „klasy niższe”. Podstawą do przeciwstawienia owych grup społecznych jest ich status majątkowy, a relacje interpretowane są w duchu ideologii marksizmu-leninizmu – jako eksploatacja „biednych” przez „bogatyh”. Ukazanie społeczeństwa za pomocą takiej binarnej opozycji potrzebne jest po to, by konflikt między księciem i „ludnością Kijowa” sklasyfikować jako walkę klasową. Nietrudno zauważyć, że atak Polowców jest wątkiem zupełnie wtórnym i funkcjonuje raczej jako tło do pokazania konfliktu wewnątrz kijowskiego. Warto również zwrócić uwagę na ostatnie zdanie w przytoczonym fragmencie, bowiem pokazuje ono, że interpretacja wydarzenia z roku 1068 poprzez wątek walki klasowej jest inicjatywą autorów przewodnika, którzy jednocześnie ze wskazaniem politycznego charakteru konfliktu wpisują w jego historię „klasy niższe”, a więc i komponent społeczny.

Dalsza historia Kijowa pokazuje się jako narastanie konfliktów społecznych i ciąg powstań, z których szczegółowo opisano dwa – z roku 1113 i 1146. Spójrzmy na tekst przewodnika:

Bardziej wyrazisty charakter społeczny miała walka w roku 1113, która skierowana była przeciwko bogaczom. W Kijowie rządził wtedy Światopełk II Michał. Książę ten przyjaźnił się z lichwiarzami i spekulantami i bronił ich. Ławra Peczerska zaczęła sprzedawać ludziom sól i w taki sposób konkutowała z prywatnymi sklepikarzami. Książę zainterweniował w tej sprawie i zabronił Ławrze sprzedaży soli. Po śmierci księcia stało się to dla kijowian powodem do ataku na ludzi księcia i bojarów. Grabieże rozprzestrzeniły się na wolość, gdzie smerdowie zaczęli rabować bojarskie dwory. Kronikarz, mówiąc o tych wydarzeniach, pisze: „Wiele było buntu i herezji”. Pokój przywrócony został przez Włodzimierza Monomacha, którego kijowianie zawezwali z Perejasława. Ustanowił on szereg przywilejów dla zadłużonych, ograniczył rozmiary lichwy, uregulował stosunki kredytowe, zlikwidował stare długi etc. W taki sposób ubodzy mieszkańcy Kijowa umocnili swoje zwycięstwo w roku 1113. Ale rozwój gospodarczy i bogacenie się władzy na tym się skończyły.

Handel kijowski zwiększył się w czasach Monomacha. Zwiększyły się bogactwa, a razem z nimi

273 *Ibidem*, s. 59.

napięcia klasowe. W roku 1146 odbyły się nowe grabieże. Kijowianie zażądali od księcia Igora Olegowicza, aby ukorzył bojarów i ograniczył despotyczność swojej administracji. Książę wyrzekł się tronu i udał się do monasteru, ale bunt na tym się nie skończył, i znowu niepokoje rozplenily się po wolości. Tłum w Kijowie wyciągnął z monasteru księcia-mnicha i załukł go na śmierć²⁷⁴.

Jak i w poprzednim przykładzie, opowieść budowana jest na podstawie kontrastowego zestawienia różnych grup społecznych i wytłumaczenia konfliktu między nimi. Kmieciowi i „klasom wyższym” przypisano takie oznaki, jak bogactwo, wyzyskiwanie ludzi biednych oraz despotyzm. Obraz „mas ludowych” kształtuje się w oparciu o kategorie ubóstwa i buntu. Podział społeczeństwa na grupy o przeciwnych interesach umożliwia zinterpretowanie konfliktu między nimi w kategoriach walki klasowej, a cykliczność powstań wskazuje na istotny charakter/ istotność tego procesu. Jak widać, mamy do czynienia z narracją, która uwypukla wybrane wydarzenia. Na historię Kijowa składają się zjawiska, które najłatwiej się nadają do interpretacji w kluczu konfliktu klasowego. Takie elementy zostają opisane bardzo szczegółowo i są wyeksponowane na tle innych.

4.2.1.2. Historia ruchów rewolucyjnych: narracja genealogiczna

Różnym podejściom do przedstawienia historii dawnej towarzyszy całkowita zgoda przewodników z lat dwudziestych co do tego, jak opowiadać o „Kijowie rewolucyjnym”. Przede wszystkim warto zaznaczyć, że w każdym z przewodników historii rewolucyjnej poświęcono osobny rozdział, wyjęty ze struktury topograficznej czy kategorialnej. Przedstawienie historii ruchów rewolucyjnych ma format narracji diachronicznej, w której „procesy rewolucyjne” umiejscowione są na osi chronologicznej. Po drugie, opowieść o ruchu rewolucyjnym budowana jest w oparciu o ustalony zestaw wydarzeń referencyjnych oraz ustalony sposób ich periodyzacji i interpretacji. Historia rewolucyjna zaczyna się w latach dwudziestych XIX wieku od działalności Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian i Towarzystwa Południowego – organizacji będących kijowskim oddźwiękiem działalności dekabrystów. Kolejnym etapem są lata czterdzieste i powstanie Bractwa Cyryla i Metodego w kręgach związanych z Uniwersytetem św. Włodzimierza. Lata siedemdziesiąte

²⁷⁴ *Ibidem*, s. 60.

i osiemdziesiąte są czasem wpływów idei narodnictwa i radykalizacji ruchów protestacyjnych. Jednocześnie zaczynają się pierwsze protesty z udziałem robotników, po czym w latach dziewięćdziesiątych dochodzi do nasilenia działalności ruchu robotniczego i pierwszych strajków. „Przejęciowym szczytem” historii rewolucyjnej stają się wydarzenia 1905 roku, rozpatrywane jako przeddzień „głównego szczytu” – rewolucji październikowej 1917.

Historia rewolucyjna w przewodnikach lat dwudziestych jest wzorcowym przykładem narracji genealogicznej. W ujęciu Jörna Rüsen’a narracja genealogiczna jest „ukazaniem transformacji, która prowadzi od obcych form życia do form poprawnych”²⁷⁵. W przewodnikach z lat dwudziestych ruchy rewolucyjne przedstawiane są jako podlegające procesowi transformacji od mniej do bardziej postępowych i skutecznych. Oznaką, według której odbywa się klasyfikacja protestu jako bardziej czy mniej postępowego, jest tożsamość klasowa jego uczestników. W kraju dyktatury proletariatu za klasę nadrzędną uznano robotników, więc znaczenie ruchu rewolucyjnego nasila się wraz z jego proletaryzacją. Podobny schemat narracyjny jest kanoniczny nie tylko dla przewodników, lecz dla całej historiografii sowieckiej, bowiem odwołuje się do periodyzacji zaproponowanej przez Lenina. W roku 1912 w artykule z okazji 100-lecia urodzin Hercena Lenin wskazał, że „dostrzegamy trzy pokolenia, trzy klasy, które występowały w rewolucji rosyjskiej”²⁷⁶. W ujęciu Lenina, na samym początku idee rewolucyjne rozwijały się w kręgach szlachty i doprowadziły do powstania dekabrystów. Jednak „Wąski jest krąg owych rewolucjonistów. Są oni ogromnie dalecy od ludu”²⁷⁷. Za drugie pokolenie rewolucjonistów uznano klasę ‘raznoczyńców’, których szerokie kręgi miały być bliższe ludowi pospolitemu. Ostatnią i jedyną w pełni rewolucyjną klasą, zdaniem Lenina, jest proletariat, który przejął walkę rewolucyjną w latach dziewięćdziesiątych, „powstał na czele mas i poruszył po raz pierwszy miliony chłopów do otwartej walki rewolucyjnej”²⁷⁸. Przedstawienie historii rewolucyjnej w przewodnikach kijowskich w pełni odpowiada podanej przez Lenina periodyzacji i zgadza się z jej argumentacją²⁷⁹. Pierwsze przedstawiciele ruchów rewolucyjnych – dekabryści i Bractwo Cyryla i Metodego – przedstawiane są jako prekursorzy rewolucji, którzy zainicjowali dyskusję o potrzebie zreformowania państwa. Opowiadając o tych organizacjach w

275 J. Rüsen, *Historical Narration: Foundation, Types, Reason*, „History and Theory” 1987, Vol. 26, nr 4, s. 93.

276 W. Lenin, *Pamięci Hercena. O dumie narodowej wielkorosów*, Warszawa 1945, s. 12.

277 *Ibidem*.

278 *Ibidem*.

279 Е. Каменев, „Советский патриотизм” декабристов: повествование М. В. Нечкиной о борьбе членов Союза Благоденствия против исторической концепции Н. М. Карамзина, „Ученые записки Петрозаводского государственного университета” 2017, nr 5 (166), s. 33.

ogólności czy o ich działaczach z osobna, autorzy przewodników zawsze uwypuklają ich przynależność klasową. Na przykład opowieść o dekabrystach w przewodniku Ernsta zaczyna się od definicji klasowej:

W walce rewolucyjnej z ówczesnym carskim reżimem aktywnie uczestniczyły burżuazyjne, wówczas demokratyczne, radykalne elementy. Widać to wyraźnie w kształtowaniu się kręgów, stowarzyszeń, w których żywo dyskutuje się o potrzebie zreformowania carskiej Rosji i zniesienia dyktatu właścicieli ziemskich. Dyskutowane są pomysły o zmianie starego systemu państwowego na nowy, który odpowiadałby nowym warunkom życia. Na Ukrainie wśród takich towarzystw najbardziej znane są „Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian” i „Towarzystwo Południowe” dekabrystów. Agitację za przebudową państwa prowadzono w Kijowie w latach 1823, 1824 i 1825 podczas targów kontraktowych, w których uczestniczyło wiele osób z różnych części Ukrainy, a często byli też przedstawiciele organizacji polskich²⁸⁰.

W zdefiniowaniu dekabrystów przy pomocy nominacji „burżuazyjne, wówczas demokratyczne, radykalne elementy” przejawia się omawiana wcześniej dualność predykatu. Wpisanie przedstawicieli szlachty (choć u Ernsta nazwano ich burżuazją) w kanon historii rewolucyjnej odbywa się poprzez ich kontekstualizację w ramach „demokratycznej” i „radykalnej” walki z władzą carską. Jednocześnie należy pamiętać, że genealogiczna narracja o ruchu rewolucyjnym przewiduje wątek rozwoju od form mniej do bardziej doskonałych. Dlatego opowieść o dekabrystach podsumowywana jest ukazaniem przyczyn ich porażki. Zgodnie z koncepcją Lenina, niepowodzenia dekabrystów spowodowane były ich „oderwaniem od mas ludowych”²⁸¹. Dokładnie tak, powołując się na tezę Lenina, tłumaczą porażkę dekabrystów autorzy *Przewodnika po Kijowie: Współczesny i dawny Kijów*: „Rząd carski okrutnie rozprawił się z dekabrystami. Ale ich ‘wąskie kręgi’ w zasadzie dalekie były od ludu, – zaznacza Lenin. Rzeczywiście, nie zmobilizowali oni ruchu masowego”²⁸².

Podobnie rzecz ma się z przedstawieniem Bractwa Cyryla i Metodego – towarzystwa studentów kijowskich, zjednoczonych wokół idei przebudowy społeczeństwa. W przewodnikach lat

280 Ф. Ерст, *Київ...*, op.cit., s. 105-106.

281 W. Lenin, *Pamięci Hercena...*, op.cit., s. 12.

282 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 18.

dwudziestych działalność Bractwa definiowana jest, jako „pierwsze próby drobnoburżuazyjnego ruchu rewolucyjnego”²⁸³, a ideologia organizacji przedstawia się poprzez cytowanie jej tekstu programowego – traktatu filozoficznego *Księga Rodzaju narodu Ukraińskiego*:

Towarzystwo wzywało do powstania uciskanych narodów słowiańskich przeciwko ich władcom. W „Księdze Rodzaju” było powiedziane: „... powstanie Słowiańszczyzna i nie zostanie ani cara, ani carewicza, ani księżniczki, ani księcia, ani hrabiego, ani wojewody, ani pana, ani chłopą, ani niewolnika”. W składzie towarzystwa należy rozróżniać dwa kierunki – „umiarkowany” (Mykoła Kostomarow, Wasyl Biłozerski) i radykalny (Taras Szewczenko, Mykoła Hułak). Ale ogólnie rzecz biorąc, program Bractwa Cyryla i Metodego w tamtym czasie istnienia reżimu poddaństwa był rewolucyjny. Wiele uwagi poświęcono kwestii chłopskiej²⁸⁴.

Jak i w przypadku dekabrystów, „burżuazyjne” pochodzenie członków Bractwa determinuje wytłumaczenie jego losów historycznych. Porażka organizacji wyjaśniana jest skomplikowaną taktyką oraz wąskim zasięgiem jej działania²⁸⁵.

Kolejnym przedproletariackim etapem historii rewolucyjnej jest ruch narodników, w przewodnikach omówiony dość pobieżnie. Wszystkie teksty wademeków rejestrują nasilenie protestu zaczynając od lat pięćdziesiątych XIX wieku, jednak wydarzeniowość opowieści o narodnikach redukuje się do kilku epizodów – nieudanej próby organizacji „powstania czehryńskiego” w 1877 oraz ukarania jego potencjalnych sprawców. Najbardziej zwięzły opis tych wydarzeń napotykamy w przewodniku *Księga informacyjna*:

Bardziej jaskrawa strona walki rewolucyjnej z caratem rozpoczyna się w czasach chodzenia w lud czyli narodnictwa.

Lata siedemdziesiąte, zwłaszcza koniec dekady, cechują się działalnością w Kijowie wybitnych narodników, a następnie Breszko-Breszkowskiej, Akselroda, Dejczy, Stefanowicza, Debahorija-Mokijewicza, Osyńskiego i innych. Areszt na ulicy Łukjaniwskiej po raz pierwszy zobaczył wtedy w swych ścianach więźniów politycznych. W roku 1878 uciekli stąd organizatorzy

283 Г. Сергієнко, *Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства*, [w:] *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, red. І. Гуржій, nr 4, Київ 1971, s. 162.

284 Ф. Ернст, *Київ...*, *op.cit.*, s. 110.

285 *Путівник по Києву...*, *op.cit.*, s. 19.

czehryńskiego powstania chłopskiego – narodowolcy Dejcz, Stefanowycz, Bohanowski. W tamtych latach pod murami więzienia od strony drogi Żytomierskiej „zostały wykonane” wyroki śmierci kijowskich terrorystów: Osyńskiego, Hobstoma, Antonowa i innych²⁸⁶.

Wszystkie inicjatywy rewolucyjne okresu przedproletariackiego ukazywane są, jako skazane na porażkę, ponieważ „rewolucjoniści, poprzednicy proletariatu, jeszcze nie mieli teorii rewolucyjnej, teorii socjalizmu naukowego” i to dlatego „zostały one rozbite i zeszyły ze sceny walki klasowej”²⁸⁷.

„Poważne” procesy rewolucyjne zaczynają się w latach osiemdziesiątych wraz z wejściem proletariatu na arenę walki klasowej. Warto zauważyć, że zmiana bohaterów determinuje również transformacje kompozycyjne. Przedstawienie ruchu robotniczego ujęto w narrację rozciągniętą, cechującą się konkretyzacją wydarzeń, procesów, bohaterów etc. W odróżnieniu od zwartej charakterystyki działalności dekabrystów, Bractwa Cyryla i Metodego czy narodników, historię ruchu proletariackiego przedstawiono jako kolejno zachodzące po sobie jednostkowe zdarzenia czy procesy. W taki sposób za pomocą środków kompozycyjnych dokonywana jest hierarchizacja opisywanych wydarzeń. Szczegółowo opisane i wytłumaczone epizody z historii ruchu robotniczego wskazują na jego ważniejsze znaczenie w porównaniu z wydarzeniami z pierwszej połowy XIX wieku.

Jednym ze sposobów na tworzenie narracji rozciągniętej jest, według Wolfa Shmidta, podział bądź rozczłonkowanie sytuacji, wydarzenia bądź bohatera na mniejsze, drobniejsze części²⁸⁸. Historia ruchu robotniczego przedstawiana jest w coraz bardziej szczegółowych wątkach: przewodniki opisują działalność organizacji politycznych, takich jak Południoworosyjski Związek Robotniczy, Kijowski związek robotniczy i później Związek Walki oraz licznych kółek robotniczych, prace drukarni wydających literaturę nielegalną, zjazdy i posiedzenia komitetów robotniczych, „energiczną działalność” poszczególnych aktywistów etc. Narracja o ruchu robotniczym wypełnia się datami, liczbami i imionami. Nawet krótkie wzmianki o pojedynczych zdarzeniach dokumentują szczegółowe informacje formalne. W przypadku zdarzeń masowych, takich jak strajki czy demonstracje, podawana jest liczba uczestników. Za typowy przykład posłuży tu kilka fragmentów

286 Київ. Довідна книга, *op.cit.*, s. 28.

287 Путівник по Києву..., *op.cit.*, s. 21

288 В. Шмид, *op.cit.*, s. 167-168.

dotyczących aktywności strajkowej na przełomie XIX i XX wieków:

Związek Walki zorganizował pierwsze obchody pierwszomajowe w 1897 w Kijowie na obrzeżach miasta w lasku Kadeckim (obecnie miasteczko robotnicze imienia 1 maja), gdzie się zebrało ponad 500 robotników²⁸⁹.

W roku 1900 wśród wydarzeń warto wymienić strajk piekarzy w kwietniu 1900. Strajk ten doprowadził do pewnych pozytywnych skutków. Pod koniec roku 1900 i na początku 1901 kontrolerzy i kierowcy tramwajów zażądali poprawy warunków pracy. W 1902 fala strajkowa była niewielka (w strajku przebywało tylko 105 osób), ale w 1903 ruch strajkowy rozprzestrzenił się, uczestniczyło w nim 6313 osób, z czego połowę stanowili pracownicy zakładów metalurgicznych....²⁹⁰.

Kompresja narracji odbywa się również w momencie, kiedy autorzy przewodników zaczynają operować nie klasami faktów, tylko konkretnymi elementami tych klas. Opowiadając o ruchu robotniczym autorzy przewodników z lat dwudziestych konkretyzują informacje, dotyczące uczestników owego ruchu. Spójrzmy na przykład na opowieść o kółkach robotniczych z przewodnika Ernsta:

W latach siedemdziesiątych proletariat kijowski rozrósł się na tyle, że odczuwa on potrzebę zjednoczenia. Mamy o tym informacje z drugiej połowy lat siedemdziesiątych. Wiemy o istnieniu kółka kolejarzy Mychajła Romasowa (1876), który prowadził prace organizacyjne na linii Kijów-Żmerynka. Krąg M. Popowa również ukształtował się na kolei, a następnie w Arsenale. Aktywnym uczestnikiem był Popko z Kubania. W kółkach pracował student kijowski M. Podrewski. Istniało również grupa Basowa, w którym działali Łobanczuk, Zubżycki, Iwan Iwiczewicz i inni. Członkowie ostatniego kółka mieli kontakty z ówczesną ukraińską „Młodą Hromadą”. Ich praca polegała na samokształceniu, organizacji funduszy pomocy wzajemnej i propagandzie wśród robotników²⁹¹.

289 *Ibidem*, s. 28.

290 Ф. Ернст, *Київ...*, op.cit, s.142-143.

291 *Ibidem*, s. 129.

Wszystkie postacie wymienione w tym fragmencie należą do mniej znanych działaczy rewolucyjnych i funkcjonują wyłącznie w ramach podanych fragmentów narracji. Podobnym sprecyzowaniem postaci cechuje się również tekst przewodnika *Współczesny i dawny Kijów*, w którym podano zawody tychże bohaterów:

Wskutek intensywnej pracy propagandowej z kółek wychodzi szereg robotników, przeważnie pracowników Arsenału i kolejarzy – znanych uczestników ruchu. Iwan Zubżycki – pracownik Arsenału, Petro Łobańczuk – kolejarz, Wilczański – ślusarz, Gorski – introligator, Bagrianowki i inni, którzy prowadzili samodzielną pracę w przedsiębiorstwach²⁹².

Rozszerzeniu narracji służą również dygresje o charakterze czy losie bohaterów rewolucyjnych. Uszczegółowieniem takim jest na przykład opis losów buntowników Szczedriny i Kowalskiej, którzy zostali skazani na śmierć za organizację „powstania czechryńskiego”:

Szczedrin, człowiek o żelaznej woli, po długich latach w więzieniach syberyjskich nie wytrzymał reżimu twierdzy w Schlisselburgu i zwariował. Ponad 10 lat chory przetrzymywany był w podziemiach. Zmarł w szpitalu w Kazaniu w 1919.

Kowalska po nieudanej próbie ucieczki z więzienia w Irkucku razem z S. Bohomolec dostały dodatkowo jeszcze po 10 lat katogri. Po nieludzkich prześladowaniach Kowalskiej udało się w końcu uciec za granicę z obwodu Zabajkalskiego. Teraz mieszka ona w Moskwie w domu weteranów rewolucji²⁹³.

Jednocześnie z uszczegółowieniem wydarzeń referencyjnych w narracjach rewolucyjnych mamy do czynienia z mechanizmem odwrotnym. Rozciąganie narracji odbywa się również poprzez zewnętrzną kontekstualizację jakiegoś jej elementu, wskazanie okoliczności czasowych (prehistorii), przestrzennych czy logicznych. Opowiadając o strajkach robotniczych, autorzy przewodników zazwyczaj osadzają te wydarzenia w kontekście przyczynowo-skutkowym. Tak konstruowana jest opowieść o pierwszym dużym strajku kolejarzy w roku 1879:

292 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 22.

293 *Ibidem*, s. 24.

W związku z podjętą przez administrację próbą wydłużenia dnia roboczego 2 tys. pracowników protestowało przeciwko interwencjom administracyjnym i planom zwolnienia 17 pracowników, którzy odmówili dłuższej pracy. Administracja się wycofała, ale po pewnym czasie nowe interwencje spowodowały w roku 1880 wielkie niezadowolenie z nowego administratora Chołodowa. 1500 pracowników zażądało jego zwolnienia. Strajk został zauważony przez żandarmerię. Ta ostatnia postanowiła rozprawić się z 12 robotnikami, z których modelarz Anton Wasylewski, starszy pracownik Iwan Osipowicz i uczeń Gotfrid Lik (18 lat) zostali zesłani do północnej Rosji²⁹⁴.

Inny przykład to opis ostatniego strajku (z roku 1903) przed wybuchem rewolucji 1905 roku:

Strajk rozpoczął się zgodnie z planem Komitetu zakładów kolejowych 21/VII; następnie dołączyli się robotnicy z innych fabryk, zakładów, drukarni etc., i strajk nabierał coraz większego znaczenia. Strajkujący mieli dużo szczęścia, by wybrać komitet strajkowy, i strajk odbywał się spokojnie, dopóki 23 lipca armia nie zaczęła strzelać do strajkujących (Depot). Ostrzały na dworcu wywołały ogólne oburzenie, po czym do strajku dołączyli się inni robotnicy. Należy zauważyć, że dalszy przebieg wydarzeń był w rękach robotników, ponieważ lokalny komitet (mienszewików) nie zorientował się co do wagi spraw. Na ulicach zaczęły się starcia robotników i żołnierzy. Jedno z nich miało miejsce nad brzegiem Dniepru naprzeciwko wyspy Truchanów. Wynikiem strajku było skrócenie dnia roboczego (do 9 godzin), a poniekąd nawet zwiększenie wynagrodzenia. Strajk kijowski 1903 roku był przygotowaniem do wydarzeń z roku 1905²⁹⁵.

Cała przedrewolucyjna historia zatem Kijowa przedstawiana jest jako rodowód rewolucji październikowej. Pod mianem „ruchów rewolucyjnych” łączą się zjawiska o różnym charakterze – od dekabrystów czyli spisku szlacheckiego do strajków robotniczych. Innymi słowy – do interpretacji wydarzeń historycznych o różnym charakterze zastosowano precedensowy dla kultury sowieckiej wątek rewolucji. Analizując fundamentalne mity historiograficzne (ewolucji, wzniosłości, determinizmu etc.)²⁹⁶, Jerzy Topolski ustala, że jedną z oznak oddziaływania mitu rewolucji jest „łączenie terminem rewolucja zjawisk o różnej genezie i charakterze, by w ten sposób wzmóc stopień

294 Ф. Ернст, *Київ...*, op.cit, s. 130-131.

295 *Ibidem*, s. 143-144.

296 J. Topolski, op.cit., s. 172

historycznej roli przypisywanej danej rewolucji”²⁹⁷. Egzemplifikacją tej tezy są narracje z przewodników lat dwudziestych. Zakotwiczenie rewolucji październikowej w latach dwudziestych XIX wieku jest tworzeniem tradycji rewolucyjnej, jej symboliczną legitymizacją retrospektywną. Pod tym względem warto przypomnieć, że nieliczne wyeksponowane wydarzenia z czasów Rusi Kijowskiej to powstania z lat 1068, 1113 i 1148 oraz inne momenty pokazujące napięcia społeczne. Ich interpretacja poprzez wątek walki klasowej daje możliwość wywodzenia tradycji rewolucyjnej aż od czasów staroruskich.

Należałoby również zwrócić uwagę na skostnienie historii „Kijowa rewolucyjnego”. W przewodnikach lat dwudziestych zauważamy brak spójności w konstruowaniu narracji o dawnej przeszłości – od jej zredukowania do historii poszczególnych świątyń czy wątku walki klasowej (w *Księdze informacyjnej* i *Przewodniku po Kijowie: Współczesny i stary Kijów*) do inklinacji do uniwersalności (w tekście Ernsta). W przypadku historii ruchów rewolucyjnych wszystkie przewodniki operują ustalonym kanonem wydarzeń, postaci i sposobów ich interpretacji.

4.2.2. Przewodniki powojenne: narracje spójne i parcelowane

4.2.2.1. Innowacje w zakresie pojęć historiograficznych

Po roku 1930 odnotowujemy czasowe zaprzestanie wydawania przewodników kijowskich, jako że kolejne publikacje ukazują się dopiero w 1954. Wszystkie przewodniki wydane po II wojnie światowej są podobne pod względem konstruowania narracji o przeszłości przedrewolucyjnej, dlatego możemy rozpatrywać je jako jeden typ. Pod względem kompozycji narracji przewodniki powojenne można podzielić na dwie grupy: do pierwszej będą należały teksty zawierające narracje spójne (wyprowadzone we wstęp czy osobny rozdział opowieści o dziejach Kijowa), a do drugiej – teksty z narracją parcelowaną (pojedyncze fragmenty narracyjne, podporządkowane opisom poszczególnych obiektów miejskich). Mimo dyferencji konstrukcyjnej, wspólnym mianownikiem dla obu grup jest ustalony zestaw elementów narracyjnych – wydarzeń, procesów czy postaci – z których tworzona jest historia miasta. W narracjach spójnych historia Kijowa zaczyna się w czasach Rusi, w

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 183.

opowiadaniu o której akcent narracyjny postawiono na pojęciu narodowości staroruskiej i wy tłumaczeniu wspólnego pochodzenia narodów wschodniosłowiańskich. Dalsza narracja w znacznym stopniu organizowana jest poprzez wątek „zjednoczenia Ukrainy z Rosją”²⁹⁸ w roku 1654, po czym ukazywane są ruchy rewolucyjne, prowadzące do rewolucji październikowej. W przypadku przewodników z narracją parcelowaną mamy do czynienia z identycznym zasobem wątków kluczowych. Kwestie narodowości staroruskiej i „zjednoczenia Ukrainy z Rosją” są podstawowe dla narracji przewodników powojennych, jednak nieznane były tekstom z lat dwudziestych. Dlatego, przedtem jak pochylić się nad analizą przewodników wydanych po wojnie, omówimy procesy zachodzące w historiografii w latach trzydziestych i czterdziestych. W czasie 24-letniej lacuny wydawniczej w ukraińskiej sowieckiej historiografii doszło do instalacji kilku ważnych pojęć, które w znacznym stopniu wpłynęły dla kształtowanie narracji historycznych w ogóle i w tekstach przewodników zwłaszcza. Przede wszystkim chodzi o wypracowanie i normalizację koncepcji narodowości staroruskiej, która została schematem organizacyjnym dla konstruowania historii Rusi Kijowskiej. Razem z tym w historiografii tworzy się wątek „zjednoczenia Ukrainy z Rosją” w 1654, uzasadniający narrację o dziejach sprzed 1654. Zaczniemy od kwestii narodowości staroruskiej.

Po raz pierwszy zaproponowany przez rosyjskiego historyka Władimira Mawrodina termin „narodowość staroruska” pojawił się w roku 1945²⁹⁹, chociaż wypracowanie koncepcji wspólnej spuścizny historycznej trzech narodów wschodniosłowiańskich odbywało się od połowy lat trzydziestych XX wieku. Kontekstem naukowym do opracowania problemu etnogenezy była praca instytutów akademickich nad wielotomowym projektem *Historia ZSRR*, który wymagał wypracowania całościowej koncepcji pochodzenia Słowian wschodnich. Jednak bardziej ważnym bodźcem wydaje się to, że wypracowanie koncepcji mogło posłużyć również celom politycznym. Idea wspólnej etnogenezy i państwowości Rosjan, Ukraińców i Białorusinów miała promować ideę „przyjaźni narodów”, a zarazem służyć propagandzie ekspansji zewnętrznej pod względem usprawiedliwienia możliwego przyłączenia do ZSRR państw sąsiednich³⁰⁰. Już w roku 1939 teoria wspólnej przeszłości historycznej narodów wschodniosłowiańskich pomagała zinterpretować

298 Stosowany w języku ukraińskim termin „возз'єднання” dosłownie przetłumaczyć możemy jako „powtórne zjednoczenie”, w związku z czym wynikają trudności z jego jednosłownym przetłumaczeniem na język polski. Tu i dalej w pracy będzie wykorzystywany termin „zjednoczenie”.

299 Н. Юсова, *Идейная и терминологическая генеалогия понятия „древнерусская народность”*, „Rossica Antiqua” 2010, nr 2, s. 33.

300 Г. Єфименко, *Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток?*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки” 2003, nr 11, s. 364.

okupację Galicji Wschodniej w kategoriach „powrotu Ukrainy Zachodniej” i „zjednoczenia ziem ukraińskich w jedynym państwie sowieckim – USRR”.

Wróćmy jednak do treści omawianej koncepcji. Idea o wspólnym pochodzeniu Rosjan, Ukraińców i Białorusinów nie jest wynalazkiem historiografii sowieckiej i sięga początków XVII wieku. Już wtedy w kręgach elit prawosławnych Rzeczypospolitej rodzą się idee o „jednym narodzie ruskim”, które wykorzystywane były głównie w polemice religijnej. Po roku 1654 koncepcja wspólnego rdzenia narodów wschodniosłowiańskich wykorzystywana jest przez elity hetmańskie do udowodnienia własnej „ruskości”, tożsamości prawosławnej i odpowiednio lojalności względem władz rosyjskich. Naukowego opracowania teza o wspólnym pochodzeniu doczekała się dopiero w połowie XIX wieku i na początku XX. Kluczowi historycy Imperium Rosyjskiego (w tym Wasilij Kluczewski, Nikołaj Kostomarov, Timofiej Fłorinski, w tym również językoznawca Aleksiej Szachmatow etc.) przyjęli tezę o „trójjedynym narodzie ruskim”, który zamieszkiwał Ruś Kijowską i z którego w pewnym momencie rozwinęły się narody wielkorusyjski, małorusyjski i białoruski³⁰¹. Jednocześnie na początku XX wieku ukraiński historyk Mychajło Hruszewski formułuje teorię przeciwną, głoszącą, iż od samego początku dziejów każdy z narodów wschodniosłowiańskich szedł własną drogą rozwojową, a Ruś Kijowską należy rozpatrywać jako spuściznę wyłącznie narodu ukraińskiego³⁰². Żadna z powyższych koncepcji, zdaniem Natalii Jusowej, nie była akceptowalna dla historiografii sowieckiej w latach trzydziestych³⁰³. Idea trójjedynego narodu ruskiego mogła być łatwo oskarżona o „wielkopaństwowy szowinizm rosyjski”, co w warunkach wielonarodowego Związku sowieckiego i deklaracji Partii Komunistycznej o wykorzenieniu pozostałości jakiegokolwiek szowinizmu było ideologicznie niekonsekwentne. Z kolei uzurpacja tematu Rusi Kijowskiej w historii Ukrainy w ujęciu Hruszewskiego również była podejściem nieakceptowalnym, gdyż nie komunikowała idei historycznej przyjaźni narodów ukraińskiego i rosyjskiego. Historycy sowieccy poszli tropem połączenia obu koncepcji i wprowadzenia nowego terminu – „narodowość staroruska”, który wykorzystywany był dla oznaczenia wspólnoty ponadnarodowej, zamieszkującej Ruś Kijowską³⁰⁴. Najbardziej klarowne wytłumaczenie cech konstytutywnych narodowości

301 Mimo licznych sporów o koncepcji „trójjedynego narodu ruskiego” (debatowane kwestie dotyczyły momentu jego powstania i zniknięcia, czynników łączących tę wspólnotę etc.) w historiografii Imperium Rosyjskiego istniała zasadnicza zgoda a propos wspólnego etapu w historii narodów wschodniosłowiańskich. Więcej zob.: Н. Юсова, *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1950-ті – перша половина 1940-х рр.)*, Вінниця 2005, s. 52-62.

302 *Ibidem*, s. 62-64.

303 *Ibidem*.

304 *Ibidem*, s. 113.

staroruskiej sformułował ukraiński mediewista Mykoła Petrowski. W założeniu badacza można ją scharakteryzować jako wspólnotę trzech narodów, którą łączy jedność państwowa, jedność języka mówionego i pisanego, jedność religijna, podobieństwo stratyfikacji społecznej (książęta, bojarze, smerdy etc), spójność szlaków handlowych, norm prawa, jedność dynastyczna oraz jedność i wspólnota kulturowa. Oprócz tego za ważny czynnik Petrowski uznaje wspólną walkę przeciwko wrogom zewnętrznym³⁰⁵. Pojęcie narodowości staroruskiej okazało się najbardziej wygodnym dla historiografii sowieckiej: z jednej strony wprost manifestowało wspólny rozwój Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, a więc nadawało się do komunikowania idei historycznej braterskiej przyjaźni narodów sowieckich, z drugiej zaś przewidywało względną autonomiczność historii poszczególnych narodów³⁰⁶. W takiej redakcji termin ten zadomowił się w sowieckich tekstach historycznych.

Walka z „pokrowszczyzną w nauce historycznej” i powrót do historii narodowej³⁰⁷ w połowie lat trzydziestych implikowały reinterpretację kluczowych wydarzeń z historii USSR i wzbogaciły wątek historycznej przyjaźni rosyjsko-ukraińskiej o kolejny kluczowy epizod. Zaczynając od 1937 na głównego bohatera historycznego awansuje Bohdan Chmielnicki, a wojna kozacka 1646-1654 i zawarta po niej ugoda perejasławska stają się żywym gruntem dla kształtowania narracji o wspólnocie losów i braterstwie narodów ukraińskiego i rosyjskiego.

Reinterpretację postaci Chmielnickiego i ugody perejasławskiej łatwo prześledzić poprzez zestawienie kilku tekstów, ukazanych w krótkim przedziale czasowym, mianowicie w roku 1935 i 1937. W 59 tomie Wielkiej Encyklopedii sowieckiej (tom ukazał się w 1935) o Bohdanie Chmielnickim czytamy:

Działacz polityczny połowy XVII wieku w Polsce i na Ukrainie; zdrajca i śmiertelny wróg powstałego chłopstwa ukraińskiego. Pochodzi ze szlachty feudalnej, starszyny kozackiej, będącej na służbie u króla polskiego [...]. Starał się dorównać feudałom Polski – szlachcie polskiej³⁰⁸.

305 Н. Юсова, Н. Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности, „Вестник ЧелГУ” 2005, nr 2, s. 66-67.

306 Jednocześnie z ustaleniem jednego obowiązującego terminu, w historiografii sowieckiej połowy lat trzydziestych i w latach czterdziestych trwały dyskusje o różnych problemowych aspektach narodowości staroruskiej. Wśród podstawowych omawianych problemów można wymienić brak wypracowanego zasobu terminologicznego w etnogenetyce (toczyły się spory wokół definicji narodowości oraz jej relacji z innymi pojęciami, takimi jak plemię, naród, wspólnota), dyskusję o czasie powstania i rozpadu narodowości staroruskiej, o granicach autonomiczności poszczególnych narodów w jej składzie etc. Więcej zob.: Н. Юсова, *Генезис концепції...*, op.cit., s. 111-113.

307 С. Єсельчик, op.cit., s. 36-37

308 Большая Советская Энциклопедия, 1-е изд., т. 59, Москва 1935, s. 816-817.

W tymże artykule definicję otrzymuje również ugoda perejasławska z roku 1654, określona jako „sojusz feudałów ukraińskich i rosyjskich, który w sensie prawnym usprawiedliwił początek kolonialnego panowania Rosji nad Ukrainą”³⁰⁹. Stricte klasowe wytłumaczenie pochodzenia, motywów i działalności Chmielnickiego oraz treści ugody ustawia negatywną perspektywę oceny tych zjawisk historycznych.

Jednak już w roku 1937 dochodzi do pierwszej próby ideologicznej rehabilitacji Chmielnickiego. Podczas pracy komisji rządowej w sprawie konkursu na nowy podręcznik historii ZSRR po raz pierwszy w stosunku do ugody perejasławskiej użyto określenia „mniejsze zło”³¹⁰. Komentując zgłoszone na konkurs maszynopisy komisja zaznaczała, że:

większość autorów nie zauważa żadnej pozytywnej roli w działaniach Bohdana Chmielnickiego w XVII wieku, w jego walce przeciwko okupacji Ukrainy przez Polskę pańską i Turcję sułtańską... Przed Ukrainą stała wtedy alternatywa – albo pochłonięcie przez Polskę pańską i Turcję sułtańską, albo przejście pod władzę Rosji. Nie widzą oni, że ta druga perspektywa była jednak mniejszym złem³¹¹.

Na przykładzie przytoczonego tekstu widzimy, jak wyparcie perspektywy klasowej i wprowadzenie wątku narodowego pozwoliło na zupełnie inną – tym razem nie pejoratywną – ocenę działalności Chmielnickiego. Ostateczne zaliczenie Bohdana Chmielnickiego do kanonu bohaterów narodowych odbywa się na początku lat czterdziestych. Pierwszym tekstem rewizjonistycznym została wydana w 1940 książka Mykoły Petrowskiego pod tytułem *Wojna wyzwolencza narodu ukraińskiego przeciwko przemocy Polski szlacheckiej i połączenie Ukrainy z Rosją (1648-1654)*. W tekście tym ukazano wojnę kozacką lat 1648-1654 w kategoriach „walki wyzwolenczej narodu ukraińskiego przeciwko najeźdźcom polskim”, a Bohdan Chmielnicki zyskuje tytuł „przywódcy narodowego”³¹². W dalszych narracjach historycznych wątek walki wyzwolenczej i przyjaźni

309 *Ibidem*, s. 818. Pejoratywny odbiór ugody perejasławskiej i postaci Bohdana Chmielnickiego rzutował się na praktyki społeczne w przestrzeni miejskiej Kijowa. Serhij Jekelczyk zauważa, że w latach trzydziestych pomnik Chmielnickiego na placu Sofijijewskim (wzniesiony w roku 1888) był dla komunistów na tyle „niezręczny”, że w czasach masowych obchodów świąt sowieckich pomnik był zabijany deskami, a władze lokalne w ogóle rozważały możliwość zniesienia. Więcej na ten temat zob.: C. Єкельчик, *op.cit.*, s. 41-42.

310 В. Матях, *Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії, Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару)*, red. С. Кульчицький, Київ 1995, s. 56-57 oraz C. Єкельчик, *op.cit.*, s. 46.

311 Tekst opublikowany w gazecie „Prawda” od 22 sierpnia 1937, cyt.za: C. Єкельчик, *op.cit.*, s. 46.

312 *Ibidem*, s. 49. Szczególnie intensywnie obraz Chmielnickiego był wykorzystywany przez sowiecką patriotyczną propagandę tuż przed i w czasach drugiej wojny światowej. W kwietniu 1941 ukazał się film reżysera Igora Sawczenki pod tytułem *Bohdan Chmielnicki* (pokazywany

rosyjsko-ukraińskiej wykracza poza ramy narracyjne wojny kozackiej i aplikowany jest do całego procesu dziejowego. 31 października 1943 w artykule dla gazety „Radiańska Ukrajina”³¹³ Petrowski sformułował tezę, która przez kulturę sowiecką została przyjęta jako oficjalna interpretacyjna formuła do konstruowania narracji o przeszłości Ukrainy. Teza ta brzmiała następująco:

Historia narodu ukraińskiego to historia zaciętej walki przeciwko obcym najeźdźcom, przeciwko uciskowi społecznemu i narodowemu, za zjednoczenie w jednym państwie ukraińskim, za ustanowienie nienaruszalnego związku z bratnim narodem rosyjskim³¹⁴.

W założeniu Petrowskiego cała historia Ukrainy sprzed roku 1654 była „dążeniem do zjednoczenia w jednym państwie z bratnim narodem rosyjskim”. Takie sformułowanie, artykułujące teleologiczny charakter historii przed ugodą perejasławską, konsekwentnie było rozwijane we wszystkich oficjalnych narracjach historycznych po roku 1943. Kanoniczną jego formą można uznać *Tezy o 300-leciu zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654-1954)*³¹⁵, koncesjonowane przez Komitet Centralny KPZR i wydane w 1954 z okazji obchodów 300-lecia ugody perejasławskiej. Tekst *Tez* jest ważny ze względu na swój potencjał ideologiczno translacyjny: jako oficjalna, afirmowana przez Partię Komunistyczną, wersja dziejów USRR służył on za „drogowskaz” dla wszystkich następnych tekstów historiograficznych, dotyczących przeszłości Ukrainy³¹⁶. Odniesienia intertekstualne do kompozycji i retoryki *Tez* napotykamy we wszystkich powojennych przewodnikach kijowskich, i ze względu na to należy krótko skomentować ów tekst. *Tezy o 300-leciu zjednoczenia Ukrainy z Rosją* są trzydziestostronicową broszurą, w której hasłowo przedstawiona jest historia Ukrainy od powstania państwa staroruskiego do początku lat pięćdziesiątych XX wieku. Narrator prowadzi czytelnika przez czasy Rusi, epokę Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, pokazuje przyłączenie Ukrainy do Rosji w 1654 roku, III wojnę północną i wojnę Ojczyźnianą, w dalszym ciągu opowiada o rozwoju kapitalizmu w Imperium Rosyjskim i towarzyszących temu procesowi ruchach

żołnierzom przed wyjazdem na front), w roku 1943 miasto Perejasław przemianowano na Perejasław Chmielnicki (NB: z powrotem nazwa Perejasław wróciła dopiero w roku 2017 w ramach polityki dekomunizacji i derusyfikacji, co może być oznaką współczesnych prób rozdzielenia obrazu Chmielnickiego i kwestii zjednoczenia Ukrainy i Rosji), w tymże roku wprowadzono oficcerski order imienia Chmielnickiego. Więcej zob.: С. Ємельчик, *op.cit.*, s. 51-73.

313 Ukr. „Радянська Україна” – pol. „sowiecka Ukraina”.

314 Cyt. za: С. Ємельчик, *op.cit.*, s. 75.

315 *Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией* (1654-1954 гг.), Москва 1954.

316 Obchody rocznicy i wydanie *Tez* posłużyły bodźcem do powstania w połowie lat pięćdziesiątych wielu wzorujących się na założeniach *Tez* prac historycznych dotyczących jak wydarzeń XVII wieku, tak i dziejów Ukrainy w ogóle. Więcej zob.u: Я. Калакура, *Українська історіографія. Курс лекцій*, Київ 2004, s. 326-336 oraz А. Санцевич, *Українська радянська історіографія*, Київ 1984.

rewolucyjnych, przede wszystkim socjalistycznych i robotniczych, o rewolucjach roku 1905 i 1917, wojnie domowej na Ukrainie w latach 1917-1920, powstaniu ZSRR i jego rozwoju gospodarczym, II wojnie światowej i powojennej odbudowie Ukrainy.

Całość zjawisk, przedstawionych w omawianej narracji, jest poddana ocenie ideologicznej. W każdym momencie dziejów przedstawiana rzeczywistość budowana jest na podstawie opozycji binarnych typu wyzyskujący-wyzyskiwany, swój-obcy, rewolucyjny-reakcyjny, socjalizm-kapitalizm etc., w których jedna część postrzegana jest jako jednoznacznie pozytywna, a druga uzyskuje ocenę zdecydowanie negatywną. Każdemu wydarzeniu, procesowi bądź bohaterowi historycznemu przypisywana jest arbitralna charakterystyka aksjologiczna, sytuująca go po dobrej czy złej stronie świata. Przede wszystkim, sugestię możemy odczytywać w mianowaniu klas czy realiów społecznych. Kluczowe pojęcia tworzące rzeczywistość historyczną ze znakiem plus to „masy ludowe”, „uciskani chłopci”, „lud walczący”, „wojna/ walka wyzwolenicza”, „socjaliści”, „rewolucjoniści” etc., a w opozycji do nich występują takie określenia, jak „ukraińscy feudałowie-obszarnicy”, „polscy najeźdźcy”, „reakcyjna klasa dziedziców i burżuazji”, „niepohamowana tyrania magnatów i szlachty”, „ucisk feudalno-poddańczy i narodowy”, „zagrożenie zniszczenia narodu ukraińskiego” etc. Należy tu powiedzieć, że dana antyteza jest kontekstualna, bowiem przeciwstawienie wyżej wymienionych pojęć funkcjonuje wyłącznie w paradygmacie kultury sowieckiej i w ramach światopoglądu opartego na ideologii marksizmu-leninizmu.

Oprócz nominacji interpretację aksjologiczną możemy odczytać w atrybucji poszczególnych zjawisk, czyli w przypisywaniu im określonych – znowuż stanowczo pozytywnych lub negatywnych – cech. Najczęściej charakterystyka określonych postaci czy warstw społecznych odbywa się poprzez ukazanie ich działalności. Na przykład, „wrogi” obraz samodzierżawia kształtowany jest na podstawie akcentowania jego „polityki okrutnego narodowo-kolonialnego ucisku narodów nierosyjskich” czy „popierania reakcyjnej klasy burżuazyjnej”. Dla rewolucjonistów z kolei zarezerwowano czyny pozytywne, takie jak „prowadzenie walki przeciwko uciskowi społecznemu rosyjskich i ukraińskich chłopów”, „uznanie prawa narodu ukraińskiego do swobodnego rozwoju narodowego” czy „dążenie do stworzenia sprawiedliwego państwa narodowego” etc. Analizując mechanizm tworzenia pamięci zbiorowej, Barbara Szacka porównuje ją do mitu. Pamięć, jak i świat mitu, „tworzą istoty jednoznacznie złe i jednoznacznie dobre, wydarzenia, które przynoszą chwałę i

z których można być dumnym, oraz takie, których należy się wstydzić”³¹⁷. Zdaniem Szackiej, w pamięci zbiorowej i w micie nie ma miejsca na postacie i wydarzenia neutralne. Pod tym względem narracja, zaproponowana czytelnikom w *Tezach o 300-leciu*, wykazuje oznaki mityczności, bowiem prezentuje rzeczywistość historyczną w kategoriach opozycyjnych. Taki sposób postrzegania i wytłumaczenia rzeczywistości Jakub Sadowski nazywa „paradygmatem opisu mitologicznego” i uznaje go za charakterystyczną cechą praktyk komunikacyjnych w kulturze totalitarnej ZSRR³¹⁸. *Tezy*, wydane w roku 1954, czyli u schyłku epoki stalinizmu, są tutaj dobrym przykładem oddziaływania omawianej zasady narracyjnej.

Drugą cechą dystynktywną narracji historycznej *Tez* jest jej teleologiczność. Teleologiczność jest oznaką implicytną większości narracji, i przede wszystkim narracji historycznych, bowiem zadaniem każdej opowieści jest wyjaśnienie jakiegoś wydarzenia bądź stanu rzeczy, czyli odpowiedź na pytanie „Jak to się stało?”, „Jak do tego doszło?”³¹⁹. W przypadku omawianej pracy historycznej teleologiczność jest nie tylko wewnętrzną logiką tekstu, lecz również strategią konstruowania narracji. Opowieść o przedrewolucyjnej przeszłości Ukrainy budowana jest w oparciu o dwa wątki kluczowe – „zjednoczenie Ukrainy i Rosji” w 1654 roku i właśnie rewolucję październikową 1917, reszta zaś wydarzeń historycznych interpretowana jest w odniesieniu do nich. Całość dziejów po rozpadzie Rusi i przed rokiem 1654 odczytywana jest jako „dążenie do zjednoczenia”, a wszystko, co się wydarzyło przed 1917, okazuje się być stopniowym „przygotowaniem” do rewolucji październikowej.

W omawianym tekście wstępem do konstruowania narracji o przyłączeniu Ukrainy Naddnieprzańskiej do Carstwa Rosyjskiego w 1654 służy teza o wspólnym pochodzeniu narodów wschodniosłowiańskich. Wątek narodowości staroruskiej poruszono dość pobieżnie, w jedynym konstatującym zdaniu „Narody rosyjski, ukraiński i białoruski wywodzą się z jednego rdzenia – narodowości staroruskiej, która stworzyła państwo staroruskie – Ruś Kijowską”³²⁰. Ta krótka formuła jednak daje czytelnikowi wiedzę presupozycyjną, niezbędną do poprawnego odczytania następujących wydarzeń. Teza o wspólności historii Ukraińców i Rosjan służy jako dodatkowy argument w uzasadnieniu późniejszego przyłączenia terytoriów ukraińskich (wygląda to wtedy jako nadrobienie braku czasowego, powrót do czasu wyjściowego).

317 B. Szacka, *op.cit.*, s. 94.

318 Na przykładzie tekstu *Krótkiego kursu WKP (b)* Jakub Sadowski omawia strategię narracyjne kultury totalitarnej. Zob.: J. Sadowski, *Krótki kurs historii WKP(b)...*, *op.cit.*, s.301-325.

319 J.K. Adams, *Narrative explanation: a pragmatic theory of discourse*, New York 1996, s. 8.

320 *Тезисы...*, *op.cit.*, s. 5.

Docelowy charakter ugody perejasławskiej może być artykułowany wprost, w powtarzających się sformułowaniach programowych typu:

Wyzwolenie od jarzma polskiego i eliminacja zagrożenia tureckiego – to są historyczne potrzeby narodu ukraińskiego, rdzenna kwestia jego istnienia narodowego... Walcząc o wyzwolenie narodowe naród ukraiński pragnął połączyć się z narodem rosyjskim³²¹.

W walce wyzwolenczej 1648-1654 naród ukraiński jednocześnie walczył o wyzwolenie od jarzma pańskiej Polski i za zjednoczenie z bratnim narodem rosyjskim w jednym państwie rosyjskim³²².

Retrospektywnej legitymizacji „zjednoczenia” służy również upodobnienie doświadczeń historycznych narodów rosyjskiego i ukraińskiego. Uogólniony obraz „walki narodu ukraińskiego” buduje się jako paralela do skonkretyzowanych wydarzeń zachodzących w państwie rosyjskim:

Inspirującym przykładem dla białoruskich i ukraińskich ludzi pracujących, walczących przeciwko jarzmu obcemu i lokalnym ciemżycielom, było powstanie chłopskie w Rosji pod przywództwem Iwana Bołotnikowa (1606-1607), w którym aktywny udział brali również chłopci z Ukrainy³²³.

Mocnym poparciem tej walki [przeciwko uciskowi polskich i ukraińskich feudałów – O.K.] zostało wspańskie zwycięstwo narodu rosyjskiego pod przywództwem Minina i Pożarskiego w wojnie przeciwko polsko-szwedzkim interwentom na początku XVII wieku³²⁴.

Podobieństwo procesów historycznych (a zwłaszcza protestów społecznych) oraz „chęć zjednoczenia” uzasadniają ugodę perejasławską jako wydarzenie docelowe.

Analogicznie rzecz się ma z konstruowaniem historii XVII-XIX wieków. Z perspektywy teleologicznej dzieje Imperium Rosyjskiego redukowane są do wątku walki klasowej, w ramach

321 *Ibidem*, s. 7.

322 *Ibidem*, s. 8.

323 *Ibidem*, s. 7.

324 *Ibidem*.

którego omówiono chronologię protestów przeciwko władzom – od „antyfeudalnych powstań pod przywództwem Razina i Pugaczowa”, poprzez nieudany bunt dekabrystów, ruchy narodników i socjalistów aż do ukształtowania i działalności Partii Komunistycznej. Zwieńczeniem tej ewolucji staje się rewolucja październikowa, a chronologicznie ułożony ciąg protestów pokazuje proces ich dorastania do „prawdziwej rewolucji” (innymi słowy aktualność zachowuje schemat narracji genealogicznej z przewodników lat dwudziestych).

W narracji *Tez* przyłączenie Ukrainy Naddnieprzańskiej do Rosji w roku 1654 i rewolucja w 1917 prezentują się nie tylko jako punkty docelowe w historii przedrewolucyjnej, lecz także jako wydarzenia o charakterze przejściowym. Liminalność owych zdarzeń uwypuklana jest poprzez kontrastowe zestawienie rzeczywistości przed i po nich. Skoro w tekście *Tez* mamy do czynienia z konstruowaniem świata na zasadach opozycji binarnych, lata 1654 i 1917 są momentami, które oddzielają rzeczywistość wypełnioną przez zjawiska nacechowane negatywnie od rzeczywistości, którą tworzą wydarzenia ukazywane jako postępowe.

Poprzedzająca zawarcie ugody perejasławskiej epoka „rządów Litwy i Polski pańskiej” opisuje się za pomocą wątków ocenianych stanowczo negatywnie. Spójrzmy na fragmenty tekstu, dotyczące historii sprzed 1654:

Ziemie ukraińskie zostały rozerwane na części i stały się zdobyczą litewskich, polskich i węgierskich feudałów³²⁵.

Zabrawszy przemocą ziemie ukraińskie, polscy feudałowie (magnaci i szlachta) ustanowili na Ukrainie najcięższe nieludzkie jarzmo, wymierzone przede wszystkim w chłopów, biednych mieszkańców miast i niższe warstwy kozackie³²⁶.

Ciężkie położenie mas ludowych Ukrainy pogłębiało się poprzez feudalną anarchię panującą w Polsce i niepohamowaną tyranie magnatów i szlachty. Systematycznie rabujących i plądrujących ziemie ukraińskie³²⁷.

325 *Ibidem*, s. 5.

326 *Ibidem*.

327 *Ibidem*, s. 6.

Podsumowując narrator wskazuje: „Naród ukraiński znalazł się w obliczu zniszczenia...”³²⁸.

A teraz zwróćmy uwagę na kategorie, wykorzystywane do prezentacji rzeczywistości po przyłączeniu Ukrainy Naddnieprzańskiej do Carstwa Rosyjskiego:

Zjednoczenie z silnym scentralizowanym państwem rosyjskim przyczyniło się do rozwoju gospodarki i kultury Ukrainy. Wyzwolenie Krymu i południowych ziem ukraińskich od władzy Turcji odegrało ogromną pozytywną rolę w rozwoju sił produkcyjnych całego kraju, który otrzymał wcześniej niedostępne dojście do morza. Na wybrzeżu czarnomorskim wyrosły potężne centra handlowe i kulturowe – Chersoń, Mikołajów, Odessa i inne³²⁹.

Do końca XVIII wieku z Rosją zjednoczyły się inne ziemie Ukrainy prawobrzeżnej, które wcześniej znajdowały się pod jarzmem Polski pańskiej (Kijowszczyzna, Wołyń, Podole).

W 1812 roku narody naszego państwa, w tym naród ukraiński, na czele z narodem rosyjskim, pokonały wroga inwazję armii napoleońskiej³³⁰.

Widzimy, że czasy sprzed roku 1654 ukazywane są jako okres panowania sił destrukcyjnych, a wydarzeniowość XV-XVII wieków redukowana jest do wątków przemocy wroga zewnętrznego i wyzyskiwania niższych warstw społecznych. Uporządkowanie świata następuje dopiero po przyłączeniu Ukrainy do „bratniego państwa rosyjskiego”. Po roku 1654 następuje „naprawa rzeczywistości”, której narracyjną manifestacją jest przedstawienie historii jako ciągu wydarzeń o znaczeniu postępowym: od rozwoju gospodarczego do sukcesywnego zwalczania wrogich ataków. Warto również zauważyć, że z opisu tego poprawnego świata wyeliminowano wątek walki klasowej. Jednak wraca on za chwilę w następnym rozdziale, od którego zaczyna się konstruowanie narracji nieuchronności rewolucji październikowej.

Rewolucja październikowa jest wydarzeniem, która dzieli historię na kapitalistyczną/ wsteczną/niewolniczą przeszłość oraz socjalistyczną/ postępową/ swobodną współczesność (listy te mogą być uzupełniane dowolnymi opozycjami binarnymi). W tekście *Tez* historia XVII-XIX wieków jest czasem dojrzewania rewolucji 1917. Powstania, demonstracje, strajki i inne formy protestu choć

328 *Ibidem*.

329 *Ibidem*, s. 11-12.

330 *Ibidem*, s. 12.

i klasyfikowane są jako wydarzenia postępowe, przybliżające rewolucję październikową, sygnalizują one jednak zaburzone funkcjonowanie świata im współczesnego. To, co następuje po zwycięstwie prowadzonego przez partię komunistyczną proletariatu narrator przedstawia jako „nową i chwalebną epokę w historii narodu ukraińskiego”³³¹, tłumacząc, że:

Stworzenie ZSRR zagwarantowało wszystkie niezbędne warunki dla nieznanego dotąd w historii ludzkiej gospodarczego, politycznego i kulturowego rozkwitu całego Państwa sowieckiego i każdej republiki sowieckiej z osobna, dla przekształcenia dotąd uciskanych i upośledzonych narodów w postępowe narody socjalistyczne³³².

Wątek fundamentalnej transformacji państwa, ujęty w przytoczonej tu lapidarnej formule, w dalszym tekście rozwija się w narrację o postępach industrializacji, polityki narodowościowej, „pokojowego budownictwa socjalistycznego” etc.

Ze względu na oficjalne – partyjne – usankcjonowanie przytoczonej w *Tezach* narracji historycznej, można przypuścić, że stała się ona wzorcem kompozycyjnym dla wielu innych tekstów, w tym przewodników po Kijowie. Zweryfikować to przypuszczenie możemy uciekając się do analizy narracji w przewodnikach powojennych.

4.2.2.2. Narracje spójne

Spójne narracje historyczne w przewodnikach powojennych zaczynają się od zobrazowania czasów Rusi Kijowskiej. Wstępną uwagą do historii Rusi występuje zazwyczaj jej definicja jako wspólnej spuścizny historycznej trzech narodów wschodniosłowiańskich. Wspólnota dziejów jest oceniana stanowczo pozytywnie, gdyż teksty przewodników sugerują, że to właśnie wspólna historia Rosjan, Ukraińców i Białorusinów jest czynnikiem determinującym wzmocnienie się Rusi i dalszy rozwój trzech narodów. Poniższe fragmenty pokażą przykładowe teksty:

Od czasów starożytnych historia Kijowa jest nierozzerwalnie powiązana z życiem i pracą Słowian wschodnich, z pojawieniem się i kształtowaniem trzech braterskich narodów – rosyjskiego,

³³¹ *Ibidem*, s. 18.

³³² *Ibidem*, s. 20.

ukraińskiego i białoruskiego – niezwykle bliskich pod względem języka, miejsca zamieszkiwania, charakteru i historii. Wielkie osiągnięcia dawnej Rusi i Kijowa w życiu gospodarczym, politycznym i kulturowym były podstawą dalszego rozwoju tych narodów³³³.

Kijów w swoim wzroście wyprzedził resztę centrów plemiennych Słowian wschodnich, w tym i Nowogród [...]. Wzrostowi gospodarczemu miasta sprzyjał rozwój licznych rzemiosł. Z czasem książęta kijowscy podbijają resztę plemion, mieszkających wzdłuż Desny, Prypeci, Sożu, Oki, Niemenu, Dźwiny, Bugu i Dniestru.

To wyznaczyło miejsce Kijowa w historii światowej. Kijów i Ruś Kijowska, połączywszy plemiona wschodniosłowiańskie, odegrały ważną rolę w walce z najeźdźcami ze stepu i zamknęły im drogę do Europy Zachodniej³³⁴.

Znaczenie historyczne wspólnoty dziejów podkreślane jest również poprzez apelowanie do poczucia dumy czy miłości do ojczyzny:

Kijowianie lubią i czcili historię swego miasta, bo w niej – źródła duchowości, korzenie wielkiej wspólnoty trzech braterskich narodów – rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego³³⁵.

Kijów istnieje od ponad tysiąca lat. Był stolicą pradawnej Rusi, kolebki trzech bratnich narodów – rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego. Dumnie niósł swoją wielkość i chwałę przez wiele stuleci. Nie raz z bronią w ręku kijowianie walczyli z obcymi najeźdźcami, przeciwko uciskowi feudalnemu, o swoje społeczne i narodowe wyzwolenie³³⁶.

Omówienie historycznych powiązań narodów wschodniosłowiańskich jest wspólną cechą dla całego korpusu przewodników powojennych. Ich zadaniem jest wyposażenie czytelnika w wiedzę presupozycyjną, stworzenie podbudowy ideologicznej dla odczytania dalszych wątków, dotyczących przyjaźni narodów ukraińskiego i rosyjskiego. Zakotwiczenie tradycji „braterskich” relacji rosyjsko-ukraińskich w czasach staroruskich jest legitymizacją przyłączenia Ukrainy Naddnieprzańskiej do Rosji w roku 1654 i połączenia narodów w jednym państwie sowieckim.

Historia Rusi Kijowskiej zazwyczaj jest osadzona w konkretnych ramach chronologicznych,

333 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 12.

334 Г. Логвин, *op.cit.*, s. 11.

335 П. Позняк, С. П'ятериков, *op.cit.*, s.3.

336 А. Викторов, Е. Антоненко, *op.cit.*, s. 5-6.

co przewiduje wskazanie jej początku i końca. Co prawda punktem wyjściowym w dziejach Kijowa jest pozaczasowy, legendarny moment założenia miasta przez trzech braci – Kija, Szczeka, Chorywa – oraz ich siostrę Łybidź. Odejście od naukowo weryfikowanych faktów i wykorzystanie informacji „legendarnych” zdeterminowane jest przez gatunek tekstu. Jako że przewodnik należy do publikacji popularno-naukowych, autor takiego tekstu może pozwolić sobie na włączenie do narracji historycznej wydarzeń czy bohaterów legendarnych³³⁷. Końcowy punkt istnienia Rusi Kijowskiej jest określony bardziej precyzyjnie i sytuuje się w roku 1240, kiedy Kijów zostaje najechany przez wojsko tatarskie. Obraz miasta, upadłego pod naciskiem obcych najeźdźców, jest niezbędnym komponentem każdej narracji przewodnikowej. Spójrzmy na typowy jego przykład:

W grudniu roku 1240 liczna horda tatarsko-mongolska pojawiła się pod Kijowem. Mieszkańcy Kijowa stawiali ostry opór najeźdźcom. Z bronią w ręku bohatersko bronili miasta. Gdy wróg przejął mur obronny, kijowianie kontynuowali walkę w centrum miasta i w cerkwi Dziesięcinnej. Tylko kosztem wielkich strat hordzie tatarsko-mongolskiej udało podbić miasto [...]. Przyjąwszy ciosy hord tatarsko-mongolskich Ruś uratowała kraje Europy Zachodniej przed upadkiem i ciężkim jarzmem tatarsko-mongolskim³³⁸.

Opowiadanie o inwazji tatarów może też przybierać formę bardziej poetycką, co jednak nie przeszkadza komunikowaniu idei o bohaterskiej obronie przez kijowian nie tylko swego miasta, lecz szerzej – całej Europy:

Czy słyszycie, jak dmą trąby, brzęczy broń? Czy widzicie krwawe, zakurzone i zadymione wschody słońca? Nie przestraszył cię, Kijowie, straszny wróg. Ludzie twoi walczyli jak bohaterowie, broniąc miasto przed hordą mongolsko-tatarską. I nie jest to wina twoich żołnierzy, że silnemu Batu-Chanowi udało się zwyciężyć, podbić miasto. Czynem kijowian, zwycięstwami mieszkańców innych miast staroruskich Ruś, osłabiwszy siły najeźdźców, uratowała Europę Zachodnią od splądrowania³³⁹.

Rekordzistą pod względem opisu najazdu tatarów jest przewodnik *Kijów* Grigorija Łogwina.

337 Choć należy również powiedzieć, że autorzy przewodników kijowskich ujawniają legendarne pochodzenie opowieści o trzech braciach.

338 *Киев...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s. 14.

339 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1966, s. 9.

Autor konstruuje kilkustronicową narrację, szczegółowo opisującą taktykę ataku tatarów oraz „bohaterską obronę” i „męczeńską śmierć” kijowian, schronionych w cerkwi Dziesięcinnej. Opowieść Łogwyny podsumowuje teza:

Oslabiona nawała tatarsko-mongolska nie wdarła się do Europy. Nasze narody kosztem niewiarygodnych cierpień i ofiar, które poniosły one w walce przeciwko tatarom, uratowały państwa Europy Zachodniej³⁴⁰.

Powtarzający się wątek zbawienia Europy nabywa znaczenia w szerszym kontekście narracji przewodnikowej, gdyż jest częścią paralelizmu, który porównuje najazd tatarów z atakiem III Rzeszy w 1941 roku. Wspólnym mianownikiem dla obu wydarzeń jest ukazanie ofiarnej walki „ludzi ruskich” o ratunek Europy przed potężnym agresorem (do paralelizmu tego wrócimy w ostatnim rozdziale).

Treść historii Rusi Kijowskiej, czyli wydarzenia w przedziale czasowym od założenia miasta przez Kija i do roku 1240, ujmuje się w kilku wątkach zastępczych. Pierwszy z nich – to rozwój miasta, utożsamiany z rozbudową urbanistyczną i architektoniczną. Ze względu na charakter omawianych wydarzeń na tym etapie opowieści o Kijowie narracja zostaje zastąpiona przez opis architektury. Autorzy szczegółowo opisują pierwszą budowlę kamienną, wzniesioną w czasach Włodzimierza Wielkiego – niezachowaną cerkiew Dziesięcinną oraz niezachowane dziedziniec i pałac księcia. Dalej teksty przewodników portretują „rozszerzone miasto Jarosława Mądrego”, zaprezentowane przez nowo powstałe obiekty – sobór Mądrości Bożej, rozbudowane i umocnione mury obronne, częścią których była Złota Brama. W dalszej kolejności opisywany jest sobór *Zaśnięcia Bogurodzicy* (świątynia katedralna Ławry Peczerskiej), cerkiew Spasska na Berestowie, monaster Wydubicki i monaster św. Michała, cerkiew św. Cyryla. Wydarzeniowość takich tekstów zredukowano do wskazania roku założenia, powstania czy przebudowy świątyni.

Opcją alternatywną, a częściej uzupełniającą, jest opowieść o Rusi Kijowskiej, skonstruowana W oparciu o wątek walki klasowej. W odróżnieniu od narracji w przewodnikach z lat dwudziestych tutaj motyw walki przedstawiony jest bardzo skrótowo. Jednak zachowana zostaje tendencja do podziału świata na przeciwne, oceniane jako swoje-obce, dobre-złe, obozy. Przedstawicielami

340 Г. Логвин, *op.cit.*, s. 90.

jednego są książęta, drugi zaś reprezentuje ludność pospolita Kijowa, a charakter ich interakcji można określić jako walkę:

W XI-XII wiekach wraz z rozwojem feudalizmu w państwie staroruskim nasila się ucisk feudalny i zaostrza się walka klasowa. Ciągłe kłótnie książąt i bojarów oraz wojny feudalne były ciężkim brzemieniem mas uciskanych. Umęczone przez powinności i wojny masy pracujące nie raz powstawały przeciw swoim ciemieżycielom³⁴¹.

Dalej autorzy opisują powstanie z roku 1113, kiedy „książę Izjasław uciekł do Polski i dopiero po roku wrócił przy pomocy polskich feudałów”³⁴² oraz wzmiankują protesty w latach 1046-1047 i 1157. Informacje o powstaniach faktycznie zredukowano do nominacji uczestników tych wydarzeń. Wykorzystanie takich pojęć jak „feudałowie”, „książęta i bojarzy”, „lud pracujący” sugerują konstruowanie świata staroruskiego poprzez binarną kategorię „wyzyskiwacz-wyzyskiwany”.

W jednym krótkim akapicie, omijając wskazanie związków przyczynowo-skutkowych, przytoczoną listę powstań dubluje publikacja *Kijów. Informator-przewodnik* pod redakcją Dmytra Myszki³⁴³. Autorzy przewodnika *Kijów. Co? Gdzie? Jak?* również redukują opowieść o protestach do ich wyliczenia, przy czym uzupełniają wyżej wymieniony rejestr o nowe wydarzenie, pisząc: „Jednym z pierwszych powstań w historii Rusi, mających charakter klasowy, było powstanie drewlan w roku 945. Wybuchło ono wskutek okrutnej eksploatacji narodu przez książąt”³⁴⁴.

Warto jednak wskazać, że w kontekście całego korpusu przewodników powojennych motyw walki klasowej zostaje zmarginalizowany, o czym świadczy jego skrótowe, przeważnie w trybie wymieniania, ujęcie. Widzimy więc, że przewodniki powojenne wykazują absolutną zgodność w odniesieniu do kwalifikowania Rusi jako wspólnej spuścizny historycznej trzech narodów wschodniosłowiańskich oraz wyznaczania ram czasowych istnienia tego państwa. Jednocześnie wypełnienie owych ram pokazuje względną fakultatywność wątków narracyjnych.

Kolejnym ważnym wątkiem w narracjach przewodników powojennych jest „zjednoczenie Ukrainy z Rosją” w roku 1654. Historia połowy XIV-XVII wieków – czyli czasy Wielkiego Księstwa

341 *Київ...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s. 11.

342 *Ibidem*, s. 12.

343 *Ibidem*, s. 17.

344 *Київ. Що? Де? Як?*, Київ 1980, s. 55.

Litewskiego i Rzeczypospolitej – jest zazwyczaj inkorporowana do narracji o przyłączeniu Ukrainy Naddnieprzańskiej do Rosji i zredukowana do kwestii „polityki wyzysku” narodu ukraińskiego przez szlachtę polską i litewską. Wojewodowie litewscy i szlachta polska stają się zbiorczym obrazem wroga zewnętrznego i ciemżyciela, którego sukcesywne zwalczanie postrzega się jako „ureczywistnienie odwiecznego marzenia narodu ukraińskiego o niepodległości narodowej i o zjednoczeniu z bratnim narodem rosyjskim”. Samo „zjednoczenie” konstruowane jest jako wydarzenie o znaczeniu docelowym. Spójrzmy na przykładowe narracje o tym zjawisku:

Z imieniem Bohdana Chmielnickiego powiązane jedno z najbardziej znaczących wydarzeń w historii narodu ukraińskiego – wojna wyzwolenicza lat 1648-1654 przeciwko jarzmu polsko-szlacheckiemu i o połączenie z bratnim narodem rosyjskim.

Na placu, gdzie obecnie znajduje się pomnik Chmielnickiego, w grudniu roku 1648 kijowianie uroczystie witali wojsko Bohdana Chmielnickiego, które już wtedy słynęło z błyskotliwych zwycięstw nad szlachtą. To tutaj w 1654 roku po zwycięskim zakończeniu wojny wyzwolenczej mieszkańcy miasta rado witali poselstwo rosyjskie i jednogłośnie zatwierdzili historyczną decyzję rady perejasławskiej o zjednoczeniu Ukrainy z Rosją, co stało się triumfem wiecznej przyjaźni dwóch bratnich narodów³⁴⁵.

Ogień i śmierć przynosili do Kijowa wojewodowie polscy i książęta litewscy. Rozkwit Kijowa, jak i całej Ukrainy, zaczął się dopiero w połowie XVII wieku, po znakomitym wydarzeniu historycznym – zjednoczeniu Ukrainy z Rosją³⁴⁶.

Tutaj [na placu Sofijskim – O.K.] w grudniu 1648 roku kijowianie witali prowadzone przez Bohdana Chmielnickiego pułki kozackie, które wracały do Kijowa po zwycięstwie nad wojskami polsko-szlacheckimi. Na tym placu w styczniu 1654 roku ludność miasta witała rosyjskich posłów na czele z bojarzynem Wasilijem Buturlinem. Posłowie przybyli do Kijowa po historycznej radzie perejasławskiej. Pod ścianami soboru Mądrości Bożej zabrzmiała przysięga wierności państwu rosyjskiemu³⁴⁷.

345 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1976, s. 58.

346 *Киев. Путеводитель*, Киев 1959, s. 2.

347 П. Позняк, С. П’ятериков, *op.cit.*, s. 64.

Akcent położony na powitaniu poselstwa rosyjskiego na placu Sofijskim kontekstualizuje omawiane wydarzenie w przestrzeni miejskiej i ujawnia specyfikę gatunku – osadzenie historii w przestrzeni, po której oprowadzany jest czytelnik.

Ważnym komponentem narracji o „zjednoczeniu” jest omówienie rozwoju Kijowa w składzie nowego państwa. Opowieść kontynuowana jest się w postaci opisu licznych odnowionych czy nowo powstałych obiektów architektonicznych, gdyż rozwój Kijowa utożsamiany jest z rozbudową urbanistyczną. Wydarzeniowość takich tekstów opisowych sprowadza się wyłącznie do ulokowania faktów budowy czy przebudowy jakiegoś obiektu na osi chronologicznej. Kronikarski charakter takiego typu tekstu możemy zilustrować typowym fragmentem:

Po zjednoczeniu Ukrainy z Rosją w roku 1654 Kijów zaczął rozwijać się szczególnie szybko [...].

W Górnym Mieście nowe budownictwo zaczyna się dopiero w połowie XVII wieku.

W czasach hetmana Samojłowicza odbudowywane są dawne mury obronne, budowany jest nowy wał środkowy, idący od Złotej Bramy do fortyfikacji monasteru św. Michała [...]. W latach 1699-1707 w soborze Mądrości Bożej zbudowano dzwonnice kamienną, odrestaurowano sobór Mądrości Bożej, później na samym końcu XVII i na początku XVIII wieku zbudowana została południowa wieża nadbramna. W latach 1722-1730 powstaje refektarz i parter domu metropolity [...].

Dla wielkiego budownictwa na Ukrainie, które się zaczęło w połowie XVII wieku, nie starczało mistrzów, dlatego hetmanowie i starszyzna kozacka zapraszają budowniczych z Moskwy [...] ³⁴⁸.

Wątek „zjednoczenia” i towarzyszący mu motyw następującej po nim rozbudowy występuje w każdym bez wyjątku przewodniku powojennym, co jest uwarunkowane jego potencjałem transmisji ideologicznej. „Zjednoczenie” odczytywane jest jako wydarzenie o charakterze liminalnym: doświadczenie historyczne narodu ukraińskiego sprzed roku 1654 zostaje utożsamione z cierpieniem w warunkach jarzma obcych najeźdźców, i na odwrót – po 1654 następuje rzeczywistość, konstruowana z pozytywnie ocenianych kategorii „budowy”, „odnowy” i „rozwoju”.

Ostatni wątek tworzący spójne narracje o dziejach miasta to „historia Kijowa rewolucyjnego”. W konstruowaniu narracji o ruchach protestacyjnych zachowywana jest się typologia i periodyzacja

348 Г. Логвин, *op.cit.*, s. 92-93.

zaproponowana przez Lenina i zastosowana przez autorów wademeków lat dwudziestych. Zachowany jest również zasób podstawowych komponentów narracji – dekabryści, Bractwo Cyryła i Metodego, narodnicy, organizacje robotnicze i pierwsze ośrodki partyjne. Historia ruchów rewolucyjnych niezmiennie pozostaje w formacie genealogii rewolucji październikowej, która zakłada utożsamienie rozwoju z proletaryzacją protestów. Dokładnie tak samo, jak i w przewodnikach z lat dwudziestych, mamy tu do czynienia z hierarchizacją protestów, odwzorowaną w sposobie ich omówienia: im bliżej do rewolucji październikowej, tym bardziej skonkretyzowano opis wydarzenia. Opowieściom o dekabrystach czy Bractwie Cyryła i Metodego zazwyczaj poświęcono kilka akapitów, tymczasem poszczególnym strajkom robotniczym z początku XX wieku – narracje kilkustronicowe.

Jedyną zauważalną nowinką przewodników powojennych jest wprowadzenie na listę działaczy ruchu rewolucyjnego rodziny Ulianowów. Matka Lenina Marija Aleksandrowna i dwie jego siostry – Marija i Anna – w latach 1903-1904 mieszkały w Kijowie. Fakt ten po raz pierwszy zostaje uwypuklony w przewodniku *Kijów: Przewodnik-informator* autorstwa Dajena, Pozniaka i Czerpa, i począwszy od lat sześćdziesiątych zadomawia się w wielu następnych tekstach. Jako że działalność Ulianowów przebiega na proletariackim etapie ruchu rewolucyjnego, opowieść o rodzinie Lenina zawsze jest narracją rozciągniętą, przywołującą dużo szczegółowych informacji o stylu życia i działalności rodziny:

Przy niewielkim piętrowym domku na ulicy Ulianowów 12 zawsze jest dużo ludzi. Z napisu na tablicy informacyjnej dowiadujemy się, że w przededniu pierwszej rewolucji w latach 1903-1904 mieszkała tu rodzina Ulianowów [...]. Rodzina Lenina przyjechała do Kijowa, by pomóc członkom rosyjskiej grupy KC SDPRR w wykonywaniu postanowień II zjazdu partii i nawiązywaniu dobrych kontaktów z lokalnymi organizacjami partyjnymi. Mimo okrutnego reżimu policyjnego, represji, Ulianowowie prowadzili nieustanną tajną pracę: rozpowszechniali literaturę marksistowską, pozyskiwali środki na jej wydanie. Nawiązali intensywne kontakty z zagranicznym centrum bolszewickim, z Włodzimierzem Iljiczem, który uważnie śledził rozwój wydarzeń rewolucyjnych na Ukrainie [...] ³⁴⁹.

349 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1976, s. 23.

Opowiadając o działalności rodziny Lenina, autorzy przewodników nierzadko apelują do emocji czytelników, zaznaczając, że budynek, w którym mieszkała rodzina „jest drogi sercu każdego obywatela naszego miasta” bądź też stwierdzając, że „nie da się przekroczyć progu mieszkania-muzeum rodziny Ulianowów bez podekscytowania”³⁵⁰. Uwaga o podnieceniu towarzyszącemu zwiedzaniu muzeum zostaje niezbędnym komponentem opowieści o Ulianowach w wademekach z lat osiemdziesiątych. W publikacji *Kijów. Co? Gdzie? Jak?* czytamy:

Na jednej z cichych uliczek kijowskich, na kameralnym podwórku stoi malutki domek piętrowy. Na pierwszy rzut oka ani domek, ani podwórko nie różnią się od reszty. Ale każdy, kto tutaj przychodzi, odczuwa wielkie podekscytowanie.

...Jesienią roku 1903 do budynku na ulicy Laboratoryjnej 12 (obecnie ulica Ulianowów) przeprowadziła się niewielka rodzina – matka i dwie dorosłe córki. Jedna z sióstr udzielała prywatnych lekcji, druga – tłumaczyła z języków obcych, matka prowadziła gospodarstwo. Wszystko wydawało się skromne, codzienne.

Jednak istniała i inna strona życia tej rodziny, którą od pierwszych dni jej zamieszkania w Kijowie śledziła ochranka. No oczywiście! Do domku często przychodził listonosz, przynosił listy ze szwajcarskimi znaczkami na kopertach. Listy te były od W.I. Ulianowa, a w domku na ulicy Laboratoryjnej mieszkały jego matka Marija Aleksandrowna, siostry Anna i Marija [...] ³⁵¹.

Warto również wskazać, że autorzy cytowanego przewodnika wyprowadzają historię działalności Ulianowów poza oś chronologiczną. Opowieść o rodzinie Lenina jest epizodem, od którego zaczyna się narracja o ruchach rewolucyjnych. Dopiero po przedstawieniu aktywności Ulianowów narrator cofa się do lat dziewięćdziesiątych XIX wieku i w trybie diachronicznym omawia stopniowe nasilenie nastrojów protestacyjnych aż do rewolucji lat 1905 i 1917. Wysłunięcie historii Ulianowów na początek oraz szczegółowość jej opisu są markerami wyjątkowości tego elementu narracji. Sposobem na wyeksponowanie wątku rodziny Lenina jest również poświęcenie mu osobnego rozdziału, jak, na przykład, *Dom Ulianowów, ulica Ulianowów* w przewodniku *Kijów: Towarzysz turysty* Włodzimierza Kułeby.

Względna fakultatywność w konstruowaniu narracji o Rusi Kijowskiej współwystępuje z

350 В. Кулеба, *op.cit.*, s. 20.

351 *Київ. Що? Де? Як?*, *op.cit.*, s. 37.

kodyfikowanym, opartym na narracji genealogicznej, sposobem opowiadania o ruchach protestacyjnych XIX i początku XX wieku. Jednocześnie zauważalnym jest nasilenie wydarzeniowości narracji: w opowieści o Rusi Kijowskiej dominuje modus opisowy, portretujący zabytki obecne bądź niezachowane. W dalszym ciągu narracja o Kijowie przedrewolucyjnym stopniowo wypiera teksty opisowe aż do kompletnego ich zaniku w opowiadaniu historii „Kijowa rewolucyjnego”.

4.2.2.3. Narracje parcelowane

Z narracjami parcelowanymi mamy do czynienia w przewodnikach, w których brak szerokiego wstępu czy osobnego rozdziału, poświęconego dziejom miasta. Opowieść o historii w takich tekstach traci linearność i w postaci osobnych epizodów staje się częścią integralną poszczególnych opisów obiektów miejskich. Ponadto narracje parcelowane operują zestawem wydarzeń, bohaterów i procesów, identycznych z tym, z którym mieliśmy do czynienia w przypadku narracji spójnych.

Historia Rusi Kijowskiej uwidacznia się w opisanu Górnego miasta, Peczerska, Padołu czy placu Rewolucji październikowej. Oprowadzając czytelnika po terytorium niezachowanej cerkwi Dziesięcinnej autorzy przewodników omawiają czas rządów Włodzimierza Wielkiego czy obronę mieszkańców przed najazdem tatarów i upadek Kijowa w 1240 roku. Opis ulicy Powstynia Styczniowego, prowadzącej do Ławry Peczerskiej, zawiera zazwyczaj opowieść o dawnej wiosce Berestowo i niezachowanej letniej rezydencji książąt kijowskich.

Atrykułowanie wątku „zjednoczenia Ukrainy i Rosji” w roku 1654 zostaje zarezerwowane dla placu Sofijskiego i pomnika Bohdana Chmielnickiego. Teksty portretujące pomnik hetmana są dobrym przykładem tego, jak teksty formalnie uznane za opisowe są w istocie swej narracyjne. Spójrzmy na poniższy passus:

Hetman ubrany jest w skromną odzież, a z broni ma tylko szablę [...]. Energiczna postawa, silny i czynny impuls, władczy gest prawą ręką trzymającą buławę, są najlepszym sposobem na przekazanie obrazu przywódcy kozackiego, jego niepowstrzymanego dążenia do zwycięstwa w wyzwolenie walce narodu ukraińskiego z obcymi najeźdźcami. Prostota i skromność pomnika odpowiadają prostej i odważnej postaci przywódcy potężnego, zorganizowanego na wielką skalę,

powstania kozacko-chłopskiego i talentowi wybitnego dowódcy wojskowego i bohatera narodowego Ukrainy. Pomnik Bohdana Chmielnickiego cieszy się umiarkowaną popularnością i jest jedną z najlepszych atrakcji miasta³⁵².

Pozornie opisowy tekst zawiera niezbędne elementy narracyjne – wskazuje on na konkretne wydarzenia (powstanie, walka wyzwolenicza, zwycięstwo) oraz postacie (hetman Chmielnicki, szlachta polska, kozacy, chłopci), na podstawie których odczytujemy go jako opowieść o zwycięskim powstaniu kozacko-chłopskim pod przywództwem Chmielnickiego. Skądinąd przedstawienie placu Sofijskiego i pomnika prawie zawsze ulega redukcji do wątku powstania kozackiego 1648-1654 i następującego po nim „zjednoczenia Ukrainy i Rosji”.

Dom Kontraktowy w centrum Padołu zazwyczaj prezentowany jest jako miejsce, w którym w latach 1822-1825 podczas corocznych jarmarków zbierali się dekabryści. Opowieść o działalności Bractwa Cyryla i Metodego jest częścią tekstu o Uniwersytecie im. Tarasa Szewczenki, wokół którego gromadzili się zwolennicy idei bractwa. Historia ruchu narodników artykułuje się w opisie ulicy Łukijaniwskiej, na której w końcu XIX wieku znajdował się areszt, gdzie więziono znanych aktywistów Dejcza, Stefanowycza, Bohanowskiego i innych. Cała dzielnica Szulawka, będąca wcześniej robotniczym przedmieściem Kijowa, jest przestrzenią, w nawiązaniu do której opowiadana jest historia protestów proletariatu kijowskiego etc. W narracji parcelowanej wątek „Kijowa rewolucyjnego” traci swój charakter genealogiczny, gdyż rozdzielenie wydarzeń określanych mianem ruchów rewolucyjnych, uniemożliwia śledzenie ich transformacji, dorastania do „prawdziwej rewolucji” w 1917.

4.2.2.4. Narracje-wzmianki o wybitnych postaciach

Oprócz narracji spójnych i parcelowanych, w przewodnikach powojennych występuje jeszcze jeden typ opowieści. Prowadząc czytelnika ulicą czy dzielnicą, wademekum może zatrzymać się przy jakimś budynku, by „zameldować” w nim kogoś z wybitnych postaci. Najbardziej typowe przykłady takich narracji to krótkie wzmianki o ludziach kultury:

352 Г. Логвин, *op.cit.*, s.125.

W budynku tym wiosną i latem roku 1846 mieszkał wielki poeta rewolucjonista-demokrata Taras Szewczenko razem ze swoim kolegą z Akademii – malarzem Michailem Szazinem³⁵³.

Na ulicy Lenina 11 stoi budynek, w którym w latach 1885-1886 Iwan Franko spotykał się z postępowymi przedstawicielami Kijowa. W tym budynku jest teraz szkoła, nosząca jego imię³⁵⁴.

Na ulicy Saksahańskiego zachowało się dużo starych kamienic, które powiązane są z imionami wybitnych działaczy literatury i sztuki. W domu 93 spędził ostatnie lata swego życia Mykoła Starycki, w sąsiednim budynku 95b mieszkał kompozytor Mykoła Łysenko (obecnie znajduje się tutaj muzeum memorialne). Często odwiedzali go znani pisarze, kompozytorzy, aktorzy. Ściany tego domu pamiętają Iwana Frankę, Mychajła Kociubynskiego, Nikołaja Rymskiego-Korsakowa, Kyryła Stecenkę, Marię Zańkowiecką, ówczesnego studenta szkoły muzyczno-dramatycznej Mykoła Łysenkę, Lwa Rewuckiego. Tutaj podczas studiów w gimnazjum mieszkał Mykoła Rylski. W budynkach 97, 101, 105 w różnych latach mieszkała Łesia Ukrainka [...] ³⁵⁵.

Treścią przytoczonych mikroopowieści jest fakt przebywania w przedstawianym budynku jakiejś znanej osoby – pisarza, malarza, naukowca, działacza społecznego etc. Narracje takie są bardzo informatywne pod względem ustalania sowieckiego kanonu wybitnych postaci. Listę zasłużonych mieszkańców czy gości Kijowa tworzą osoby, których pochodzenie burżuazyjne wymagało wytłumaczenia i reinterpretacji. Niepodważalną pod tym względem była tylko postać Tarasa Szewczenki, którego pochodzenie z warstwy niezamożnych chłopów legitymizowało jego zasłużony status. W odniesieniu do pisarzy, artystów, kompozytorów etc. o pochodzeniu niechłopskim stosowany był mechanizm reinterpretacji, polegający na zatarcu ich przynależności klasowej i jednoczesnym odczytaniu ich twórczości w kluczu broniienia interesów ludu pracującego. Przykładowo, Iwan Franko w różnych tekstach ukazywany jest jako „wielki syn narodu ukraińskiego”, „rewolucjonista-demokrata” bądź „pisarz, który poświęcił życie walce o wyzwolenie ludu pracującego od wielowiekowego ucisku społecznego i narodowego”. Wśród nominacji Łesi Ukrainki znajdziemy takie, jak „poetka mas ludowych”, „wojowniczką przeciwko uciskowi społecznemu i narodowemu” czy „piosenkarka, śpiewająca o mocy ludu zbuntowanego przeciwko

353 *Київ...*, red. Д. Мышко, *op.cit.*, s. 129.

354 *Київ...*, red. Д. Мышко, *op.cit.*, s. 168.

355 П. Позняк, С. П'ятериков, *op.cit.*, s. 174-175.

ciemężycielom”, a Mychailo Kociubynski uzyskuje status „wybitnego pisarza ukraińskiego, który poznał życie mas ludowych”. Reżyserowie i aktorzy teatralni Mykoła Sadowski, Marija Zańkowiecka, Panas Saksaganski to „wojownicy o stworzenie teatru ukraińskiego”, „aktywni przeciwnicy kultury burżuazyjnej, pokazujący skomplikowane życie ówczesnego ludu i sprzeczności klasowe”. Omawiany typ opowieści jest peryferyjny i jedynie uzupełnia narracje spójne czy parcelowane.

Rozdział 5. Historia rewolucyjna: typy narracji historycznych

5.1. Historia rewolucyjna w przewodnikach po Moskwie

5.1.1. Przewodniki z lat dwudziestych: w poszukiwaniu schematów narracyjnych

Rewolucja październikowa 1917 roku jest wydarzeniem, pamięć o którym aktywnie funkcjonowała w symbolicznej i materialnej przestrzeni Moskwy sowieckiej. Liczne pomniki rewolucjonistów i tablice upamiętniające ofiary starć październikowych, panteon bohaterów utrwalony w toponimice, uroczyste obchody rocznic rewolucji – wszystkie te elementy urbanistyczne można rozpatrywać jako czynniki oddziaływania mitu Października. Wśród badaczy kultury sowieckiej powtarzalną jest teza o tym, że rewolucja październikowa była kamieniem węgielnym historii ZSRR, a założenie o jej zasadności i nieuchronności jest formułą legitymacji ustroju sowieckiego³⁵⁶. Uznanie rewolucji październikowej za wydarzenie kluczowe w historii ZSRR cechuje całą kulturę sowiecką i, jak pokazuje rosyjski historyk Witalij Tichonow, pozostaje aktualne nawet w dyskusjach o „resecie” systemu politycznego w czasach pierestrojki³⁵⁷.

Od samego początku bolszewicy postrzegali rewolucję październikową jako jeden z najważniejszych symboli i źródło swojej władzy³⁵⁸, jednak wypracowanie obrazu rewolucji odbyło się nie od razu, a lata dwudzieste cechują się wypracowywaniem kanonu wydarzeń i bohaterów rewolucyjnych. Instytucjonalizację pamięci o rewolucji można zauważyć w kilku płaszczyznach. Przede wszystkim, poszukiwanie formuły dla opowiadania o rewolucji odbywało się w historiografii sowieckiej. Zdaniem Jeleny Nikulenkowej i Igora Tropowa, w pierwszym dziesięcioleciu porewolucyjnym dominowała względna swoboda twórczości naukowej, co przejawiało się we współistnieniu różnych teoretyczno-metodologicznych podejść do badania wydarzeń rewolucyjnych z roku 1917. Na przykład, ewolucjonizm i pozytywizm *Augustea Comtea* i Herberta Spencera

356 В. Тихонов, „Революция повторяется!” (образ революции 1917 года в эпоху перестройки, „Новое прошлое” 2016, nr 2, s. 208. Podobne przypuszczenia w odniesieniu do istoty mitu rewolucji napotykamy i w Jerzego Topolskiego, zob.: J. Topolski, *op.cit.*, s. 183.

357 В. Тихонов, *op.cit.*, s. 210. W kontekście tej tezy warto zauważyć, że istnieje alternatywna cezura oddziaływania kultu rewolucji październikowej, ograniczająca wpływ rewolucji rokiem 1965, po którym funkcja głównego wydarzenia w historii ZSRR przeszła do zwycięstwa w II wojnie światowej. Więcej na ten temat zob.: Д. Аникин, *Символическая борьба с советским прошлым*, [w:] „Власть” 2014, nr 2, s. 139-142.

358 Е. Никуленкова, И. Тропов, *Освещение революционных событий 1917 года в России в советской историографии 20-х гг.*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” 2015, vol. 4, nr 2, s. 78.

współlistniały z psychologizmem Johna Milla, Ludwiga Gumplowicza i innych³⁵⁹. Ale stopniowo teorie takie były uznawane za burżuazyjne i zostały wyparte przez marksizm, traktowany jako jedyny poprawnym schemat do interpretacji wydarzeń 1917 roku i dziejów w ogóle³⁶⁰.

Inwariantność interpretacji wydarzeń października 1917 cechowała również sferę praktyk społecznych, przede wszystkim obchody rocznic rewolucji. Uroczystości w roku 1918 i na początku lat dwudziestych miały kształt masowych, w tym i awangardowych³⁶¹, przedstawień, powtarzających fragmenty wydarzeń rewolucyjnych (głównie starć pomiędzy czerwono- i białogwardzistami)³⁶². Zadaniem takich teatralizowanych przedstawień, według Richarda Stitesa, była emocjonalizacja rewolucji, doniesienie komunikatów nowej ideologii do mas ludowych w przystępnej dla nich formie³⁶³. Należy również podkreślić fakt polifoniczności obchodów – w pierwszych latach porewolucyjnych obok oficjalnych państwowych uroczystości miały miejsce liczne inicjatywy oddolne³⁶⁴. Jednak jeszcze w pierwszej połowie lat dwudziestych odbywa się stopniowe odejście od teatralizacji i dochodzi do kanonizacji obchodów rocznic w formie defilady świątecznej³⁶⁵.

Hasło „poszukiwania formuły” można uznać za stosowne również w odniesieniu do przewodników turystycznych z lat dwudziestych. Pierwszy porewolucyjny przewodnik po Moskwie autorstwa Zinaidy Szamurinej kwestie wydarzeń z roku 1917 omawia dość pobieżnie. Po opisanu najbardziej dawnych zabytków architektonicznych na placu Czerwonym – Soboru Wasyla Błogosławionego i miejsca Łobnego – autorka w kilku zdaniach przedstawia obiekty, upamiętniające rewolucję:

Oprócz tych dwóch reliktyw przeszłości na placu Czerwonym jest wiele rzeczy wartych uwagi. Wspomnieliśmy wyżej, że plac ten odzwierciedlił w sobie wiele epok z dziejów Rosji. Odzwierciedlono w nim i Rewolucję³⁶⁶. Na ścianie kremlowskiej, wychodzącej na plac, znajduje się pięknie wykonana przez rzeźbiarza Konienkova tablica upamiętniająca ofiary Rewolucji (ustawiona w roku 1918). Przy ścianie znajduje się cmentarz, na którym pochowani zostali

359 *Ibidem*, s. 79.

360 *Ibidem*.

361 M. Рольф, *Советские массовые праздники*, Москва 2009, s. 74.

362 Г. Бордюгов, *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*, Москва 2010, s. 36.

363 R. Stites, *Bolshevik Ritual Building in the 1920s* [w:] *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, ed. S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, Bloomington 1991, s. 297.

364 M. Рольф, *op.cit.*, s. 68-103.

365 F. C. Corney, *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, New York 1997, s. 2.

366 Tu i dalej, gdy używam dużej litery w nazwie rewolucji październikowej, ZSRR czy poszczególnych instytucji państwowych, zachowuję pisownię oryginału.

bohaterowie Rewolucji, tutaj znajdują się groby towarzyszy Wadima Podbielskiego, Inessy Armand, Artioma (Siergiejewa), Wacława Worowskiego etc. Po tejże stronie placu znajduje się olbrzyma rzeźba „Robotnik”, wzniesiona z okazji piątej rocznicy Rewolucji Październikowej³⁶⁷.

Nieliczne elementy narracyjne, które odczytujemy w przytoczonym tekście – to wskazanie na postacie uczestniczące w rewolucji październikowej oraz sporządzenie z ich nazwisk listy męczenników.

Znacznie bardziej informatywny opis wydarzeń października 1917 zawiera kolejna publikacja – *Moskwa sowiecka. Nowy przewodnik po Moskwie 1923-1924*, w której historia rewolucji zostaje wydzielona kompozycyjnie jako osobny podrozdział zatytułowany *Październikowe walki w Moskwie*. Retorycznym wprowadzeniem do narracji o rewolucji służy wskazanie na materialne ślady starć w przestrzeni Moskwy i pytanie o przebieg starć:

Na placach, ulicach i uliczkach Moskwy, mimo kapitalnej restauracji, dotychczas zachowały się ślady ognia artylerii i karabinów maszynowych.

Gdzie odbywały się główne działania wojenne w dniach październikowych?³⁶⁸

W dalszej kolejności przedstawiono walki uliczne w centrum Moskwy. Dokonując opisu wydarzeń w trybie kronikarskim autorzy unikają wyraźnych charakterystyk wartościujących którąś ze stron przeciwnych:

Na początku szczęście wojenne uśmiechnęło się do junkrów. Całe centrum Moskwy, oprócz części ulicy Twerskiej przy placu Sowieckim, zostało zajęte przez junkrów, podobnie jak dworce, stacja tramwajowa na placu Bołotnym, linie telefoniczne, wszystko oprócz Zamoskworieczija.

Komitet Wojskowo-Rewolucyjny został odcięty od dzielnic. Na plac Sowiecki przebiegały się junkierskie samochody pancerne i ostrzeliwały Radę.

Zwolennicy przewrotu przeżywali czasem chwile desperacji. Ale nagle w działaniach wojennych zarysował się przełom na korzyść powstańców³⁶⁹.

... I wkrótce losy starć były rozstrzygnięte ostatecznie.

367 Карманный путеводитель по Москве, *op.cit.*, s. 19-20.

368 Советская Москва..., *op.cit.*, s. 15.

369 Ibidem, s. 18.

Z dzielnic do centrum ruszyły rezerwy Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego.

Junkrom zabrano pierwszą twierdzę – Urząd Miejski na bulwarze Twerskim, jako jeńców wzięto setki oficerów, junkrów, studentów etc.

Od tego momentu wynik starć ulicznych w Moskwie był nieodwracalny.

Biali cofają się do swej bazy do Aleksandrowskiej Szkoły Wojskowej na placu Arbackim.

Stopniowo z jednostek junkierskich oczyszczona została Łubianka, Maneż... Kreml zostaje otoczony przez dwińców³⁷⁰.

Bombardowanie Kremļa...

Cały Kitaj-Gorod zostaje zajęty przez bolszewików³⁷¹.

W ujęciu przewodnika *Moskwa sowiecka. Nowy przewodnik po Moskwie 1923-1924* historia rewolucji październikowej kończy się 2 listopada 1917 roku, w momencie zajęcia przez bolszewików Kremļa. W tekście tym mamy do czynienia z narracją, z jednej strony, rozciągniętą, podającą szczegóły opisywanych wydarzeń (nazwy lokacji, jednostek bojowych), z drugiej zaś – zredukowaną do referowania militarnego wymiaru rewolucji. Przedstawieniu wydarzeń rewolucyjnych brakuje osadzenia ich w kontekście przyczynowo skutkowym. Można przypuścić, że taki typ narracji zdeterminowany został przez konwencje gatunkowe przewodnika, bowiem przedstawiane informacje muszą być powiązane z opisywaną przestrzenią. Ponadto wykorzystanie kronikarskiej opowieści o bojach rewolucyjnych powołane może być do tworzenia obrazu rewolucji jako akcji, do przybliżenia czytelnikowi działań rewolucyjnych, unikania ogólnych i skomplikowanych dla zwykłego czytelnika wyrazów o przemianach państwa przez przedstawienie nowopowstałych instytucji³⁷², generalnie do tworzenia doniosłego i namacalnego obrazu rewolucji.

Kolejną publikacją, w której pojawia się narracja o rewolucji październikowej, jest wademekum *Moskwa. Towarzysz turysty* z roku 1930. W tekście tym kwestii wydarzeń rewolucyjnych poświęcono osobny podrozdział, zatytułowany *Rewolucyjny ruch w Moskwie*, treścią którego jest narracja

370 Dwińcy (ros. Двинцы) – żołnierze 5 armii Frontu Północnego, którzy po zbuntowaniu w czerwcu 1917 zostali aresztowani i uwięzieni w twierdzy Dyneburg (ros. Двинская крепость). We wrześniu 1917 grupę żołnierzy przeniesiono z Dyneburgu do więzienia Butyrki w Moskwie, z którego zostali oni zwolnieni w wyniku protestów masowych. W starciach rewolucyjnych w październiku 1917 wystąpili po stronie bolszewików.

371 *Советская Москва...*, op.cit., s. 19.

372 Problem trudności w rozumieniu i komunikowaniu idei rewolucji dla różnych grup społecznych w RSFSR poruszono w pracach Orlanda Figes i Borisa Kolonickiego. Badacze pokazują, że w ciągu pierwszych lat porewolucyjnych większość ludności RSFSR (przeważnie rolnicy) mieli problemy ze zrozumieniem podstawowych ideologicznych i teoretycznych pojęć nowego paradygmatu kulturowego, więc jednym z zadań bolszewików było uproszczenie komunikowania i wytlumaczenie masom ludowym podstawowych idei marksizmu-leninizmu. Więcej zob.: O. Figes, *The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village*, „The Russian Review” 1997, Vol. 56, nr 3, s. 323-345 oraz O. Figes, B. Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*, New Haven 1999.

genealogiczna, zakotwicząca historię rewolucji październikowej w XVII wieku. „Nie chcąc zatrzymywać się na dalekiej przeszłości walki rewolucyjnej”³⁷³, autorzy przewodnika w kilku zdaniach zaznaczają, że początków procesów rewolucyjnych warto się doszukiwać w wojnach chłopskich XVII i XVIII wieku, a kontynuacji – w działalności moskiewskich organizacji socjaldemokratycznych w latach dziewięćdziesiątych wieku XIX. Podstawową treścią podrozdziału o ruchach rewolucyjnych jest jednak opis wydarzeń z lat 1905 i 1917.

W odniesieniu do rewolucji roku 1905 w historiografii sowieckiej, począwszy od lat dwudziestych, obowiązywała kanoniczna interpretacja, oparta na poglądach Lenina³⁷⁴. Formuła do odczytania pierwszej rewolucji rosyjskiej sformułowana została w jego pracy *Dziecięca choroba „lewicowości” w komunizmie* i definiowała wydarzenia z roku 1905 jako „próbę generalną”, bez której zwycięstwo Rewolucji Październikowej 1917 roku byłoby niemożliwe³⁷⁵. W przytoczonym niżej fragmencie tekstu przewodnika brakuje *explicite* definicji autorstwa Lenina, zachowano jednak logikę ukazania rewolucji 1905. Ustalenie związku logicznego między dwiema rewolucjami realizowane jest właśnie przez format narracji: w momencie, gdy opowieść o 1905 kontynuowana jest przez opowieść o zwycięstwie rewolucji październikowej 1917, to pierwsze wydarzenie postrzegane jest jako logicznie poprzedzające rewolucję październikową. Takie narracyjne połączenia dwóch rewolucji służy ustaleniu związku genetycznego i odpowiednio legitymizacji rewolucji 1917 i następującego po niej powstania państwa sowieckiego/ ideologii komunistycznej. Zdaniem historyka Fredericka C. Corneya, określenie wydarzeń roku 1905 mianem „rewolucyjnego przodka” dodatkowo miało na celu uwypuklenie roli partii bolszewickiej w owych wydarzeniach i nadanie jej statusu głównego historycznego „agenta rewolucyjnego”³⁷⁶.

Podaną w przewodniku *Moskwa. Towarzysz turysty* narrację o rewolucji 1905 roku uznać możemy za narrację rozciągniętą. Konstruowanie opowieści odbywa się w oparciu o informacje szczegółowe, takie jak nazwy jednostek organizacyjnych, oddziałów bojowych czy też parcelowanie całego wydarzenia na poszczególne akcje wraz ze wskazaniem ich dat. Jednocześnie autorzy przewodnika umiejscawiają moskiewską rewolucję 1905 roku w szerszym kontekście całego

373 Д. Банин, *Москва...*, *op.cit.*, s. 56.

374 А. Ашер, *От генеральной репетиции – к случайности, от социальной истории – к истории национализма: Историкография революции 1905 года*, „Неприкосновенный запас” 2005, nr 6 (44), http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/aa4.html#_ftn1 (dostęp: 22.03.2018) oraz Ю. Иерусалимский, В. Марасанова, *Первая российская революция 1905–1907 годов. Учебное пособие*, Ярославль 2006, s. 10–11.

375 W. Lenin, *Dziecięca choroba „lewicowości” w komunizmie. Próba popularnego wykładu marksistowskiej strategii i taktyki*, Warszawa 1948, s. 16.

376 F. C. Corney, *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, New York 1997, s. 2.

państwa, odnosząc się do wydarzeń w Petersburgu. Zobaczmy, jak wygląda fragment o wydarzeniach 1905:

Strajk, zorganizowany na dworcu moskiewskim kolei Moskwa-Kazań w nocy na 7 października 1905, okazał się zarzewiem ogólnego strajku październikowego, który rozpoczął się w Moskwie i szybko objął całą Rosję, powstrzymując życie gospodarcze kraju. Pod presją strajku rząd carski zaczyna się cofać – 17 października opublikowano manifest o „wolności”. Jednak w tym samym czasie odbywa się mobilizacja czarnej sotni, a w następnym dniu w Moskwie zostaje zamordowany członek Moskiewskiego Komitetu Bolszewików Nikołaj Bauman. Proletariat moskiewski odpowiedział na to morderstwo potężną demonstracją, która ciągnęła się za trumną Baumana przez całe miasto. Później (22 listopada) powstaje pierwsza w Moskwie Rada Delegatów Robotniczych. Większość w Radzie Moskiewskiej – w przeciwieństwie do Rady Petersburskiej – stanowiła mocna grupa bolszewików, i to dlatego proletariat Moskwy był w potrafił zbrojnym powstaniem odpowiedzieć na aresztowanie Rady Petersburskiej (3 grudnia). 7 grudnia 1905 o godzinie 12 w Moskwie rozpoczął się ogólnomiejski strajk polityczny, który objął kolej węzła moskiewskiego, a 10 grudnia miasto zostaje ukryte rządami barykad i rozpoczyna się bohaterska walka obronna. Centrum powstania zostaje Priesnia na czele z Prochorówką (Manufaktura na Trzech Górach³⁷⁷). Bojówkami w dzielnicy Krasnaja Priesnia kierował bolszewik-robotnik towarzysz Siedoj. Ale rządowi carskiemu udało się powstrzymać przed strajkiem kolei Oktyabrskiej³⁷⁸ (Nikołajewskiej) i 15 grudnia do Moskwy z Petersburga przywieziono Gwardyjski Pułk Siemionowski ³⁷⁹na czele z pułkownikiem Minem. Priesnia została otoczona i po dwudniowym bombardowaniu została zajęta przez siemionowców; 19 grudnia Min rozpoczyna tam krwawą masakerę.

Ruch rewolucyjny na jakiś czas przechodzi do podziemia [...] ³⁸⁰.

Z powyższego passus widzimy, że całość zjawisk przedstawionych jako historia pierwszej rewolucji rosyjskiej poddana zostaje ocenie ideologicznej. Opowiadając o wydarzeniach z jesieni i

377 Manufaktura na Trzech Górach (ros. *Трехгорная мануфактура им. Ф. Э. Дзержинского*) – jeden z najstarszych moskiewskich przemysłów włókienniczych, założony w końcu XVIII wieku przez kupca Wasilija Prochorowa (1755-1815).

378 Kolej Oktyabrskaja (ros. *Октябрьская железная дорога*, początkowo Linia kolejowa Nikołajewska) – otwarta w roku 1851 linia kolejowa łącząca Moskwę i Petersburg.

379 Lejb-Gwardyjski Pułk Siemionowski (ros. *Лейб-гвардии Семеновский Его Величества полк*) – pułk piechoty okresu Imperium Rosyjskiego, sformowany w roku 1687 przez Piotra I. Pułk brał udział w działaniach zbrojnych epoki napoleońskiej i okresu I wojny światowej.

380 Д. Банин, *Москва...*, op.cit., s. 58-59.

zimy 1905 roku, autorzy przewodnika *Moskwa. Towarzysz turysty* dokonują polaryzacji przedstawianych uczestników i wydarzeń w kategoriach opozycji binarnych, w których jedna część postrzegana jest jako jednoznacznie pozytywna, a druga uzyskuje ocenę zdecydowanie negatywną. Do obozu zjawisk pozytywnych należą robotnicy i bolszewicy moskiewscy, zamordowany Bauman, moskiewska Rada Delegatów Robotniczych, strajki, barykady, bohaterska walka i wszystkie inne elementy tworzące świat proletariacki. Obraz obozu przeciwnego kształtowany jest w oparciu o takie elementy narracyjne, jak czarna sotnia, rząd carski, zamordowanie Baumana, krwawa masakra etc.

Binarne przeciwstawienie wrogich sobie światów zostaje osią narracyjną również w przypadku opowieści o rewolucji 1917:

Od września większość w Radzie Moskiewskiej stanowili bolszewicy, a kiedy 25 października Piotrogród rozpoczął walkę o władzę rad, robotnicy moskiewscy jednogłośnie go poparli. Ale w przeciwieństwie do Leningradu, gdzie rewolucja odbyła się w ciągu jednego dnia, proletariatu Moskwy udało się przejąć władzę po sześciu dniach zaciętych walk. Wieczorem 27 października na placu Czerwonym odbyło się pierwsze krwawe starcie pomiędzy junkrami i oddziałem „dwińców” – żołnierzy wspierających Komitet Wojskowo-Rewolucyjny. Rano 28 października junkrom udaje się za pomocą oszustwa wejść do Kremla i zabić broniących go żołnierzy 56 pułku. Kreml zostaje centrum białych. Na początku przewaga techniczna, dobre wykształcenie i uzbrojenie oddziałów junkierskich i oficerów oraz koncentracja sił pozwoliły białym na atak i osiągnięcie pewnych sukcesów. Ale dzielnice robotnicze szybko mobilizują wszystkie siły i przechodzą do energicznej ofensywy, pierścień otaczający białych się zaciska się i w końcu 1 listopada rozpoczyna się ostrzał artyleryjski Kremla, 2 listopada wyczerpani biali kapitulują, o godzinie piątej zostaje podpisany rozejm, a o dziewiątej rozkaz Komitetu ogłasza, że „siły rewolucyjne zwyciężyły, junkrzy i biała gwardia składają broń”. 10 listopada w masowym grobie na placu Czerwonym przy ścianie kremlowskiej robotnicy i żołnierze pogrzebali swoich towarzyszy, poległych w starciu. Tak Moskwa została miastem sowieckim i wkrótce stolicą pierwszego państwa robotników i chłopów³⁸¹.

Jak widać, tekst o wydarzeniach październikowych 1917 w znacznym stopniu koncentruje się wokół opisu starć ulicznych, zachowano w nim jednak logikę przyczynowo skutkową. Zdania

381 *Ibidem*, s. 59-60.

wstępne określają warunki umożliwiające podjęcie walki przez bolszewików, a cała narracja dąży do wyjaśnienia stanu ukazanego w zdaniu ostatnim, wyjaśniając powstanie ładu socjalistycznego. W przytoczonym fragmencie warto zwrócić uwagę na pojawiający się na końcu wątek pogrzebu poległych w walkach z junkrami robotników i żołnierzy. Poprzez przywołanie tego tematu ujawnia się bardzo ważny dla kształtowania mitycznego obrazu rewolucji wątek ofiary fundacyjnej. Motyw ofiarnej śmierci bohaterów utożsamianej z kamieniem węgielnym nowego państwa w przewodniku *Moskwa. Towarzysz turysty* dopiero się zarysowuje, zaś w pełni rozwinięty i skryształizowany zostanie w późniejszych wademekach.

5.1.2. Historia rewolucyjna w przewodnikach wydanych po roku 1937: w stronę redukcji referencyjnej

5.1.2.1. Narracje parcelowane i „rewolucjonizowanie” przestrzeni

Wraz z nasileniem cenzury i ustaleniem schematów interpretacyjnych służących do opowiadania historii w latach trzydziestych dochodzi do sformalizowania sposobów narracji o rewolucji³⁸², w tym również w przewodnikach turystycznych. Pod względem przedstawiania wydarzeń z lat 1905 i 1917 przewodniki wydane po roku 1930 możemy rozpatrywać jako spójną grupę, dla której wspólnym mianownikiem będzie podobieństwo kompozycyjne narracji o rewolucji oraz ustalony zestaw motywów wykorzystywanych do opowiadania o wydarzeniach lat 1905 i 1917. Ze względu na posługiwanie się jednolitym marksistowsko-leninowskim schematem interpretacji wydarzeń rewolucyjnych, przewodnik Władimira Długacza i Piotra Portugalowa *Zwiedzanie Moskwy* z roku 1937 niewiele się różni od przewodnika Fiodora Kurlata *Moskwa od centrum do przedmieść* z roku 1989.

Pod względem kompozycyjnym w opowiadaniu o rewolucji mamy do czynienia z narracją parcelowaną. Większość przewodników ma układ kategorialny lub topograficzny, co skutkuje utratą linearności narracji o wydarzeniach rewolucyjnych. Różne epizody z historii roku 1905 i 1917 opowiadane są w powiązaniu z prezentacją poszczególnych zabytków, których kolejność determinuje

382 Г. Бордюгов, *op.cit.*, s. 48.

układ ścieżek turystycznych. Należy również wskazać, że opowieści o wydarzeniach rewolucyjnych są jednym z dominujących typów narracji, bowiem pojawiają się one przy sportretowaniu większości obiektów miejskich. Przestrzeń Moskwy zostaje zatem “ometkowana” wydarzeniami rewolucyjnymi. Zasadę tę zrealizowano już w przewodniku Długacza i Portugalowa, a potem kolejno w każdym następnym wademekum po Moskwie.

Spójrzmy na początek, jak za pomocą wątku wydarzeń rewolucyjnych oznaczona zostaje przestrzeń stolicy w przewodniku *Zwiedzanie Moskwy*. Przede wszystkim, rewolucja zostaje wpisana w historię Kremla i placu Czerwonego:

Pierwsze starcia zbrojne podczas bitew październikowych 1917 roku w Moskwie odbyły się na Placu Czerwonym.

W dniu 27 października przez Plac Czerwony przechodził oddział dwińców, wezwany przez Komitet Wojskowo-Rewolucyjny z Zamoskworieczija. Byli to żołnierze różnych pułków Piątej Armii, aresztowani przez dowództwo Korniłowa za bolszewicką agitację na froncie. Pod koniec sierpnia ci rewolucyjni żołnierze zostali przeniesieni z więzienia dwińskiego do moskiewskiego więzienia tranzytowego, skąd wyzwolił ich proletariatus moskiewski.

Dwińcy szli, uzbrojeni w karabiny, które dostarczył im Komitet Okręgowy Partii Bolszewików z dzielnicy Zamoskworieczije. Nagle kadeci zaatakowali ich, zagrażając drogę huraganowym ogniem z karabinów i rewolwerów. Doszło do zażartej walki. Dwińcy szarpiąc wroga i walcząc dostali się do Rady Moskiewskiej.

1 listopada Czerwoni zaczęli ostrzelać Kreml, a dzień później zbliżyli się do niego; broń czerwonych uderzała w bramę Nikolską. A w nocy 3 listopada uzbrojeni robotnicy i żołnierze Moskwy weszli na Kreml³⁸³.

W przypadku opowiadania o przeszłości Kremla i placu Czerwonego wydarzenia rewolucyjne współtworzą historię tych miejsc, współwystępując z takimi innymi elementami narracyjnymi, jak wygnanie Dymitra Samozwańca, „bunt miedziany”, wjazd na Kreml Napoleona etc. Nie brakuje jednak przykładów, kiedy przeszłość obiektu zostaje zredukowana wyłącznie do wydarzeń rewolucyjnych. Ilustracją tej zasady może posłużyć opis hotelu „Metropol”:

383 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1938, s. 14-15.

W dniach bitew październikowych w roku 1917 hotel „Metropol” był zajęty przez białych, którzy z karabinów maszynowych i karabinów ostrzeliwali okolice. 29 października czerwonogwardziści zajęli Teatr Bolszoi; pozycje w pobliżu teatru zostały wzmocnione przez broń skierowaną przeciwko „Metropolowi”. Jednocześnie z Teatrem Bolszoi czerwone oddziały zajęły również Teatr Mały. Od 1 listopada, po ostrzale artylerii, wojska Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego rozpoczęły szturm hotelu. Rano 2 listopada energiczny atak moskiewskich czerwonogwardzistów i zjednoczonych oddziałów żołnierzy i robotników, które przybyły z Włodzimierza, Aleksandrowa i Kowrowa, oczyścił „Metropol” z junkrów. W zdobyciu „Metropolu” wziął udział oddział robotników i żołnierzy z Szuji prowadzony przez towarzysza Frunzego. Pod ogniem karabinów maszynowych Frunze szedł na czele ataku³⁸⁴.

Z wielu faktów historycznych, które składają się na przeszłości hotelu, autorzy wybrali wydarzenia dotyczące walki o „Metropol” w czasie rewolucji październikowej. Rewolucje lat 1905 i 1917 zostają podstawowym wątkiem w opowiadaniu o wielu innych obiektach miejskich Moskwy. Przytoczone wyżej fragmenty są przykładami narracji rozciągniętych, jednak zdecydowaną większość narracji o przeszłości rewolucyjnej możemy zaliczyć do formatu krótkich wzmianek. Takie teksty, podające minimalne informacje o wydarzeniach z 1905 czy 1917, należałoby traktować jako symboliczne „metkowanie” czy „rewolucjonizację” przestrzeni Moskwy. Na stronach przewodnika *Zwiedzanie Moskwy* znajdziemy poniższe przykłady:

Stary most Moskwowiecki, zbudowany w roku 1872, znajdował się trochę dalej. W październiku 1917 roku most ten był miejscem zacieklých walk: 26 października jego zwrócona ku Kremlowi część znajdowała się w rękach białych, ale 31 października czerwoni przekroczyli most, zabezpieczyli prom i ruszyli w stronę centrum³⁸⁵.

W roku 1905 na Wielkim Kamiennym moście doszło do szeregu starć między wojskami rewolucyjnymi a rządowymi; na moście zostali ostrzelani robotnicy moskiewscy, wracający 20 listopada z pogrzebu Nikołaja Bauman; w grudniu na moście odbywały się starcia między żołnierzami a wojskami carskimi. W dniach październikowych 1917 roku na Wielkim

384 *Ibidem*, s.50-52.

385 *Ibidem*, s. 33-34.

Kamiennym toczyły się zaciekle bitwy między czerwogwardzistami a junkrami³⁸⁶.

W październiku 1917 r. plac Puszkina był miejscem krwawych bitew. Stąd czerwoni ostrzeliwali Urząd Miejski na bulwarze Twerskim (dom 22), gdzie stacjonował oddział białych. Stąd czerwoni przemieszczali się ulicą Gorkiego w stronę centrum³⁸⁷.

W październiku 1917 roku w budynku 3 (była restauracja Polakowa) na placu [Październikowym – O.K.] znajdowała się centrala rewolucyjnego Zamoskworieczija, tutaj odbywały się posiedzenia komitetu wykonawczego Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego i dowództwa Czerwonej Gwardii w dzielnicy Zamoskworieczije³⁸⁸.

Oczywiste jest, że przestrzeń miejska stolicy ZSRR nie może zrezygnować z zabytków architektonicznych i kulturowych byłych epok, a więc zadaniem kultury sowieckiej jest stworzenie mechanizmów inkorporacji tych „dawnych i cudzych” elementów. Wydaje się że w tekstach przewodników turystycznych za mechanizm wspomagający przekształcenie przestrzeni możemy uznać „zrewolucjonizowanie” jej historii. W ramach tekstu wademeków różne obiekty miejskie – place, ulice, Kreml, poszczególne kamienice – otrzymują wspólny mianownik w postaci ich zdolności do komunikowania historii wydarzeń rewolucyjnych. Poza tekstem przewodnikowym (na przykład, w ramach pamięci indywidualnej) miejsca te mogą przekazywać wszelkie inne informacje, na stronach przewodnika zaś istnieją one jako świadkowie pierwszej rewolucji rosyjskiej czy rewolucji październikowej.

Tendencja do parcelowania narracji o rewolucji 1905 i 1917 oraz „metkowania” przestrzeni przez wątek rewolucyjny zachowana jest w każdym kolejnym przewodniku, o czym możemy się przekonać porównując tekst z roku 1937 i publikację *Moskwa. Przewodnik po dzielnicach* Trofimowa z roku 1976. Jak i w przewodniku Długacza i Portugałowa, tak też na stronicach publikacji Tichomirowa odnajdziemy liczne narracje – zarówno wzmianki, jak i szczegółowe opowieści – których celem jest ukazanie rewolucyjnej przeszłości opisywanych obiektów.

Jako przykład narracji rozciągniętych przytoczmy fragment z pierwszego rozdziału,

386 *Ibidem*, s. 26.

387 *Ibidem*, s. 79.

388 *Ibidem*, s. 129.

poświęconego dzielnicy Leninowskiej. Tekst ten dotyczy wydarzeń w czasie rewolucji październikowej na terenie Kremla i placu Czerwonego:

Naród nasz starannie przechowuje pamięć o miejscach chwały rewolucyjnej. Jest ich dużo w dzielnicy Leninowskiej.

Pierwsze starcie w październiku 1917 odbyło się na placu Czerwonym. Tutaj oddział rewolucyjnych żołnierzy-dwińców pod przywództwem Jewgienija Sapunowa, zmierzający się do obrony Rady moskiewskiej i Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, został zaatakowany przez junkrów. Zaczęło się ostrzeliwanie, podczas którego Sapunow został śmiertelnie ranny, ale dwińcy przedostali się na Twerską. Imieniem Sapunowa został nazwany pierieulek [ros. *переулок* – ciąg komunikacyjny łączący dwie ulice w układzie wachlarzowym, – O.K.] Wietoszny, znajdujący się niedaleko Państwowego Domu Towarowego.

Na tablicy pamiątkowej przy wejściu do Arsenału wyryte zostały imiona żołnierzy rewolucji, odważnych obrońców Kremla, zbrodnictwo zastrzelonych przez junkrów, którzy wdarli się na Kreml za pomocą prowokacji. A 3 listopada oddziały czerwonogwardzistów z powrotem zajęły Kreml. W Moskwie ostatecznie utrwaliła się władza sowiecka³⁸⁹.

Dalej tekst przewodnika zostaje wypełniony przez liczne narracje w postaci krótkich wzmianek, wpisujących wątek przeszłości rewolucyjnej do historii różnych obiektów miejskich. Pod względem retoryki teksty z roku 1976 nie różnią się od tych z 1937: w obu przypadkach mamy do czynienia z maksymalnie szerokim zasięgiem referencyjnym, czyli dążeniem do zaprezentowania wątku rewolucji w przeszłości jak największej ilości zabytków. Jednocześnie dochodzi do redukcji interpretacyjnej, uzewnętrzniającej się w bardzo lapidarnej formie opisów. Przykładowe teksty wyglądają następująco:

W miejscu wielopiętrowego bloku na rogu ulic Zubowskiej i Lwa Tołstoja znajdował się dom, gdzie 26 października 1917 roku został wybrany Komitet Wojskowo-Rewolucyjny dzielnicy Chamowniki, którego aktywnym członkiem był bolszewik Aleksander Sawieljew-Szecheles. Jego imię nosi ulica Sawieljewa i uliczka Sawieljewska³⁹⁰.

389 В. Трофимов, *op.cit.*, s. 12.

390 *Ibidem*, s. 13.

W dniach starć rewolucyjnych biali próbowali zająć bolszewicką rewolucyjną kwaterę główną. Zacięte bitwy odbywały się na placu Puszkimskim, bulwarze Twerskim, przylegających ulicach i uliczkach. Proletariat moskiewski, żołnierze garnizonu wspierani przez baterie artylerii z Chodynki rozbili oddziały junkrów i białogwardzistów i umocnili Władzę sowiecką³⁹¹.

W czasie groźnych dni październikowych 1917 na placu św. Barbary (obecnie plac Nogina) oddziały czerwogwardzistów prowadziły walki z junkrami i białogwardzistami. Tutaj śmiercią bohaterską poległ dowódca oddziału czerwogwardzistów Kurskich warsztatów naprawy wagonów W. Wojtowicz³⁹².

Warto również pamiętać, że liczne powtarzające się narracje o przeszłości rewolucyjnej zostają w tekstach przewodników wydanych po 1937 lejtmotywem nie tylko tematycznym, lecz także rytmicznym. Typowe informacje o wydarzeniach rewolucyjnych (przeważnie starciach ulicznych) czynią z tego powtórzenia regułę, a przestrzeń miejska oznaczona zostaje jako zdobyta w toku walk rewolucyjnych.

5.1.2.2. Narracje o pierwszej rewolucji rosyjskiej

W zestawieniu z rewolucją październikową, wydarzenia z roku 1905 są wątkiem zmarginalizowanym w tekstach wademeków po Moskwie wydanych po 1937. W opowieściach o rewolucji 1905 roku zanika perspektywa ogólnokrajowa i jakiekolwiek odniesienia do ówczesnych wydarzeń w Petersburgu jako stolicy. W ujęciu przewodnikowych narracji historycznych bezwzględny centrum rewolucji zostają ulice i place Moskwy (przede wszystkim dzielnica Krasnaja Priesnia), a lejtmotywem treściowym – wątek starć ulicznych. Za ilustrację tej tezy posłużyć mogą fragmenty z szeregu publikacji:

10 grudnia ulica Bolszaja Nikitskaja została pokryta barykadami, które przegrodziły drogę wojskom carskim zbliżającym się do Priesni rewolucyjnej³⁹³.

391 *Ibidem*, s. 125.

392 *Ibidem*, s. 258.

393 Ю. Федосюк, *Москва...*, *op.cit.*, s. 125.

Plac Komsomolski ma bogatą historię. Tutaj odbywały się okrutne walki robotników moskiewskich z wojskami carskimi w czasie rewolucji 1905 roku, tutaj pod dowództwem bolszewików gromadziły się siły rewolucyjne w czasie Wielkiego Października³⁹⁴.

W dniach październikowych roku 1905 na placu [Dzierżyńskiego – O.K.] odbywały się demonstracje, a 20 października odbyła się tutaj potężna 200-tysięczna demonstracja polityczna, która szła za trumną zamordowanego przez agentów policji carskiej Nikołaja Baumana – wybitnego rewolucjonisty³⁹⁵.

W narracjach przewodnikowych rewolucja 1905 rzadko występuje jako wydarzenie samodzielnie, bowiem jej interpretacja generowana jest w odniesieniu do rewolucji październikowej 1917. W *Przewodniku po Moskwie* Kowalowa współzależność obu wydarzeń artykułowano poprzez nazwę „pierwsza rewolucja rosyjska” oraz podkreślenie jej roli początkowego etapu zmian rewolucyjnych:

Od Zoo zaczyna się ulica Krasnaja Priesnia, od której pochodzi nazwa całej dzielnicy – byłych przedmieść robotniczych, które weszły do historii ruchu rewolucyjnego dzięki swojej bohaterskiej obronie w dniach zbrojnego powstania grudniowego w 1905 roku.

Istnieją wydarzenia historyczne, których znaczenie i wielkość wykraczają daleko poza granice ich skutków bezpośrednich. Wywierają one decydujący wpływ na dalszy tok historii, na długie lata i dziesięciolecia. Takim wydarzeniem okazało się być zbrojne powstanie grudniowe 1905 roku w Moskwie – kulminacja pierwszej rewolucji rosyjskiej³⁹⁶.

Stałym elementem narracji o wydarzeniach z roku 1905 zostaje wspomniana wyżej Leninowska formuła, definiująca rok 1905 jako „próbę generalną rewolucji październikowej”. Przykładowy tekst ukazujący taką interpretację znajdziemy na stronach przewodnika *Po Moskwie* pod redakcją Jurija Rodionowa:

Wzorując się przykładem robotników moskiewskich do walki zbrojnej przeciwko caryzmowi

394 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 314.

395 И. Мячин, *Москва...*, *op.cit.*, s. 116.

396 А. Ковалев, *op.cit.*, s. 261.

powstali robotnicy z szeregu innych miast kraju. Grudniowe powstanie zbrojne było szczytowym momentem rozwoju rewolucji 1905-1907. Odegrało ono ogromną rolę w dalszej walce rewolucyjnej i zwycięstwie klasy robotniczej Rosji w październiku 1917³⁹⁷

Inną opcją w definiowaniu „prarodzicielstwa” rewolucji 1905 jest odwołanie się do formuły Lenina jako najbardziej autorytatywnej definicji i wykorzystanie cytatów z Lenina *explicite*:

Pierwsza rewolucja rosyjska wywarła ogromny wpływ na międzynarodowy ruch robotniczy i narodowo-wyzwoleńczy. „Bez takiej ‘próby generalnej’, jak w 1905, rewolucja 1917 roku – zarówno burżuazyjna, jak i proletariacka, Październikowa – byłyby niemożliwe”, – podkreślał Włodzimierz Lenin. Lata reakcji i wojny imperialistycznej były czasem wzmocnienia więzi partii i mas ludowych, czasem przygotowania nowego, decydującego szturmu. Przez te lata Lenin utrzymywał ścisły kontakt z moskiewską organizacją partyjną³⁹⁸.

Interpretacja pierwszej rewolucji rosyjskiej w kategoriach „próby generalnej przed rokiem 1917” przyczynia się do tego, że funkcją roku 1905 jest legitymizacja rewolucji październikowej jako czegoś nieuniknionego i uzasadnionego logiką dziejów.

5.1.2.3. Redukcja referencyjna w narracjach o rewolucji październikowej

Cytowane wyżej fragmenty przewodników Długacza i Portugalowa, a także Trofimowa uwypuklają ważną zasadę kompozycyjną, aktualną dla wszystkich publikacji wydanych po 1937. W narracjach historycznych o wydarzeniach rewolucyjnych z roku 1917 dochodzi do redukcji referencyjnej: w licznych fragmentach, przedstawiających rewolucyjną przeszłość Moskwy, widoczne jest jej zredukowanie do wymiaru starć ulicznych. U podstaw tematycznego zawężenia wątku rewolucji leży mechanizm metonimizacji.

Wyjaśnienia pojęcia metonimizacji najłatwiej dokonać za pomocą narzędzi wypracowanych przez kognitywistykę i zaproponowanego przez tę naukę sposobu interpretacji naszej wiedzy o rzeczywistości. Zgodnie z podejściem kognitywistycznym umysł człowieka kategoryzuje otaczający

397 *По Москве...*, *op.cit.*, s. 29.

398 Ю. Баланенко, А. Березин, *op.cit.*, s. 147.

go świat za pomocą ram pojęciowych. Najprościej zdefiniować ramę pojęciową jako konwencjonalną, wyidealizowaną i schematyczną wersję rzeczywistości³⁹⁹. Znaczy to, że każdy fragment naszego życia, obiekt czy zjawisko można schematyzować i rozpatrywać jako ramę pojęciową. Weźmiemy dla przykładu ramę REWOLUCJA. Razem z takimi składnikami jak reformy, wojna, rozwój etc. może ona być częścią szerszej ramy HISTORIA. Jednocześnie ramę REWOLUCJA możemy przedstawić jako zestaw mniejszych elementów, takich jak na przykład: eskalacja niezadowolenia społecznego, starcia uliczne, obalenie rządu, zmiana polityczna czy społeczna, wydanie dekretów, kształtowanie nowych władz etc. Każde z tych wydarzeń i procesów jest niezbędną częścią procesu rewolucji. Dla kategoryzowania wiedzy i wyjaśnienia zależności między poszczególnymi pojęciami w granicach pewnej ramy mogą kształtować się relacje metaforyczne i metonimiczne. Metonimia jako zastępowanie jednego pojęcia przez inne ma na celu zwrócenie uwagi na pewien element wyjaśnianej kategorii⁴⁰⁰. Pojęcie rewolucji i jego komponenty oraz zredukowanie do jednego. W analizowanych tekstach przewodnikowych sportretowanie rewolucji październikowej najczęściej odbywa się poprzez referowanie starć ulicznych. Czytelnik najczęściej zostaje poinformowany o miejscu zderzenia, liczebności, pozycjach i taktyce oddziałów bolszewickich i ich przeciwników, szczegółach przebiegu starć. Dla przykładu przytoczmy opis wydarzeń rewolucyjnych na ulicy Metrostrojewskiej:

W zabudowie tej ulicy brak jakiegokolwiek spójności, jest tu dosłownie kilka zabytków architektonicznych.

Jednak „niezauważalna”, „wtórna” ulica potrafiła obalić tę reputację jesienią 1917, kiedy przekształciła się w arenę ostrych starć rewolucyjnych. Jej ciszę rozrywały huki pocisków artyleryjskich i trzaski serii karabinowych, krzyki rannych i umierających ludzi. W kilku miejscach chodnik był przecięty okopami i zablokowany barykadami. Łamiąc szalony sprzeciw junkrów, oddziały czerwonogwardzistów Zamoskworieczija przechodziły most Krymski i walcząc zajmowały kwartał za kwartałem i zbliżały się do jednej z głównych cytadel białogwardzistów – sztabu Moskiewskiego okręgu Wojennego na uliczce Wsiewołożskiej. Ulica i jej podwórka zostały zaplamione krwią odważnych bojowników rewolucji – Piotra Dobrynina, Lusik Lusinowej, Pawlika Andriejewa, imiona których na zawsze weszły do latopisu stolicy

399 Z. Kövecses, *op.cit.*, s. 111.

400 *Ibidem*.

sowieckiej⁴⁰¹.

Z podobną narracją rozciągniętą, prezentującą szczegóły walk ulicznych, mamy do czynienia w przypadku opowiadania o rewolucyjnej przeszłości innych miejscowości stolicy. Kolejną ilustracją reguły redukcji referencyjnej może posłużyć historia ulicy Barykadnej:

W dniach październikowych roku 1917 siły kontrrewolucyjne próbowały przekształcić tę dwupiętrową kamienicę, w której znajdował się Komisariat milicji Priesni (tak w czasach Rządu Tymczasowego nazywano były komisariat policji), na swój punkt oporu. Ale z marnym skutkiem. Pod naciskiem czerwonogwardystów zmuszone zostały pozostawić ten punkt strategiczny, umożliwiający kontrolę drogi z Priesni do centrum miasta. W październiku 1917 znajdował się tutaj sztab Gwardii Czerwonej Priesni (wcześniej znajdował się na terenie Manufaktury Prochorowskiej). Stąd dowodził on akcjami bojowymi swych oddziałów, zmierzających do centrum miasta przez ulice, które noszą teraz imiona Hercena, Worowskiego, Czajkowskiego⁴⁰²

W przypadku zawężenia historii rewolucji do starć ulicznych mamy do czynienia z metonimiczną konfiguracją „część – cała rama pojęciowa”: starcie jako jeden z elementów zastępuje całość zjawisk składających się na rewolucję październikową. Warto zauważyć, że koncentracja na takim elemencie jak walka uliczna jest z jednej strony odpowiedzią na wymogi gatunku (przewodnik bowiem przewiduje opowieść o przestrzeni miasta, a walka jest wydarzenie rozgrywającym się bezpośrednio w przestrzeni ulic i placów miejskich). Z drugiej zaś strony wątek walki ulicznej ma swoje zalety pod względem kompozycyjnym i ideologiczno-dydaktycznym, bowiem opowiadanie o zderzeniach bojowych pozwala wyraźnie określić wrogie sobie obozy. W momencie kiedy po jednej stronie walczą bolszewicki działacze, żołnierze i robotnicy (czyli obrońcy idei komunistycznych), a po drugiej – oddziały junkrów czy białogwardystów (czyli kontrrewolucjoniści), fizyczny wymiar starcia między tymi obozami przenosi się również w sferę symboliczną i walka ta postrzegana jest jako zderzenie „zła” z „dobrem”, „zacofania” i „ciemnienia” z „postępem”.

Aksjologiczny wymiar starć październikowych podkreślono w narracji o walce na placu Czerwonym i Kremlu („szczytowość” jest tu zdeterminowana nie przez skalę działań czy osiągnięć

401 Ю. Федосюк, *Москва...*, *op.cit.*, s. 78.

402 И. Мячин, *Площади и улицы...*, *op.cit.*, s. 252.

wojennych, lecz przez pozycję Kremla w hierarchii przestrzeni miejskiej Moskwy). Skutkiem walki o centralną przestrzeń miasta zostaje ostateczne zwycięstwo zwolenników rewolucji październikowej:

Było tak. 27 października 1917 oddział rewolucyjnych żołnierzy-„dwińców” na rozkaz Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego wyruszył do Rady moskiewskiej. Na placu Czerwonym jego droga została zablokowana przez 300-osobowy oddział oficerów i junkrów, którzy wymagali od dwińców złożenia broni i wycofania się. Dowódca dwińców Jewgienij Sapunow (jego imieniem nazwano Wietoszny riad – ulicę z tyłu Państwowego Domu Towarowego) zadeklarował, że idą oni bronić Radę Moskiewską i zażądał od oficerów, by natychmiast ich przepuścili. Natychmiast został zabity przez białego pułkownika. Wtedy dwińcy zaczęli walkę na bagnety i w walce wręcz przebili sobie drogę, rozpraszając oficerów.

Zwycięstwo władzy sowieckiej w Moskwie zakończyło się zdobyciem Kremla, do którego uzbrojeni robotnicy i rewolucyjni żołnierze moskiewscy wdarli się przez bramę Nikolską i złamali opór ostatnich niedobitków kontrrewolucyjnych – oficerów i junkrów⁴⁰³.

Zakończenie wydarzeń październikowych na Kremlu determinuje inwersyjny charakter narracji o historii rewolucyjnej. W kompozycji większości przewodników (o strukturze zarówno topograficznej, jak i kategoryjnej) Kreml i plac Czerwony zostają wyeksponowane jako zabytki najważniejsze i w związku z tym pierwsze. Ze względu na takie wyróżnienie opowieść o wydarzeniach rewolucyjnych zaczyna się od ich momentu finałowego, czyli podbicia Kremla i ustanowienia władzy sowieckiej. Dopiero kolejne fragmenty narracyjne, przytoczone w opisie innych miejsc moskiewskich, opowiadają historię starć ulicznych, poprzedzających atak na Kreml. Kreml w takim ujęciu postrzegany jest jako centrum świata. Władimir Toporow zaznacza, że dla nosicieli światopoglądu mitopoetycznego przestrzeń i czas nie są homogeniczne: za najbardziej cenne (sakralny) uznaje się te punkty w czasie i przestrzeni, w których odbył się akt tworzenia świata⁴⁰⁴. W przewodnikach sowieckich za takie centrum świata mógłby być uznany podbity przez bolszewików Kreml.

Zwróćmy uwagę na poniższą narrację, która kończy się dość wyrazistym wyartykułowaniem

403 A. Ковалев, *op.cit.*, s. 107-108.

404 В. Топоров, *Исследования по этимологии и семантике. Том I. Теория и некоторые частные ее приложения*, Москва 2004, s. 491.

wątku zwycięstwa:

Rano 31 października roku 1917, kiedy siły kontrrewolucji zostały wyparte na Kreml i zablokowane za jego murami, na jednej z czerwonych pozycji ogniowych można było zobaczyć profesora Pawła Sternberga, jednego z organizatorów i dowódcy jednostek bojowych. Według jego precyzyjnych obliczeń artyleryjskich wysyłane na Kreml pociski uderzały w siły wojenne przeciwnika i omijały cenniejsze skarby historyczne.

2 listopada o 9 godzinie wieczorem Komitet Wojskowo-Rewolucyjny ogłosił: „Wojska rewolucyjne zwyciężyły. Kadeci i biała gwardia składają broń”.

Moskwa wkroczyła w etap rewolucyjnych przemian swojego obrazu, charakteru, życia codziennego, do ery przemian własnej roli w historii⁴⁰⁵.

Inwariantnym podsumowaniem zwycięskich walk o Kreml mogą być tezy o „podbiciu odwiecznego bastionu carów, szlachty, kupców i księży”⁴⁰⁶, „ostatecznym utwierdzeniu władzy sowieckiej”⁴⁰⁷, „ukoronowaniu zwycięstwa Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej „⁴⁰⁸, „zwycięskim załopotaniu flagi czerwonej nad Moskwą”⁴⁰⁹ etc. Widzimy zatem, że we wszystkich przytoczonych narracjach zakończeniem szczytowego starcia zwolenników rewolucji i junkrów/ białogwardzistów jest zwycięstwo rewolucji, ustanowienie nowej władzy i zarysowanie nowych perspektyw życiowych moskwian. Jednocześnie w tekstach przewodnikowych zmiana władzy utożsamiana jest z powstaniem nowego układu społecznego i nowego państwa. Zatem opowieści o bitwach ulicznych, wskutek których powstaje nowe państwo, należałoby traktować jako dedykowany Moskwie fragment sowieckiego mitu kosmogonicznego, narracji o powstaniu obecnego świata.

Analizując obraz rewolucji październikowej Frederick C. Corney zaznacza, że wydarzenie to poddane zostało procesowi mitologizacji i liczne jego aktualizacje w postaci pomników, toponimiki, corocznych obchodów, narracji historycznych etc. miały na celu zagwarantowanie obywatelom sowieckim cyklicznego odnawiania własnej tożsamości⁴¹⁰. Tezę tę Corney uzupełnia przypuszczeniem, że najwięcej siły taki mit fundacyjny czerpie z procesu jego powtarzania⁴¹¹.

405 Ю. Баланенко, А. Березин, *op.cit.*, s. 150.

406 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1938, s. 15.

407 В. Трофимов, *op.cit.*, s. 12.

408 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 39.

409 *По Москве...*, *op.cit.*, s. 31.

410 F. C. Corney, *op.cit.*, s.3

411 *Ibidem*.

Wypełniające teksty przewodników narracje o wydarzeniach rewolucyjnych wyjaśniają czytelnikom okoliczności powstania ZSRR, organizują ich rozumienie wydarzeń z przeszłości i pomagają zrozumieć świat, w którym żyją.

Ponadto październikowe starcia uliczne, po których dochodzi do powstania państwa sowieckiego, można postrzegać jako mityczny precedens w sposób symboliczny powtarzany w wielu czynnościach codziennych ludzi sowieckich. Bojownicy rewolucyjni i ich czyny są prototypem walki kontynuowanej przez obywateli ZSRR codziennie na różnych „frontach” życia. Mircea Eliade stwierdza, że człowiek o świadomości religijnej ciągle dąży do połączenia z sacrum. Osiągnąć to może poprzez imitację działań archetypowych, czyli powtórzenie czynności, mających miejsce na początku świata, gdy archetypy ujawniły się po raz pierwszy⁴¹². Takie próby wykroczenia poza sferę profanum przejawiają się w wielu czynnościach życia codziennego, takich jak wiara w magiczną czy farmaceutyczną właściwość ziół, korzystanie z zasobów chrześcijańskiej magii ludowej czy składanie ofiar symbolicznych (wszystkie te czynności, w przekonaniu człowieka religijnego, po raz pierwszy miały zostały dokonane przez bóstwo i dlatego posiadają moc). Powtarzając gesty paradygmatyczne człowiek w trakcie zabiegu ceremonialnego porzuca świecki świat śmiertelników i wpisuje się w boski świat nieśmiertelnych⁴¹³. Uczestnik kultury sowieckiej, próbując utożsamić się z bohaterami, którzy w październiku 1917 walczyli o państwo sowieckie, również miałby uznać walkę za swoją sprawę życiową – z tą różnicą, że swoje poświęcenie wykazać miałby nie na polu starć bojowych, tylko na polu pracy socjalistycznej. Walcząc ze stonką ziemniaczaną/ z analfabetyzmem/ z agresorami/ o urodzaj tytoniu/ o panowanie w kosmosie obywatel ZSRR przyczynia się do aktu tworzenia bądź współtworzenia własnego państwa i w taki sposób aktualizuje czynności z okresu sacrum i zasady funkcjonowania obecnego porządku⁴¹⁴. Podobny symbolizm mitycznych precedensów Mircea Eliade nazywa „prymitywną” koncepcją ontologiczną⁴¹⁵. Należy tu przypomnieć, że pole walki jest klasycznym toposem w różnych tekstach wyprodukowanych przez kulturę sowiecką w ciągu całego niemal jej istnienia, a więc za każdym razem w tekstach takich mamy do czynienia z symbolicznym odnawianiem czasu, powtarzaniem kosmogonii ujawnionej w wątku walki rewolucyjnej.

412 M. Eliade, *Mit wiecznego powrotu*, tłum. K. Kocjan, Warszawa 1998, s. 47-48.

413 *Ibidem*, s. 47-48.

414 *Ibidem*, s. 47.

415 *Ibidem*, s. 45.

W opowieściach o starciach październikowych na ulicach Moskwy jedną z najbardziej powtarzających się figur narracyjnych jest bohaterska śmierć bojowników rewolucji – działaczy bolszewickich, robotników, żołnierzy. Walcząc po stronie rewolucji październikowej, polegli bohaterowie dołączają do obozu „swoich”, „dobrych”, co uwypuklane jest poprzez ich decydowanie pozytywną charakterystykę. Liczne narracje o bohaterskiej śmierci bojowników rewolucji zawiera każdy bez wyjątku przewodnik wydany po roku 1938. Spójrzmy tu na kilka typowych przykładów takich opowieści:

Tutaj w zaciętych walkach poległ dowódca jednego z oddziałów czerwonogwardzistów, ślusarz zakładu telefonicznego, młody bolszewik Piotr Dobrynin (jego imieniem nazwano plac Serpuchowski), jeden z organizatorów Sojuszu Młodzieży Robotniczej Lusik Lusinowa (jej imię nadano ulicy wiodącej od placu Sierpuchowskiego), imię dowódcy oddziały Gwardii Czerwonej chorążego Pomierancewa nosi była uliczka Troicka przy Kropotkinskiej⁴¹⁶.

Wydarzenia dokonywały się następująco. Żołnierze-dwińcy szli z Zamoskworieczija z odsieczą Radzie Moskiewskiej. Oddział junkrów, mający trzykrotną przewagę liczbową, zablokował drogę. Rozpoczęło się starcie. Dwińcy stracili 70 osób, w tym dowódcę Jewgienija Sapunowa, ale udało im się przebić przez blokadę i dotrzeć do punktu docelowego.

Imieniem Sapunowa nazwano uliczkę przylegającą do Państwowego Domu Towarowego od strony przeciwnej względem placu Czerwonego⁴¹⁷

Kremlowski Arsenał wszedł do historii rewolucji. Koło łuku wjazdowego przy wieży Troickiej ustawiono tablicę pamiątkową z napisem: „Tu w czasie obrony Kremla w dniach październikowych (28 października 1917 roku) zostali rozstrzelani przez junkrów towarzysze żołnierze Kremlowskiego Arsenалу”. Tego dnia białogwardziści podstępem wdarli się do Kremla i krwawo rozprawili się z żołnierzami, którzy przeszli na stronę rewolucji. Zdobyć Kremla przez drużyny czerwonogwardzistów 3 listopada (według starego porządku) 1917 roku uwięczyło zwycięstwo Wielkiej Październikowej Socjalistycznej Rewolucji w Moskwie⁴¹⁸.

416 А. Ковалев, *op.cit.*, s. 225.

417 И. Мячин, *Москва: Краткий путеводитель*, Москва 1967, s. 104-105.

418 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 39.

Jak widzimy, jako wspólny mianownik w charakterystyce różnych obiektów miejskich – dzielnic Prieczistenka i Ostożenka, ulicy Twerskiej, Kremla – służy taka ich oznaka, jak „skropienie krwią” osób walczących o ideały komunistyczne.

Jeżeli uznamy, że skutkiem walk rewolucyjnych jest nowy świat, poprzedzającą jego powstanie śmierć bohaterów pozytywnie nacechowanych możemy rozpatrywać jako ofiarę fundacyjną. Analizując mity fundacyjne ludów pierwotnych Mircea Eliade wskazuje, że bardzo często przybierają one formy kosmogonii krwawej, czyli przedstawiają narodziny świata jako akt jego wywalczenia u olbrzyma, smoka etc.⁴¹⁹ Narrację o powstaniu ZSRR, wytworzoną przez kulturę sowiecką, zaliczyć możemy do takiego właśnie typu kosmogonii. Symbolicznym olbrzymem, z którym walczą bohaterowie sowieccy, jest kontrewolucja, kapitalizm, caryzm etc., które umownie możemy zawrzeć w kategorii „stary porządek”. W opowiadaniu o starciach ulicznych z października 1917 narracje przewodnikowe oparte zostają na kanonie postaci poległych bohaterów, w którego skład wchodzi dowódca oddziału dwińców Sapunow, ślusarz Dobrynin, działacze podziemia bolszewickiego Lusinowa, Barbolin i Żebrunow, chorąży Pomierancew oraz żołnierze 56 pułku. Dość często wątek ofiary fundacyjnej zostaje wyartykułowany w formie lapidarnej – jako wzmianka o miejscu wydarzenia i osobach w nim poległych. Przewodniki wydane po 1938 obfitują w narracje typu:

W walkach o bulwar Twierski zginęli Siergiej Barbolin i Ananij Żebrunow – organizatorzy Związku Młodzieży Robotniczej „III Międzynarodówka” w dzielnicy Sokolniki [...].

Podczas próby zbliżenia się do sztabu zginęli Piotr Dobrynin i Lusik Lusinowa⁴²⁰.

Motyw ofiarnej śmierci bojownika rewolucji, który dostaje się do panteonu bohaterów (liczne i podobne do siebie tablice pamięci na miejscach starć oraz nazwy ulic zawsze aktualizują pamięć o nim), jest zatem typowy i powtarzalny, a więc cykliczny. Taki sposób opisu, polegający na regularności powtórzenia, Jurij Łotman nazywa opisem mitycznym i wyjaśnia:

Tradycyjny mit, nawet jeśli opowiada o śmierci i rozczłonkowaniu ciała boga i późniejszym zmartwychwstaniu bóstwa, nie ma fabularnej narracji w naszym rozumieniu, ponieważ zdarzenia te pojmuje się jako właściwe pewnej pozycji cyklu i odwiecznie powtarzające się. Regularność

419 M. Eliade, *Sacrum i profanum*, tłum. R. Reszke, Warszawa 1999, s. 42.

420 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 77-78.

powtórzenia czyni z nich nie eksces, przypadek, lecz prawo, immanentnie właściwe światu⁴²¹.

Doniosłość tej zasady najlepiej odzwierciedla nekropolia obok Mauzoleum, gdzie bojownikom rewolucji zapewniono istotne miejsce w hierarchii bohaterów, zaraz po głównych budowniczych państwa sowieckiego. Opisy ściany kremłowskiej napotykamy w wielu tekstach przewodnikowych, na przykład:

Za Mauzoleum przy ścianie kremłowskiej znajduje się nekropolia, gdzie spoczywają bojownicy o Władzę sowiecką oraz wybitni działacze. W dwóch zbiorowych mogiłach pogrzebani zostali polegli w walkach bohaterowie Rewolucji Październikowej. Wśród nich jest również mogiła dziennikarza amerykańskiego Johna Reeda, zmarłego w 1920 w Moskwie, autora książki „Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem” [...] ⁴²².

czy

Przy ścianie kremłowskiej, za Mauzoleum znajdują się groby Swierdłowa, Frunzego, Dzierżyńskiego, Kalinina, Żdanowa, Stalina, Woroszyłowa, Budionnego. Nad grobami – popiersia ustawione w latach 1947–1975. Ich autorami są rzeźbiarze S. Mierkułow, N. Tomskij, N. Bracun. Po prawej stronie od tych grobów rozpostarły się niewysokie szmaragdowo-zielone prostokąty, obramowane lustrzanie wypolerowanym szarym granitem. Są to zbiorowe groby bojowników o zwycięstwo rewolucji październikowej w Moskwie, bojowników za sprawę Wielkiego Października. W granicy wybito blisko 80 imion bohaterów [...] ⁴²³.

Kontynuując tłumaczenie istoty mitu, Łotman pisze, że „Mit zawsze mówi o mnie. Wiadomość, anegdota opowiadają o innym. Mit organizuje świat odbiorcy, wiadomość dodaje ciekawe detale do jego wiedzy o tym świecie”⁴²⁴. Pojawiający się w większości przewodników martyrologiczny opis ściany kremłowskiej nie jest czymś nowym dla czytelnika sowieckiego, jednak lista bohaterów i ofiar po raz kolejny artykułuje ontologiczne podstawy istnienia wspólnoty, do której należy odbiorca

421 J. Łotman, *Semiosfera i problem fabuły*, [w:] J. Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 2008, s. 235.

422 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 135.

423 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 45–46.

424 J. Łotman, *Semiosfera i problem fabuły*, *op.cit.*, s. 237.

takiego komunikatu. Warto również zauważyć, że lista ofiar fundacyjnych, istniejąca w formie panteonu na centralnym placu Moskwy (a więc w oparciu o rzutowanie metonimiczne, i centralnym placu ZSRR), aktualizuje się cyklicznie w toku licznych obchodów świąt i uroczystości na placu Czerwonym⁴²⁵.

W ujęciu narracji przewodnikowych, skutkiem bohaterskiej walki i złożenia ofiary fundacyjnej było powstanie „pierwszego na świecie państwa socjalistycznego” i nowego ustroju społecznego. Sposobem na uwypuklenie „nowości” państwa sowieckiego jest jego zestawienie z epoką poprzednią. Przewodniki sowieckie obfitują w narracje, porównujące porządek sprzed i po rewolucji, sportretowania których dokonano na podstawie opisu mitycznego, z wyraźnie pejoratywną oceną pierwszego i afirmatywną charakterystyką ostatniego. Najczęściej porządek sowiecki zobrazowany zostaje jako odbicie porządku przedrewolucyjnego. Wstępnym przykładem może tu posłużyć opis centrum miasta, podany w przewodniku *Po Moskwie* z roku 1958:

W latach przedrewolucyjnych działalność wielu architektów ograniczała się do budowania osobnych kamienic, których wygląd i kunszt architektoniczny często zależał od smaku zamawiającego. Praca nad wielkimi planami urbanistycznymi była prawie niemożliwa. Gospodarka Moskwy była chaotyczna i niezorganizowana.

Władza sowiecka w ciągu pierwszych lat rewolucyjnych pokazała ogromną troskę o utrzymanie i polepszenie warunków mieszkaniowych Moskwy. Z rozkazu Włodzimierza Iljicza przeprowadzono renowację i restaurację Kremla. Znakomite zabytki architektoniczne stolicy zostają objęte opieką państwową. Przed architektami powstaje zadanie stworzenia nowego, socjalistycznego miasta z zadbanymi mieszkaniami, szerokimi magistralami, umożliwiającymi wygodne poruszanie się stolicą. Sowiecki architekt razem z budowniczym powołany zostaje do pracy nad majestatycznym ansamblem nowej Moskwy⁴²⁶.

Widzimy, że przeciwstawienie Moskwy sprzed roku 1917 i Moskwy socjalistycznej odbywa się na podstawie binarnej opozycji „chaotyczny/ niezorganizowany – wygodny/ zadbany”, co ukazuje

425 Szczególnie interesującym przykładem pod tym względem były obchody rocznicy rewolucji październikowej w roku 1941. Oddziały Armii Czerwonej, uczestniczące w defiladzie świątecznej wprost z placu Czerwonego ruszyły na front. Zatem aktualizowany pod czas obchodów wątek ofiary fundacyjnej rewolucjonistów ekstrapolował się na potencjalną i oczekiwaną ofiarność żołnierzy sowieckich, którzy powtarzając czyn bohaterów-rewolucjonistów mieli walczyć i położyć swe życie u podstaw odnowionego (tym razem przez zbawienie od wroga) państwa.

426 *По Москве...*, op.cit., s. 95.

miasto socjalistyczne jako antypodę miasta z czasów Imperium Rosyjskiego. Zatem granicą, która oddziela niepoprawny układ świata od układu poprawnego, czyli momentem wyłonienia się świata z chaosu, jest rewolucja październikowa. W podobny sposób zaistniała ona w wielu innych narracjach, ukazujących przemiany obyczajowe. Spójrzmy na kilka krótkich tekstów, manifestujących *explicite* przełomowy charakter rewolucji roku 1917:

Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa otworzyła nową epokę w historii Teatru Małego. To, na co czekali progresywni działacze Teatru Małego, to, o czym marzyli Bieliński i Ostrowski, w końcu zostało zrealizowane: drzwi teatru otworzyły się dla szerokich mas ludowych⁴²⁷.

W czasach przedrewolucyjnych coroczna liczba zwiedzających wynosiła ponad 100 tysięcy. Jednak prawdziwie ludowym, narodowym muzeum Galeria Tretiakowska została dopiero po Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej⁴²⁸.

Przed Rewolucją Październikową było tutaj organizowane odpłatne koncerty, zabawy, przedstawienia dramatyczne i inne.

W marcu 1919 na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych z podpisem Lenina ogród zoologiczny ze wszystkimi budowlami, majątkiem i terenem uznany został za własność RFSRR.

W sierpniu tegoż roku Włodzimierz Iljicz odwiedził zoo⁴²⁹.

Przytoczone narracje zbudowane na zasadzie zestawienia „starego” i „nowego” porządku, w którym zamknięty i elitarny charakter przestrzeni Moskwy przedrewolucyjnej zderza się z egalitarnością Moskwy socjalistycznej. Frederick C. Corney przypuszcza, że podobny sposób „opowiadania o październiku” – próba wpisania do historii rewolucji wydarzeń i przemian, zrozumiałych dla „szerokich mas ludowych” i ich dotyczących – ma na celu stworzenie dla obywateli nowo powstałego państwa obrazu rewolucji październikowej jako wydarzenia fundacyjnego i mającego bezpośredni wpływ na życie każdej jednostki⁴³⁰.

427 *Ibidem*, s. 380.

428 А. Ковалев, *op.cit.*, s. 374.

429 И. Мячин, *Площади и улицы...*, *op.cit.*, s.264.

430 F. C. Corney, *op.cit.*, s.10.

Należy jednak zwrócić uwagę na mechanizm konstruowania podobnych narracji. W tworzeniu podobnych opozycji binarnych rzeczywistość przedrewolucyjna pozornie jest postrzegana jako tło do uwypuklenia ważnych charakterystyk ładu socjalistycznego i źródło wszystkich negatywnych zjawisk społecznych, w opozycji do których kształtują się korzyści z życia sowieckiego. Warto jednak zauważyć, że rzeczywistość socjalistyczna również może być punktem odniesienia w konstruowaniu porządku „starego”. Nowy paradygmat kulturowy generujący obraz epoki poprzedniej jest tematem poruszonym przez Jurija Łotmana i Borisa Uspieńskiego w artykule *Rola modeli dualnych w dynamice kultury rosyjskiej (do XVIII wieku)*. Łotman na przykładzie takich okresów jak chrzest Rusi i reformy Piotra I pokazuje, że ustalenie każdego nowego paradygmatu kulturowego odbywało się jako zdecydowane zerwanie z okresem poprzednim, przy czym, co jest nie mniej ważne, nowy model kulturowy występował jako kreator obrazu modelu poprzedniego⁴³¹. Powołując się na Jewgienija Aniczkowa, Łotman i Uspieński twierdzą, że chrystianizację Rusi poprzedzała próba stworzenia sztucznego pogańskiego panteonu, bowiem „dla stworzenia „nowej” chrześcijańskiej Rusi konieczne było – z punktu widzenia psychologicznego – stworzenie skonsolidowanego i w znacznej mierze umownego obrazu „starej” Rusi”⁴³². Przyjęcie nowej wiary nie determinowało „zapomnienia” pogaństwa, bowiem to ostatnie zostało inkorporowane do nowego systemu wartości ze znakiem minus. Wyraziste przejawy tej wymiany zachodziły w różnych sferach życia Rusi, w tym w przestrzeni Kijowa. Jako przykład historycy przywołują fakt przemieszczenia świątyni w procesie chrztu: posąg Peruna zostaje zrzuty ze wzgórz kijowskich na Padół, gdzie wówczas znajdowała się cerkiew św. Eliasza, i jednocześnie w miejscu dawnego panteonu pogańskiego w górnym mieście zostaje zbudowana cerkiew prawosławna. Łotman i Uspieński piszą: „Tak więc zachodzi radykalna zmiana „góry” i „dołu”. Włodzimierz (jak następnie i Piotr I) jak gdyby odwraca uformowany system stosunków, zmieniając plusy na minusy. Nie przyjmuje on po prostu systemu wartości, zastępując stare nowym, ale wpisuje stare do nowego – ze znakiem minus”⁴³³. W sposób analogiczny w epoce reform Piotra I odbywa się „europeizacja” i sekularyzacja obyczajów, przewidująca walkę z monopolem cerkiewnym w dziedzinie kultury, sekularyzację języka i zarazem tworzenie obrazu prawosławia jako „skostniałej ciemnoty” z czasów średniowiecza⁴³⁴.

431 J. Łotman, B. Uspieński, *Rola modeli dualnych w dynamice kultury rosyjskiej (do końca XVIII wieku)*, [w:] *Semiotyka dziejów Rosji*, red. i tłum. B. Żyłko, Łódź 1993, s. 18.

432 *Ibidem*, s. 21.

433 *Ibidem*.

434 *Ibidem*, s. 41-44.

Autoprezentację kultury sowieckiej, opartą na przeciwstawieniu się okresu poprzedniemu, możemy, jak się wydaje, rozpatrywać jako inwariant opisanego przez Łotmana i Uspienskiego mechanizmu kulturowego. Opowiadając o transformacjach Moskwy, do których doszło po rewolucji październikowej, autorzy przewodników sowieckich uciekają się do kreowania obrazu przeszłości, który miałby być biegunowym przeciwieństwem ładu sowieckiego. Spójrzmy na fragment przewodnika *Po Moskwie*, opisujący boiska i sale sportowe stolicy:

O stanie sportu w Rosji carskiej z pewnością najlepiej przemawia ten fakt, że w roku 1912 drużyna narodowa Rosji, biorąc udział we V Wszechświatowych Igrzyskach Olimpijskich, zajęła 16 miejsce spośród 18 krajów. Ówczesne gazety zmuszone były do uznania, że po Cuszimie⁴³⁵ to była największa i najwstydliwsza porażka Rosji. Ale wszystko to bezpowrotnie odeszło do przeszłości. Nasza dzisiejsza sowiecka rzeczywistość bardzo różni się od tego, co leży po drugiej stronie Wielkiego Października!

Dzisiaj przedstawiciele sportu sowieckiego zdobyli dla swojej ukochanej Ojczyzny sławę potężnego państwa sportowego, sławę w ciągu 50 ostatnich lat przynależącą USA. I w tym jest wielka zasługa sportowców moskiewskich...⁴³⁶.

Warto zauważyć, że *passus* ten jest wstępem do opisu sportowej infrastruktury miasta, więc stwarza czytelnikowi ramę interpretacyjną do odczytania całego rozdziału o Moskwie sportowej, która musi być postrzegana jako „zwycięstwo ładu socjalistycznego”. Opisu poszczególnych obiektów sportowych dokonano w trybie zestawienia ich przedsowieckiej, ocenianej stanowczo negatywnie, przeszłości i „postępowej” teraźniejszości, przy czym opis stanu minionego jest bardziej szczegółowy. Jest tak dlatego, że czytając taki akapit uczestnik kultury sowieckiej pamięta o odwróconej perspektywie i od razu kształtuje sobie pozytywny obraz ładu socjalistycznego, zmieniając perspektywę na pozytywną.

Analogicznie na zasadzie przeciwstawienia rozbudowano opis funkcjonowania w przestrzeni Moskwy byłego Klubu Angielskiego:

435 W tym momencie autorzy odwołują się do bitwy pod Cuszimą 27-28 maja 1905 pomiędzy flotą rosyjską a japońską, która zakończyła się miażdżącym zwycięstwem Japończyków.

436 *По Москве...*, *op.cit.*, s. 416.

Od roku 1831 aż do Rewolucji Październikowej 1917 roku znajdował się tutaj Klub Angielski. Jego członkami były najbogatsi i najbardziej znani ludzie miasta. Niektórzy z nich w salach klubu rozkoszowali się znakomitymi potrawami i winami, inni prowadzili przyjacielskie rozmowy i spory (czasami można było usłyszeć ostre, politycznie „niepewne” przemówienia), jeszcze inni w czasie kilku godzin trwonili ogromne pieniądze, nieruchomości, poddanych chłopów... W naszych czasach w tej dawnej kamienicy znajduje się Muzeum Rewolucji ZSRR, słynne na całą Moskwę⁴³⁷.

Widzimy zatem, że w odkupionej przestrzeni Moskwy nie ma miejsca dla byłego Klubu Angielskiego, a opis jego funkcjonowania zbudowano jak antytezę do funkcji Muzeum Rewolucji. Skoro muzeum powołane zostało do opowiadania zwiedzającym historii ruchów rewolucyjnych, „uwolnienia ludu pracującego spod ucisku caryzmu”, obraz Klubu Angielskiego kształtowany jest w oparciu o takie pojęcia, jak luksus, bezmyślne wydawanie pieniędzy, wykorzystywanie chłopów. Takie stanowcze przeciwstawienie pozwala na ustalenie charakterystyk aksjologicznych i oznaczenie każdego z tych obiektów przestrzeni miejskiej znakiem plus czy minus.

Takie dążenie do odwrócenia rzeczywistości i symbolicznego tworzenia nowego świata można by było uznać za przejaw zachowania religijnego. U Mircei Eliadego czytamy: „Dla społeczności archaicznej wszystko co nie jest ‘naszym światem’ w ogóle nie jest ‘światem’. Jakiś obszar staje się nasz tylko wtedy, gdy się go ‘stworzy’ na nowo, a więc gdy się go poświęci”⁴³⁸. Badacz wyjaśnia, że podobne zachowanie religijne wobec obcej ziemi cechuje nie tylko ludy pierwotne, lecz także późniejszą kulturę europejską. Wydaje się, że próby odwrócenia rzeczywistości, dokonywane przez autorów przewodników sowieckich, również możemy rozpatrywać jako tworzenie nowego świata sowieckiego poprzez inkorporację elementów z poprzednich epok.

437 И. Мячин, *Москва. Путеводитель*, Москва 1967, s. 223.

438 M. Eliade, *Sacrum i profanum*, *op.cit.*, s. 2.5

5.2. Historia rewolucyjna w przewodnikach po Kijowie

5.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: przyspieszenie historii

Uznając rewolucję październikową za wydarzenie fundacyjne, przewodniki moskiewskie dość precyzyjnie określają jego cezury, przede wszystkim granicę końcową. Momentem „zwycięstwa rewolucji” i początkiem odnowy świata uznano 3 listopada, czyli dzień zajęcia Kremla przez oddziały Gwardii Czerwonej. W przypadku tekstów kijowskich mamy do czynienia ze znacznym odsunięciem cezury końcowej i włączeniem do narracji o wydarzeniach rewolucyjnych całego etapu wojny domowej, czyli lat 1917-1921.

Pod względem kształtowania narracji o wydarzeniach rewolucyjnych korpus przewodników kijowskich należy podzielić na dwie grupy. Na pierwszą składają się trzy wademeka wydane w latach dwudziestych, a do drugiej zaliczyć możemy wszystkie publikacje powojenne. Pierwsze sowieckie przewodniki po Kijowie pojawiły się w trakcie ustalania w historiografii ZSRR ujednoliconego, marksistowsko-leninowskiego, schematu interpretacji wydarzeń rewolucyjnych. Zdaniem ukraińskich historyków Hennadija Korolowa i Władysława Werstiuka, zmonopolizowanie oficjalnego dyskursu rewolucji odbywało się stopniowo⁴³⁹. W odniesieniu do pierwszej rewolucji rosyjskiej obowiązywało odczytanie za pomocą wspomnianej wyżej formuły Lenina o „przygotowawczej” roli roku 1905 na drodze ku rewolucji październikowej. Natomiast pierwsze próby pisania historii rewolucji październikowej na Ukrainie zostały podjęte przez jej bezpośrednich uczestników w połowie lat dwudziestych i na początku trzydziestych⁴⁴⁰. W swoich wspomnieniach dowódcy i działacze bolszewicy, na przykład Jewhenija Bosz, Władimir Antonow-Owsiejenko, Robert Ejdeман i Nikołaj Kakurin, kształtują koncepcję wydarzeń rewolucyjnych, opartą na zasadzie antytezy sił rewolucyjnych. Podstawowym wątkiem ich tekstów jest walka dwóch przeciwnych sobie obozów, jeden z których – postępowy i swój – reprezentowany jest przez partię bolszewicką i jej zwolenników w postaci proletariatu, a drugi – uznany za kontrrewolucyjny, burżuazyjny i antyludowy

439 В. Верстюк, *Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація*, [w:] *Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф.*, red. В. Верстюк, Київ-Чернігів 2007, s. 129 oraz Г. Корольов, *Академічний дискурс дослідження історії української революції 1917-1921 років (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.)*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2012, nr 22, s. 373.

440 В. Антонов-Овсієнко, *Записки о гражданской войне*, Москва-Ленинград 1928-1933; Р. Ейдеман, Н. Какурін, *Громадянська війна на Україні*, red. В. Чубар, Харків 1928; Е. Бош, *Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации*, Москва-Ленинград 1925.

– łączy w sobie wszystkie zjawiska i instytucje nie-bolszewickie. Do ostatnich zaliczano w odpowiedniej kolejności caryzm, Rząd Tymczasowy, mienszewików, wojska Denikina, Centralną Radę, rządy hetmana Skoropadskiego, dyktatoriat, Ukrainską Republikę Ludową etc. Koncepcja ta przejęta została również przez autorów naukowych prac historycznych. Oprócz pejoratywizacji zjawisk nie-bolszewickich, historiografię sowiecką lat trzydziestych cechuje również stopniowe wyparcie z narracji historycznych elementów „wrogich”, takich jak rządy Skoropadskiego, dyktatoriat, wojska Białej Gwardii czy Ententy etc⁴⁴¹. Zdaniem Korolowa, tendencja ta odwzorowana jest również w aparacie pojęciowym: termin „rewolucja ukraińska” począwszy od połowy lat trzydziestych poddany zostaje stopniowej marginalizacji, a wydarzenia lat 1917-1920 w pracach naukowych i praktykach społecznych rozpatrywane są nie jako samodzielne, lecz jako lokalny wariant ogólnopaństwowej Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej⁴⁴². Zbudowana przez historiografię sowiecką kanoniczna interpretacja wydarzeń rewolucyjnych i następującej po nich wojny domowej przewiduje korzystanie z ustalonego zasobu zdarzeń, zjawisk, osób czy instytucji dziejowych oraz ich ocen. Narracje o rewolucjach i wojnie domowej konstruowane są jako historia walki „ludu pracującego, dowodzonego przez partię bolszewicką” z różnymi objawami „reakcji kontrrewolucjonistycznej”. Podobny schemat narracyjny przejęty został również przez autorów pierwszych sowieckich przewodników po Kijowie.

Przede wszystkim należy zauważyć, że wademeka wydawane w latach dwudziestych zgadzają się w kwestii ustalenia cezur opisywanych wydarzeń. Pod mianem historii rewolucji połączono różne wydarzenia z lat 1905-1920: epizodem wstępnym zazwyczaj służą strajki październikowe, będące kijowskim odgłosem pierwszej rewolucji rosyjskiej, końcową zaś cezurą jest rok 1920, kiedy władzę w Kijowie ostatecznie obejmują bolszewicy. Cechą wspólną dla omawianych przewodników jest również kanon opisywanych zjawisk. We wszystkich tekstach narracja o rewolucji zaczyna się od zobrazowania ruchu strajkowego w roku 1905, ze szczególnym uwzględnieniem historii „republiki szulawskiej” (nazwa zorganizowanego przez robotników dzielnicy Szulawka terytorium samorządowego, które istniało od 12 do 16 grudnia 1905 roku) i powstania saperów kijowskiego

441 В. Верстюк, *Українська революція...*, *op.cit.*, s. 129.

442 Hennadij Korolow proponuje spojrzeć na tytuły prac historycznych, w których jeszcze na początku lat trzydziestych XX wieku figuruje termin „rewolucja ukraińska”. Badacz wśród innych przywołuje poniższe pozycje literatury przedmiotu: М. Яворський, *Нариси з історії революційної боротьби на Україні*, Харків 1927; М. Яворський, *Революції на Україні в її головніших етапах*, Харків 1928; А. Річицький, *Центральна Рада від лютого до жовтня. Нариси з історії української революції*, Харків 1930. Więcej zob.: Г. Корольов, *Академічний дискурс...*, *op.cit.*, s. 373.

garnizonu w styczniu 1906. Dalej autorzy przewodników opisują lata reakcji i stopniowe wznowienie aktywności ruchów rewolucyjnych w przededniu i w czasie I wojny światowej. Następnie zreferowano przebieg i skutki rewolucji lutowej oraz politykę rządów Centralnej Rady na Ukrainie. Kolejny fragment narracyjny to rewolucja październikowa, obejmująca takie wydarzenia jak stłumienie powstania robotników „Arsenału” w listopadzie 1917 i konflikty bolszewików z Centralną Radą oraz zajęcie Kijowa przez bolszewików w styczniu 1918. Dalsza historia rewolucji pokazana jest jako kolejne przejścia rządów przez hetmana Skoropadskiego, dyktatoriat, bolszewików, wojska Antona Denikina i popieraną przez Rzeczpospolitą Polską administrację Ukraińskiej Republiki Ludowej. Za końcowy punkt opowieści o wydarzeniach rewolucyjnych służy wojna polsko-bolszewicka i ostateczne przejście władzy w Kijowie przez bolszewików latem roku 1920.

Pod względem kompozycyjnym we wszystkich przewodnikach przedwojennych odnotowujemy stopniowe ściszenie narracji o wydarzeniach rewolucyjnych. Początkowym, rozciągniętym opowieściom o rewolucjach lat 1905 i 1917 towarzyszą skompresowane opisy rządów Skoropadskiego i bardzo krótkie wzmianki o wydarzeniach z okresu 1919-1920. Spójrzmy, na przykład, na szczegółowy opis działalności RSDRR i relacje z pierwszych nieudanych strajków w roku 1905:

Jednak pierwsza fala strajków w Kijowie nie miała z początku charakteru powszechnego. Takie wielkie zakłady jak Warsztaty kolejowe, które zatrudniały 3 tys. pracowników, i które przedtem pełniły wiodącą rolę w wystąpieniach rewolucyjnych, nie były do końca przygotowane. Oprócz tego, codziennie były one pilnowane przez kozaków. Próby Komitetu SDPRR organizacji protestu po drodze do warsztatów okazały się nieudane, i zaszkodziły całej organizacji kijowskiej: aresztowano ponad 200 osób, przeważnie robotników. Tak się skończyły pierwsze wystąpienia robotników w Kijowie. Komitet SDPRR, na czele z przywódcami mienszewickimi, na początku w żaden sposób nie uczestniczył w strajku. To niewielka grupa bolszewików na czele z towarzyszem Szlichterem kierowała strajkiem, począwszy od protestu urzędników Zarządu Kolei Południowo-Zachodnich (ul. Teatralna 8).

W dniach majowych podjęte przez komitet próby „zablokowania całego Kijowa” i zainicjowania strajku powszechnego nie powiodły się. Skrzyknięty naprędce protest przy górze Wołodymyrskiej, w którym uczestniczyło 300 osób, po pierwszym wystąpieniu oratora został rozgoniony przez policję. W strajku brały udział pojedyncze przedsiębiorstwa, takie jak

Południoworosyjska Fabryka Maszyn, Fabryka Grettera, pracownicy drobnych przedsiębiorstw – piekarze etc., ale ogólnomiejski strajk został zerwany. 10 czerwca, znowu aresztowano 52 osoby, wśród nich – 22 socjaldemokratów. Znowu zaczynają się przygotowywania do strajku powszechnego⁴⁴³.

W sposób charakterystyczny dla narracji rozciągniętych, autorzy przytaczają wiele szczegółów, takich jak liczby uczestników opisywanych wydarzeń, ilość osób aresztowanych oraz wykaz zakładów strajkujących. W dalszym ciągu czytelnik otrzymuje rzetelnie sporządzone relacje z wydarzeń w kijowskich uczelniach, będących w latach 1905-1906 ośrodkami ruchów protestacyjnych. Opisuując rewolucyjne inicjatywy studentów i robotników, przewodniki informują czytelnika nie tylko o tematach i przebiegu poszczególnych posiedzeń, lecz także dokładnie portretują sale zgromadzeń, „ukwiecone flagami czerwonymi i hasłami rewolucyjnymi”⁴⁴⁴. Wykorzystanie narracji rozciągniętych do opowiadania historii rewolucji znajdziemy również w innych przewodnikach. Przytoczmy tu dla porównania fragment tekstu z publikacji Ernsta, w którym autor dokładnie opisuje „rewolucyjny klimat” w Kijowie na przełomie lat 1905-1906:

Styczniowa fala strajków trwa również w lutym. Strajkowali pracownicy Kolei Południowo-Zachodnich; wśród agitatorów i dowódców można wyróżnić Aleksandra Szlichtera, obecnie członka UAN (Ukraińskiej Akademii Nauk – O.K). Oprócz tego były strajki farmaceutów, robotników drukarni, Południoworosyjskiej Fabryki Maszyn i innych przedsiębiorstw. Ogółem w lutym, według danych oficjalnych, strajkowało około 5800 robotników, ale możemy przypuścić, że liczby te są dalekie od rzeczywistości. Wymagania miały przede wszystkim charakter ekonomiczny – skrócenie dnia roboczego, zwiększenie wynagrodzenia itp. Warto zwrócić uwagę na polityczne żądania pracowników „Arsenału”. Przy pracach organizacyjnych należy wskazać na działania Bundu wśród robotników żydowskich i Kijowskiego Komitetu Rewolucyjnej Partii Ukraińskiej, jak zaznaczono w „Chronice” zdarzeń. W szkołach wyższych Kijowa trwają protesty studenckie. Było to zjawisko ogólne, znane również w innych miastach Ukrainy i Rosji⁴⁴⁵.

Jak i w poprzednim tekście przewodnikowym, widzimy tutaj opis rzeczywistości ułożonej z

443 *Путівник по Києву...*, *op.cit.*, s. 34.

444 *Ibidem*, s. 35.

445 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 146.

różnych drobnych elementów takich jak zakłady produkcyjne, partie polityczne, instytucje popierające protesty, pogorszenie warunków pracy, strajki etc. Podobny uszczegółowiony sposób opowiadania historii aplikowano również w odniesieniu do dalszych wydarzeń. Przewodniki z lat dwudziestych rzetelnie opisują okres nazywany „reakcją” (lata 1906-1914), narastanie ruchów rewolucyjnych w czasie I wojny światowej i rewolucje roku 1917. Narracja taka ułożona jest z typowych, powtarzających się epizodów – strajków, posiedzeń i obrad komitetów bolszewickich, prób wydawania i rozpowszechniania prasy podziemnej czy proklamacji bolszewickich oraz referowania ich treści. Na tle szczegółowych opisów wydarzeń 1905-1917 zauważalne jest przyspieszenie historii epoki Hetmanatu i dyktatoratu. Historię rządów Pawła Skoropadskiego w każdym z przewodników zredukowano do kilku krótkich akapitów:

Represje, nieodpowiedzialne działania agentów imperializmu niemieckiego, którzy żądali chleba ukraińskiego, z każdym dniem przybierały coraz bardziej straszliwą postać.

Nieskończone konfiskaty, kontrybucje, pogromy, działalność oddziałów karnych spowodowały wybuch powstań wiejskich. Dowództwo niemieckie zakazało nawet obchodów 1 maja. Jednak w Kijowie w tym dniu odbyła się duża demonstracja robotników, jak zauważa towarzysz Majorow. Mimo konfiskat, aresztów, rozstrzelań w Kijowie odbywa się fala strajków robotniczych⁴⁴⁶.

Identycznie, w formacie narracji skompresowanej, autorzy opowiadają również o czasie dyktatoratu:

Przez jakiś czas prób opanowania sytuacji dokonywał dyktariat, którego wojsko podbiło Kijów; jednak nie udało się mu przetrwać długo. Zaczął on od zniszczenia organizacji robotniczych, aresztowań i rozstrzelań. Powstanie zmusiło dyktariat do ucieczki z Kijowa do Winnicy. W Kijowie po raz drugi wprowadzono Władzę Rad w lutym 1919⁴⁴⁷.

Jednak największym kontrastem względem rozciągniętych narracji o ruchach rewolucyjnych w latach 1905-1917 są krótkie podsumowania czasowo rozległych i różnorodnych wydarzeń z lat 1919-1920. Każdy z omawianych przewodników ujmuje historię 1919-1920 w jednym akapicie bądź

446 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 71.

447 Ф. Ернст, op.cit., s. 166.

zdaniu. W przypadku wademekum *Kijów. Książka informacyjna* z roku 1929 mamy do czynienia z narracją typu kronikarskiego, która jest jedynie rejestracją wydarzeń:

W dniu 4 lutego 1919 roku Dyrektoriat uciekł z Kijowa do Winnicy. W Kijowie po raz drugi wprowadzono władzę rad.

Później Armia Czerwona musiała jeszcze dwa razy zdobywać miasto w walce, wyganiając z niego bandy białogwardyjskie, denikińskie (1919) oraz polskie (1920).

14 lipca 1920 roku po raz ostatni pod Kijowem miały miejsce walki o miasto z białopolakami⁴⁴⁸, którzy w przededniu wycofania się z miasta wysadzili w powietrze most łańcuchowy i stację towarową⁴⁴⁹

Skompresowanie narracji zauważyć można również w przewodniku Fedora Ernsta, gdyż wątek walki bolszewików z wojskami Denikina i połączoną armią Ukraińskiej Republiki Ludowej i Rzeczypospolitej Polskiej autor zamieszcza w jednym zdaniu:

W trakcie dalszych walk rewolucyjnych armia czerwona musiała wypierać z Kijowa białogwardzistów Denikina (1919) i białopolaków (1920). Zniszczenie mostu łańcuchowego, stacji towarowej i wielu innych obiektów pozostało w Kijowie jako pamiątki prób realizacji przez polskich panów swoich marzeń o granicach „od morza do morza”⁴⁵⁰.

Warto także wskazać na fakt, iż pod względem referencji w przewodnikach z lat dwudziestych odnotować możemy zredukowanie narracji do historii politycznej. Wydarzenia, które składają się na fabularny kościec narracji o rewolucji to przede wszystkim liczne momenty zmiany (w tym również obalenia) rządów, protesty i walka polityczna, a głównymi bohaterami takich opowieści są klasy społeczne, partie polityczne, instytucje państwowe etc.⁴⁵¹ Historia rewolucji nabiera zatem formatu historii politycznej, a nieliczne opisy przemysłu Kijowa czy życia mieszkańców miasta służą wyłącznie wyjaśnieniu sytuacji politycznej i powołane są do wytłumaczenia i usprawiedliwienia

448 Przymiotnik biały (ros. *белый*) w paradygmacie kultury sowieckiej uzyskuje dodatkowe znaczenie przynależności do ruchów politycznych i sił zbrojnych walczących w wojnie domowej w Rosji, i dodatkowo konotację negatywną. Mając duży potencjał derywacyjny, przymiotnik ten może występować jako komponent złożonych pojęć typu białogwardziści, białopolacy, białofinnowie, białoestończycy etc.

449 *Київ. Довідна книга*, op.cit., s. 34.

450 Ф. Ерст, op.cit., s. 168.

451 Poza zasięgiem więc zostaje cała warstwa historii codzienności, kultury etc.

walki klasowej. Poniższy fragment z przewodnika *Współczesny i dawny Kijów* wykorzystuje temat sytuacji gospodarczej jako pretekst dla wnioskowania, a zatem i do opowiadania o narastaniu ucisku społecznego jako części polityki caratu:

Zapaść przemysłowa, która zaczęła się jeszcze przed rokiem 1903, w Kijowie była najbardziej odczuwalna w latach 1908-1909. W jej wyniku tempo produkcji uległo spowolnieniu, siła robocza skurczyła się (o 9,5 proc.), wzrosła za to praca kobiet (z 16,4 do 17,6 proc.), wzrosło bezrobocie. Sytuacja materialna robotników pogorszyła się. Przedsiębiorcy przy pomocy ukazu carskiego pozbawili robotników ich zdobyczy, właściciele bezczelnie ponownie ustanawiali 12-15 godzinne dni robocze. „Strefa osiedlenia” dla proletariatu żydowskiego zawężała się w miastach stołecznych i odczuwalne to było w Kijowie.

Znęcanie się znad robotnikami przybierało skalę niesłychaną. Ruch strajkowy, tak aktywny w latach 1903-1905, został prawie całkiem zduszony w Kijowie⁴⁵².

W dalszej kolejności autorzy przybliżają czytelnikom historię Rosyjskiej Socjal-Demokratycznej Partii Robotniczej, uwypuklając wątek udziału bolszewików w ruchu rewolucyjnym i obronie praw proletariatu. Wątek walki klasowej zostaje kluczem interpretacyjnym w wielu podobnych narracjach, spośród których przytoczyć możemy fragment przewodnika Fedora Ernsta, w którym autor opisuje stan przemysłu kijowskiego przed I wojną światową:

Kijów w tym czasie znacznie się zwiększył. W roku 1910 mieszkało w nim 412400 ludzi, a życie przemysłowe i handlowe stale wzrastało. W roku 1912 w Kijowie było 176 przedsiębiorstw zatrudniających 15070 pracowników (dane urzędowe). Roczna produkcja osiągnęła sumę 47469407 rubli. Na pierwszym miejscu znajdowały się zakłady produkujące cukier, mąkę, tytoń-machorkę, tarcicę, fornir. Istniały również potężne przedsiębiorstwa produkujące energię elektryczną, ceramikę, metale, wódkę etc. W roku 1912 liczba pracowników zakładów metalurgicznych wynosiła 3542 osoby. Pracownicy biorą czynny udział w walce o poprawę warunków życia, broniąc interesów proletariatu⁴⁵³.

Na pierwszy rzut oka mamy tu do czynienia z informacją statystyczną (wyliczeniem ilości pracowników, podaniem typów zakładów), jednak kluczem do interpretacji całego akapitu jest

452 *Путівник по Києву...*, *op.cit.*, s. 43.

453 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 155.

ostatnie zdanie, informujące o narastaniu nastrojów strajkowych i walki klasowej. Możemy przypuścić, że podane statystyki należy odczytywać jako argumentację tezy podsumowującej. Analogiczna zasada działa w przypadku innych przewodników: każde opisanie życia codziennego, warunków mieszkaniowych czy stanu miasta skutkuje wnioskowaniem o nierównościach społecznych, ucisku proletariatu, a zatem uzasadnieniem walki klasowej i rewolucji.

Całość wydarzeń i zjawisk, składających się na historię rewolucji, poddana zostaje opisowi mitycznemu. Sposobem przedstawienia jakiegoś fragmentu przeszłości jest zdefiniowanie i określenie go w kategoriach opozycji binarnych typu „dobry – zły” czy „swój – obcy”, które w paradygmacie kultury sowieckiej funkcjonują w postaci antytez „postępowy – zacofany”, „komunistyczny – burżuazyjny”, „oswobodzicielski – ciemieżycielski” etc. Historia rewolucji i wojny domowej na Ukrainie i w Kijowie, jako jej centrum⁴⁵⁴, mimo tego, że jest to kalejdoskop wydarzeń, zjawisk, partii i wybitnych działaczy politycznych, ujęta zostaje w schemacie opozycji binarnych i odczytana przez pryzmat ideologii marksizmu-leninizmu. Przeszłość rewolucyjna zatem zostaje przedstawiona jako pole walki klasowej dwóch przeciwnych sobie obozów: na jednym biegunie, ocenianym stanowczo pozytywnie, znajduje się partia bolszewicka, „popierana przez lud pracujący” na innym zaś, poddanym określeniu pejoratywnemu, – reszta sił społecznych i politycznych, połączonych wspólnym mianownikiem zjawisk reakcyjnych bądź kontrrewolucyjnych. W odróżnieniu od narracji z przewodników moskiewskich, w których walka prawie zawsze ma wymiar starć ulicznych, w tekstach kijowskich dość często mamy do czynienia również z rywalizacją polityczną. Niezmiennym jednak zostaje spolaryzowanie przeciwników ideologicznych, tekstową manifestacją czego jest antytetyczna atrybucja obu sił przez ukazanie ich działalności.

Opowiadając historię rewolucji i wojny domowej autorzy omawianych wademeków pokazują kolejno carat, Rząd Tymczasowy i Radę Centralną, administrację Pawła Skoropadskiego, dyktatoriat, armię białą etc. jako siły zwalczające wszystko niezgodne z ideologią „burżuazyjną”/ „reakcyjną”/ „nacjonalistyczną”. Ich działania destrukcyjne wymierzono przede wszystkim w „lud pracujący” i inicjatywy RSDPR(b), a omówienie polityki i działań wszystkich sił przeciw-bolszewickich jest

454 Mimo tego, że Kijów przewrócił sobie status miasta stołecznego dopiero w roku 1934, we wszystkich narracjach przewodnikowych mamy do czynienia z relacją metonimiczną Kijów-Ukraina, t. zn. Kijów uznany zostaje za symboliczne centrum państwa, a przejęcie władzy w Kijowie utożsamia się z przejęciem władzy w całym kraju.

przestrzenią dla realizacji ekspresyjnej funkcji tekstów przewodnikowych.

W pojęcia o konotacji wyraźnie negatywnej obfitują opisy rzeczywistości społeczno-politycznej w tzw. latach reakcji, czyli 1906-1914. Jako przykład takich narracji przytoczmy opowieść o życiu społecznym Kijowa przed I wojną światową, którą Fedir Ernst opiera o wątek nasilania ucisków narodowych:

Prześladowania spadły także na Ukraińców, ponieważ rządzące kręgi rosyjskie w żaden sposób nie mogły zrezygnować ze starego porządku „jednej, niepodzielnej Rosji”. Stąd bierze się charakterystyczne dla epoki reakcyjnej przywrócenie ucisków narodowych, polityki, która była starannie wspierana przez rosyjskie kręgi czarnej sotni. Produktem ich działalności był haniebnny proces Bejlisa⁴⁵⁵ w Kijowie jesienią roku 1913 [...].

Wydając apel o walkę o „wyzwolenie narodów”, rząd rosyjski niszczy wszelkie formy i przejawy ukraińskiego ruchu narodowego. Zamykane są gazety, czasopisma, zakazano publikowania książek po ukraińsku. Były czasy, kiedy na Ukrainie nie pozostało ani jednej publikacji ukraińskiej⁴⁵⁶.

Posługiwanie się ironią i leksyką ekspresyjną pozwala autorowi nie tylko na poinformowanie czytelników o narodowościowej polityce caratu, lecz także na zakomunikowanie stanowczo negatywnej oceny tej polityki i rządu. Motyw ucisków społecznych zachowuje rolę dominującą przez całą narrację o „przeszłości rewolucyjnej”, a uwyrażnienie negatywnych cech zjawisk nie-bolszewickich obowiązuje w odniesieniu do każdego etapu rewolucji czy wojny domowej. Opowiadając historię ruchów strajkowych między rewolucjami w 1917 przewodnik *Współczesny i dawny Kijów* w znacznym stopniu redukuje ją do ukazania „okrutnych” stłumień owych strajków przez wrogie siły:

Całą swą wściekłość czarna sotnia pokazała w lipcu. Podgrzewana pogromem lipcowej demonstracji robotników w Piotrogradzie, kijowska białogwardziejszczyzna⁴⁵⁷ – chorążowie i kawalerowie krzyża św. Jerzego – paliła kioski z literaturą bolszewicką. Naprzeciwko Dumy i

455 Proces sądowy w sprawie Menachema Mendela Bejlisa – żyda oskarżonego o mord rytualny. Postępowanie to przeszło do historii jako *proces Bejlisa* lub *sprawa Bejlisa* i wykorzystywane było w międzynarodowej krytyce antysemickiej polityki Imperium Rosyjskiego.

456 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 158.

457 W języku ukraińskim sufiks -szczyzna (ukr. -щина) wskazuje na najwyższy stopień pejoratywności.

prawie na każdym skrzyżowaniu płonęły kioski⁴⁵⁸.

Na podobnych zasadach ukształtowano również narrację o wydarzeniach październikowych w Kijowie:

Pijany rozpieszczony tłum kozaków i junkrów otoczył pałac, a następnie z krzykiem i gwizdem wdarł się do pomieszczeń sztabu, rozbijając wszystko co wpadło im w ręce. Członków komitetu rewolucyjnego (Jurija Piatakowa, Leonida Piatakowa, Bakińskiego, Wedeńskiego, D. Itkinda, Kaczurina, Ławrentija, I Krejsberga, I. Kułyka, J. Hamarnyka, M. Lebediewa, M. Zarnicyna) zabrano do sztabu białych.

Robotnicy Kijowa w odpowiedzi na areszt komitetu rewolucyjnego wystąpili ze zbrojnym protestem koło Dumy, ostrzeliwując się nawzajem z junkrami⁴⁵⁹.

Jak moglibyśmy zauważyć na przykładzie przytoczonych wyżej tekstów, dość wyraźnym i zauważalnym w przewodnikach z lat dwudziestych jest atrybucja ulokowanych po negatywnej stronie świata zjawisk i bohaterów (w tym również instytucji) przez pojęcia o semantyce niszczenia. Typowym działaniem charakteryzującym ideologicznych przeciwników RSDPR jest stłumienie, rozbijanie, uciskanie, zamykanie, zwalczanie, zabijanie, palenie, rozprawianie się etc. W tekstach przewodnikowych istnieją, zatem pewne reguły uzgadniania poszczególnych pojęć. Do wytłumaczenia tej tezy warto posłużyć się przykładem z lingwistyki. W językoznawstwie istnieje pojęcie walencji, które oznacza zdolność wyrazów do łączliwości czyli do otwierania wokół siebie pozycji dla innych wyrazów. Wprowadzone do obiegu naukowego przez francuskiego lingwistę Luciena Tesnière'a pojęcie to na początku dotyczyło tylko czasowników i ich zdolności do „przyciągania” innych leksemów⁴⁶⁰. Na przykład, czasownik „świta” nie wymaga wokół siebie żadnych innych wyrazów, natomiast czasownik „biegnie” potrzebuje wykonawcy tej czynności (Piotr biegnie), a czasownik „daje” przewiduje obecność adresata, adresanta i przekazywanego obiektu (Piotr daje książkę Pawłowi). We współczesnym językoznawstwie pojęcie walencji wyprowadzono poza ramy czasownika i syntaktyki, i wykorzystywano również do oznaczenia semantycznego

458 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 56.

459 *Ibidem*, s. 60.

460 С. Шустова, Е. Смирнова, *Глагольная валентность как семантико-грамматическая категория*, „Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология” 2015, nr 4 (32), s. 23.

potencjału łączności różnych wyrazów⁴⁶¹. Jeżeli spojrzymy na analizowane narracje przewodnikowe od tej strony, to możemy zauważyć korelację zjawisk i bohaterów nie-bolszewickich z działaniami o nadrzędnym znaczeniu niszczenia czy rujnowania. I na odwrót, klasa proletariacka, „dowodzona przez RSDPR” rezerwuje za sobą działania o semantyce tworzenia czy porządkowania (o czym powiemy za chwilę).

Zasady negatywnej łączności elementów nie-bolszewickich dotrzymano również w opowiadaniu o dalszych „wydarzeniach rewolucyjnych”. W oznaczeniu Centralnej Rady, Hetmanatu i dyrektoriatu zawsze obowiązują negatywnie konotowane pojęcia o semantyce niszczenia. Spójrzmy przykładowo na tekst, opowiadający o przebiegu Pierwszego Wszechukraińskiego Zjazdu Rad w końcu listopada 1917:

Ale Centralna Rada, dążąc do ostatecznego rozbicia bolszewików, zerwała zjazd. Mając kontakty ze wsią, zwerbowała ona ponad 1000 delegatów, przedstawicieli kułackiej warstwy wsi, którzy jednoczyli się w tzw. „spółki wiejskie”. Zjazd przekształcił się w zorganizowaną przez szowinistyczne kułactwo demonstrację przeciwko bolszewikom. By wyjść stąd niepobitym, Zatoński, który miał otwierać zjazd, musiał walczyć z oszalałą masą rozwścieczonych⁴⁶².

Dość lapidarna narracja o kolejnym etapie w historii wojny domowej – Hetmanacie Pawła Skoropadskiego – tak samo opiera się na wykazie charakterystyk i działalności destrukcyjnych:

Powstaje Hetmanat, co pozwoliło dziedzicom i burżuazji rozprawić się z robotnikami i rolnikami. Kijów w tym czasie, jak zaznaczył Manuilski, wygląda jak „reakcyjny Babilon, gdzie obok kasku niemieckiego można było zobaczyć odznaki Armii Ochotniczej”. Zachowanie okupantów i hetmańców, do których dołączyło wielu białogwardzistów, wywołało ciąg powstań⁴⁶³.

Semantyka zniszczenia i chaosu dominuje również w narracjach o rządach dyrektoriatu, o czym możemy się przekonać na przykładzie tekstu *Przewodnik po Kijowie. Współczesny i dawny Kijów*:

461 Ю. Астратова, *Аспекты семантики и валентности, актуальные для лексикографирования*, „Записки Горного института” 2011, nr 193, s. 91.

462 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 63.

463 Ф. Ернст, op.cit., s. 165.

Dyrektoriat dość szybko ujawnił swoją naturę kontrrewolucyjną. Na tzw. kongresie robotniczym w Operze rycerze „Matki-Ukrainy” po raz kolejny spróbowali utworzyć władzę burżuazyjno-demokratyczną, po raz kolejny spróbowali zdusić rewolucję proletariacką. Awanturując się i rzucając hasłami o tzw. radach robotniczych, zawezwali na Ukrainę interwentów francuskich, którzy wysadzili swój desant w Odessie, by pomóc białogwardzistom rosyjskim „wykorzenić anarchię bolszewicką”.

W Kijowie znów zaczęły się zamieszki.

Dyrektoriat od pierwszych dni ujawnił swoją twarz klasową, nieustannie niszcząc rewolucyjne organizacje robotnicze. Tak w ciągu kilku dni petlurowcy niszczyli związki zawodowe Kijowa⁴⁶⁴.

Identycznie, opierając się na pojęciach nacechowanych stanowczo negatywnie, ukształtowano obraz armii polskiej. Narracje o rządach Polaków cechuje wykorzystanie leksyki ekspresywnej i sugestywność, które gwarantują łatwe i jednoznacznie pejoratywne odczytanie tych obrazów przez czytelników:

Przed wycofaniem się polscy oficerowie okrutnie się rozprawili ze swoimi ofiarami.

Dla przykładu, grupa uczestników podziemia bolszewickiego zaznacza, że więzienia polskiego kontrwywiadu i więzienie łukianiwskie były przepełnione aresztantami. Poddawani oni byli nieludzkim torturom. Zmuszano ich na przykład do bicia się nawzajem stempelami, gumowymi batami, wypytywano, „gdzie znajduje się organizacja bolszewicka”.

W więzieniu łukianiwskim kilka dni z rzędu był okropny hałas. Więźniów rozbierano, a następnie pojedynczo lub grupami wyprowadzano za więzienie na rozstrzelanie. Zmuszano ich do kopania sobie dołów⁴⁶⁵.

Powyższe fragmenty pokazują, że narracje o rządach Centralnej Rady, Hetmanatu Skoropadskiego, dyrektoriatu, Ukraińskiej Republiki Ludowej są do siebie typologicznie podobne. We wszystkich mamy do czynienia z kształtowaniem obrazu wroga ideologicznego, któremu przypisane są charakterystyki negatywne i zarazem typowe. Zatem w narracjach o rewolucji taki obraz wroga jest nie tyle rejestracją jednostkowego przypadku, ile funkcją, która w ustalonej kolejności (przy każdej zmianie władzy w Kijowie) pełniona jest przez kolejną instytucję czy siłę

464 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 73-74.

465 *Ibidem*, s. 78-79.

polityczną.

Narracji przewodnikowych nie ograniczono jednak wyłącznie do jednego z biegunów spolaryzowanego świata. Antytezą negatywnie nacechowanych zjawisk „burżuazyjnych” jest siła bolszewicka i, zgodnie z zasadą opisu mitycznego, wszyscy bohaterowie czy wydarzenia związane z RSDPR przedstawiane są w kategoriach stanowczo pozytywnych. Kontrastem wrogiego niszczenia świata przez „siły burżuazyjne” jest jego tworzenie i porządkowanie przez działania i politykę partii bolszewików. Semantyka tworzenia jest jedną z najbardziej zauważalnych w narracjach o codziennej działalności RSDPR, na którą składają się założenie i wydawanie prasy podziemnej, tworzenie kółek robotniczych, organizacja spotkań czy strajków, rozwijanie idei czy inicjatyw proletariackich etc. Przykładowo, historia tzw. epoki reakcji, oprócz ucisków i pogromów od strony burżuazyjnej, wypełniona zostaje działalnością organizacyjną kółek robotniczych, a tradycyjnym arealem istnienia bohaterów proletariackich jest sala zgromadzeń czy drukarnia. Pierwszy z przytoczonych przykładów pochodzi z przewodnika Ernsta i będzie dotyczył posumowań rewolucji 1905 roku:

Ale w kontekście tych lat warto zwrócić uwagę na kilka nowych faktów. W wspomnieniach Michajłowa są informacje o wydaniu gazety „Rabotnik”, pierwszej legalnej gazety bolszewickiej w Kijowie. Ukazały się tylko dwa numery w roku 1906. Trzeci numer nie został wydany, ponieważ gazeta została zamknięta.

[...] Wydarzenia rewolucyjne z roku 1905 pomogły również w rozwoju ruchu związkowego. Przed strajkiem październikowym w 1905 dwa związki zawodowe – drukarzy i piekarzy – zostały całkowicie sformalizowane. Zgodnie z zapiskami inspektora fabrycznego w roku 1906 zalegalizowano 26 związków; ta ilość następnie się zmieniała.

Wydarzenia z roku 1905 umożliwiły rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Kijowie. Jak każdy ruch narodowy, był on uciskany i prześladowany przez carat. Zaczyna się publikacja gazet, czasopism i książek w języku ukraińskim. [...] Wyzwolenie z „więzienia narodów” (jak wtedy nazywano Imperium Rosyjskie) w wyniku rewolucji w 1905 roku, wywalczone głównie przez robotników, a także chłopów, pozwoliło na rozpoczęcie szerszej pracy – ale na nią cały czas wpływały skutki ciężkich warunków życia w czasach dawnych⁴⁶⁶.

Wątek tworzenia i porządkowania zostaje motywem przewodnim również w narracjach o

466 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 151-152.

kolejnych etapach ruchu rewolucyjnego. Przybliżając czytelnikom historię okresu przed I wojną światową autorzy przewodnika *Kijów. Książka informacyjna* koncentrują uwagę czytelników na kwestiach edukacyjnych:

Wznawiane są kontakty z fabrykami Gretera, warsztatami kolejowymi, stolarzami, drukarzami, krawcami etc. Działają kółka podziemne. Zorganizowano kolegium propagatorskie, do którego dołączają się studenci o poglądach socjał-demokratycznych, i które wkrótce zaczyna wielką pracę propagatorską w dzielnicach robotniczych. Na ulicy Wielkiej Podwalnej 16 i w innych miejscach odbywają się spotkania „klubu robotników”. Całą pracę sterował t.zw. Komitet wykonawczy RSDPR, wybrany na konferencji 1910 roku w lasku w dzielnicy Hołosijewo⁴⁶⁷.

Różne inwarianty pojęcia rozwoju i tworzenia są lejtmotywem opowieści o ruchu rewolucyjnym w latach 1905-1917. Nietrwale rządy bolszewików w styczniu 1918 i na przełomie lat 1919-1920 określane są za pomocą formuł „ożywiona praca w zakresie budownictwa sowieckiego” czy „burzliwe budownictwo sowieckie”, a zatem również włączone są do sfery wydarzeń rozwojowych.

Szczególne wyeksponowanie binarnego podziału świata odnotujemy w przypadku opisu równowagi sił politycznych po rewolucji lutowej 1917. Do wytłumaczenia układu władzy w Kijowie autorzy przewodników z lat dwudziestych wykorzystują koncepcję „trzech sił”, zgodnie z którą począwszy od marca 1917 społeczno-polityczne życie miasta wyznaczały Rząd Tymczasowy, Centralna Rada i RSDPR. Mimo tego, że instytucje te uznawano za równoważne, schemat trójkątny zostaje skorygowany zgodnie z zasadą opisu mitycznego. Przytoczmy tu fragment przewodnika *Współczesny i dawny Kijów*, w którym najbardziej szczegółowo wytłumaczono tę kwestię:

Od lutego do października w Kijowie zostały wyraźnie określone relacje wzajemne między wszystkimi trzema siłami, które składały się na znany „trójkąt” rewolucji socjalistycznej na Ukrainie.

Pierwsza siła to wielkopaństwowa rosyjska burżuazja, reprezentowana na Ukrainie przez Rząd Tymczasowy. „Był to obóz kiereńsko-korniłowski łączący wszystkich od mienszewików do

467 Київ. Довідна книга, op.cit., s. 41.

monarchistów”, czyli, jak zaznacza towarzysz Zatonski, „rosyjskie nacjonalistyczne ugrupowanie otwartych kontrrewolucjonistów”. Miało ono wsparcie w postaci Sztabu Kijowskiego Okręgu Wojskowego, około 10 tysięcy junkrów stacjonujących w szkołach chorążych etc.

Druga siła to nacjonalistyczna ukraińska burżuazja. Wyrazicielem jej burżuazyjno-autonomicznych interesów była CR. Dowodziła ona wojskiem składającym się z około 3 tys. kozaków, którzy znajdowali się w dzielnicy Łukianiwka [...].

Te dwie siły pod względem swojej natury klasowej były sobie pokrewne: Rząd Tymczasowy i Rada Centralna u podstaw swego ustroju stawiały „świętą” własność prywatną środków produkcji oraz kontynuowały prowadzenie polityki imperialistycznej (wojna do „zwycięskiego końca”).

Trzecia siła – proletariat i najbiedniejsi rolnicy w szynelach żołnierskich – stawiała opór tym dwóm poprzednim siłom, w zasadzie burżuazyjnym.

Robotnicy i rolnicy, umęczeni uciskiem kapitalistycznym, polityką rządu carskiego, głodem, starciami frontowymi, wystarczająco wzrosły politycznie i organizacyjnie, by pod dowództwem swej awangardy – partii bolszewickiej – stanowczo wystąpić przeciw odwiecznemu wrogowi – kapitalizmowi, zlikwidować własność prywatną fabryk, zakładów, ziemi, zacząć „ostatnie i stanowcze starcie” o władzę rad, o ustanowienie dyktatury proletariatu⁴⁶⁸.

Z przytoczonego tekstu widzimy, że pozornie trójkątny schemat władzy politycznej w Kijowie ułożono w system opozycji binarnych. Autorzy stanowczo dzielą przedstawioną rzeczywistość na strefę dobrą i strefę złą. Po stronie scharakteryzowanej negatywnie mamy siły wrogie, czyli Rząd Tymczasowy i Centralną Radę, które, mimo różnic ideologicznych, połączone zostają wspólnym mianownikiem obrony interesów burżuazji. Na innym biegunie, dla którego zarezerwowano funkcję zjawiska poprawnego i charakterystykę pozytywną, znajdują się „proletariat i najbiedniejsi rolnicy” dowodzeni przez bolszewików.

Należy jednak wskazać i na sytuację odwrotną. Wyjątkowym momentem, w którym autorzy każdego z omawianych przewodników odstępują od zasady opisu mitycznego, jest sportretowanie Centralnej Rady na początkach jej istnienia. Rezygnując z reguły stanowczego usytuowania zjawiska po stronie dobra czy zła, pokazują oni transformację Centralnej Rady ze zjawiska postępowego we „wroga burżuazyjnego”. Autorzy przewodników *Kijów. Książka informacyjna i Współczesny i dawny Kijów* zgadzają się w kwestii ustalenia przyczyn transformacji Rady i za punkt zwrotny w tej

468 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 57-58.

przemianie uznają jej decyzję o wysłaniu oddziałów ukraińskich na fronty I wojny światowej. Upewnić się co do tego możemy porównując teksty z obu przewodników:

W maju Rada ogłosiła pierwszy uniwersał o autonomii Ukrainy, ale gdy się okazało, że rewolucja burżuazyjna przekształca się w proletariacką, Rada otwarcie przeszła do obozu burżuazji, a jej przewodnicy wypowiedzieli się przeciwko rewolucji proletariackiej. Centralna Rada zdradziła interesy robotników i rolników ukraińskich, kiedy zgodziła się na umowę z Rządem Tymczasowym i kontynuację wojny oraz wysłała na front zorganizowane przez nią oddziały ukraińskie, które nie chciały walczyć (protest żołnierzy II Ukraińskiego Pułku in. Pawła Pułubotoka)⁴⁶⁹.

Spójrzmy na interpretację, zaproponowaną w przewodniku *Kijów. Książka informacyjna*:

Organizując front narodowy i rozdrabniając w taki sposób siły rosyjskiej wielkopaństwowej burżuazji imperialistycznej na czele z Rządem Tymczasowym Kiereńskiego, Skobeleva i innych, w pierwszych czasach swego istnienia Centralna Rada odgrywała rolę stosunkowo rewolucyjną w tym sensie, że uderzała ona w twierdzę rosyjskiego caratu, będącego „więzieniem narodów”. Ale politycy Centralnej Rady zaczynają cofać tę względną ewolucyjność już od tego momentu, kiedy w czerwcu Rada zezwala przedstawicielom Rządu Tymczasowego Kiereńskiemu, Tereszczence i Ceretemu na pomoc armii ukraińskiej w prowadzeniu wojny imperialistycznej do zwycięskiego końca⁴⁷⁰.

W przypadku przewodnika Ernsta mamy do czynienia z bardziej ogólną argumentacją, nawiązującą do konfliktu interesów Centralnej Rady i bolszewików:

Do października 1917 Centralna Rada miała znaczenie zjawiska rewolucyjnego; walczyła ona przeciw burżuazyjno-imperialistycznej dyktaturze wielkorosyjskiej burżuazji (Rząd Tymczasowy, narada moskiewska). Niejasny, a później wrogi stosunek do Października, rewolucji proletariackiej, ujawnił, że dalej w jej działalności zaplanowana była ochrona interesów burżuazji. Było to w tym czasie, kiedy w Kijowie organizacja partyjna bolszewików już zdobyła

469 Київ. Довідна книга, op.cit., s. 32.

470 Путівник по Києву..., op.cit., s. 61.

wpływy wśród mas robotniczych⁴⁷¹.

Uwypuklenie wątku transformacji Centralnej Rady, jak można by było przypuścić, stanowi próbę usprawiedliwienia współpracy bolszewików z Radą w pierwszej połowie roku 1917. Nawiązując do „klasowej poprawności” początkowej polityki Rady i jej poparcia dla rewolucji lutowej, przewodniki w taki sposób neutralizują jej znaczenie negatywne, a zarazem i wszystkie możliwe kwestie współpracy bolszewików z tą instytucją.

Na koniec warto również wskazać, że wątek ofiary fundacyjnej pozostaje na marginesie w tekstach kijowskich przewodników z lat dwudziestych. Jedynie autorzy wademekum *Współczesny i dawny Kijów* opis parku Mariińskiego uzupełniają krótką notką o znajdujących się w tym parku pomnikach „poległych bohaterów rewolucji październikowej” i „ofiara powstania styczniowego”.

Podstawową wspólną cechą wszystkich omawianych przewodników jest narracja o przeszłości rewolucyjnej oparta na zasadach opisu mitycznego. Paralelne sportretowanie obu obozów – destrukcyjnego i tworzącego – pomaga uwypuklić skrajne ich cechy, klarownie definiuje dobro i zło oraz wyklucza błędną czy niejednoznaczną interpretację przez czytelników, pomagając tym ostatnim w uporządkowaniu wizji świata, historii, wspólnoty, a więc i własnej tożsamości.

5.2.2. Przewodniki powojenne: narracje parcelowane i wątek rewolucji jako środek kompozycyjny

Mimo sporej odległości czasowej między przewodnikami z lat dwudziestych i kolejnymi, już powojennymi, publikacjami, w kwestii historii rewolucji październikowej i wojny domowej oficjalna historiografia sowiecka nie wychodziła poza schematy interpretacyjne, sformułowane w latach trzydziestych.

Nie zważając na toczące się dyskusje o roli RSDPR w organizacji „narodowo-wyzwoleńczej walki narodu ukraińskiego” i o zasadności tego pojęcia w ogóle, podstawową zasadą tworzenia narracji historycznych o rewolucji i wojnie domowej stało się spolaryzowanie głównych sił politycznych i wojskowych. Apologetycznym opisom działalności RSDPR(b) i klasy robotniczej towarzyszyły pejoratywne definicje, a zatem i negatywne oceny wszystkich rządów nie-

471 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 162.

bolszewickich. W paradygmacie kultury sowieckiej dla Centralnej Rady, Hetmanatu, rządów dyrektoriatu zarezerwowana była pejoratywna definicja „burżuazyjni nacjonaści, uprawiający politykę antyludową”. „Ukraiński burżuazyjny nacjonalizm i agresja imperialistyczna” – to dwa podstawowe wątki rozpraw historycznych, wydawanych w okresie powojennym⁴⁷². Tendencja ta zachowała się w ukraińskiej sowieckiej nauce historycznej aż do końca lat osiemdziesiątych, przykładem czego są „ideologicznie poprawne” artykuły wydane w 1987 informatorium encyklopedycznego *Wielki Październik i wojna domowa na Ukrainie* (dodatek do sowieckiej encyklopedii historii Ukrainy⁴⁷³).

Jednym ze wspólnych mianowników dla większości przewodników powojennych jest wykorzystanie wątku wydarzeń rewolucyjnych jako środka kompozycyjnego. W publikacjach z lat dwudziestych historie ruchów rewolucyjnych ujęte były w osobne rozdziały i miały kształt linearnych narracji rozciągniętych. Tendencję do odosobnienia wydarzeń rewolucyjnych zachowano również w przypadku przewodników powojennych, z tą wielką różnicą, że mamy tu do czynienia z narracją parcelowaną. Rozdziały o tytułach typu *Rewolucje w Kijowie*, *Zabytki rewolucyjno-historyczne*, *Ślady rewolucyjne*, *Rewolucyjny trzymali krok*, *Autografy rewolucji*, *Sztafeta odwagi*, *Dni burzliwe rewolucyjne*, zamieszczają informacje o obiektach miejskich, związanych z historią wydarzeń rewolucyjnych. Warto zauważyć, że lista opisywanych w nich miejsc może być uznana za kanoniczną, gdyż praktycznie w pełni się powtarza w każdym kolejnym przewodniku. Dla każdego obiektu kijowskiego zarezerwowano osobny element narracyjny. Przykładowo, historia przygotowań do rewolucji roku 1905 zazwyczaj opowiedziana jest w opisanu domu i działalności rodziny Leninów, przebieg rewolucji zaprezentowany zostaje w omówieniu byłych koszar batalionu saperów i dzielnicy Szulawka. Kamienice, kiedyś mieszczące podziemne drukarnie RSDPR (b), wykorzystano jako bodźce do omówienia historii tzw. okresu reakcji, a zakłady „Arsenał” czy „Bilzowuk” – do zreferowania rewolucji październikowej i powstania styczniowego w roku 1918. Wszystkie obiekty miejskie, zaprezentowane w tych rozdziałach, połączone zostają wspólnym mianownikiem

472 А. Лихолат, *Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине*, Москва 1949; І. Рибалка, *Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні*, Харків 1962; В. Чередниченко, *Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму*, Київ 1978; Н. Супруненко, *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920)*, Москва 1966; Р. Симоненко, *Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920)*, Київ 1963 etc. Więcej na temat historiografii zob.: М. Стопчак, *Зовнішньополітична діяльність директорії УНР в інтерпретації радянської історіографії*, „Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія” 2012, nr 44, s. 216–221.

473 *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні*, red. І. Курас, Київ 1987.

przynależności do wydarzeń rewolucyjnych, i jest to jedyna relewantna, a zatem i wyeksponowana w przewodniku, ich cecha. Kolejność opisanie różnych obiektów, i odpowiednio kolejność narracji parcelowanych, nie ulega żadnym schematom chronologicznym czy topograficznym. Wydaje się, że autorzy przewodników powojennych przewidują czytelnika o określonych kompetencjach kulturowych, które pozwolą mu na poprawne odtworzenie więzi przyczynowo-skutkowych, ułożenie osobnych wydarzeń w związałą narrację i poprawną interpretację historii.

Komunikowanie wydarzeń rewolucyjnych może być nie tylko kryterium wyboru obiektów miejskich, lecz także zasadą ich hierarchizacji w ramach tekstu przewodnika. Realizację tej zasady możemy przybliżyć na przykładzie dwóch publikacji, które ukazały się w latach pięćdziesiątych. W wademekach *Kijów. Krótki informator* z roku 1954 i *Kijów. Przewodnik-informator* z 1958 brakuje rozdziałów poświęconych rewolucyjnej przeszłości Kijowa, zawierają one jednak części opisujące zabytki historyczne i architektoniczne. Treść tych rozdziałów może posłużyć za przykład wykorzystania wątku wydarzeń rewolucyjnych do hierarchizowania obiektów miejskich w tekście przewodnika. Autorzy publikacji z roku 1954 do kategorii zabytków historycznych i architektonicznych włączają kamienicę, w której mieszkała rodzina Leninów, dom Łado Kechowełego, były koszaży batalionu saperów, były koszaży batalionu pontonowego, plac Kalinina, miejsca związane z działalnością dekabrystów, kamienice, w których mieszkali znani ludzie (Aleksander Puszkina, Iwan Franko, Łesia Ukrainka, Mykoła Łysenko, Aleksiej Gorki, Maria Zańkowiecka, Panas Saksaganski, Piotr Niestierow, Piotr I), Złotą Bramę, monaster Wydubicki, cerkiew św. Andrzeja, były pałac Mariiński, sobór św. Włodzimierza. Nieco inaczej wygląda lista obiektów zabytkowych w tekście *Kijów. Przewodnik-informator*: zostaje ona uzupełniona przez kamienice, gdzie mieszkali rewolucjoniści Julian Mielnikow i Gieorgij Plechanow oraz budynki, gdzie się mieściły podziemne drukarnie RSDPR. Jednocześnie z listy tej wyeliminowano zabytki architektoniczne i religijne. Ani kryterium funkcjonalnego mianowania, ani chronologiczna czy geograficzna selekcja nie są czynnikami wyznaczającymi kolejność przedstawianych obiektów miejskich w omówionych wyżej rozdziałach. Podstawą akurat takiego ustrukturyzowania przewodników jest rozkład obiektów według skali wartości, w której za najbardziej cenne są uważane punkty transmitujące komunikaty o wydarzeniach rewolucyjnych. Natomiast za najmniej ważną uznano tutaj przestrzeń, podaną na końcu, która w mniejszym stopniu nadaje się do opowiadania o rewolucji. Nie można odmówić monasterowi Wydubickiemu czy cerkwi św. Andrzeja zdolności

przekazania komunikatów o treści ideologicznej, trudno jednak także wymagać, aby takie komunikaty były znaczeniowo podobne do tych nadawanych przez dom Leninów, koszary batalionu saperów czy podziemne drukarnie bolszewickie.

Mimo wydzielenia historii rewolucyjnej w postaci osobnych rozdziałów, przestrzeń miejska w tekstach przewodników powojennych zostaje dodatkowo ometkowana przez wątek rewolucyjny. Krótkie narracje-wzmianki o strajkach, starciach ulicznych, posiedzeniach komitetów bolszewickich, spotkaniach robotników etc. z lat 1905-1920 są częstym uzupełnieniem zarówno architektonicznych opisów zabytków, jak i portretów poszczególnych dzielnic miejskich. Metkowanie przestrzeni tekstowej za pomocą wątku rewolucji czyni z tego wydarzenia immanentną cechę sowieckiego Kijowa.

W nielicznych przewodnikach o układzie topograficznym obiekty, komunikujące historię rewolucji, stanowią część ścieżek turystycznych. Struktura taka przewiduje, że kolejność opisania zabytków Kijowa zdeterminowana zostaje przez położenie tych obiektów w materialnej przestrzeni miasta. Nie stanowi to jednak przeszkody dla uwypuklenia wątku rewolucyjnego, gdyż zostaje on hierarchicznie wyeksponowany przez sposób opisu wielu zabytków i obiektów miejskich. W przypadkach, o których tu mowa, mamy do czynienia ze zdominowaniem „biografii miejsca” przez historię rewolucji.

Najbardziej zauważalnym przykładem pod tym względem są opisy dzielnicy Szulawka, o której opowieść całkowicie zredukowano do relacji wydarzeń rewolucyjnych z roku 1905 i 1917. Za typowy przykład niech posłuży narracja z przewodnika *Kijów. Trasy wycieczek* z roku 1960:

Robocze przedmieścia zwane Szulawką od XIX wieku znane są z protestów robotników, przede wszystkim pracowników zakładów Gretera i Krywanenki (obecnie fabryka „Bolszewik”), przeciwko kapitalistycznemu wyzyskowi i samodzierżawiu. Szczególnie ważną rolę robotnicy Szulawki odegrali w latach pierwszej rewolucji rosyjskiej w 1905 roku. 21 października 1905 na dużym proteście w budynku Politechniki Kijowskiej postanowiono stworzyć Kijowską Radę Deputowanych Robotniczych, która w listopadzie przejęła pełną władzę nad Szulawką. Robotnicy nazywali tę dzielnicę „republiką szulawską”.

Aktywną rolę odegrali robotnicy szulawscy w walce z Rządem Tymczasowym i kontrrewolucyjną Centralną Radą. Obecnie była Szulawka, jako część dzielnicy Pałdiernikowej, stała się największą

przemysłową strefą miasta, z dobrze rozwiniętym przemysłem maszynowym ⁴⁷⁴.

Hierarchiczna wyższość rewolucji nad innymi wydarzeniami z historii Szulawki widoczna jest w redukowaniu przeszłości dzielnicy do wątku rewolucyjnego. Z zabiegiem takim mamy do czynienia w każdym z analizowanych tekstów.

Historia największych uczelni kijowskich – Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki, Politechniki Kijowskiej, Uniwersytetu Pedagogicznego im. Borysa Hrinchenki – również zostaje poddana zrewolucjonizowaniu narracyjnemu. Architektonicznemu opisowi tych obiektów miejskich zazwyczaj towarzyszy opowieść o wydarzeniach, związanych z przebiegiem którejś z rewolucji. Dla historii Politechniki, na przykład, najbardziej relewantnym wydarzeniem okazują się protesty w roku 1905:

Postępowi studenci instytutu brali aktywny udział w politycznym życiu kraju, popierali rewolucyjne występy robotników kijowskich. W ruchu rewolucyjnym, będąc jeszcze studentem politechniki, uczestniczył Aleksander Winter, obecnie znany uczony sowiecki, akademik. W roku 1905 w politechnice odbyły się liczne protesty robotników, o których wspomina Lenin w swoim artykule „Umierające samodzierżawie i nowe organy władzy ludowej”. Tutaj 21 października 1905 na zebraniu przedstawicieli pracowników zakładu „Gretera i Krywanenki” Fedora Aleksiejewa została podjęta decyzja o organizacji Kijowskiej Rady Deputowanych Robotniczych. Pod jej dowództwem oddziały robotników wygoniły policję i wzięły władzę w dzielnicy w swoje ręce. W tych czasach te przedmieścia nazywały się „Republiką Szulawską”.

W latach 1917-1918 politechnika była miejscem zaciętych walk za ustanowienie Władzy sowieckiej. Wtedy znajdował się tutaj sztab czerwonogwardyjskich oddziałów robotników szulawskich, którzy w czasie powstania styczniowego roku 1918 wystąpili przeciwko kontrewolucyjnej burżuazyjno-nacjonalistycznej Centralnej Radzie.

Po zwycięstwie rewolucji socjalistycznej, w latach budownictwa socjalizmu, Kijowska Politechnika znacznie się powiększyła ⁴⁷⁵.

Najwyraźniej wyeksponowanym wydarzeniem w historii Uniwersytetu im. Hrinchenki jest

474 *Киев. Маршруты экскурсий, op.cit.*, s. 113-115.

475 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 113-114.

posiedzenie w jednym z jego audytoriów komitetu bolszewickiego w styczniu 1918, a narrację o przeszłości Uniwersytetu im. Szewczenki zazwyczaj ograniczano do opowiadania o udziale studentów i profesorów uczelni w ruchu strajkowym w latach 1905 i 1917-1918. W każdym z tych przypadków redukcja przeszłości uczelni do wydarzeń rewolucyjnych jest sposobem na neutralizację komunikatów alternatywnych, które mogą powstawać w narracjach o tych uczelniach.

Wiele innych zabytków w centrum Kijowa – teatry, dawne kamienice, place i ulice – w tekstach przewodnikowych istnieją jako elementy znaczące, których jedynym celem jest wskazanie jakiegoś fragmentu „historii rewolucyjnej”. Jako przykład przytoczmy tu kilka narracji omawiających przeszłość ulic kijowskich. Pierwsza z nich dotyczy zjazdu św. Andrzeja:

Nawet dziś zjazd św. Andrzeja zachował swoją wyjątkową malowniczość. Z wieloma kamienicami na tej historycznej ulicy wiążą się ważne stronice historii i kultury miasta. Na przykład, w domu 2 w mieszkaniu 15 w czerwcu 1917 roku pracował komitet rejonowy RSDPR (b). W dniach październikowych roku 1917 tutaj znajdowało się centrum dowodzenia w powstaniu robotników Padołu, Padolski Sztab Gwardii Czerwonej⁴⁷⁶.

Drugi przykład dotyczy ulicy Ordżonokidze (obecnie ulica Bankowa):

Ta niewielka ulica, rozplanowana w ostatnim trzydziestoleciu ubiegłego wieku, zaczynała się w pobliżu budynku Kijowskiego Oddziału Banku Państwowego (obecnie budynek mieszkalny 9 przy ulicy Rewolucji Październikowej) i dlatego dostała nazwę Bankowa. Podczas zbrojnego powstania październikowego w roku 1917 tutaj zaczynały się zacięte walki. W roku 1919 została nazwana Komunistyczną⁴⁷⁷.

Analogiczne zredukowania wielowiekowej historii ulic kijowskich do poszczególnych wydarzeń z czasów rewolucji czy wojny domowej napotykamy w każdym z analizowanych wademeków. „Zrewolucjonizowaniu” podlegają również historie parków i ogrodów miejskich, w których przeszłości uwyraźniono nawet najmniejsze wydarzenia związane z ruchem proletariackim. Kanoniczny opis lasku w dzielnicy Hołosijewo, oprócz informacji o wielkości terytorium, walorach

476 П. Позняк, С. П'ятериков, *op.cit.*, s. 84.

477 *Ibidem*, s. 116.

przyrodniczych i charakterze roślinności, zawiera też narrację o zebraniach robotniczych w latach pierwszej rewolucji rosyjskiej:

Wcześniej lasek w Hołosijewo był własnością Ławry Peczerskiej.

Na początku XX wieku las ten był miejscem nielegalnych zebrań i spotkań pierwszomajowych kijowskich robotników rewolucyjnych [...]. Szczególnie często robotnicy Kijowa zbierali się tutaj w latach pierwszej rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w latach 1905-1907. W latach reakcji i nowej fali rewolucyjnej robotnicy kontynuowali tutaj swoje nielegalne spotkania, mimo że policja i żandarmi wiele razy urządzali w lesie swoje zasadzki.

Po zwycięstwie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej terytorium lasu zostało znacjonalizowane i przekazane stworzonym tam instytutom rolnictwa i gospodarki leśnej⁴⁷⁸.

Z podobnym uwypukleniem wątku rewolucyjnego mamy do czynienia również w opowieściach o parku w Puszczy Wodicy. Zaznaczając, że miejscowość tę kiedyś odwiedzali Piotr I i Mikołaj Gogol, autorzy obu przewodników, najwięcej czasu poświęcają jednak omówieniu „rewolucyjnej biografii” Puszczy:

Piotr I w czasie pobytu w Kijowie zwrócił uwagę na smukły las i wpadł na pomysł, by wykorzystać pochodzące z niego drewno do budowania statków. W miejscowości tej pozostało gospodarstwo eksperymentalne.

Wspaniałe warunki przyrodnicze od zawsze przyciągały tutaj wczasowiczów. W roku 1830 był tutaj Mikołaj Gogol.

W latach czarnej reakcji, po porażce rewolucji 1905-1907, w Puszczy Wodicy ukrywali się przed prześladowaniami rewolucjoniści. Tam też odbywały się majówki robotników kijowskich. W roku 1912 w jednym z takich spotkań pierwszomajowych uczestniczyło ponad 200 osób⁴⁷⁹.

Przytoczone wyżej fragmenty pokazują, że nawet nie będąc czynnikiem strukturotwórczym, wątek rewolucji potrafi hierarchizować omawiane w przewodnikach przestrzenie miejskie i narracje historyczne. Z zasady polisemiczne, nadające się do różnych odczytań (jako świadkowie różnych

478 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 352.

479 *Ibidem*, s. 354.

epok) zabytki Kijowa zunifikowane zostają pod mianem miejsc rewolucyjnych.

We wszystkich przewodnikach powojennych narracje o rewolucji poddane zostają redukcji referencyjnej, polegającej na tym, że w przestrzeni tekstowej zmarginalizowano, czy też w ogóle z niej wyeliminowano, takie zjawiska historyczne jak Hetmanat, dyrektoriat czy wojnę polsko-bolszewicką. Przeszłość rewolucyjną w tych przewodnikach skonstruowano jako ciąg powstań i inicjatyw partii bolszewickiej, kończących się zwycięstwem nad wojskami Centralnej Rady w styczniu 1918. Jeżeli w przewodnikach z lat dwudziestych historię Centralnej Rady można było prześledzić od lutego 1917 do stycznia 1918, jak również i odnotować jej transformację ideologiczną, to tutaj opowieść o Radzie zostaje zredukowana do wydarzeń styczniowych, czyli walki z bolszewikami. Ponadto, jeżeli w przewodnikach z lat dwudziestych odnotowaliśmy stopniową kompresję narracji i przyspieszenie wydarzeń historycznych, to w późniejszej grupie tekstów dochodzi do swoistej kompresji historii lat 1918-1920. W przeważającej większości wademeków po Kijowie Centralna Rada zostaje wspomniana pobieżnie, w kilku zdaniach, jako wróg, z którym mieli walczyć bolszewicy. Natomiast takie instytucje historyczne jak Hetmanat czy dyrektoriat są elementami występującymi incydentalnie w przewodnikach powojennych.

Dość skrajną formę redukcji historii rewolucyjnej znajdziemy, na przykład, w przewodniku *Kijów. Co? Gdzie? Jak?* Wynikiem starcia zbuntowanych robotników z petlurowcami, odczytywanym jako walka dobra ze złem, jest powstanie Kijowa sowieckiego. Wątek wojny domowej poddany zostaje skompresowaniu i uproszczeniu, gdyż całość wydarzeń 1918-1920 wyeliminowano z narracji historycznej, a za koniec historii rewolucyjnej uznano styczeń 1918 (czyli pierwsze zajęcie Kijowa przez bolszewików):

21 stycznia petlurowcy włamali się na terytorium „Arsenału” i zorganizowali krwawą masakrę rebeliantów. Wielu arsenalców zostało na miejscu zarąbanych lub zabitych. 300 robotników zostało rozstrzelanych przez petlurowców...

Jednak świętowanie zwycięstwa przez petlurowców było niedługie. Powstanie odegrało swoją rolę, pomogło w szybkim rozwoju sił rewolucyjnych. 22 stycznia część wojsk sowieckich pod dowództwem Jurija Kociubińskiego zajęła dzielnicę Darnycia i mosty przez Dniepr... 26 stycznia 1918 r. Kijów stał się miastem sowieckim i władza sowiecka zwyciężyła na całej Ukrainie. W trudnych latach wojny domowej Kijów jeszcze wiele przeszedł. Najeźdźcy niemiecko-cesarscy i panowie polscy, stada białogwardyjskie i bandy burżuazyjno-nacjonalistyczne próbowały zdobyć

ziemię ukraińską i jej perłę – Kijów⁴⁸⁰.

Podobną redukcję napotykamy również w przewodniku *Kijów. Towarzysz turysty* pod redakcją Kułeby. W ujęciu autora, cezurą początkową dla sowieckiej epoki Kijowa jest styczeń 1918 roku, a zatem całość wydarzeń lat 1918-1920 zostaje wykluczona z narracji o dziejach Kijowa:

16 stycznia 1918 zaczęło się powstanie zbrojne przeciwko Radzie Centralnej. Kilka dni z rzędu na ulicach słychać było świst pocisków. Petlurowcom udało się dostać do „Arsenału”. Ale by nie dać powstaniu rozwinąć się w pełną siłę, musieli oni odwołać wojska z frontu. I już 22 stycznia oddziały naszych wojsk na czele z Jurijem Kociubynskim zajęły Darnycę i most przez Dniepr. Oddziały kozactwa czerwonego dowodzone przez Witalija Primakowa wstąpiły do miasta od strony przeciwległej. 26 stycznia 1918 Kijów stał się miastem sowieckim⁴⁸¹.

Kolejnym wspólnym mianownikiem dla przewodników powojennych jest korzystanie z zasady opisu mitycznego w celu wytłumaczenia rzeczywistości historycznej. Podstawowym wątkiem narracyjnym jest zderzenie spolaryzowanych obozów – dobrego i złego. Jak we wszystkich poprzednich wademekach, tak i tu dla strony postępowej – reprezentowaną przez proletariat i RSDPR (b) – zarezerwowano charakterystyki jednoznacznie pozytywne, a stanowczo pejoratywna ocena obowiązuje w odniesieniu do wszystkich zjawisk nie-bolszewickich, określanych mianem burżuazyjnych i nacjonalistycznych.

Każdy etap historii rewolucyjnej – strajki w roku 1905, tzw. okres reakcji, rewolucje lutową i październikową, rządy Centralnej Rady i powstanie Ukrainy sowieckiej, wymodelowano jako zderzenie dwóch przeciwnych sobie sił.

Przykładowo, historię nieudanego powstania saperów w czasie pierwszej rewolucji rosyjskiej konstruowano zazwyczaj jako przeciwstawienie „pokojowego protestu” i „powitania ogniem”. Określenia tych czynności, przypisywanych przeciwnym obozom, są łatwe do odczytania w kategoriach dobro-zło. Przekonać się w tym możemy, spojrzawszy na jedną z wielu typowych narracji:

480 *Київ. Що? Де? Як?*, op.cit., s. 49-50.

481 В. Кулеба, op.cit., s. 25.

Wcześniej rano 18 listopada 1905 powstałi żołnierze brygady saperów na czele z podporucznikiem Żadanowskim. Do nich dołączyli pracownicy zakładów kijowskich. Pod dźwięki *Warszawianki* pokojowy protest żołnierzy i robotników przechodził przez miasto. Ale w okolicy placu Galicyjskiego (obecnie plac Zwycięstwa) wojska carskie powitały ten protest ogniem. Żadanowski został ranny, na zmoczony deszczem chodnik padli zamordowani robotnicy – tokarz Karpenko, malarz Dobrowolski, stolarze Krykun i Lubczenko [...] ⁴⁸².

Do uproszczenia zadania interpretacyjnego dochodzi praktycznie we wszystkich tekstach poświęconych historii wydarzeń rewolucyjnych i wojny domowej. Łatwo odczytywalne jest przeciwstawienie ruchu robotniczego i caratu w okresie przed pierwszą wojną światową, jak również spolaryzowanie polityki Centralnej Rady i inicjatyw bolszewickich:

Jednak w tym czasie, kiedy robotnicy walczyli przeciwko Rządowi Tymczasowemu, ukraińska burżuazyjna Centralna Rada ściągnęła do Kijowa kułackie kontrrewolucyjne bandy i przejęła władzę.

Ukraińscy nacjonałiści burżuazyjni – ci najśmiertelniejsi wrogowie ludu pracującego – posługując się kłamliwym hasłem o „niepodległości” próbowali odnowić ucisk dziedziców i kapitalistów, nastawić robotników ukraińskich przeciwko rosyjskim robotnikom i rolnikom, sprowokować bratobójczą wojnę między nimi ⁴⁸³.

Zauważaliśmy wcześniej, że autorzy przewodników z lat dwudziestych, choć określają Centralną Radę mianem organizacji burżuazyjnej i nacjonalistycznej, rejestrują również jej początkową „poprawność” i tłumaczą transformację. W tekstach wszystkich wademeków powojennych rządy Rady sportretowano jako zjawisko jednoznacznie negatywne. Ocenę taką zazwyczaj konstruuje się nie za pomocą argumentacji czy szczegółowej opowieści, tylko przez wykorzystanie ekspresyjnych i konotowanych określeń typu „kułackie bandy kontrrewolucyjne”, „nacjonałiści burżuazyjni”, „zwolennicy dziedziców i kapitalistów” etc.

W narracjach przewodników powojennych mamy do czynienia z ustalonym tezaurem terminów konotacyjnych, wykorzystywanych do interpretacji rzeczywistości historycznej. Na paletę

482 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1976, s. 28.

483 *Киев...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s. 31.

inwariantów „wroga” składają się takie pojęcia, jak „ukraińscy burżuazyjni nacjonałiści”, „burżuazyjni zdrajcy”, „burżuazyjna Centralna Rada”, „okupanci austriacko-niemieccy”, „obcy najeźdźcy”. Protagonisci mogą funkcjonować pod mianem „narodu ukraińskiego”, „ludzi sowieckich”, „synów i córek Ukrainy” oraz „sił bolszewickich”. Słowniczek ten zostaje zaktualizowany za każdą narracją o dowolnym etapie rewolucji czy wojny domowej. Jako przykład jego manifestowania się możemy wskazać narrację o wydarzeniach lat 1919-1920:

31 sierpnia białogwardziści weszli do Kijowa i ustanowili w mieście władzę burżuazyjno-obszarniczą. Naród ukraiński znów znalazł się pod ciężkim uciskiem społecznym i narodowym. Ale naród ukraiński nie podporządkował się nowym najeźdźcom. Na całej Ukrainie zaczęły działać oddziały partyzanckie, które pod dowództwem bolszewików walczyły o ustanowienie Władzy sowieckiej [...].

Wiosną roku 1920 imperialiści zagraniczni przygotowali nowy atak przeciwko Krajowi Rad. Armia białopolska, popierana przez brytyjskich, francuskich i amerykańskich imperialistów, w kwietniu, wbrew interesom własnego narodu, dokonała agresywnego ataku na Ukrainę sowiecką⁴⁸⁴.

Przytoczony tu tekst jest dobrym przykładem skompresowania wydarzeń historycznych. Lapidaryzacja narracji, którą odnotowujemy w przewodnikach powojennych, przewiduje czytelników o określonych kompetencjach kulturowych. Większość narracji o wydarzeniach rewolucyjnych z denotacyjnego punktu widzenia jest mało informatywna. Zawierają one ideologiczne nominacje bohaterów, zjawisk czy wydarzeń, ale są skąpe w szczegóły czy argumentację. Nasuwa się więc przypuszczenie, że zadaniem takich narracji jest nie tyle poinformowanie czytelników o wydarzeniach rewolucyjnych, ile symboliczna aktualizacja tych wydarzeń i zarazem powtórzenie haseł o walce z wrogiem burżuazyjnym.

W przewodnikach powojennych brakuje wyraźnie wyartykułowanego wątku ofiary fundacyjnej. Wspomnienia o poległych bohaterach rewolucji październikowej zazwyczaj towarzyszą opisom pomnika robotników „Arsenału” czy pomnika bojowników o władzę sowiecką. Teksty takie mają jednak kształt krótkich wzmianek, powtarzających napisy na tablicach pamiątkowych.

484 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 34.

Fundacyjny charakter rewolucji ukazany zostaje poprzez zestawienie rzeczywistości sprzed i po roku 1917. Sygnałem transformacji w tekstach przewodnikowych jest formuła „po zwycięstwie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej...”. Oznaczając moment liminalny, oddziela ona dawny świat, uznany za zaburzony, od nowej „postępowej” rzeczywistości. Przykładów odwracania rzeczywistości przez rewolucję październikową dostarczają wszystkie przewodniki powojenne. Na zestawieniu negatywnie nacechowanej przeszłości i pozytywnej teraźniejszości zbudowano, na przykład, poniższą narrację o Kijowskim Państwowym Muzeum Sztuki Ukrainkiej:

W 1904 roku odbyło się oficjalne otwarcie muzeum, które zostało nazwane „Kijowskie Muzeum Artystyczno-Przemysłowe i Naukowe”. W warunkach autokracji carskiej, kiedy dominowało prześladowanie społeczne i narodowe, muzeum nie mogło szeroko rozwinąć swojej działalności. Po zwycięstwie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej muzeum otrzymało szerokie możliwości rozszerzenia swojej pracy. Stało się ono ważnym ośrodkiem popularyzacji ukraińskich sztuk pięknych. Liczba eksponatów w nim została powiększona dzięki znacznym dochodom z muzeów Moskwy i Leningradu⁴⁸⁵.

Wykorzystując dość klarowną antytezę „zacofanie” VS „rozwój” autorzy przewodnika wyznaczają stanowcze oceny dla dawnej i nowej epoki. Często stosowaną kategorią, według której przeciwstawiano rzeczywistość przed- i porewolucyjną, jest „zamknięcie-otwarcie”. Były, burżuazyjny świat składa się z elementów niedostępnych dla „ludu pracującego”, co zmienia się tuż po rewolucji październikowej. Otwarte parki i sady miejskie, dostępna edukacja, równoprawność rozwoju kulturowego – to podstawowe wątki w narracjach o nowej rzeczywistości sowieckiej. Spójrzmy na przykładowe teksty, pochodzące z różnych przewodników. Pierwszy z nich dotyczy wpływu zmian ustrojowych na działalność konserwatorium kijowskiego:

Konserwatorium kijowskie było zorganizowane w listopadzie 1913. Wtedy w konserwatorium studiowali tylko ludzie bogaci: dzieci kapitalistów, kupców, właścicieli ziemi, urzędników i inni. Po zwycięstwie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej otwarte zostały szerokie

485 *Київ...*, red Д. Мышко, op.cit, s. 132.

możliwości dla rozwoju edukacji muzycznej na Ukrainie. Przyszła tutaj nowa ekipa profesorów i studentów⁴⁸⁶.

Kolejny przykład wkracza w kwestie polityki narodowościowej i kulturalnej:

W czasach przedrewolucyjnych szerokie kręgi postępowej publiczności wielokrotnie podnosiły kwestię godnego utrwalenia pamięci o wielkim Kobzarze w Kijowie. Idea wzniesienia pomnika znalazła gorący odzew wśród ludu pracującego. Powstał specjalny komitet i zebrano wymaganą kwotę.

Ale carscy satrapowie nie pozwolili na budowę pomnika.

Tylko Wielki Październik stworzył wszystkie warunki dla uczczenia pamięci wielkich synów przeszłości.

Pierwsze pomniki Szewczenki zostały wzniesione w Moskwie i Piotrogradzie w roku 1918. Naród ukraiński jest zawsze wdzięczny za to swoim rosyjskim braciom ⁴⁸⁷.

Ostatni z przytaczanych tekstów dotyczy codziennego życia kijowskich dzielnic robotniczych – Kureniwki i Priorki:

Przed Wielką Socjalistyczną Rewolucją Październikową te dzielnice miasta były zamieszkane głównie przez pracujących biedaków i były to najbardziej zacofane, zaniedbane i brudne przedmieścia Kijowa. Wodociągi i kanalizacja były tu zjawiskami rzadkimi, instytucji kulturalnych i edukacyjnych nie było w ogóle... Wielkie zmiany w życiu i w wyglądzie dzielnic Kureniwka i Priorka nastąpiły dopiero po Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. Z odległych przedmieść Kureniwka i Priorka przekształciły się w ważne gospodarcze dzielnice miasta z wieloma przedsiębiorstwami przemysłowymi⁴⁸⁸.

Warto tu zauważyć, że posługiwanie się przykładami konkretnych obiektów i łatwo odczuwalnych zmian (na przykład warunków życia codziennego) ma na celu uproszczenie i przybliżenie czytelnikom idei „przełomowości” rewolucji.

486 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 119.

487 А. Слободяник, *op.cit.*, s. 66.

488 *Київ. Маршруты экскурсий*, *op.cit.*, s. 137-138.

Centralność i fundacyjność, jako podstawowe znaczenia rewolucji październikowej w paradygmacie kultury sowieckiej, przekładają się na unifikację interpretacyjną, jak również i na kompozycyjną funkcję rewolucji w tekstach przewodników kijowskich.

Rozdział 6. Historia sowiecka: typy narracji historycznych

6.1. Historia sowiecka w przewodnikach po Moskwie

6.1.1. Przewodniki przedwojenne: w poszukiwaniu istoty Moskwy sowieckiej

Ze względu na czas wydania, w przewodnikach z lat dwudziestych (*Kieszonkowy przewodnik po Moskwie*, *Przewodnik po nowej Moskwie*, *Cała Moskwa w kieszeni*) brakuje narracji o sowieckiej, czyli współczesnej im, historii Moskwy. Na tle szczegółowego opisu zabytków architektonicznych i względnie rozbudowanych narracji dotyczących historii dawnej i rewolucyjnej, sowiecka epoka Moskwy widoczna jest wyłącznie w toponimice i końcowych wykazach, zawierających aktualne adresy i kontakty do urzędów, komisji, służb specjalnych, uczelni, muzeów etc.

Pierwszy (i jedyny) krótki opis ówczesnej stolicy napotykamy w *Nowym przewodniku po Moskwie 1923-1924*. Przegląd moskiewskich zabytków architektonicznych poprzedza wstępna wzmianka o renowacyjnej polityce podjętej przez władze sowieckie:

Nowa Moskwa, otrzymując mocne stacje radiowe, duraluminiowe eskadry powietrzne, potężne linie elektroenergetyczne, oplatając się nowa pajęczyną tramwajów elektrycznych, tworząc akademię socjalistyczną z ogromnym magazynem książkowym, gdzie między innymi przechowywane są rękopisy Marksa, organizując Komunistyczny Uniwersytet Pracujących Wschodu, jednocześnie znajduje czas, chęć i środki, by z miłością podtrzymywać te starożytne unikaty, które dostała ona od historii jako zabytki.

Stara Moskwa to miasto-muzeum.

I muzeum to po rewolucji utrzymywano w należyтым stanie, przecież szacunek do zabytków jest niepodważalną oznaką inteligencji⁴⁸⁹.

W przytoczonym fragmencie widzimy, że obraz miasta sowieckiego zbudowano na podstawie antytezy, w której funkcjonalności i postępowości Moskwy współczesnej przeciwstawiono zabytkowy obraz miasta przeszłości. Ten jeden tekst – to jednak stanowczo za mało, by całościowo

489 *Советская Москва...*, op.cit., s. 14.

odczytać cechy Moskwy sowieckiej.

Pierwszym wademekum, proponującym zwięzłą narrację o czasach sowieckich, jest przewodnik Dmitrija Banina *Moskwa. Towarzysz turysty* z roku 1930. Po krótkim wstępie, w którym zasygnalizowano stołeczny status Moskwy (poprzez wymienienie siedzib głównych instytucji państwowych), autor przechodzi do szczegółowego zreferowania stanu gospodarki miasta, i cała porewolucyjna historia Moskwy zostaje zredukowana do wątku rozwoju przemysłowego. Rozdział zatytułowany *Moskwa – centrum gospodarcze* zaczyna się od zestawienia sytuacji ekonomicznej sprzed i po rewolucji październikowej:

Na początku I wojny światowej Moskwa miała 693 przedsiębiorstwa fabryczne, w których zatrudniono było 148 tys. pracowników. Czas wojny i dewastacji wywarł poważny wpływ na przemysł moskiewski, ale już w roku 1926 kończy on [przemysł – O.K.] okres odbudowy i szybko oddala się od poziomu sprzed wojny. Na początku pięciolatki (1 października 1928) w Moskwie było 819 fabryk i zakładów, w których pracowało 229 tys. pracowników, a wartość produkcji stanowiła więcej niż 12% od wartości produkcji przemysłu całego ZSRR albo połowę wartości produkcji przemysłowego regionu Moskiewskiego; w porównaniu do poziomu przedwojennego, mamy zatem na początek pięciolatki wzrost o 126 przedsiębiorstw i o 80 tys. pracowników oraz zwiększenie wartości brutto produkcji o ponad 50%⁴⁹⁰.

Po charakterystyce ogólnej następuje zreferowanie poszczególnych branży, przede wszystkim przemysłu tekstylnego i metalowego. Jako przykład możemy tu przytoczyć tekst przedstawiający Moskwę jako centrum produkcji samochodów osobowych:

Kolejnym gigantem przemysłu metalowego jest zakład samochodów AMO [ros. Автомобильное московское общество – Moskiewskie Towarzystwo Samochodowe – O.K.]. Mimo że został zbudowany przed rewolucją, zaczął działać w ostatnich kilku latach. Zakład zatrudnia 3500 pracowników, którzy całkowicie przeszli do pracy przodowniczej i we wrześniu roku 1929 ogłosili, że cała wytwórnia jest przodowniczą. Uzasadniając ten tytuł, zakład cały czas realizuje założone cele z wyprzedzeniem, przy czym procent wyprzedzenia stale się zwiększa: w pierwszym kwartale 1929-1930 plan został przekroczony o 3,8 %, a zadania marcowe – prawie o

490 Д. Банин, *op.cit.*, s. 16.

10%. Pod koniec pięciolatki produkcja AMO ma osiągnąć 50 tys. samochodów rocznie⁴⁹¹.

Formalnie mamy tu do czynienia z opisem synchronicznym, jednak należy zauważyć, że wskazanie wzrostu produkcji poprzez odwołanie się do zmian procentowych (projekcja na przeszłość), jak również ogłoszenie celów produkcyjnych (projekcja na czas przyszły) włączają w przytoczonej narracji również modus diachroniczny. Pozornie opisowy tekst zatem możemy odczytywać jako opowieść o rozwoju przemysłu samochodowego. Analogiczny schemat – wskazanie rozwoju poprzez wzrost wskaźników liczbowych – obowiązuje w opisach wszystkich innych branż przemysłu i gospodarki Moskwy w ogóle, czyniąc ideę rozwoju przewodnim wątkiem narracji o Moskwie sowieckiej.

Postrzeganie i odpowiednio pisanie historii w oparciu o kategorię rozwoju jest, zdaniem Wojciecha Wrzosek jednym z najstarszych i najtrwalszych fundamentów europejskiej kultury i myślenia historycznego. Wrzosek, powołując się na Arystotelesa, pisze, że owej idei rozwoju „przysługuje w sensie genetycznym i esencjalnym własność bycia ideą antropomorficzną”⁴⁹². Przesłanką do postrzegania procesu dziejowego przez pojęcie rozwoju był ogląd „losów” świata organicznego i rzutowanie tych procesów na sferę wydarzeń historycznych⁴⁹³. W tekście przewodnika, opisującym dzieje Moskwy sowieckiej, poprzez wskazanie stopniowej rozbudowy przemysłu lekkiego i ciężkiego, mamy zatem do czynienia z literalną realizacją historiograficznej metafory rozwoju.

Zmiana rzeczywistości po rewolucji październikowej artykułowana jest głównie za pomocą cech kwantytatywnych. Sytuacja w przemyśle metalowym, na przykład, to „134 tys. ton wyrobów metalowych, 500 nowych robotników i o 20% tańsza produkcja zakładu ‘Sierp i młot’”⁴⁹⁴. Stan przemysłu elektroenergetycznego zdefiniowano poprzez 15 tys. pracowników, 5100 przodowników pracy, 117% wykonanego programu i produkcję o wartości 370 mln. rubli. Rozwój moskiewskiego przemysłu wydawniczego odczytywany musi być z takich liczb jak 133 miliony książek, publikowanych w 50 językach narodowych, 58 tytuły gazet i ponad 600 czasopism etc.⁴⁹⁵

Posługiwanie się liczbami obowiązuje również w omówieniu tych branż gospodarki, które

491 *Ibidem*, s. 20.

492 W. Wrzosek, *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław 1995, s. 17.

493 *Ibidem*.

494 Д. Банин, *op.cit.*, s. 19.

495 *Ibidem*, s. 39.

bezpośrednio wpływały na codzienne życie obywateli sowieckich⁴⁹⁶. Spójrzmy na kilka fragmentów tekstowych, relacjonujących sytuację w sferze zaopatrzenia w artykuły spożywcze:

W przemyśle spożywczym pierwsze miejsce zajmuje fabryka słodczy „Krasnyj Oktiabr”, która mianowała się fabryką przodowniczą. Zatrudnia ona 3700 pracowników, a produkcja samych tylko ciasteczek wyniosła w zeszłym roku 24 tys. kg dziennie. Jedną z największych piekarni na świecie jest Moskiewska Piekarnia nr 3, zbudowana w roku 1929 i wyposażona w najnowsze amerykańskie sprzęty; produkuje ona około 200 tys. kg wypieków dziennie i zatrudnia 390 pracowników⁴⁹⁷.

Wydaje się, że dla przeciętnemu czytelnikowi takie informacje, jak 24 tys. czy 200 tys. kg produkcji dziennie, nie mówią wiele, bowiem nie przekładają się na konkretnie doświadczane ilości zakupionych czy spożytych wypieków. I zamiast zakomunikowania idei postępowości piekarni moskiewskich poprzez wskazanie ilości bochenków chleba wypiekanych codziennie czy ilości wypieków w przeliczeniu na jednego mieszkańca stolicy (co wydawałoby się bardziej doniosłym sposobem prezentacji omawianych danych), autor przewodnika posługuje się liczbami wymierzonymi w znaczenia absolutne i superlatywne porównywania:

Mieszkańcy Moskwy jedzą codziennie 1300 tys. kg chleba, a jeśli z ogólnej ilości mąki, którą Moskwa spożyła w ciągu ostatnich czterech lat, upiec jedną bagietkę, to będzie ona tak długa, że wystarczy jej, by owinąć cały glob wzdłuż równika (40 tysięcy kilometrów). A ilości cukru, jakiej Moskwa potrzebuje co roku, starczyłoby dla wybudowania dzwonnicy Iwana Wielkiego na Kremlu (75 m wysokości)⁴⁹⁸.

W bardzo podobnym stylu przedstawiono również moskiewskie włókiennictwo. Dmitrij Banin zawiadamia czytelników, że „corocznej produkcji przemysłu bawełnianego (500 mln. metrów

496 Niewątpliwie, rozwój przemysłu ciężkiego jest czynnikiem, który w znacznym stopniu wpływał na jakość życia codziennego obywateli sowieckich. Jednak recepcja różnych fragmentów życia organizowana jest według zasady istotności, która bazuje na bezpośrednich interesach jednostki. Możemy przypuścić, że dla mieszkańców Moskwy w latach dwudziestych i trzydziestych o wiele ważniejsze były „namacalne” i „dostępne” wskaźniki rozwoju gospodarczego, takie jak zaopatrzenie w żywność czy sytuacja mieszkaniowa, których relewantność spowodowana była zakłóconym sposobem działania tych sfer życiowych w ZSRR. Więcej o kategoryzacji i hierarchizacji doświadczenia zob.: P.L. Berger, T. Luckmann, *Společne tworzenie rzeczywistości*, tłum. J. Niżnik, Warszawa 1983, s. 83.

497 Д. Банин, *op.cit.*, s. 23

498 *Ibidem*, s. 15.

gotowego towaru) starczy, by 12 razy owinąć kulę ziemską wzdłuż równika”⁴⁹⁹.

Wyjątkową pod względem posługiwania się liczbami jest narracja o organizacji systemu żywienia publicznego, którą podamy tutaj w całości:

Powyżej podaliśmy dane dotyczące zaopatrzenia w artykuły spożywcze w Moskwie. Ich dystrybucja w mieście odbywa się na zasadzie klasowej: robotnicy, stanowiący 34% mieszkańców, otrzymują 47% chleba, 50% kasz, 47-46% oleju i mięsa etc. Wszystkie piekarnie moskiewskie należą do przedsiębiorstw kooperacyjnych, co zapewnia mieszkańcom tani i dobry chleb.

System żywienia publicznego w tym roku obejmie 560 tys. posiłków dziennie, a pod koniec pięciolatki obejmie on 80% robotników fabryk i zakładów, 100% budowniczych i większą część pozostałych mieszkańców. W odżywieniu główną rolę odgrywają fabryki-kuchnie.

Teraz w Moskwie są dwie, a do końca pięciolatki będzie 20 kuchni na 20 tys. obiadów każda. Fabryka-kuchnia nr 1, mimo pewnych niedociągnięć, zapewnia 24 tys. posiłków dwóch rodzajów, o cenie 37,2 kopiejek i 24,3 kopiejek. Pierwsze są wydawane członkom spółdzielni w cenie 40 kopiejek, reszcie osób – po 45 kopiejek, drugi typ posiłków – odpowiednio po 25 i 30 kopiejek. Taka cena jest możliwa dzięki znacznej mechanizacji całej pracy kuchennej⁵⁰⁰.

W cytowanym passusie widzimy, że obok szeregu danych statystycznych przewodnik podaje ceny posiłków, czyli informacje relewantne dla codziennego doświadczenia czytelników i zatem łatwe do odczytania.

Z przytoczonych wyżej fragmentów mogłoby wynikać, że zwiedzanie Moskwy z przewodnikiem Dmitrija Banina wymaga dużego wysiłku intelektualnego, bowiem przetwarzanie tak dużych ilości danych statystycznych trudno pogodzić z zasadami uprawiania turystyki. Jednak możemy tu przypuścić, że wszystkie liczby, w które obfitują narracje o czasach sowieckich, pełnią w tekstach przewodnikowych funkcję znakową i odwołują się do idei rozwoju, postępu czy dobrobytu. W takim ujęciu mówienie o 24 tys. kg produkowanych dziennie ciasteczek czy 20 tys. przygotowywanych obiadów dorównuje pojęciu „bardzo dużo” jest tożsame ze stwierdzaniem dostatku.

499 *Ibidem*, s. 22.

500 *Ibidem*, s. 30-31.

Kolejną zauważalną cechą omawianych narracji przewodnikowych jest ich modus prospektywny. Jak moglibyśmy zauważyć, opowiadając czytelnikom o rozwoju poszczególnych branży gospodarki moskiewskiej, autor ekstrapoluje pojęcie rozwoju również na czas przyszły:

Brudne ciecze z moskiewskich domów wchodzi do sieci kanalizacyjnej (łączna długość rur sieci wynosi 600 km, tzn. odległość od Moskwy do Leningradu; w roku 1913 wynosiła 445 km), przez którą odprowadzane są z miasta na pola w celu oczyszczenia i nawodnienia. W roku 1930 kanalizacja (łącznie z nową siecią) obsługuje 70% mieszkańców Moskwy. Zgodnie z planem pięcioletnim zaplanowano założenie około 270 km nowych rur kanalizacyjnych⁵⁰¹.

Zreferowanie sytuacji w komunikacji tramwajowej również kończy się projekcją na przyszłość: Zgodnie z planem pięcioletnim Moskwa będzie miała w roku 1932/33 ponad 2.200 wagonów tramwajowych, zostanie zbudowanych około 170 km nowych tras, liczba przewożonych pasażerów osiągnie 1.100 mln.⁵⁰²

Odwołania się do przyszłości mają charakter bardzo szczegółowy i podane są nie jako ogólnie określone plany, lecz jako już wyliczone statystyki i wskaźniki:

W przyszłości planowane jest wybudowanie kilku elektrociepłowni, mianowicie Derbenewskiej, o mocy 75 tys. kilowatów. Elektrociepłownie zostaną podłączone do ogólnej sieci MOGES [Moskiewskie Zrzeszenie Elektrowni Państwowych, ros. Московское объединение государственных электростанций – О.К.] i zwiększą jej moc [...].

Założenie jest takie, że wyposażenie domów i lokali w sieć ciepłowniczą da duże oszczędności: obecnie jeden milion kalorii ciepła kosztuje konsumenta 13,5 rubla, a po rozszerzeniu sieci kosztować będzie 9,5 rubli.

Zużycie energii elektrycznej w Moskwie wzrośnie od 106 kilowatogodzin na osobę w latach 1926-1927 do 160 kilowatogodzin w latach 1932-33⁵⁰³.

Warto zauważyć, że przyszłość w tekstach przewodnika Banina zawsze ma charakter określony i obejmuje kilka najbliższych lat. W takim ujęciu narracje prospektywne mają kształt planów

501 *Ibidem*, s.44.

502 *Ibidem*, s. 41.

503 *Ibidem*, s. 25-26.

rozwojowych, a nie haseł politycznych.

Zupełnie inne podejście do egzemplifikacji metafory rozwoju i pisania historii sowieckiej napotykamy w kolejnym przewodniku – *Zwiedzanie Moskwy* Długacza i Portugalowa z roku 1937. W tekście tego przewodnika wyraźną dominantą jest funkcja referencyjna: głównym punktem odniesienia dla narracji o czasach sowieckich staje się urbanistyczna i architektoniczna przebudowa stolicy, a podstawowe wątki omówiono na samym początku wademekum:

Inspirujący rozmach stalinowskiego planu rekonstrukcji Moskwy znajduje swój wyraz w lasach licznych budow, w nowym wyglądzie ulic i placów, w przerzuconych przez nawodnioną rzekę Moskwę nowych mostach. W latach zwycięskich planów pięcioletnich Moskwa otrzymała najlepsze na świecie metro. Budowa kanału Moskwa – Wołga, tego genialnego pomnika epoki stalinowskiej, radykalnie rozwiązała skomplikowane zadania związane z zaopatrzeniem miasta w wodę.

Stolica Związku Sowieckiego – Moskwa – wyraziście odzwierciedla historyczne zmiany w życiu naszego kraju⁵⁰⁴.

Akapit ten jest jednocześnie zwiastunem opowieści o Moskwie sowieckiej oraz kluczem do odczytania całego tekstu przewodnika. Widzimy tu, jak na zasadzie rzutowania metonimicznego przewodnik sugeruje odczytywanie postępów w Moskwie jako sukcesów całego ZSRR.

Temat transformacji tkanki miejskiej Moskwy w postaci narracji parcelowanych towarzyszy opisom ścieżek turystycznych i „metkuje” całą przewodnikową przestrzeń miasta. W większości przypadków mamy do czynienia z narracjami o kształcie krótkich wzmianek typu:

W latach 1936-1938 wszystkie małe kamienice zostały wyburzone, i ta część placu Rewolucji połączyła się z powstałym tu placem Nowomanieżnym⁵⁰⁵.

Niżej wzdłuż rzeki widać nowy most Ustiński; został on wzniesiony w roku 1938 w pobliżu ujścia rzeki Jauza, w miejscu jej ujścia do rzeki Moskwy. W tym samym miejscu do 1938 znajdował się stary most zbudowany w roku 1883⁵⁰⁶.

504 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1940, s. 3-4.

505 *Ibidem*, s. 36.

506 *Ibidem*, s. 53.

W roku 1934 wieża Suchariewa, w której w latach minionych znajdowało się Moskiewskie Muzeum Komunalne, została uznana za przeszkodę dla ruchu ulicznego i wyburzona. Plac Suchariewski został przemianowany na plac Kołchozowy. Po zdjęciu torów tramwajowych i usunięciu małego skweru z ubogą roślinnością w roku 1937 plac został zaasfaltowany i uzyskał wygląd obecny⁵⁰⁷.

Dość często jednak mamy do czynienia z bardziej rozbudowaną charakterystyką zmian. Poszczególne fragmenty narracyjne opowiadają o zmianach Moskwy, które zredukowane są do przekształceń architektonicznych i urbanistycznych. Podajmy tu dla przykładu tekst o próbie zastąpienia świątyni Chrystusa Zbawiciela Pałacem Rad:

Z mostu Wielkiego Kamiennego na lewym brzegu rzeki, naprzeciwko drugiego Domu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR, widać duży plac budowy. Do niedawna stała tu świątynia Chrystusa Zbawiciela. Wielki ukraiński poeta Taras Szewczenko bardzo trafnie porównał go z grubą zamoskworiecką kramarką w złotej chuście, która zapatrzona w coś zatrzymała się pośrodku miasta.

Teraz na miejscu świątyni trwa budowa największego gmachu na świecie – Pałacu Rad – który pozostanie w historii jako monumentalny pomnik epoki stalinowskiej⁵⁰⁸.

W cytowanym wyżej tekście zestawienie przeszłości i teraźniejszości ma charakter bardzo obrazowy i metaforyczny, jednak w większości przypadków uwypuklenie „postępu sowieckiego” ma wymiar stricte gospodarczy i statystyczny:

Przerabianiu starych, krzywych i wąskich ulic na szerokie, pokryte asfaltem drogi zawsze towarzyszy ogólna zmiana całej dzielnicy: następuje zasadnicza przebudowa gospodarki podziemnej, odbywa się intensyfikacja oświetlenia i instalacja trolejbusowych linii trakcyjnych. Budowa dróg poprawia sanitarno-higieniczny stan miasta. Na rok 1939 ponad 4500 tyś. m.kw. ulic, placów, wybrzeża było pokrytych asfaltem i kostką brukową – to 27 razy więcej niż w Moskwie kupieckiej w roku 1913⁵⁰⁹.

507 *Ibidem*, s. 233.

508 *Ibidem*, s. 45.

509 *Ibidem*, s. 187.

Figurę skonfrontowania ładu dawnego i rzeczywistości sowieckiej wykorzystano w wielu innych narracjach, omawiających nowe projekty urbanistyczne czy architektoniczne, a zarazem prezentujących przewagi ładu sowieckiego:

Przez wychodzący od ulicy Kirowa pierieulek Bolszewicki można dostać się do pierieulka Stopani. W domach 5 i 6 znajduje się Moskiewski Miejski Dom Pionierów i Oktiabriet⁵¹⁰, zorganizowany w roku 1936 z inicjatywy towarzysza Stalina. Zgodnie z instrukcjami Nikity Chruszczowa dwie wielkie wille zostały odbudowane i przerobione zgodnie z wymogami Domu Pionierów. Tutaj każdy szczegół jest przemyślany i służy wspólnemu celowi – stworzeniu dla dzieci takiego środowiska, w którym byłoby łatwo, wygodnie i radośnie robić coś lub po prostu odpocząć i dobrze się pobawić⁵¹¹.

Symptomatyczność podobnych bardziej i mniej rozbudowanych informacji o przeorganizowaniu przestrzeni czyni z nich immanentną cechę Moskwy sowieckiej. Formują one przewodni wątek tworzenia i porządkowania przestrzeni.

Większość opowieści o transformacji przestrzeni Moskwy skonstruowano na zasadzie zestawienia opozycji binarnych. W niektórych przypadkach mamy do czynienia z porównaniem „starych” i „krzywych” dróg Moskwy dawnej oraz „szerokich”, „zaasfaltowanych” alei stolicy socjalistycznej. Jednak w większości przypadków jednak przeciwstawienie zacofania przeszłości i wygody teraźniejszości zawarte jest w tekstach przewodników *implicite* i odczytywane jest właśnie poprzez wątek budowania. Bowiem powstanie komfortowych pałaców pionierów, sieci tramwajowych czy innych „niezbędnych udogodnień” zakłada wcześniejszą ich nieobecność czy funkcjonowanie zakłócone.

Jak zauważyliśmy na początku, dla przewodnika Długacza i Portugałowa podstawową funkcją jest referencyjna, czyli rejestrowanie zmian zachodzących w przestrzeni miejskiej Moskwy. Możemy również zauważyć, nie jest to zwykła rejestracja zmian, lecz kształtowanie określonej postawy wobec omawianych zjawisk. W momencie przedstawienia nowych projektów infrastrukturalnych czy form architektonicznych przewodnik najczęściej wykorzystuje pozytywnie konotowane pojęcia (takie jak

510 Ros. *октябрята* – komunistyczna organizacja najmłodszych uczniów szkół podstawowych w ZSRR.

511 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1940, s. 198.

wygodny, nowy, przemyślany, szeroki, zadbane) i w taki sposób apeluje do pozytywnych uczuć czytelnika. Szczególnie intensywne „poczucie radości” ma obdarzać czytelnika-podróżnika w momencie zwiedzania metra – podróży metrem poświęcono osobny rozdział przewodnika. Reportaż z pociągu, objeżdżającego wszystkie stacje Moskiewskiej Kolei Podziemnej im. Łazarza Kaganowicza jest ciągiem pochwalnych opisów pałacopodobnych wnętrz. Funkcją metra w takim układzie zostaje nie tyle przewiezienie ludzi, ile zadziwianie, zafascynowanie podróżników. Spójrzmy na kilka przykładowych opisów metra moskiewskiego:

Pociąg jedzie dalej – na plac trzech dworców, gdzie zatrzymuje się na stacji „Komsomolskaja”. Tutaj zachwyca nas majestatyczny hala stacji z dwiema równoległymi galeriami. Tysiące pasażerów przyjeżdżających i odjeżdżających komunikacją podmiejską i pociągami kolei Jarosławskiej, i Październikowej, wypełniają galerie i perony stacji. To podziemne pomieszczenie ma charakter eleganckiej sali pałacowej. Potężne czworoboczne kolumny pokryto różowym marmurem, na ich krawędziach umieszczono znaki „kim”, pięcioramienne gwiazdy i godło ZSRR – sierp i młot. Te ozdoby wyraźnie podkreślają nazwę stacji – „Komsomolskaja”. Makiet tej stacji, wystawiony w sowieckim Pawilonie Międzynarodowej Wystawy w Paryżu w roku 1937, zbudził wyjątkowe zainteresowanie naszym metrem, bowiem tak ostro kontrastowało ono z ohydnyymi kolejami podziemnymi Paryża [...].

Wewnętrzna architektura stacji „Pałac Rad” wyróżnia się wesołym tonem. Sala na platformie wyłożona jest jasnym marmurem; wysokie kolumny sali przypominają ogromne lampy i tworzą majestatyczny obraz [...].

W wyglądzie kolejnej stacji połączyły się monumentalność, lekkość i radość, które odpowiadają podstawowej idei stacji – kulturze fizycznej narodów ZSRR. Sufit opiera się na 11 parach prostokątnych kolumn tworzących swobodną przestrzeń w centrum. Każda para kolumn została ozdobiona na podstawie motywów narodowych każdej z 16 republik związkowych [...]⁵¹².

W powyższych i wszystkich innych narracjach o metrze moskiewskim obowiązuje atrybucja stacji poprzez użycie ograniczonego zestawu stanowczo pozytywnych określeń, takich jak „majestatyczny”, „piękny”, „wesoły”, „poruszający”, „twórczy” etc. Za symboliczne podsumowanie wszystkich opowieści o metrze możemy uważać cytowane przez Długacza i Portugalowa

512 *Ibidem*, s. 345-350.

przemówienie Łazarza Kaganowicza z okazji uruchomienia pierwszej linii metra, w którym komisarz komunikacji drogowej ZSRR określił metro mianem „wielkiego rozmachu twórczości narodowej, rozkwitem myśli architektonicznej, bowiem każda stacja jest niczym pałac i każdy z tych pałaców jest unikalnie ozdobiony”⁵¹³.

W mianowaniu stacji metra pałacami należy uwzględniać społeczne i gospodarcze okoliczności powstania tej inwestycji infrastrukturalnej. W Moskwie pierwszej połowy lat trzydziestych, jak zauważa Wasilij Szczukin, ponad 90% ludności mieszkało w barakach lub w mieszkaniach sublokatorskich, po wodę w większości gospodarstw domowych chodziło się do studni, a zaasfaltowane ulice można było spotkać tylko w śródmieściu⁵¹⁴. Na tle takich warunków mieszkalnych marmurowe i błyszczące wnętrza metra postrzegane były jako pałace, o czym Szczukin pisze tak:

Po raz pierwszy w dziejach Rosji zbudowano nie obiecane tylko, nie „wirtualne”, lecz prawdziwe pałace, i nie dla wybrańców losu, lecz dla wszystkich. Chłop i baba ze wsi, złodziej i alkoholik, urzędnik „na stanowisku kierowniczym” i nauczycielka z dalekiej prowincji mogli za jedyne czterdzieści ówczesnych kopiejek (jedna setna bardzo skromnej pensji) wejść do metra i nagle znaleźć się w świecie bogactwa i luksusu. Dla wielu z nich było to pierwsze – i to na przestrzeni wielu pokoleń! – doświadczenie konsumenckiego szczęścia lub przynajmniej zadowolenia⁵¹⁵.

Ponadto, jak zauważa Jakub Sadowski, wykorzystywany do określenia metra obraz pałacu w szeregu kultur (w tym rosyjskiej) uruchamia wyobrażenie o życiowym spełnieniu⁵¹⁶. Badacz tłumaczy:

Częstokroć właśnie do pałaców doprowadza swych bohaterów fabuła bajek magicznych. W „królestwie za siedmioma górami, za siedmioma lasami” budowle ze złota czy kryształu reprezentują wszystko to, co dla odbiorcy bajki (choć nie dla jej bohatera) pozostawać będzie fantastyczne, wspaniałe i niedostępne⁵¹⁷.

513 *Ibidem*, s. 344.

514 W. Szczukin, *Na dół, do nieba. Utopijny dyskurs w architekturze i wystroju moskiewskiego metra*, [w:] *Homo utopicus, terra utopica. O utopii i jej lekturach*, red. E. Paczoska, J. Sadowski, t. 2, Warszawa 2007, s. 208–209.

515 *Ibidem*, s. 209.

516 J. Sadowski, *Między Pałacem Rad i Pałacem Kultury...*, *op.cit.*, s. 152.

517 *Ibidem*.

„Sukcesy Moskwy to postęp całego kraju” – takie założenie, wyartykułowane we wstępnym akapicie przewodnika, obowiązuje również (i przede wszystkim) w odniesieniu budowy metra. Metro jako jedna z najważniejszych inwestycji infrastrukturalnych winno było pełnić funkcję spajania wspólnoty sowieckiej. Zagwarantowane to zostało przez figurę uczestnictwa całego kraju w powstaniu moskiewskich kolei podziemnych:

Dzięki wielkiej trosce i ogromnemu wsparciu towarzysza Stalina, kierownictwa partii i rządu, budowniczy metra odnosili zwycięstwo po zwycięstwie.

Hasło „Cały kraj powinien budować metro stolicy” wywołał entuzjazm w różnych zakątkach Związku Sowieckiego. Prawie codziennie do kolektywu budowniczych metra dołączały się nowe kadry⁵¹⁸.

Wytwarzanie „kolektywnego autorstwa” metra zagwarantowane zostało nie tylko poprzez szeroką geografę pochodzenia jego budowlanców, lecz także przez symboliczne połączenie kierowniczych działań Stalina i partii komunistycznej z konstrukcyjnym wysiłkiem budowniczych. Wspólnym mianownikiem dla funkcjonariusza partyjnego i zwykłego budowniczego był fakt udziału w tworzeniu „wielkiego osiągnięcia narodu sowieckiego” – metra moskiewskiego. Metonimiczny charakter związku Moskwa – całe ZSRR działa również w odwrotnym – odśrodkowym – kierunku:

Budowa metra moskiewskiego okazała się wspaniałą szkołą dla pracowników, inżynierów, techników, architektów. Tysiące ludzi, którzy przeszli tę szkołę, pracują teraz w wielu miastach Związku Sowieckiego na najważniejszych konstrukcjach. Doświadczenie uzyskane przy budowie metra z sukcesem wykorzystywane jest na budowie kopalń w Azji środkowej, magazynów ropy w Baku etc.⁵¹⁹

Za pomocą takiej figury narracyjnej, transformacja (naprawa) przestrzeni miejskiej i życia mieszkańców Moskwy ekstrapolowana jest również na inne terytoria ZSRR.

Obok sportretowania zmian już dokonanych autorzy konstruują również liczne narracje prospektywne, przybliżając czytelnikom plany przebudowy każdej z dzielnic stolicy. W odróżnieniu

518 В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1940, s. 343.

519 *Ibidem*, s. 344.

od przewodnika *Moskwa. Towarzysz turysty*, który w przypadku narracji prospektywnych klarownie określał terminy dokonania zmian, tekst Długacza i Portugałowa kształtuje obraz przeszłości chronologicznie nieokreślonej. Cała przestrzeń Moskwy zostaje natomiast ometkowana przez „zmiany nadchodzące”, na co wskazują częstokroć powtarzane frazy „tu się pojawi”, „tutaj powstanie”, „ta ulica/ plac/ część miasta zostanie rozszerzona/ przeplanowana” etc.

Spójrzmy dla przykładu na opowieść o rekonstrukcji placu Czerwonego, na którym miały powstać trybuny do oglądania świątecznych defilad:

Architektura trybun, wykonanych z jasnego kamienia, inkrustowanego ciemnymi skałami, zostanie utrzymana w pełnej zgodności ze ścisłą, prostą i majestatyczną architekturą całego placu. Trybuny uwieńczone zostaną monumentalną kolumnadą. Pośrodku, naprzeciw mauzoleum Lenina, linia trybun zostanie rozerwana szerokim 45-metrowym przejściem, łączącym plac Czerwony z zielonym placem urządzonym za trybunami.

Przejście to będzie początkiem nowej ulicy-alei przecinającej cały Kitaj-gorod i dochodzącej aż do placu Dzierżyńskiego...

Będzie to uroczyste podejście do placu Czerwonego, a jego kierunek jest tak dobrany, że już z placu Dzierżyńskiego będzie się otwierała wspaniała panorama mauzoleum, murów Kremla, i w ich tle Pałacu Rad⁵²⁰.

Sam Pałac Rad również był żywym tematem dla tworzenia narracji prospektywnych w przewodniku Długacza i Portugałowa. Pałac miał zostać główną budowlą sowiecką i największym pomnikiem Lenina i leninizmu na świecie, a odpowiednio jego prospektywne opisy są zestawami określeń superlatywnych:

Duża sala umieści 21 tys. osób. Wysokość hali będzie wynosiła 100 m, a jej średnica – 140 m. Starożytne teatry greckie i rzymskie, które mogły pomieścić dziesiątki tysięcy widzów, jak wiadomo, nie miały dachu. Największe zadaszone obiekty naszych czasów, zbudowane w Ameryce, nie mają charakteru monumentalnych dzieł architektury, są to stadiony, sale wystawowe czy konstrukcje o charakterze komercyjnym...

Pałac Rad będzie nie tylko największym zabytkiem architektury, zbudowanym kiedykolwiek

520 *Ibidem*, s. 63.

przez ludzkość, ale także skomplikowaną strukturą inżynierską⁵²¹.

Mimo tego, że tekst przewodnika nie precyzuje terminów realizacji zaplanowanych transformacji miasta, nadchodząca przyszłość ma bardzo konkretne kształty, długości, kolory wykończenia etc. Precyzyjne opisy przyszłych obiektów infrastrukturalnych (tak jak gdyby już zaistniały) symbolicznie przybliżają ich powstanie. W przypadku narracji o metrze, na przykład, autorzy dokładnie portretują przyszłe stacje i ściśle lokują je w obecnej przestrzeni Moskwy:

Druga linia (promień Zamoskworiecki) będzie kontynuacją promienia Gorkiego – od placu Swierdłowa do fabryki samochodowej im. Stalina. Tutaj, na długości 6,5 km, zbudowane zostaną trzy stacje: Nowokuzniecka, „Dworzec Saratowski” i „Fabryka im. Stalina”. Linia ta dwukrotnie przejdzie pod dnem rzeki Moskwy.

Trzeci etap budowy metra moskiewskiego będzie nowym ogromnym osiągnięciem sowieckiej architektury i sowieckiej myśli projektowej. Na stacjach trzeciego etapu dla pasażerów tworzone są dodatkowe udogodnienia. Nie będzie żadnych schodów, łączących hol z ruchomymi schodami. Schody ruchome będą dostarczały pasażerów bezpośrednio na zewnątrz. Ruch pociągów przyspieszy. Od Dworca Kurskiego do Centralnego Stadionu ZSRR pociąg będzie dojeżdżał w 8-10 minut. Droga od stacji „Sokół” do fabryki samochodowej im. Stalina zajmie nie więcej niż 20 minut⁵²².

Wątek literalnie rozumianej rozbudowy architektonicznej i urbanistycznej najczęściej wykorzystywano jako znak zmian zachodzących w życiu społecznym. Z przytoczonego wyżej fragmentu widzimy, że przewidywane stacje kolei podziemnej są bodźcem do manifestowania idei naprawy i wygod życia w kraju socjalistycznym. W podobnym kluczu czytelnik musi odczytywać wiele innych narracji prospektywnych, które, nie określając terminów, obiecują zrealizowanie socjalizmu.

521 *Ibidem*, s. 47.

522 *Ibidem*, s. 349.

6.1.2. Przewodniki powojenne: redukcja do wątku konstruowania

W odróżnieniu od przewodników z lat dwudziestych i trzydziestych, wademeka opublikowane po wojnie wykazują jednolitość pod względem kompozycyjnym i narracyjnym. Historia Moskwy sowieckiej zostaje w nich zdominowana przez wątek rozwoju, realizowany w opowieściach o rozbudowie stolicy. Najbardziej charakterystycznym obrazem Moskwy sowieckiej jest nowo powstała konstrukcja architektoniczna czy urbanistyczna, a podstawowym typem opowieści – opis wzniesionych gmachów, osiedli czy całych dzielnic mieszkaniowych. I choć w podobnych opisowych tekstach jedyną formalną odsyłką do modusu narracyjnego jest wskazanie czasu powstania budowy, narracyjności tych fragmentów należy dopatrywać się w ich charakterze referencyjnym. Portretując nowe gmachy, osiedla czy autostrady rejestrują one zmianę w przestrzeni i życiu Moskwy.

We wszystkich przewodnikach powojennych mamy do czynienia z typowym schematem prezentacji sowieckiej historii miasta: opowiadania o rozbudowie Moskwy są niezbędną częścią wstępnych narracji przewodnikowych, do których autorzy przechodzą po przedstawieniu dawnych dziejów Moskwy i wydarzeń rewolucyjnych. Narrację o czasach sowieckich najczęściej zredukowano do prezentacji całego ciągu budynków użyteczności publicznej, powstałych na terenie Moskwy od lat dwudziestych. Bardzo trafnie zasadę tę odwzorowano we wstępie do przewodnika *Dla Gościa Moskwy* Siergieja Frołkina, w którym autor po omówieniu zabytków historycznych zauważa:

Ale obraz nowoczesnej stolicy nie jest wyznaczany przez dzwonnice i kopuły cerkwi, górujące nad niskimi domkami. Dzisiejsza Moskwa to trzydzieści osiedli Dzielnicy Południowo-Zachodniej, w których mieszka pół miliona moskwan, to Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. Łomonosowa, którego audytoria i sale, co roku wypełniają dziesiątki tysięcy studentów, to prospekt Kalinina z wieżowcami, aleja Leninowska, Pokoju, Leningradzka, Kutuzowska, Komsomolska. To Stadion Centralny im. Lenina, budynek Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, wielopiętrowe budynki hoteli „Rosja” i „Nacional”⁵²³.

Passus ten w formie skondensowanej podsumowuje obraz Moskwy sowieckiej, zredukowanej

523 С. Фролкин, *Гостю Москвы...*, *op.cit.*, s. 55.

do wymiaru nowego budownictwa. Do najczęściej spotykanych obiektów referencyjnych należą zazwyczaj gmach gazety „Izwestija” na placu Puszkina, Instytut Lenina – ówczesne Centralne Archiwum Partyjne Instytutu Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR na placu sowieckim, Dom Pracowników Organizacji Rządowych na ulicy Serafimowicza, poligraficzny kombinat gazety „Prawda”, Pałac Kultury Zakładu Samochodowego im. Lichaczowa, gmach Głównego Zarządu do Spraw Turystyki Międzynarodowej, Teatr Armii sowieckiej na placu Komuny, Akademia Wojskowa im. Frunzego, Dom Rady Ministrów, Biblioteka im. Lenina, Sala Koncertowa im. Czajkowskiego, Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. Łomonosowa na Wzgórzach Leninowskich, Centralny Stadion im. Lenina, Wystawa Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRR, Wieża Telewizyjna w Ostankino, gmach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, Wszechzwiązkowa Państwowa Biblioteka Literatury Obcej, hotele „Moskwa”, „Sputnik” i „Rosja”, Moskiewski Miejski Pałac Uczniów i Pionierów, Wszechzwiązkowa Wystawa Gospodarstwa Narodowego etc., oraz liczne przedsiębiorstwa przemysłowe, takie jak Fabryka Samochodowa im. Lichaczowa, Fabryka Łożysk Toczych, zakład „Frezer”, elektrownia im. Kujbyszewa i inne.

W części przewodników krótkie wstępne informacje o nowych budowlach uzupełniono poprzez dokładne ich opisanie w tekście głównym, czyli w ramach poszczególnych proponowanych czytelnikowi tras turystycznych. W części przypadków nowe konstrukcje omówiono w formie lapidarnej, uwypuklając architektoniczne czy techniczne cechy projektu i osobę/ osoby jego autora/autorów. Spójrzmy na przytoczone niżej fragmenty, które pokazują najbardziej typowy sposób portretowania Moskwy sowieckiej:

Współczesną architekturę tej części prospektu Leninowskiego przedstawiono trzema przeszklonymi wieżowcami, ulokowanymi z odstępem od linii ulicy. Gęsta siatka okien, osadzonych między pionami metalowych żeber i lekko błękitny kolor wyróżniają ten gmach, w którym znajduje się Państwowy Komitet Norm ZSRR (dom 9)⁵²⁴.

Jeszcze bardziej w lewo [od Wielkiej Areny Sportowej – O.K.], za mostem metra, w lecie roku 1979 wyrosła uniwersalna sala sportowa „Družba”, która wyglądem przypomina kwiat lotosu czy gwiazdę morską. Tutaj można przeprowadzać mistrzostwa z 13 dyscyplin sportowych, w

524 Ю. Александров, *op.cit.*, s. 374.

zależności od których stałe i przenośne trybuny mogą pomieścić od 1500 do 3900 osób⁵²⁵.

Nie koncentrując się tylko na gmachach i budynkach, teksty przewodnikowe omawiają również większość projektów infrastrukturalnych, takich jak nowe place, trasy, skwery etc. Dla przykładu podajmy tu dwa fragmenty, omawiające nowy most i ulicę:

Zejdźcie z placu prowadzi przez ulicę Narodną do Wielkiego Krasnochołmskiego mostu, zbudowanego w roku 1938 według projektu inżyniera Warkuchina i architekta Kokorina. Most ten jest jednym z najdłuższych w Moskwie – 725,5 m. Przecina on rzekę nie pod prostym kątem, a trochę skośnie, co pozwoliło wyrównać trasę Pierścienia Sadowego⁵²⁶.

W lewo od prospektu [Leninskiego – O.K.] biegnie ulica Nowatorów, utworzona w roku 1963. W tych czasach teren wzdłuż ulicy został zabudowany domami mieszkalnymi. Bliżej prospektu Leninskiego wzniesiono wysokie domy-wieże, czym zakończyła się zabudowa ulicy Nowatorów. W roku 1978 tu wyrosła jasna dwupiętrowa budowla, w której działa laboratorium, wiwarium, gabinety i warsztaty wydziału biologii medycznej Instytutu Fizyki Chemicznej AN ZSRR⁵²⁷.

W części przypadków mamy do czynienia ze szczegółowym omówieniem konkretnych gmachów czy budowli, w których autorzy skupiają się na referowaniu architektonicznych, technicznych i wystrojowych charakterystyk nowych konstrukcji. Typologicznie podobne opowieści o nowych hotelach, klubach, salach sportowych czy innych gmachach składają się na obraz Moskwy-placu budowy. Za przykład może tu posłużyć tekst o Kremlowskim Pałacu Zjazdów, wybudowanym w roku 1961:

To ogromna budowa z 800 salami i pokojami o łącznej kubaturze około 400 tys. m³ wzniesiona została w rekordowym czasie – nieco ponad rok. Budowniczowie stworzyli majestatyczną konstrukcję, która łączy w sobie niezbędne udogodnienia, postępowe rozwiązania inżynieryjno-techniczne i wysokie wartości artystyczne. Za jej projektowanie i budowę kolektyw na czele z Michaiłem Posochinem został uhonorowany Nagrodą im. Lenina [...].

525 И. Мячин, *Наша Москва...*, *op.cit.*, s. 131.

526 Э. Двинский, *Кольца и радиусы ...*, *op.cit.*, 183.

527 Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем...*, *op.cit.*, s.186.

Kremlowski Pałac Zjazdów posiada jedną z największych na świecie scen teatralnych, z której korzystać może Teatr Wielki. Surowa i majestatyczna sala Pałacu może zmieścić 6 tys. osób. Przemówienia oratorów tłumaczono jednocześnie prawie na 30 języków. Sala oświetlana jest przez 4.500 lamp. W Pałacu działa około 40 schodów ruchomych, a długość rur wodociągowych i kanalizacyjnych przekracza 40 km.

Gości Pałacu przeraża również duże, dwustronne foyer, gdzie na tle białego uralskiego marmuru wyróżniają się kolorowe mozaikowe wizerunki herbów republik sowieckich i rozwijających się flag, ogród zimowy, ogromna sala bankietowa na samej górze budowli, skąd odsłania się zapierająca dech panorama dawnego Kremla⁵²⁸.

Rzetelny opis, podkreślający walory artystyczne i architektoniczne obowiązuje w odniesieniu do większości wybudowanych w czasach sowieckich gmachów. Spójrzmy na jeszcze dwa przykłady, pierwszy z których pochodzi z przewodnika Iwana Miaczina *Place i ulice Moskwy* i dotyczy nowopowstałego budynku Rad RFSRR:

Na rok 1980 na wybrzeżu Krasnopriesnenskim, po prawej stronie mostu 1905 roku, na końcu ulicy Drużynnikowskiej, powstał Budynek Rad RFSRR, w którym działają Prezydium Rady Najwyższej i Rada Ministrów Federacji Rosyjskiej. Budynek ten jest monumentalny, a jednocześnie smukły i lekki, przez swój schodkowy kształt i bliskość do rzeki Moskwy często jest on porównywany do wielopokładowego statku. Jasny i wysoki, ozdobiony herbem RFSRR. W jego części wieżowej jest zegar o przekątnej cyferblatu 7 m i ze wskazówkami o długości do 4 m każda. W centrum podwójnego kółka znajduje się pięcioramienna gwiazda z błyszczącymi promieniami. A na samej górze na dużym flagsztoku powiewa flaga Rosji⁵²⁹.

Dość często szczegółowe rejestrowanie postępów architektury sowieckiej dokonywano w modusie narracji prospektywnej. Opis projektów niezrealizowanych prawie niczym się nie różni od obrazowania gmachów już wzniesionych i dość często w narracjach takich mamy do czynienia z paralelnym wykorzystaniem gramatycznej formy czasu przyszłego i teraźniejszego, jak na przykład w poniższym tekście o hotelu „Rosja”, który powstał w dzielnicy Zariadije w latach 1964-1967. Wydany w 1963 przewodnik Kowalowa dość skrupulatnie portretuje przyszły hotel:

528 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 32-34.

529 И. Мячин, *Площади и улицы...*, *op.cit.*, s. 276-277.

Pod względem wielkości i wnętrza hotel w Zariadiju nie będzie podobny do innych już istniejących w naszym kraju i za granicą dużych hoteli stołecznych. Będzie to sowiecki pałac dla gości, w którym wszystkie kwestie gospodarskie zostaną podporządkowane wymogom najwyższego komfortu i wygody.

Przestrzenna kompozycja całej tej konstrukcji jest prosta i lakoniczna; cztery dwunastopiętrowe bloki z fasadami z aluminium i szkła stoją na rozległym terenie i mają wolne podjazdy od wszystkich czterech stron: od wybrzeża Moskwockiego, mostu Moskwockiego i placu Czerwonego, od strony ulic Razina, placu Nogina i nowego placu Kitajgorodzkiego.

W hotelu będzie 2700 pokoi na 4500 miejsc, tzn. więcej niż w czterech tak dużych hotelach Moskwy, jak „Ukraina”, „Metropol”, „Leningradzki” i „sowiecki” łącznie. Hoteli o takiej pojemności nie ma ani w Europie, ani w Ameryce.

Ulokowana w centrum hotelu sala kino-koncertowa jest zaprojektowana w taki sposób, by mogła być wykorzystana do każdego rodzaju wydarzenia: koncertu, filmu, konferencji, kongresu, balu, przyjęcia etc.⁵³⁰

Podobne rzetelne opisy projektów, wskazanie dokładnych charakterystyk technicznych i dotyczących wystroju, wykorzystanie czasu teraźniejszego w funkcji czasu przyszłego pomaga w przedstawieniu tego hotelu jako projektu już zrealizowanego. Użycie modusu prospektywnego symbolicznie utożsamia się zatem z czasem dokonany i odczytywane zostaje jako kolejny postęp budownictwa sowieckiego.

Z bardzo „namacalną” przyszłością mamy do czynienia w przypadku opowieści o planowanej zabudowie ulic czy dzielnic mieszkaniowych. W przypadkach takich autorzy przewodników anonsują nie tylko charakterystyki architektoniczne, lecz także wskazują na sposób funkcjonowania przyszłych obiektów. Przykładowo, proponując czytelnikom wirtualną podróż po dopiero zabudowywanym prospekcie Kalinina, przewodnik *Chodząc po Moskwie* dokładnie omawia typ towarów czy usług, które można będzie w tej przyszłej okolicy nabyć:

Z placu Arbackiego przed nami otwiera się perspektywa prostej jak strzała prospektu. Po lewej jego stronie staną 4 domy 26-piętrowe, podobne do otwartych książek. W domach tych znajduje się 3500 mieszkań jedno-, dwu- i trzypokojowych...

530 A. Ковалев, *op.cit.*, s. 144-145.

Zapoznajmy się również z handlową geografą prospektu. Niedaleko placu Arbackiego znajduje się największy w Moskwie sklep „Gastronom” i wielka kawiarnia, mieszcząca tysiąc gości naraz. Dalej spotykamy sklepy „Modna odzież”, „Prezenty”, „Syntetyka”, „Dla nowożeńców”, ogromny zakład fryzjerski na 80 foteli, salon kosmetyków leczniczych, studio fotograficzne, stołówkę dietetyczną, lodziarnię na 60 miejsc, a przy Pierścieniu Sadowym jest Pałac ślubów i ogromna restauracja, gdzie jednocześnie przy jednym stole może usiąść 2 tys. osób. W centrum prospektu świecą się światła kina na 2500 miejsc, niedaleko znajduje się wielka sala tańców z kawiarnią. A resztę obiektów, które pojawią się na prospekcie w ciągu najbliższych lat, możecie zobaczyć na własne oczy jeżeli odwiedzicie stolicę⁵³¹.

Oprowadzenie czytelnika po jeszcze nieistniejącej przestrzeni jest typowym zabiegiem w przewodnikach powojennych. Zwróćmy uwagę, że podobne rzetelnie sporządzone portrety architektoniczno-techniczne apelują do pozytywnych uczuć czytelnika poprzez powtarzalne uwypuklenie takich pozytywnych charakterystyk, jak uniwersalność, nowoczesność, komfort. Często wykorzystywane dane liczbowe wskazują na wielkość, majestatyczność czy unikatowość budowli. Szczegółowe opisy techniczne i artystyczne, uzupełnione konotacją pozytywną, służą za komunikaty o postępowości budownictwa i architektury ZSRR, co z kolei odczytywane może być szerzej – jako potwierdzenie postępowości ładu sowieckiego.

Warto również zauważyć, że jeżeli w przewodniku Długacza i Portugalowa wszystkie zmiany Moskwy w latach trzydziestych przedstawione były jako elementy jednego zjawiska – stalinowskiej rekonstrukcji Moskwy, to w przewodnikach powojennych wszystkie budowy i rekonstrukcje dokonane w latach trzydziestych pokazane są jako osobne wydarzenia architektoniczne, nie połączone jakąś nominacją nadrzędną.

Konstruowanie sowieckiej historii Moskwy w kategoriach rozwoju i budowy koreluje z ogólnymi tendencjami metaforyzacji rzeczywistości w języku rosyjskim epoki sowieckiej. Analizując materiały prasowe, rosyjska badaczka Natalia Razinkina dochodzi do wniosku, że język rosyjski, wykorzystywany w oficjalnej komunikacji w latach 1917-1956, cechuje wykorzystanie metaforycznego modelu PAŃSTWO SOWIECKIE – BUDOWA. Znaczy to, że wiedza, a zatem i narracja o ZSRR konstruowana jest w oparciu o leksykę o znaczeniu budowania, konstruowania,

531 Э. Двинский, *Я шагаю по Москве...*, *op.cit.*, 142.

rekonstrukcji czy niszczenia⁵³². W omawianym przez Razinkinę czasie, jak również i później, do opisu procesów politycznych i społecznych wykorzystywane były zatarte, i dlatego prawie niezauważalne, metafory o znaczeniu konstruowania. Do najbardziej powszechnych zaliczyć można takie podstawowe pojęcia, jak budowa socjalizmu/ komunizmu/ pracy partyjno-politycznej/ organów władzy sowieckiej/ gospodarki narodowej etc.⁵³³ Tezę tę potwierdza Ludmiła Adiasowa, pisząc, że od początków istnienia Związku Sowieckiego postrzegany był on jako wielki plac budowy, gdzie w każdej sferze życia odbywało się wznoszenie (czy też burzenie jako odpowiednik ze znakiem minus) czegoś: od niszczenia starych i budowania nowych układów społecznych do wzniesienia elektrowni i „konstruowania” języka⁵³⁴. Natalia Razinkina przypuszcza, że wykorzystanie metaforycznego schematu zastawiającego kraj z budową miało, oprócz symbolicznego, również sens pragmatyczny, gdyż czyniło budowę domu sprawą każdego obywatela⁵³⁵.

Zdaniem Niny Arutiunowej, bardzo ważnym kontekstem do odczytywania państwa w kategoriach konstrukcyjnych był marksizm. Teoria Marksa tłumaczy zasady organizacji społeczeństwa poprzez porównanie go z układem architektonicznym czy gmachem. Użycie metafory budowy pozwala na wyróżnienie w społeczeństwie bazy (fundamentu), różnych struktur (infrastruktury, nadbudowy), opory, bloków, schodów hierarchicznych. W ramach takiej konceptualizacji metaforycznej o społeczeństwie mówi się w terminach urządzania, zarządzania, budowy, przebudowy, wznoszenia, wyburzania etc.⁵³⁶. Zresztą nowe budowy były nie tylko metaforą językową, lecz także ważnym atrybutem codzienności sowieckiej. Wielkie projekty infrastrukturalne, takie jak kanał Białomorsko-Bałtycki, Dnieprzańska Elektrownia Wodna, kolej Bajkalsko-Amurska i inne „wielkie budowy komunizmu” w kulturze sowieckiej stanowiły symboliczne tło do kształtowania ważnej roli pojęcia budownictwa.

Skoro gatunek przewodnika przewiduje omówienie przestrzeni miasta, to relacjonowanie historii Moskwy przez historię jej rozbudowy urbanistycznej nie musi wzbudzać specjalnego

532 Н. Разинкина, *Концептуальная метафора в русском языке советского периода (1917-1956 гг.)*, „Вестник Томского государственного университета” 2011, nr 344, s. 27.

533 *Ibidem*.

534 Adiasowa również zaznacza, że dla każdego etapu w historii ZSRR charakterne były pewne osobliwości funkcjonowania metafory konstrukcyjnej. Jeżeli w latach dwudziestych razem z komponentem „budowanie” aktualny był również przeciwny mu komponent „wyburzenie” (wyburzano wtedy dawne porządki), to od lat osiemdziesiątych relevantnym zostaje motyw naprawy zaciągniętej budowy, a od końca lat osiemdziesiątych dominuje wektor przebudowy, przejęty nawet jako nazwa kursu przemian polityczno-społecznych. Zob. Л. Адысова, *Метафора дома в концептуальном представлении СССР в современном российском медиадискурсе*, [w:] „Современные проблемы науки и образования” 2014, nr 5, <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14747> (dostęp: 18.06.2018).

535 Н. Разинкина, *op.cit.*, s. 27.

536 Н. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1999, s. 379.

zdziwienia czytelnika. Jednak wyjątkowe projekty infrastrukturalne i architektoniczne to nie jedyne obiekty referencyjne służące kształtowaniu obrazu Moskwy sowieckiej. Podobnie ważnym i zauważalnym wątkiem jest także masowe budownictwo mieszkaniowe, którego tekstową manifestacją jest sportretowanie nowych „typowych” (czyli wzniesionych według typowych – katalogowych – projektów) osiedli mieszkaniowych. Obok historii i opisów poszczególnych obiektów użyteczności publicznej autorzy przewodników skupiają się na prezentacji nowo powstałych osiedli i dzielnic mieszkaniowych, szczegółowo omawiając ilość zaplanowanych i wybudowanych bloków, mieszkań i metrów kwadratowych powierzchni użytkowych w takich dzielnicach jak Diegunino, Miedwiedkowo i Otradnoje na północy, Izmańlowo, Pierowo, Kuzminki, Lublino na wschodzie i południowym wschodzie, Bielajewo, Czertanowo, Nowyje Czeriomuszki, Wołchonka na południu i południowym zachodzie, Kuncewo, Matwiejewskoje, Oczakowo na zachodzie, Horoszewo-Mniewniki, Himki-Howrino i Tuszyno na północnym zachodzie miasta.

Obraz stolicy w wielu narracjach wyznaczony jest przez „las dźwigów budowlanych”, a dominantą w ogólnych portretach Moskwy sowieckiej bardzo często stają się wskazania postępów w sferze budownictwa mieszkalnego. Za przykład zwracania się do wątku budownictwa nowych osiedli posłużą poniższe fragmenty. Pierwszy z nich pochodzi z przewodnika *Moskwa. Towarzysz turysty* i przedstawia dość typowy dla tekstów powojennych sposób opisywania Moskwy – łączy on kategorię rozwoju z faktem wzniesienia nowych wygodnych dzielnic mieszkaniowych:

W roku 1931 Plenum Komitetu Centralnego partii podjęło decyzję: kontynuować odbudowę Moskwy na podstawie naukowo uzasadnionego planu i przekształcić ją w jedno z najpiękniejszych i najbardziej zadbanej miast na świecie. W roku 1935 rząd zatwierdził generalny plan odbudowy stolicy. 25 lat, które minęły od tego czasu, były latami bezprecedensowej w historii urbanistyki transformacji wielomilionowego miasta. Ogromna praca wykonana w tym czasie stanowczo zmieniała oblicze starej stolicy. Zbudowano bloki mieszkalne o łącznej powierzchni ponad 34 mln. metrów kwadratowych. Ulice stały się szersze i prostsze, a budynki lżejsze i wyższe. Osiedla mieszkaniowe przekroczyły granice miasta, zajęły nowe terytoria na południowym zachodzie, w dzielnicach Izmańlowo, Fili, Tekstilszcziki, przekształciły północne i zachodnie przedmieścia. Tylko w ciągu ostatnich 5 lat zbudowano więcej domów, niż

w całej Moskwie przedrewolucyjnej⁵³⁷.

Symptomatycznym jest również omówienie sukcesów gospodarczych Moskwy w kategoriach budownictwa, czyli przedstawienie rozwoju miasta poprzez ukazanie ilości wybudowanych osiedli, mieszkań i uzupełniającej je infrastruktury użytkowej. Zobaczmy, jak te informacje przedstawiono w publikacji Emmanuiła Dwinskigo *Moskwa. Krótki przewodnik*:

Budżet Moskwy na rok 1971 wynosi 1 560 tyś. rubli. Największe wydatki przeznaczone są na budownictwo mieszkalne. Generalnie na budownictwo i inne kapitalne wydatki w Moskwie Rada Moskiewska, ministerstwa i instytucje zarezerwowały w roku 1971 2 mld 498 mln rubli. Trwa budowa 120 tyś. mieszkań o łącznej powierzchni 5500 tyś. m², 32 szkół ogólnokształcących, 56 przedszkoli i żłobków, szpitali na 9800 łóżek, 13 przychodni, 4 kinoteatrów na 5 tyś. miejsc, 180 sklepów, 160 przedsiębiorstw wyżywienia publicznego, 11 punktów telefonicznych na 130 tyś. telefonów, klubów, teatrów, hoteli, dróg, linii metra, dróg i przejść podziemnych, gmachów sportowych, pralni, fabryk czyszczenia chemicznego etc. Przemysł moskiewski otrzyma 1154 tyś. m² nowych przestrzeni produkcyjnych⁵³⁸.

Prezentacja tematu rozwoju gospodarczego w postaci wyliczenia elementów nowych wygodnych osiedli mieszkaniowych jest przykładem przełożenia informacji statystycznych na bliskie doświadczeniu czytelników pojęcia domów, szkół i innych powierzchni użytkowych. Należy również wskazać, że dość często w opisie nowych dzielnic mieszkaniowych teksty przewodnikowe posługują się profesjonalnym językiem budowlanym – referują techniki konstrukcyjne czy specyfikacje techniczne materiałów wykorzystanych we wznoszonych dzielnicach czy blokach. Uruchomienie „produkcji” mieszkań na skalę masową zdeterminowało stworzenie potężnej infrastruktury budowlanej, w tym powstanie specjalnych katalogów elementów konstrukcyjnych, mieszkań i nawet całych domów. Teksty przewodnikowe odwzorowują fakt, że typowe budynki mieszkaniowe w ZSRR powstawały na podstawie zunifikowanych katalogów projektów. Przytoczmy tu kilka przykładów, w których widoczne są powołania na specjalistyczny język epoki budownictwa masowego. Pierwszy z nich jest bardziej ogólny i dotyczy omawiania potencjału budowlanego

537 Э. Двинский, *Москва. Спутник туриста*, Москва 1961, s. 17-18.

538 Э. Двинский, *Москва. Краткий путеводитель*, op.cit., s. 13.

Moskwy w ogóle:

W Moskwie powojennej, mimo wysokiego tempa budownictwa mieszkaniowego, wzrastało zapotrzebowanie na mieszkania. Oczywiście jest to, że zwiększenie tempa budownictwa mieszkaniowego i kulturalno-usługowego nie było możliwe bez potężnej bazy produkcyjno-technicznej, bez przejścia do szerokiego zastosowania składanego żelbetu. Dzięki wysiłkom KC KPZR i Rządu sowieckiego, wielkiej pracy, przeprowadzonej przez Moskiewską Organizację Partyjną, zaczęło się tworzenie wysoce rozwiniętej bazy do produkcji materiałów i części dla budownictwa industrialnego. Pierwszą dużą dzielnicą budowlaną, na której opracowywane były zasady budownictwa masowego, nowe zasady planowania, stały się Czeriomuszki na południowym zachodzie Moskwy. Od roku 1956 ciąg osiedli w tej dzielnicy miejskiej został zabudowany 5-piętrowymi blokami, skonstruowanymi z wielkiej płyty⁵³⁹.

Drugi przykładowy tekst jest bardziej „profesjonalny” i omawia budownictwo na ulicy 26 komisarzy bakińskich:

Budownictwo zaczęło się tutaj w roku 1965: wzniesiono bloki wielopiętrowe o konstrukcji składanej, jak również szkoły, szpitale, sklepy, instytucje dla dzieci. W ciągu lat Tropariowo było placem eksperymentalnym, na którym testowano nowe rozwiązania inżynieryjno-techniczne i architektoniczne-konstrukcyjne. W roku 1970 tutaj po raz pierwszy wzniesiono 16-piętrowe bloki mieszkalne ze zunifikowanych elementów Centralnego Katalogu. W latach 1974-1975 z takich elementów zbudowano 22-piętrowe bloki mieszkaniowe. Razem w Tropariowo powstało 10 bloków mieszkaniowych o 16 i 22 piętrach, skonstruowane są one z elementów z Centralnego Katalogu⁵⁴⁰.

Trzeba jednocześnie zauważyć, że referowanie technicznych charakterystyk w tekstach przewodnikowych najczęściej zostawało uzupełnione przez niemniej ważne informacje o komfortowości opisywanych dzielnic. Można również przypuścić, że wszystkie informacje techniczne i ilościowe przez czytelnika miały być zinterpretowane jako znaki postępu (ilościowego i

539 С. Фролкин, *Москва...*, *op.cit.*, s. 162.

540 Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем ...*, *op.cit.*, s. 188.

jakościowego) w sferze budownictwa i zatem rozwoju stolicy. Za wzorcowy przykład, łączący dane techniczne i komunikat o postępie, posłuży nam tekst z *Krótkiego przewodnika po Moskwie* A. Kowalowa, w którym autor omawia uprzemysłowienie budownictwa w Moskwie:

Zakres i tempo budownictwa mieszkaniowego i kulturalno-usługowego wzrosły w ciągu ostatnich trzech lat, co stało się możliwe dzięki rozwojowi branży budowlanej: istnieje już ponad sto przedsiębiorstw produkujących składane konstrukcje żelbetowe, duże bloki ściennie, płyty. Powstało także nowe przedsiębiorstwo branży budowlanej – kombinat budujący domy, który produkuje elementy składane, montuje je na wstępnie przygotowanych fundamentach, wykonuje wszystkie prace związane z wyposażeniem inżynieryjnym oraz wykończeniem budynków i oddaje gotowy do zamieszkania dom.

Dzięki tej metodzie kombinat budowy domów wznosił pięciopiętrowy dom na 60 mieszkań w ciągu 28 dni roboczych. W roku bieżącym kombinat będzie oddawał 14-16 domów co miesiąc. Sprawdzono również inny przemysłowy sposób na przyspieszenie tempa budownictwa mieszkaniowego – montaż budynku z elementów, gdzie główną „częścią instalacji” jest gotowe mieszkanie z pełnym wyposażeniem sanitarno-technicznym i w pełni wykończone⁵⁴¹.

Widzimy tu, jak po wskazaniu wszystkich niezbędnych informacji o charakterze technicznym autor puentuje swoje rozważania tezą o wygodzie produkowanych na skalę masową mieszkań.

Wygoda i wyposażenie nowych mieszkań moskiewskich jest lejtmotywem narracji perspektywnych. Autorzy przewodników dość często udają się do prezentacji dopiero co planowanych osiedli, co zresztą nie jest przeszkodą dla rzetelnego omówienia przyszłych domów i otaczającej je infrastruktury. Spójrzmy tu na jeden z bardziej jaskrawych opisów przyszłości, dokonany przez Emmanuiła Dwinskigo:

Najbardziej interesującą rzeczą w nowym budownictwie moskiewskim jest jego ukierunkowanie na przyszłość i założone w nim cechy przyszłego życia w warunkach komunizmu. Architekci sowieccy, wraz z problemami estetycznymi i techniczno-gospodarczymi, w swoich projektach rozwiązują również problemy społeczne, tworzą warunki, które potrafią spełnić wymagania społeczeństwa komunistycznego, kiedy naród sowiecki osiągnie najwyższy na świecie standard

541 A. Ковалев, *op.cit.*, s. 35.

życia [...].

W nowo zabudowywanych dzielnicach już więcej nie zobaczymy ulic-tuneli, ulic-korytarzy, na których domy ściśle przylegają do siebie. Podstawową jednostką mieszkalną staje się komórka. Tutaj domy stoją na terenie swobodnie, odwróciwszy okna do słońca... Drzewa szeleszczą pod balkonami nowych mieszkańców i ptaki rano budzą ich swoim śpiewem... Wraz z rozwojem nowych komunistycznych form życia wiele funkcji domu i mieszkania będzie stopniowo przenoszonych do instytucji o charakterze publicznym... Tutaj w komfortowo urządzonych salonach i salach można porozmawiać z sąsiadami, zorganizować uroczystość rodzinną, posłuchać wykładu, przygotować amatorskie przedstawienie teatralne lub koncert. Młodzież znajdzie miejsce dla tańca, uprawiania sportu, będą specjalne pokoje do zabaw dla dzieci... Tutaj lokatorzy będą mieli dostęp do różnorodnych usług: można zrobić pranie, naprawić odzież i obuwie, otrzymać dostawę zamówionych produktów, zamówić obiad rodzinny w kuchni domowej. Wszystko to powinno przyczynić się do wzrostu komunikacji międzyludzkiej, rozwoju działalności publicznej, wprowadzenia zasad kolektywności w życiu codziennym, uwolnienia kobiet od pracy domowej. Jeden z pierwszych bloków usług publicznych został zbudowany na eksperymentalnym osiedlu nr 10 w dzielnicy Nowe Czeriomuszki⁵⁴².

Fakt, że w tekście przewodnika często pojawiają się fragmenty omawiające szczegóły (w tym techniczno-konstrukcyjne) nowego budownictwa mieszkalnego, wskazuje na specyfikę odbiorców takich tekstów. Wszystkie analizowane w ramach tej rozprawy wademeka adresowane były do obywateli sowieckich, i oprócz ciekawostek turystycznych omawiają również aktualny w Związku Sowieckim temat mieszkaniowy.

W ciągu całej historii ZSRR kwestia mieszkaniowa pozostawała jedną z najbardziej problematycznych zarówno dla obywateli, jak i dla władzy. Sowiecki monopol państwowy w zakresie budownictwa mieszkaniowego i zakłócenia w organizacji procesu budowlanego przyczyniały się do tego, że mieszkanie było najbardziej deficytowym towarem w ZSRR. Śledząc państwowe regulacje w sferze budownictwa, Mark Miejerowicz pisze, że począwszy od lat dwudziestych mieszkanie wykorzystywane było przez władze jako skuteczne narzędzie wpływu i tworzenia lojalnych obywateli⁵⁴³. Uprzemysłowienie kraju i spowodowana tym migracja wielkich

542 Э. Двинский, *Я шагаю по Москве...*, *op.cit.*, s. 36-39.

543 М. Меерович, *Квадратные метры, определяющие сознание. Государственная жилищная политика в СССР. 1921 – 1941 гг.*, Штутгарт 2005, s.166.

ilości ludzi ze wsi do miast, w tym i do Moskwy, wiązało się z potrzebą zapewnienia nowym mieszkańcom jakiegoś lokum. Warunkiem uzyskania mieszkania (czy raczej pokoju we wywłaszczonych i przekształconych na mieszkania sublokatorskie posiadłościach byłej burżuazji) było podjęcie określonej pracy, której utrata wiązała się z kolei z utratą dachu nad głową. Mimo realizacji programów budowy mieszkań komunalnych (internatów, domów-komun, baraków, domów pokojowo-rodzinnego zamieszkania etc.), jak również licznych inicjatyw spółdzielczych⁵⁴⁴, budownictwo mieszkalne było jedynie dodatkiem, uzupełnieniem budownictwa przemysłowego, co skutkowało tym, że kwestia mieszkaniowa pozostawała jedną z najbardziej aktualnych zarówno w czasach NEPu, jak i po ogłoszeniu kursu na industrializację⁵⁴⁵.

Jeżeli w rewolucyjnej kulturze lat dwudziestych miały miejsce eksperymenty z typem stosunków społecznych, a zatem i z formami wspólnego zamieszkiwania, to poczynając od czasów stalinowskich mamy do czynienia z powrotem do koncepcji rodziny nuklearnej i odpowiednio idei mieszkania rodzinnego⁵⁴⁶. Odwzorowane to zostaje również w oficjalnie określanych wymogach co do warunków mieszkaniowych, które zdefiniowane zostały w licznych dokumentach na poziomie ogólnopaństwowym i lokalnym. Przykładowo postanowienie Prezydium Moskiewskiej Miejskiej Rady Wykonawczej z roku 1932 „*O nowym typie domu mieszkalnego*” określa ciąg wymagań, które winno spełniać mieszkanie jako podstawowy element w projektowaniu budynku. Zgodnie z dokumentem, mieszkanie musi być wystarczająco wygodne dla całej rodziny, posiadać łazienkę, co najmniej dwie szafy, mieszczące wszystkie rzeczy członków rodziny, musi także gwarantować możliwość zrobienia prania i suszenia w rzeczy etc.⁵⁴⁷ Wymagania takie, jednak nie przekładały się na rzeczywiste warunki lokatorskie większości moskwiaków, dla których własne mieszkanie pozostawało celem nieosiągalnym.

Do względnie odczuwalnej poprawy sytuacji mieszkaniowej doszło dopiero po wojnie, a

544 Zastanawiając się nad kwestią współistnienia budownictwa państwowego i kooperacyjnego w ZSRR, Mark Miejerowicz pisze, że w okresie lat 1921-1924 i 1924-1926 władze nie tylko nie przeszkadzały drobnym prywatnym programom budowlanym, lecz na odwrót – popierały je, zwłaszcza w regionach nie objętych budownictwem przemysłowym. W miejscowościach takich budownictwo kooperacyjne było jedynym sposobem na wzniesienie domów dla robotników. Od momentu przejścia do polityki industrializacji inicjatywy kooperacyjne stopniowo zostają zmarginalizowane i zakazane. Zob.: М. Меерович, *op.cit.*, s. 182-183.

545 *Ibidem*.

546 И. Орлов, *Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие*, [w:] Наука – сервису: VIII-я Международная научно-практическая конференция, red. Ю. Маслов, Москва 2003, s. 142.

547 Uchwała Prezydium Moskiewskiego Miejskiego Komitetu Wykonawczego i Moskiewskiej Rady Delegatów Robotniczych, Rolniczych i Żołnierzy Armii Czerwonej „O nowym typie domu mieszkalnego”, cyt. ja: А. Усанова, *Советская архитектура и градостроительство 1920–1950-х годов: стратегия жилищного строительства и виды городского жилья*, „Известия Алтайского государственного университета” 2014, vol. 2, nr 2 (82), s. 208.

zwłaszcza w epoce Nikity Chruszczowa. Amerykańska historyczka Christine Varga-Harris uważa, że projektowanie, budowanie i dystrybucja mieszkań w ramach realizacji Chruszczowskiej polityki mieszkaniowej musiały uosabiać państwową politykę „troski o obywatela” i jednocześnie być symbolicznym powrotem do haseł Października⁵⁴⁸. Nie podważając ilościowych i jakościowych sukcesów sowieckiego przemysłu budowlanego (według danych autorki w latach 1956-1970 ponad 126 mln. obywateli sowieckich przeprowadziło się z mieszkań komunalnych, piwnic i baraków do indywidualnych, choć i małogabarytowych mieszkań⁵⁴⁹) Varga-Harris pisze, że deklaratywne dążenie do zapewnienia różnorodnej, w pełni funkcjonalnej przestrzeni mieszkalnej cały czas pozostawało w sprzeczności z ograniczonymi możliwościami przemysłu budowniczego i nie nadążało za rosnącym zapotrzebowaniem ze strony obywateli⁵⁵⁰.

Warto zaznaczyć, że na tle ciągłych zaburzeń i niewydajności przemysłu budowlanego wygodne mieszkanie było jedną z głównych aspiracji obywatela sowieckiego i centralnym elementem w powszechnym rozumieniu socjalizmu i komunizmu. Badając życie codzienne w ZSRR w latach dwudziestych i trzydziestych, Natalia Lebina zauważa, że w definiowaniu „normalnego” życia obywatele sowieccy odnosili się do faktu posiadania własnego mieszkania, co swoją kolejną było odwołaniem do rewolucyjnych ideałów, a jednocześnie powszechną adaptacją oficjalnych idei do prywatnych interesów. Zdaniem Lebiny, negatywne zjawiska sowieckiej codzienności, a przede wszystkim brak mieszkania, postrzegane były jako nieodpowiadające socjalizmowi⁵⁵¹.

Wygodne warunki mieszkaniowe były również jednym z najważniejszych elementów składowych definicji komunizmu, zarówno w wydaniu oficjalnym, jak i pospolitym. Za swoistą mapę drogową budowy państwa komunistycznego możemy uważać *III Program Partii* zatwierdzony na XXII Zjeździe KPZR w 1961 roku. *Program* ten potwierdził koncepcję budowy socjalizmu i wskazał na rok 1980 jako na finał urzeczywistnienia ładu komunistycznego. Tekst *Programu* szczegółowo omawia zadania społeczeństwa sowieckiego na drodze do budowy komunizmu (oparte na konkretnych liczbach i indeksach plany zwiększenia wydajności pracy w każdej dziedzinie gospodarki) oraz opis życia w warunkach komunizmu (wykaz towarów i usług możliwych do nabycia czy bezpłatnego posiadania przez każdego obywatela sowieckiego). W odniesieniu do kwestii

548 K. Варга-Харрис, *Хрущевка, коммуналка: социализм и повседневность во время «Оттепели»*, „Новейшая история России” 2011, nr 1, s. 160.

549 *Ibidem*, s. 164.

550 *Ibidem*.

551 Н. Лебина, *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы*, Санкт-Петербург 1999, s. 183-184.

mieszkaniowej *Program Partii* postanawiał, że do końca pierwszego dziesięciolecia przewidywano przeprowadzkę każdej rodziny sowieckiej do osobnego mieszkania, wygodnego i odpowiadającego najnowszym wymogom sanitarno-higienicznym, a do końca drugiej dziesięcioletki do nowych wygodnych domów mieli się przeprowadzić również rolnicy⁵⁵². Zdaniem rosyjskiego historyka Aleksandra Fokina wyznaczenie określonych terminów budowy społeczeństwa komunistycznego powodowało reakcję niecierpliwości, toteż w kwestiach mieszkaniowych ludzie chcieli realizacji zasad komunistycznych jak najszybciej⁵⁵³. Fokin zauważa, że dla wielu obywateli komunizm kojarzony był przede wszystkim z faktem posiadania prywatnego mieszkania, a nie ze wznoszeniem budynków użyteczności publicznej czy postępem przemysłowym⁵⁵⁴. Badacz tłumaczy taki układ następująco:

Warunki mieszkaniowe, razem z odżywianiem i konsumpcją, postrzegane były jako indikator zbliżenia się do celu, którym był komunizm. Ponieważ nikt nie umiał ocenić i odczuć milionów ton wytopionej stali i miliardów kilowatów prądu, o wiele bliższą dla zwykłego obywatela było stanowisko „im lepszy byt tym bliżej komunizm”. Wystąpienia liderów komunistycznych często powtarzały podstawowe postulaty, wśród których była wzmianka o zapewnieniu każdej sowieckiej rodzinie osobnego, wygodnego mieszkania⁵⁵⁵.

Dlatego właśnie liczne narracje o placach budowy w powojennych przewodnikach moskiewskich należy odczytywać jako sprawozdanie z realizacji polityki mieszkaniowej i, w przypadku narracji prospektywnych, jako określenie planów realizacji komunizmu. Ponadto, dziesięć lat po ukazaniu się *Programu Partii*, obietnica budowy komunizmu ograniczona została do skali Moskwy. W sprawozdaniu Komitetu Centralnego na XXIV zjeździe KPZR, wygłoszonym przez Leonida Breżniewa 30 marca 1971, ogłoszone zostało nowe hasło: „Uczynić Moskwę wzorcowym

552 *O programie Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Referat tow. N.S. Chruszczowa, wygłoszony na XXII Zjeździe KPZR 18 października 1961 r.*, „Nowe Drogi” 1961, nr 11, s. 133-135.

553 Do wniosków o pospolitym rozumieniu komunizmu Fokin dochodzi na podstawie analizy tekstów korespondencji, którą obywatele sowieccy adresowali do redakcji największych gazet w ramach „publicznej dyskusji” nad programem partii. Z zestawienia zadeklarowanych w programie zadań i celów z oczekiwaniami ludzi wynika, że komunizm w ujęciu oddolnym, ludowym, w znacznym stopniu utożsamiany jest z poprawą zaopatrzenia w żywność i poprawą sytuacji mieszkaniowej. Więcej zob.: А. Фокин, *Образы коммунистического будущего у власти и населения СССР на рубеже 50-60-х годов XX века*, <http://www.academia.edu/576864/1950-1960-> (dostęp: 07.04.2018).

554 А. Фокин, *Образы коммунистического будущего...*, op.cit., s. 183.

555 А. Фокин, *Прошлое, настоящее и будущее как элемент советской действительности 1960-1970-х гг.*, [w:] *Будущее как сюжет*, red. С. Васильева, А. Сорочан, Тверь 2014, s. 196.

miastem komunistycznym – to sprawa honoru każdego obywatela sowieckiego”⁵⁵⁶. Formułą „Moskwa – wzorcowe miasto komunistyczne” posługiwali się autorzy przewodników wydawanych po 1971, po raz kolejny podkreślając znaczenie budownictwa mieszkalnego w konstruowaniu ładu komunistycznego.

Widać zatem, że historia sowiecka w przewodnikach powojennych poddana jest stanowczej redukcji do wątku rozbudowy miasta, jednak nie wyklucza ona wspomnień o kilku innych ważnych wydarzeniach w dziejach stolicy. Do najbardziej wyróżnionych wątków spoza grupy budowlanych należą druga wojna światowa, „podbój kosmosu” oraz moskiewski życiorys Włodzimierza Lenina.

Pierwsze dwa ze wspomnianych wątków, mimo swego potężnego znaczenia w kulturze sowieckiej w ogóle, w tekstach przewodnikowych zostają omówione względnie pobieżnie, w obrębie już wspomnianych narracji tożsamościowych. W rozdziale czwartym, przy omawianiu narracyjnego potencjału placu Czerwonego zauważyliśmy, że dla tego miejsca zarezerwowano narracje o najważniejszych wydarzeniach w przeszłości Moskwy i całego kraju. Sowiecki kanon kluczowych wydarzeń historycznych reprezentują defilady z roku 1941 i 1945 oraz powitanie Jurija Gagarina w roku 1961. Typowy, powtarzający się prawie dosłownie w każdym z przewodników, tekst o placu Czerwonym wygląda następująco:

[...] Plac Czerwony jest ściśle powiązany z bojowymi zwycięstwami narodu sowieckiego. W listopadzie 1941 z odbywającej się tutaj historycznej defilady wojskowej pułki sowieckie ruszyły na pola podmoskiewskie, by zahamować dywizje hitlerowskie, które rwały się do stolicy. W czerwcu 1945 podczas Defilady Zwycięstwa osobisty sztandar Hitlera i mnóstwo innych flag faszystowskich zostały zrzucone pod Mauzoleum Lenina.

Na placu Czerwonym Moskwa witała Jurija Gagarina i innych bohaterów lotów kosmicznych⁵⁵⁷.

Przestrzeń miejska Moskwy, która bezpośrednio nie została dotknięta zniszczeniami wojennymi, nie posiadała też elementów przestrzennych (zniszczonych domów, uszkodzonych pociskami kamienic), które mogłyby posłużyć za znak odsyłający do narracji o wydarzeniach wojennych. Nie przeszkadza to jednak Moskwie wpisać do własnego tekstu miejskiego wątek wojny.

⁵⁵⁶ XXIV съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 г. Стенографический отчет, Москва 1971, s. 68.

⁵⁵⁷ И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 52.

Plac Czerwony zostaje uczestnikiem zwycięstwa narodu sowieckiego w wojnie z Trzecią Rzeszą, bowiem to z placu Czerwonego w listopadzie 1941 „ruszały na front wojska sowieckie” i tam „zaczynała się zwycięska kontrofensywa” pod Moskwą, jak również w maju 1945 to tu obok mauzoleum odbyło się ostateczne symboliczne pokonanie wroga w postaci „zrzucania sztandarów niemieckich na bruk placu Czerwonego”. Moskwa w taki sposób uzyskuje status ważnego punktu orientacyjnego w historii drugiej wojny światowej.

O wiele bardziej rozbudowanym w tekstach przewodników powojennych jest wątek życiorysu Włodzimierza Lenina, który poruszymy w kolejnej części tej rozprawy.

6.1.3. „Ścieżka leninowska” w narracjach o Moskwie sowieckiej

6.1.3.1. Przewodniki przedwojenne: wątek życiorysu Lenina

W poprzednim rozdziale, omawiając fundacyjny charakter rewolucji październikowej, zauważyliśmy, że w tekstach przewodnikowych jest ona momentem odwrócenia świata i wprowadzenia nowych, diametralnie przeciwnych starym, zasad organizacji rzeczywistości. Podobna radykalna odnowa życia społecznego nie jest wynalazkiem kultury sowieckiej. W artykule *Mit – Imię – Kultura* Jurij Łotman i Boris Uspienski na przykładzie epoki Piotra I pokazują, jak cały paradygmat kulturowy w sposób symboliczny dążył do zerwania z własną przeszłością⁵⁵⁸. Autointerpretacja epoki Piotra I, według Łotmana i Uspienskiego, opiera się na dwóch zasadach: pierwszą z nich jest symboliczne tworzenie nowej przestrzeni – zmiana nazwy państwa, przeniesienie stolicy, transformacja struktury i nazwy urzędów etc. Drugim filarem odwróconego świata jest akcentowanie magicznej roli Piotra I – demiurga nowego czasu⁵⁵⁹. Te dwie zasady, a zwłaszcza druga, wpływają na interpretację epoki przez badaczy współczesnych, którzy traktują nowe państwo rosyjskie nie jako samowystarczający mechanizm (jakim było ono w wizji Piotra I), lecz jako twór jednej osoby, wokół której tworzą się narracje o powstaniu kraju (typologicznie podobne do legend o twórcach świata)⁵⁶⁰. Epoka sowiecka wydaje się żyznym gruntem dla aplikowania tegoż schematu

558 Ю. Лотман, *Миф – Имя – Культура*, [w:] *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992)*, Санкт-Петербург 2000, s. 538.

559 *Ibidem*, s. 538-539.

560 *Ibidem*, s. 539

interpretacyjnego: powstaniu nowego państwa o nowej nazwie, przeniesieniu stolicy i zmianie struktury społecznej towarzyszy również ukazanie się nowego demiurga owych czasów – Lenina⁵⁶¹. Ponadto, jak twierdzi Nadieżda Szałajewa, figura Lenina jako personifikacja władzy sowieckiej była wygodniejsza pod względem epistemologicznym, gdyż robotnikom i chłopom bliższy był ten konkretny obraz twórcy, niż idea państwowości bazująca się na abstrakcyjnych pojęciach typu instytucji państwowych czy społecznych⁵⁶².

Z kolei obraz Lenina również nie był zjawiskiem systemowo unikalnym i, jak pokazuje Nina Tumarkin, jego korzeni warto doszukiwać się w t.zw. „naiwnym monarchizmie”, czyli ludowej wierze w cara⁵⁶³. Śledzenie genezy kultu Lenina Tumarkin zaczyna od kultu świętych książąt-męczenników, który stopniowo transformował się w mit o carze – ziemskim władcy i jednocześnie pomazańcu Boga (najbardziej zauważalnymi przykładami takiego wizerunki księcia są postacie Iwana Groźnego i imperatora Piotra I), a później przekształcił się w obraz wodza rewolucyjnego i założyciela państwa socjalistycznego⁵⁶⁴. Poddając analizie kult Lenina w latach dwudziestych, Olga Wielikanowa dostrzega, że zarówno w nim, jak i w obrazie cara zachowane zostały aluzje religijne⁵⁶⁵. Pospolite wyobrażenia o Leninie kształtowały się w oparciu o pojęcia i metafory ze sfery religijnej, a sporządzanie tzw. „czerwonych kącików”, czyli ustawianie na czołowym miejscu w domu portretu Lenina, wprost nawiązywało do prawosławnych praktyk zachowania się z ikoną⁵⁶⁶.

Nina Tumarkin uważa, że za kamień węgielny w kształtowaniu kultu Włodzimierza Lenina można uważać sporządzony przez historyka i publicystę Michaiła Olmińskiego w roku 1918 krótki rys biograficzny, którego główny bohater – Lenin – utożsamiony został z partią, kolektywem, i co za tym idzie – z klasą robotniczą⁵⁶⁷. Zamach na Lenina, dokonany 30 sierpnia 1918 w Moskwie przez Fanny Kapłan, posłużył za dodatkowy katalizator rozbudowywania kultu wodza. „Cudowne

561 Choć w swoim artykule Jurij Łotman wspomina o epoce sowieckiej, zestawienie takie jednak nasuwa się ze względu na typologiczne podobieństwo omawianych przez badacza fenomenów. Warto również pamiętać, że pominięcie takiego porównania przez Łotmana najprawdopodobniej jest wyrazem autocenzury badacza w czasach sowieckich ze względu na niemożność omówienia kwestii kultury Łotmanowi współczesne.

562 Н. Шалаева, *Репрезентативные задачи власти и советская печать 1920-х годов*, „Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения” 2011, vol. 11, nr 2-1, s. 50-51.

563 Н. Тумаркин, *Ленин жив! Культ Ленина в Советской России*, tłum. С. Сухарев, Санкт-Петербург 1999, https://royallib.com/read/tumarkin_nina/lenin_giv_kult_lenina_v_sovetskoy_rossii.html#47919 (dostęp: 10.06.2018).

564 *Ibidem*.

565 Olga Wielikanowa pokazuje, że metaforyka religijna cechowała nie tylko język zwolenników nowej władzy, lecz także widoczna była w ideologii ich oponentów. Mityczny opis rzeczywistości jako areny walki boskich sił porządku i złych sił chaosu charakterystyczne było dla wszystkich członków społeczeństwa sowieckiego: dla jednego z obozów Lenin był prorokiem społecznym, dla drugich zaś wcieleniem Antychrysta. Zob.: О. Великанова, *Образ Ленина в массовом восприятии советских людей по архивным материалам*, New York 2001, s. 175-178.

566 М. Рольф, *op.cit.*, s. 76.

567 Н. Тумаркин, *op.cit.*

przeżycie” Lenina było żyznym wątkiem dla oficjalnych biografii Lenina, tworzonych i publikowanych przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy, i na wielką skalę rozpowszechnianych wśród robotników i rolników. Nadieżda Szałajewa twierdzi, że Lenin osobiście się sprzeciwiał podobnej reprezentacyjności swojego obrazu, ale jego śmierć zapoczątkowała nieograniczone możliwości rozwoju kultu wodza⁵⁶⁸. Już 9 lutego 1924 w oddziale agitacji i propagandy Komitetu Centralnego WKP(b) odbyło się posiedzenie, na którym omówione zostały „propaganda i studiowanie leninizmu”. Konferencja podjęła szereg decyzji, które stały się podstawą dla unifikacji kultu Lenina i tekstów go obsługujących. Zaostrzenie kontroli nad dopuszczalnymi wizerunkami osoby Lenina, przede wszystkim w wersji graficznej, monumentalnej, ujawniło się w powstaniu w roku 1924 komisji do spraw kontroli portretów i popiersi Lenina⁵⁶⁹. Olga Wielikanowa przypuszcza, że począwszy od wczesnych lat dwudziestych obraz Lenina na tyle mocno i bezpośrednio utożsamiony zostaje z ideą władzy sowieckiej, że wśród niektórych obywateli śmierć wodza spowodować musiała zwątpienie co do żywotności całego reżimu. Dlatego właśnie, twierdzi badaczka, nieśmiertelność Lenina – w postaci kultu wodza oraz w idei marksizmu-leninizmu – została potrzebą życiową władz komunistycznych⁵⁷⁰. Ciekawe również, zdaniem Wielikanowej, jest to, że krachowi komunizmu w końcu lat osiemdziesiątych towarzyszyła erozja obrazu Lenina w świadomości społecznej⁵⁷¹.

W kontekście tak unormowanego i przestrzegane kultu Lenina zauważalny jest fakt, że w pierwszych przewodnikach po Moskwie sowieckiej imię Lenina pojawia się wyłącznie w kontekście topograficznym, czyli jako część nazw zakładów produkcyjnych, ulic czy instytucji państwowych. Brakuje jednak osobnych wątków narracyjnych, powiązanych z życiem czy działalnością Lenina w Moskwie. Jedyne wyjątku pod tym względem dostarcza tekst *Moskwa. Przewodnik turysty* Dmitrija Banina z roku 1930. Opisując zabytki placu Czerwonego, wademekum to w jednym krótkim zdaniu informuje czytelników, że na placu trwa budowa nowego kamiennego mauzoleum, które powinno przyjść na zmianę poprzedniej drewnianej konstrukcji autorstwa Szczusiewa⁵⁷².

Pierwszym przewodnikiem sowieckim, w którym wątek życia i działalności Lenina staje się wyraźnie wyartykułowanym elementem narracyjnym, jest tekst *Zwiedzanie Moskwy* z roku 1937. W

568 Н. Шалаева, *Репрезентативные задачи власти...*, *op.cit.*, s. 49.

569 Н. Тумаркин, *op.cit.*

570 О. Великанова, *op.cit.*, s. 226

571 *Ibidem*.

572 Д. Банин, *op.cit.*, s. 70.

momencie ukazania się tego przewodnika, w wyniku aktywnego procesu personifikacji obrazu władzy w osobie Lenina, obowiązywały podstawowe ikonograficzne obrazy wodza i związane z jego imieniem mitologemy. Nadieżda Szałajewa pisze, że:

w zależności od kontekstu i wieku odbiorcy, który poznawał osobę Lenina, można wyodrębnić takie jej podstawowe inwarianty: wódz proletariatu światowego i partii bolszewików, płomienny rewolucjonista i bojownik o wyzwolenie klasy robotniczej, mąż stanu i prorok polityczny⁵⁷³.

W publikacji Długacza i Portugałowa mamy natomiast do czynienia z dominującym obrazem kreatora. Biografię lidera bolszewików inkorporowano do tekstu przewodnika w formie narracji parcelowanej (tzn. opisom poszczególnych zabytków w centrum Moskwy towarzyszą krótkie opowieści o przebywaniu czy działalności tam Lenina), w większości przypadków redukowanej do wątku tworzenia państwa sowieckiego. Powstanie ZSRR, na przykład, utożsamiano z chwilą przeprowadzania się do Moskwy rządu na czele z Leninem. Przyjrzyjmy się kilku fragmentom z omawianego wademekum:

11 marca 1918 rząd sowiecki w pełnym składzie, na czele z Leninem i Stalinem, przeprowadza się do Moskwy. „Proszę natychmiast podnieść nad Kreml czerwona flagę” – zarządza Lenin. I nad Kreml dumnie powiewa czerwona flaga rewolucji socjalistycznej, sztandar walki o komunizm.

Od tego czasu Moskwa jest stolicą pierwszego na świecie państwa socjalistycznego⁵⁷⁴.

Moment wjazdu Lenina na Kreml „około godz. 2 po południu 12 marca 1918” będzie jednym z najczęściej eksponowanych faktów historycznych we wszystkich późniejszych sowieckich przewodnikach po Moskwie. Wprowadzony on jednak zostaje w wademekum Długacza i Portugałowa:

Władimir Boncz-Bruczewicz tak wspomina ten historyczny moment:

„Jesteśmy na Kremlu” – powiedziałem do Włodzimierza Iljicza po przekroczeniu Bramy

573 Н. Шалаева, *Персонификация образа власти в советской политической культуре 1920-х гг.*, „Власть” 2014, Том 22, nr 2, s. 183.
574 В. Дługач, П. Португалов, *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1940, s. 20-21.

Troickiej.

- Tak, jesteśmy na Kremlu – odpowiedział krótko Włodzimierz Iljicz, najwyraźniej trochę zmartwiony.

„Tutaj stanowczo musi się zakotwiczyć władza robotników i chłopów” – dodał.

I weszliśmy do zabytkowego budynku dawnego Kremla. „Od tego momentu tu jest siedziba Rządu Robotniczo-Chłopskiego, z którego całego świata powiewa czerwony sztandar rewolucji socjalistycznej...”⁵⁷⁵.

Funkcja kreatora nie zanika również po śmierci Lenina, bowiem w postaci „sprawy” czy „drogi” leninowskiej zostaje ona przekazana całemu społeczeństwu sowieckiemu z partią komunistyczną na czele. Za przykładowy tekst służy tu fragment z opisu Teatru Wielkiego:

I co roku, w dniu śmierci Iljicza, w Teatrze Wielkim zbierają się przywódcy partii i rządu, moskiewscy robotnicy i robotnice, dowódcy i żołnierze Armii Czerwonej, naukowcy i profesorowie, działacze partyjni i sowieccy, żeby uczcić pamięć wielkiego wodza, imię którego żyje i będzie wiecznie żyło w sercach pokoleń. I co roku są tutaj podsumowywane wyniki pokonanej drogi. Bez Lenina, ale drogą Lenina, nie tracąc ani jednego kroku, nie schodząc na pobocze, drogą jasną i konkretną, prowadzi narody ZSRR partia Lenina – Stalina, wielki Stalin⁵⁷⁶.

W powyższym passusie dostrzec możemy kolejną ważną cechę narracji o Leninie-kreatorze – skorelowanie jego wizerunku z obrazem Stalina. Przewodnik Długacza i Portugałowa jest tekstem powstałym w czasach stalinowskich, co determinuje odczytanie obrazu Lenina poprzez kult jego sukcesora. W omawianym tekście Stalin występuje nie jako spadkobierca, a współtwórca rzeczywistości sowieckiej, czego wskaźnikiem jest powszechne wykorzystanie dwuczłonowych atrybucji typu „sprawa Lenina-Stalina”, „partia Lenina-Stalina”, „działalność/ rękopisy Lenina i Stalina”, „bliskie i drogie twarze Lenina i Stalina”, „leninowsko-stalinowska polityka narodowa” etc. Właśnie Leninowi i Stalinowi nadano tu miano „największych geniuszy ludzkości”, Maksim Gorki jest „przyjacielem Lenina i Stalina”, a Woroszyłow i Frunze – „wiernymi towarzyszami Lenina i Stalina”. Podobne połączenie nazwisk rozpatrywać możemy jako dyskursywną legitymizację władzy

⁵⁷⁵ *Ibidem*, s. 42.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, s. 75.

Stalina, która „potwierdzona” zostaje przez autorytet zmarłego i uwiecznionego wodza. Jednym z najbardziej jaskrawych przykładów wspólnego odczytania życiorysów byłego i obecnego przywódcy jest opis ekspozycji Centralnego Muzeum Lenina, w którym znajdziemy liczne nawiązania do biografii Stalina, w tym do jej wątków niekanonicznych:

Wyjątkowe zainteresowanie zapewniają dokumenty, charakteryzujące przyjaźń i miłość, jaką Lenin żywił wobec Stalina.

Oto notatka Lenina do jego sekretarza: prosi, by zadzwonił do Stalina, ale dopiero, gdy Stalin się obudzi, żeby w żaden sposób nie przerwać mu snu. Mamy tu również telegram Lenina do Ordżonikidze: Lenin prosi o poinformowanie go o zdrowiu towarzysza Stalina⁵⁷⁷.

„Organiczna nierozłączność imion, idei i działań dwóch wielkich osób – Lenina i Stalina”⁵⁷⁸ okazuje się zatem jednym z lejtmotywów życiorysu Włodzimierza Iljicza i ma na celu legitymizację władz przewodnikowi współczesnych.

6.1.3.2. Przewodniki powojenne: kompozycyjna funkcja biografii Lenina

We wszystkich przewodnikach powojennych życiorys Lenina, zwłaszcza jego okres moskiewski, zostaje wpisany w tekst przewodnikowy w postaci narracji parcelowanej. W części przewodników wątek życia wodza pełni funkcję kompozycyjną: osobne rozdziały o tytułach typu *Imię Lenina*, *Leninowskie miejsca Moskwy*, *Po miejscach leninowskich*, *Pamiętne miejsca Leninowskie*, już w samych swoich nazwach ujawniają zasadę, według której odbywała się selekcja obiektów czy ułożenie ścieżek opisanych w tych rozdziałach. Różne pod względem chronologicznym i funkcjonalnym obiekty odczytywane są za pomocą wspólnego kodu. Ich cechą wspólną jest powiązanie z biografią Lenina. A zatem kod życia Lenina homogenizuje część miejskiej przestrzeni w planie czasowym: biografię poszczególnych miejsc zastąpiono faktem z życia przywódcy, a funkcją takich elementów przestrzeni jest oznaczanie obecności Lenina. Ścieżka adresów leninowskich zawiera ulicę Mochową i dom Paszkowa, ulice Arbat i Kompozytorską, plac Powstania, pierieulek Mierzlakowski, plac sowiecki i plac Rewolucji, jak również wiele innych miejsc,

⁵⁷⁷ *Ibidem*, s. 38.

⁵⁷⁸ *Ibidem*.

naznaczonych wystąpieniami i przemówieniami Lenina. Ciekawym przykładem tu może posłużyć *Przewodnik po dzielnicach* Włodzimierza Trofimowa: pozornie topograficzny układ tego wademekum okazuje się częściowo podporządkowany wątkowi życiorysu Lenina. Autor po kolei przedstawia wszystkie dzielnice (administracyjne) Moskwy i w każdej z tych części umieszcza osobny podrozdział o miejscach, związanych z osobą Lenina.

W przypadku przewodników o układzie topograficznym, przestrzeń miejska zostaje „ometkowana” przez osobne krótkie historie, opowiadające o przemówieniach czy spotkaniach Lenina, przy czym bardzo często leninowskie wątki biograficzne dominują nad biografią miejsca, czasami w pełni ją zastępując.

Pierwszym i głównym punktem na ścieżce miejsc leninowskich najczęściej okazuje się plac Czerwony, co determinuje inwersyjny charakter biografii Lenina w tekstach przewodnikowych. Opowieść o życiu i działalności Lenina w Moskwie zaczyna się od zobrazowania miejsca jego wiecznego spoczynku. Zanim przyjrzymy się bliżej tekstom o mauzoleum, należy poczynić kilka uwag o znaczeniu tego miejsca w sowieckich praktykach społecznych.

Pierwsze programy obchodów rocznic rewolucji październikowej w latach 1918-1919 i wczesnych latach dwudziestych przewidywały odsłanianie pomników rewolucji i jej bohaterów oraz przemówienia Lenina jako najważniejszy punkt całego święta. Oprócz aktualizacji idei i symboli władzy bolszewickiej, obchody takie ustanawiały nową centralizację. Zdaniem Mattea Rolfa, cała dramaturgia wydarzenia zazwyczaj skoncentrowana była na figurze wodza, i po śmierci Lenina skostniała w formie mauzoleum, wiecznie obecnego przy największych i najważniejszych obchodach na placu Czerwonym⁵⁷⁹. Centralny charakter placu Czerwonego odwzorowano również w tekstach przewodnikowych, a wątek leninowski zaczyna się od sportretowania mauzoleum i omówienia jego znaczenia dla społeczeństwa sowieckiego. Przykładowym tekstem może tu posłużyć fragment z publikacji *Moskwa* pod redakcją Jurija Bałanienki i Aleksandra Bieriezina:

Plac Czerwony jest bardzo bliski dla każdego robotnika na świecie, dzieje się tak dlatego, że znajduje się tu najważniejsza mogiła – Mauzoleum Włodzimierza Iljicza Lenina... Zawsze ciągnie się tutaj nieskończona kolejka ludzi. I choć liczba ich szacowana jest na tysiące, panuje tu

579 М. Рольф, *op.cit.*, s. 72.

niesamowita cisza: to miejsce jest święte, ponieważ świat pracujący czci wielką sprawę Lenina⁵⁸⁰.

Odwołanie się do sposobu zwiedzania mauzoleum – w ciszy i czci – wskazuje na apelatywną funkcję przewodnika, który sugeruje czytelnikom określone (w tym przypadku pietystyczne) zachowanie w opisywanej przestrzeni. Sposób omówienia mauzoleum i roli postaci Lenina po śmierci pozostaje podobny prawie we wszystkich przewodnikach powojennych. Mauzoleum traktowane jest jako miejsce o największym znaczeniu duchowym dla obywateli sowieckich:

Schodkowy monument, oblicowany ciemno czerwonym granitem i czarnym labradorytem, niby wcielił w sobie żal narodu i potężną siłę wiecznie żywej nauki Lenina.

Na początku Mauzoleum było zbudowane z drewna, a w latach 1929-1930 zbudowano je z granitu. Co godzinę, wraz z uderzeniem kurantów kremlofskich, przy wejściu do Mauzoleum zmienia się warta honorowa. Nieskończonym nurtem przepływa koło niej ciąg ludzi, którzy przyszli by uczcić pamięć wielkiego Lenina. Milcząc przechodzą przez salę żałobną, spowalniając krok przy kryształowym sarkofagu, w którym spoczywa ciało wodza. W minionych latach Mauzoleum zostało odwiedzone przez ponad 80 mln. ludzi ze wszystkich krajów świata⁵⁸¹.

Podobna tendencja odczytywania mauzoleum w kluczu quasi-religijnym, jako świątyni, pojawia się również w narracji o placu Czerwonym w wydanym z okazji Igrzysk Olimpijskich przewodniku *Moskwa-80*:

To główny plac Moskwy, całego naszego kraju... Pośrodku niego, między wieżami Spasską i Nikolską, wznosi się występami surowa budowla z polerowanego czerwonego granitu i czarnego labradorytu. To Mauzoleum Włodzimierza Iljicza Lenina, zbudowane według projektu Aleksieja Szczusiewa. Ta wspaniała budowla stała się świątynią narodu sowieckiego⁵⁸².

Nazywanie mauzoleum „świątynią”, jak również włączanie go w coroczne obchody najważniejszych świąt państwowych, wskazuje na to, że grób Lenina postrzegany był jako sowieckie *axis mundi*. W już cytowanej rozprawie Mircei Eliadego o sferach *sacrum* i *profanum*, antropolog

580 Ю. Баланенко, А. Березин, *op.cit.*, s. 156.

581 Э. Двинский, *Три часа в Москве [Комсомольская площадь]*, *op.cit.*, s. 27.

582 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 44

analizuje wiele mitów kosmogonicznych ludów pierwotnych i dochodzi do wniosku, że opowieści o powstaniu świata dość często opierają się o obraz drzewa życia czy słupów podtrzymujących niebo⁵⁸³. Funkcją takich inwariantów *axis mundi*, według badacza, jest łączenie nieba i ziemi, sfery *sacrum* i sfery *profanum*. Ślady podobnych kosmogonii widoczne są w wielu rozwiązaniach urbanistycznych, na przykład, w umieszczaniu świątyni w centrum czy na górze, w celu zbliżenia jej do nieba⁵⁸⁴. Z podanej perspektywy centralne miejsce na centralnym placu Moskwy również odczytywać możemy jako sowieckie *axis mundi*. Mauzoleum, będące centralnym miejscem najważniejszych wydarzeń państwowych, nie tylko gwarantuje symboliczny udział Lenina w owych wydarzeniach, lecz także łączy obywateli sowieckich ze sferą *sacrum* – pierwotnymi i zasadniczymi dla ich światopoglądu ideami marksizmu-leninizmu. Uwzględnianie tego miejsca w przewodniku zatem jest sposobem aktualizacji oficjalnej ideologii państwowej.

O stopień niżej w hierarchii miejsc leninowskich znajduje się mieszkanie i zarazem gabinet Lenina na Kremlu. Miejsce to w tekstach przewodnikowych jest komunikatorem idei o „samopoświęceniu i pracy Lenina na rzecz społeczeństwa i państwa sowieckiego”, bowiem „to akurat na Kremlu w czasie od 23 grudnia 1922 do 2 marca 1923 ciężko chory Lenin, troszcząc się o losy budowy socjalizmu w naszym państwie, dyktował swoje ostatnie artykuły i listy...”⁵⁸⁵.

Z kolei opis byłego budynku Senatu, a później budynku Rady Ministrów ZSRR najczęściej w ogóle zostaje zredukowany do omówienia wątku leninowskiego, jak na przykład w podanym niżej passusie:

Na ostatnim piętrze znajduje się gabinet Włodzimierza Iljicza Lenina. Stąd Włodzimierz Iljicz kierował partią, całym krajowym i międzynarodowym życiem politycznym młodego Państwa sowieckiego, tutaj napisał wiele swoich prac. Tutaj przychodzili do wodza pracownicy, rolnicy, uczeni, pisarze, zagraniczni działacze polityczni. 12 grudnia Lenin po raz ostatni pracował w swoim gabinecie.

Później, ze względu na chorobę, Włodzimierz Iljicz pracował w swoim mieszkaniu, które znajdowało się w tymże budynku, też na trzecim piętrze... w jednym z pokoi tego mieszkania w styczniu-lutym roku 1923 Lenin dyktował ostatnie swoje artykuły: „*O naszej rewolucji*”, „*Jak*

583 M. Eliade, *Sacrum i profanum*, op.cit., s. 32.

584 *Ibidem*.

585 С. Фролкин, *Встреча с Москвой...*, op.cit., s. 46.

powinniśmy zreorganizować Inspekcję Robotniczo-Chłopską”, „Lepiej mniej ale lepiej...”⁵⁸⁶.

Zgodnie z przyjętą zasadą, wedle, której jednemu wydarzeniu z życia Lenina odpowiada jedno miejsce w przestrzeni przewodnikowej, Teatr Wielki prawie zawsze jest zaangażowany w opowiadanie o powstaniu planu GOELRO [ros. ГОЭЛРО, Государственная комиссия по электрификации России – Narodowy Plan Elektryfikacji Rosji – O.K.]:

Gmach Teatru Wielkiego związany jest z wieloma wydarzeniami historycznymi w życiu naszej ojczyzny. Tutaj na VIII Wszechrosyjskim Zjeździe Rad w roku 1920 został przyjęty leninowski plan elektryfikacji kraju – GOELRO. W pierwszych latach Władzy sowieckiej w sali Teatru Wielkiego odbywały się zjazdy partii, posiedzenia, konferencje, Lenin przemawiał tu ponad 30 razy, o tych przemówieniach przypomina tablica pamiątkowa, na której napisano: “W gmachu Teatru Wielkiego Pierwszy Wszechzwiązkowy Zjazd Rad 30 grudnia roku 1922 ogłosił powstanie ZSRR oraz przyjął deklarację i umowę o powstaniu Związku Socjalistycznych Republik sowieckich⁵⁸⁷.”

Praktycznie w każdym przewodniku opis Teatru Wielkiego zawiera informacje o przemówieniach Lenina, zwłaszcza o wygłoszeniu słynnej formuły „Komunizm – to władza sowiecka plus elektryfikacja całego kraju”. Do kanonicznych epizodów z biografii Lenina należy również ciąg przemówień w salach uniwersyteckich, muzeach, na terenie fabryk i zakładów Moskwy etc. Przewodnikowa przestrzeń miasta w pewnym sensie zostaje „ometkowana” przez fakty przemówień czy obecności wodza. Podajmy tu dwa przykłady takich tekstów dla ukazania ich charakteru/ oddziaływania. Pierwszy fragment pokazuje, jak obecność Lenina zasygnalizowano w tekście o Muzeum Politechnicznym:

Gmach Muzeum Politechnicznego pamięta wydarzenia rewolucyjne lat 1905 i 1917. Wieczorem 25 października (obecnie 7 listopada) 1917 w Sali Wielkiej muzeum odbyło się połączone plenum Moskiewskiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, na którym wybrano Komitet Rewolucyjno-Wojskowy, czyli sztab powstania zbrojnego w Moskwie (tablica upamiętniająca).

586 И. Мячин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80...*, *op.cit.*, s. 27.

587 Э. Двинский, *Кольца и радиусы...*, *op.cit.*, s. 105.

12 marca 1918 w tej sali odbyło się pierwsze przemówienie Lenina w Moskwie sowieckiej. Tutaj Lenin występował w sprawie różnych kwestii również 13 marca, 23 i 29 kwietnia i 23 sierpnia 1918 (tablica upamiętniająca)⁵⁸⁸.

Drugi przykład dotyczy Pałacu Związków Zawodowych i jest dobrą ilustracją tego, jak wątek leninowski uzurpuje sobie historię miejsca. Opis architektoniczny kamienicy poszerzony zostaje o wspomnienia o przemówieniach i wystawieniu ciała Lenina, co redukuje historię i wartość historyczną budynku do faktu obecności wodza:

Pełna przepychu biała sala kolumnowa tego domu jest jedną z najpiękniejszych publicznych sal na świecie. Jest ona droga narodowi sowieckiemu, bo jest to zabytek: wiele razy przemawiał tu Lenin, a w styczniu roku 1924 cały kraj żegnał się tutaj ze swoim przywódcą i nauczycielem⁵⁸⁹.

Przeważającą większość epizodów z życiorysu Lenina zaliczyć możemy do wątków kanonicznych, powtarzających się w szeregu przewodników. Tym niemniej jednak warto wskazać na kilka historii unikalnych. Do takich należą, na przykład, wzmianki o przyjeździe Lenina na pierwszą rolniczą wystawę rzemieślniczą:

Najważniejsze i niezapomniane wydarzenie na wystawie odbyło się na dwa dni przed jej zamknięciem. Dnia 19 października roku 1923 wystawę zwiedził Włodzimierz Iljicz Lenin w towarzystwie Nadieždy Krupskiej i Mariji Iljiczyny⁵⁹⁰.

Drugi pojedynczy epizod również pojawia się w przewodniku Iwana Miaczina. Opisując szklarnie w parku Sokolniki, Miaczin wspomina również o Lenina zamiłowaniu do hodowanych tu chryzantem i bzu:

Pojawiły się [szklarnie – O.K.] dzięki entuzjazzmowi A. Sujetenki – absolwenta Akademii Rolniczej (obecnie im. Timiriaziewa), który stał na czele zielonego gospodarstwa stolicy. W

588 Ф. Курлат, *Москва от центра...*, *op.cit.*, s. 57

589 Э. Двинский, *Я шагаю по Москве...*, *op.cit.*, s. 110.

590 И. Мячин, *Площади и улицы...*, *op.cit.*, s. 158.

szklarniach Sokolników hodował on chryzantemy, a w zimie także białe bez. Kwiaty te lubił Lenin, i Sujetenko wysyłał je na Kreml, żeby Iljicz zawsze miał świeży bukiet⁵⁹¹.

Oznakowanie, metkowanie przestrzeni wątkiem życiorysu Lenina wkraczać może nawet do biografii innych ludzi. Przykładowo, opis muzeum Gorkiego i odpowiednio sylwetki pisarza uzupełniono informacją o relacjach Gorki-Lenin:

Sala ta pokazuje życie Gorkiego na Capri. Tu został odwiedzony przez Włodzimierza Lenina, Feliksa Dzierżyńskiego, Gieorgija Plechanowa, Anatolija Łunaczarskiego i wielu innych literatów i artystów.

Lenin bardzo lubił i cenił Gorkiego. Na ekspozycji muzeum demonstrowana jest książka Lenina „*Dziecięca choroba 'lewicowości' w komunizmie*” z napisem: „Dla drogiego Aleksieja Maksimowicza Gorkiego od autora. 18.6.1920”⁵⁹².

Powtarzając się w opisach licznych zabytków moskiewskich, wątek obecności i działalności Lenina metkuje przestrzeń stolicy. Z cytowanych wyżej fragmentów możemy zauważyć, że działalność Lenina sprowadzona jest przede wszystkim do przemówień, podczas których tłumaczy on, a zatem symbolicznie kształtuje, nową rzeczywistość sowiecką. Postać Lenina tu przestaje być kreatorem w sensie fizycznym i odczytywana jest jako twórca ideowy, a systematyczne powtórzenia jego działalności kreacyjnej są sposobem ponownej aktualizacji zasad i podstaw świata sowieckiego.

Obraz twórcy, w którego funkcji Lenin funkcjonuje już w przewodniku Długacza i Potugałowa, zachowany zostaje we wszystkich tekstach powojennych. Przede wszystkim Lenin sportretowany jest jako twórca wizji przyszłości, i co ważne, wizja ta opiera się nie na abstrakcyjnych kategoriach polityczno-społecznych, tylko na „namacalne” zmianach w życiu codziennym. Jako najbardziej rozpowszechniony obiekt „troski” Lenina przedstawiono zmiany przestrzeni stolicy. Spójrzmy na kilka typowych fragmentów, omawiających rolę Lenina w odbudowie Moskwy. Pierwszy tekst pochodzi z przewodnika Siergieja Frołkina *Spotkanie z Moskwą*:

Moskwa. Rok 1917. Na pierwszy rzut oka nic się nie zmieniło. W centrum miasta – luksusowe

591 *Ibidem*, s. 183.

592 A. Ковалев, *op.cit.*, s. 335-336.

wille, bulwary, spadające jesienne liście. A na przedmieściach – wrastające w ziemię, pochylone drewniane domki. W piwnicach, w malusieńkich pokoikach tuli się lud robotniczy... Ale nawet w najtrudniejszych dla młodej republiki czasach Włodzimierz Iljicz Lenin spotykał się z architektami, artystami-monumentalistami, rozmawiał z nimi o planach budowy domów mieszkalnych, o projektach odbudowy stolicy, jej upiększenia⁵⁹³.

Podobne zobrazowanie kreatorskiej roli Lenina napotykamy również u Bałanienki i Dwinskigo. Podajmy te fragmenty jeden po drugim, by pokazać ich typologiczne podobieństwo:

Z inicjatywy Lenina architekci rozpoczęli prace nad planem zagospodarowania Moskwy. Lenin dbał o potrzeby życiowe zwykłych ludzi, popierał ideę budowy nowych mieszkań w południowo-zachodniej części miasta, w okolicy Wzgórz Worobiowych, wiele uwagi poświęcił zazielenieniu miasta, gospodarce miejskiej, budowie metra, o czym nawet nie chcieli słyszeć dawni „ojcowie” miasta... Lenin podkreślał, że podczas rekonstrukcji konieczne jest zachowanie zabytków architektury dawnej i wszystkich wartości, stworzonych przez geniusz artystyczny narodu rosyjskiego⁵⁹⁴.

Sowieckie państwo, partia i rząd od pierwszych dni rewolucji nieustannie dbały o rozwój Moskwy, jej wygląd, poprawę warunków życia ludności robotniczej. O przyszłej Moskwie często myślał Włodzimierz Iljicz. W najtrudniejszych latach wojny domowej, głodu, dewastacji nie opuszczały go myśli o tym, jaką będzie stolica państwa socjalistycznego. Mówił, że Moskwę należy przebudować tak, żeby stała się miastem artystycznie przemyślanym, wygodnym dla człowieka, że Moskwa powinna mieć więcej przestrzeni i parków, gdzie mogłyby odpocząć ogromne masy ludzi, że mieszkanie powinno być wygodnie urządzone i jednocześnie eleganckie, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz. Chciał ozdobić place wyrazistymi grupami rzeźb, przedstawiających epizody walki o wyzwolenie ludu pracującego z przemocy kapitału, autokracji cerkwi. Jednocześnie Włodzimierz Iljicz podkreślał, że w trakcie odbudowy stolicy należy zachować zabytki starożytnej architektury, wszystkie wartości stworzone przez artystyczny geniusz narodu rosyjskiego⁵⁹⁵.

Przebudowa, ukazywana jako czyn Lenina, dotyczyła nie tylko architektury, lecz również

593 С. Фролкин, *Встреча с Москвой...*, *op.cit.*, s. 6.

594 Ю. Баланенко, А. Березин, *op.cit.*, s. 14.

595 Э. Двинский, *Москва. Спутник туриста*, *op.cit.*, s. 17-18.

symbolicznej tkanki miasta, w tym toponimiki. Zmiana nazw, jak już mówiliśmy, utożsamiana była ze zmianą istoty przestrzeni miejskiej, a nowe nazwy były niezbędnym atrybutem „naprawionej” sowieckiej przestrzeni. Jako inicjator procesu transformacji toponimicznych również występuje Włodzimierz Lenin:

Już w trzecim roku władzy sowieckiej, z inicjatywy Lenina, przy Komitecie Moskiewskim powołano specjalną komisję do spraw przemianowania ulic Moskwy. Przede wszystkim zniesiono nazwy bezpośrednio lub pośrednio związane z panującą w Rosji dynastią Romanowów⁵⁹⁶.

Niemniej ważnym inwariantem obrazu Lenina-twórcy jest postać odnowiciela. We wszystkich przewodnikach powojennych rozpowszechnione są narracje o Włodzimierzu Iljiczu, który osobiście zarządza czy nadzoruje prace restauracyjne w stolicy. Przede wszystkim, ze względu na hierarchię w przestrzeni miejskiej, wątek odnowy przez Lenina dotyczy obiektów centralnych – Kremla i placu Czerwonego. Przytoczmy na początek fragment, opowiadający o renowacjach na Kremlu:

Przez bramę Troicką o południu 12 marca 1918 roku Włodzimierz Iljicz Lenin wjechał na Kreml. „Wreszcie Kreml. Jak dawno go nie widziałem...” – cicho mówił Iljicz. „Włodzimierz Iljicz, – jak pisze w swoich wspomnieniach Władimir Boncz-Bruczewicz, – zapewne martwiąc się, oglądał Kreml i usilnie wypytywał, czy się udało zachować wszystkie zabytki, pałace, Pałac Granowitą i Orużejną, *riznica* [odpowiednik zakrystii – O.K.] patriarchy i bibliotekę, mieszczącą niezliczone bogactwa... Okazało się, że wszystko jest zachowane znakomicie”.

Wtedy za inicjatywy Lenina na Kremlu zaczęły się prace naukowo-konserwatorskie, które od tego czasu są prowadzone nieprzerwanie⁵⁹⁷.

Do kanonicznych wątków odnowicielskich możemy również zaliczyć odnowienie wieży Nikolskiej i soborów Kremla, jak również soboru Wasyla Błogosławionego. Posłużmy się tutaj przykładem z tekstu *Moskwa* pod redakcją Jurija Bałanienki i Aleksandra Bieriezina:

596 С. Фролкин, *Гостю Москвы...*, *op.cit.*, s. 32.

597 *Москва: Краткий путеводитель*, *op.cit.*, s. 37.

Na polecenie Lenina powołano komisję rewitalizacyjną. Włodzimierz Iljicz sam badał pałace, katedry, wieże, zbrojownię, dwukrotnie odwiedzał zakrystię patriarchy i bibliotekę, wielokrotnie odwiedzał sobór Uspienski i obserwował, jak artystyczne obrazy mistrzów starożytnych zostają uwolnione od późniejszych nawarstwień. W maju 1918 r. Lenin zasugerował komendantowi Kremla pilną restaurację bramy Włodzimierskiej (Nikolskiej), również na jego rozkaz naprawiono kremłowskie kuranty, zniszczone przez pocisk podczas moskiewskich bitew październikowych. Sobór Wasyla Błogosławionego – „pieśń utrwalona w kamieniu” – również został odrestaurowany w wyniku nalegań Włodzimierza Iljicza⁵⁹⁸.

Wpisanie soboru Wasyla Błogosławionego, jak również innych soborów kremłowskich, na listę odnowicielskich inicjatyw Lenina rozpatrywać możemy jako sposób na symboliczne ich włączenie do deklaratywnie sekularnej przestrzeni sowieckiej. Bowiem po zainicjowanej przez Lenina odnowie wracają one do życia w nowym statusie, zaliczone do kategorii zabytków architektonicznych czy muzeów, co przewiduje zupełnie odmienną od religijnej funkcję.

Oprócz odnowy centralnych soborów, najczęściej powtarzanym – wręcz kanonicznym – wątkiem, związanym z renowacyjną działalnością Lenina jest historia o naprawie zegara na wieży Spasskiej. Najbardziej szczegółową narrację o tym wydarzeniu napotykamy w przewodniku A. Kowalowa:

W 1917 roku, podczas bitew o władzę sowiecką, zegar został uszkodzony przez pocisk. Włodzimierz Iljicz Lenin bardzo się martwił z powodu milczenia kremłowskich kurantów, ale przez długi czas nie można było znaleźć mistrza, który by je naprawił. I nagle znaleziono mistrza. Naprawił on kuranty, a wiele lat później jego syn opowiedział, jak to się stało. „O tym, że Włodzimierz Iljicz chce naprawić zegar, dowiedział się mój ojciec, Nikołaj Wasiljewicz Berens, który pracował w warsztatach mechanicznych na Kremlu. Sprawdził zegar i postanowił, że może to zrobić sam z pomocą swoich towarzyszy, ale w żadnym wypadku nie dla pieniędzy, lecz z powołania. Poinformował o tym komisarza Kremlu i przesłał raport do Lenina. I tu w naszej rodzinie – a mieszkaliśmy wtedy na Kremlu – niesłychana radość: ojciec został zaproszony przez Włodzimierza Iljicza! Już potem, po tej wizycie, podekscytowany ojciec opowiadał nam o swojej rozmowie z Leninem. Przytaczam tę rozmowę dosłownie.

598 Ю. Баланенко, А. Березин, *op.cit.*, s. 98.

- Zostałem poinformowany, że pan może naprawić Zegar Spasski? – zapytał Lenin.
- Tak, Włodzimierzu Iljiczu. Sprawdziłem go, dużo myślałem i myślę, że da się go naprawić – odpowiedział ojciec.
- Włodzimierz Iljicz zastanowił się, następnie szczegółowo wypytywał ojca o uszkodzenia zegara. Ojciec powiedział mu, jak należy to zrobić.
- No cóż, proszę pana, by pan tak zrobił... A ile czasu potrzebuje pan na tę pracę?
- Dwa lub trzy miesiące, a może nawet więcej pracy, Włodzimierzu Iljiczu.
- Dobrze, proszę zaczynać!

Prace już dobiegały końca, pozostała jedynie wymiana zaginionego wahadła. Jaką ono miało wagę, jaki był rozmiar dysku – ojciec nie miał kogo o to zapytać. Zrobił on wariant próbny, ale brakowało mu dokładności. I pewnego dnia, idąc przez Kreml, ponownie spotkał się z Leninem. Włodzimierz Iljicz zapytał, jak idzie praca. Mój ojciec odpowiedział, że wszystko jest gotowe, tylko że nie wie, co zrobić z wahadłem. A w zasadzie, że je zrobił, ale nie potrafi dokładnie obliczyć wagi i rozmiaru dysku. Włodzimierz Iljicz zapytał o długość pręta i wyjął notes. Ale nie miał ołówka. Ojciec dał mu swój ołówek. Lenin szybko wykonał obliczenia i poprosił o zrobienie wahadła zgodnie z obliczonymi przez niego rozmiarem i wagą. Wszystko to zostało zrobione bardzo dokładnie. Zegar ruszył!”⁵⁹⁹

Historię o odnowie kurantów kremłowskich w kontekście kultury sowieckiej należy odczytywać jako historię o podporządkowaniu czasu. Terytorialna rozległość Związku Sowieckiego i spowodowana tym potrzeba istnienia kilku stref czasowych wymagała ustalenia „punktu orientacyjnego”, którym został właśnie zegar na Wieży Spasskiej. Skoro Moskwa, jako stolica, jest metonimią kraju, a Kreml z kolei jest metonimią Moskwy (ponieważ na Kremlu wykonywana jest główna funkcja stolicy – sprawowana jest władza), zegar kremłowski zostaje „koordynatorem” czasu dla całego państwa. Znakomitym obrazowaniem tej tezy, według Jakuba Sadowskiego, mogą być słowa sowieckiego marszu *Według czasu moskiewskiego (По московскому времени, 1954)*⁶⁰⁰. Tekst marszu uwypukla status Moskwy i kurantów kremłowskich jako punktu odniesienia dla całego kraju:

W namiocie, w leśnym domku,
Wszędzie, gdzie mieszkają ludzie,

599 A. Ковалев, *op.cit.*, s. 79-80.

600 J. Sadowski, *Między pałacem rad...*, *op.cit.*, s. 118.

Witając wczesny świt nad krajem,
Biją kremlowskie kuranty [...]
Nasza ziemia rozciąga się swobodnie,
Nie widać końca upraw.
Wszędzie z zegarem Kremla
Synchronizujemy nasze serca⁶⁰¹.

Ze względu na tak rozbudowaną funkcję kurantów kremlowskich, ich naprawę przez Lenina można więc interpretować jako symboliczne ustalanie nowego czasu, a zatem i zainaugurowanie nowej rzeczywistości.

6.2. Historia sowiecka w przewodnikach po Kijowie

6.2.1. Przewodniki z lat dwudziestych: zwalczanie figury „Kijów-matka miast ruskich”

Próby bolszewików zakotwiczenia się w Kijowie w czasie wojny domowej miały efekt krótkoterminowy, co spowodowało tymczasowe przeniesienie stolicy sowieckiej Ukrainy do bardziej bezpiecznego, w sensie geopolitycznym, Charkowa⁶⁰². Dodatkowym argumentem przemawiającym za miastem nad Łopanią, jak pisze kanadyjski historyk Serhiy Bilenky, okazało się to, że Kijów postrzegany był jako miasto pograniczne (chodzi nie tylko o terytorialną bliskość do zmieniających się granic USRR, ale również o polskie wpływy kulturowe, odczuwalne w porewolucyjnym Kijowie)⁶⁰³. W czasie, gdy stołeczny Charków doświadczał odważnych konstruktywistycznych eksperymentów architektonicznych, przestrzeń miejska Kijowa pozostawała bez żadnych radykalnych zmian – dominowały w niej kształty urbanistyki imperialnej⁶⁰⁴. Choć i pozbawiony

601 Tekst oryginalny: В походной палатке, в сторожке лесной -/ Повсюду, где люди живут,/ Приветствуя ранний рассвет над страной,/ Куранты кремлёвские бьют. [...] Привольно раскинулась наша земля,/ Посевам не видно конца./ Везде и повсюду с часами Кремля/ Сверяем мы наши сердца. Zob.: М. Матусовский, *По московскому времени*, za: <http://www.sovmusic.ru/download.php?fname=msktime> (dostęp z dnia 21 listopada 2018 – fonogram).

602 Warto również pamiętać, że „centralność” i „czołowość” Kijowa w tekstach przewodnikowych odpowiada jego nie-stołeczny status w rzeczywistości. Na początku XX wieku największym i najbardziej rozwiniętym pod względem gospodarczym miastem w ukraińskiej części Imperium Rosyjskiego była Odessa, a następnie Charków i Katerynosław. Kijów zachowywał miano centrum duchowego. Na pierwsze miejsce według liczby ludności wrócił dopiero w roku 1926 (liczba jego mieszkańców sięgnęła 514 tys.; Odessa w tym czasie miała 421 tys., Charków – 417 tys.). Zob.: R. Szporluk, *Kiev as the Ukraine's Primate City*, [w:] *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1979-1980)*, vol. 3/4, nr 2, s. 847.

603 S. Bilenky, *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800 – 1905*, Toronto-Buffalo-London 2018, s. 363.

604 Termin „imperialna urbanistyka” stosowany jest na oznaczenie kompleksu polityki, interwencji i wizji urbanistycznych, stosowanych wobec Kijowa, czy też realizowanych w Kijowie przez państwo imperialne oraz praktyki społeczne jako reakcja mieszkańców na wprowadzane zmiany. Więcej zob.: S. Bilenky, *op.cit.*, s. 363.

statusu miasta stołecznego, Kijów jednak zachowuje miano kulturowego i naukowego centrum kraju, co wyraźnie widać w przewodnikowych narracjach o mieście.

We wszystkich wademekach z lat dwudziestych sowiecka epoka w historii Kijowa ujęta zostaje w osobnych rozdziałach, będących kontynuacją opowieści o rewolucjach i wojnie domowej. O tematycznym zasięgu takich narracji wymownie świadczą same ich tytuły: w przewodniku *Współczesny i dawny Kijów* mamy do czynienia z rozdziałem *Kijów na drodze budownictwa socjalistycznego*, a w wademekum pod redakcją Ernsta część poświęcona dziejom miasta sowieckiego nazywa się *Kijów jako centrum gospodarcze*. Dla opowieści o najnowszej historii Kijowa charakterystyczna jest zatem redukcja referencyjna. Całość wydarzeń, procesów i zjawisk, zachodzących w mieście, ograniczona zostaje do kilku kwestii filarowych, jedną z których jest wzrost gospodarczy. Drugim wątkiem przewodnim w narracjach o Kijowie sowieckim jest rozwój systemu edukacyjnego.

Rozbudowana infrastruktura naukowo-edukacyjna okazuje się podstawową oznaką sowieckiego miasta w przewodniku *Kijów. Książka informacyjna*, gdyż opowieść o latach porewolucyjnych w znacznym stopniu jest zreferowaniem sytuacji w systemie nauki i szkolnictwa. W pierwszych akapitach status Kijowa jako centrum naukowego artykułowano wstępnie, za pomocą definicji „ukraiński Donbas kulturowy”:

W czerwcu roku 1920 po wygnaniu z miasta wojsk polskich, w Kijowie nastąpiła władza sowiecka i zaczął się nowy etap w życiu miasta. Etap ten znamionuje organizacja życia miejskiego na nowych zasadach, rozwój ruchu ukraińskiego, utworzenie wielu instytucji naukowych i naukowo-edukacyjnych (Wszzechukraińska Akademia Nauk, Ogólnonarodowa Biblioteka Ukrainy, kilka instytutów i innych uczelni, kluby, wydawnictwa), nowego budownictwa (elektrownia miejska, wielka wytwórnia filmowa, instytut gospodarstwa rolniczego, domy robotnicze etc.).

Kijów, który w czarnosecinnej literaturze ogłoszony został „matką miast ruskich” i który w czasach przedrewolucyjnych naprawdę był mocną twierdzą rozprężanego czarnoseciństwa, w krótkim czasie przekształca się w ośrodek ukraińskiej myśli naukowej i zdobywa poczesny tytuł „ukraińskiego Donbasu kulturowego”⁶⁰⁵.

605 Київ. Довідна книга, op.cit., s.35.

Dalej, tłumacząc, na czym polega socjalistyczna – uznana za postępową – transformacja Kijowa, autorzy faktycznie korelują ją ze wzrostem ilości instytucji naukowych i edukacyjnych, ich studentów oraz uczniów:

Oprócz WUAN, która po całym mieście rozszerza swoje zakłady, instytuty, katedry, laboratoria, mamy w Kijowie cały szereg uczelni, techników, nie mówiąc już o szkołach zawodowych. Cały zasób naukowy WUAN składa się z 16 instytutów naukowo-badawczych, 84 katedr naukowo-badawczych, 5 stacji badawczych, 19 muzeów i 5 bibliotek. Większość tych zasobów przypada na „Donbas ukraiński”, na Kijów [...].

Ta dzielnica frontu kulturowego obsługuje potężną armię budowniczych nowego życia: w kijowskich uczelniach i technikach studiuje około 20 tyś. studentów. Uczelnie kijowskie przygotowują zmianę kulturową nie tylko dla Ukrainy, lecz dla całego ZSRR⁶⁰⁶.

Oprócz wykorzystania metafory militarnej, w przytoczonym wyżej passusie warto także zwrócić uwagę na znakową funkcję liczb. Z podobnym sposobem opisu miasta sowieckiego mieliśmy do czynienia w przedwojennych przewodnikach po Moskwie: różne fragmenty rzeczywistości przedstawione były w postaci danych statystycznych, których funkcja polegała na komunikowaniu idei rozwoju państwa sowieckiego. W kontekście kijowskim również napotykamy na liczne odniesienia do pojęcia postępu w postaci wymierzonych ilości – organizacji, uczelni, studentów etc. Opis infrastruktury edukacyjnej nie ogranicza się do instytucji naukowych: w dalszej kolejności autorzy przewodnika skrupulatnie opisują sfery spokrewnione – przemysł poligraficzny i wydawniczy, prasę i inne „czynniki determinujące czołową rolę Kijowa w życiu kulturowym USRR”.

Prawie identyczne zasady zredukowania „nowej”, sowieckiej, rzeczywistości do sfery naukowo-edukacyjnej działają również w przewodniku *Współczesny i dawny Kijów*, w którym opis miasta socjalistycznego sprowadzono do portretowania systemu edukacyjnego. Ponadto, w przewodniku tym podjęto próbę wytłumaczenia metaforycznego określenia „Donbas kulturowy”:

Jak Donbas węglowy, mający duże znaczenie dla budownictwa socjalistycznego nie tylko na Ukrainie, lecz w całym ZSRR, tak i Kijów – Donbas kulturowy – ma określoną i znaczącą wagę

606 *Ibidem*.

na skali Związku [...].

W 85 szkołach rzemieślniczych w Kijowie w latach 1928-1929 uczyło się 37981 uczniów, a w 1912-1930 naukę podjął 41324 uczniów. Szkół zawodowych w zeszłym roku było 32, a liczba uczniów stanowiła 6672; w roku 1930 jest 39 szkół, w których studiuje 7341 uczniów. W uczelniach i technikach Kijowa studiuje ponad 20 tys. studentów⁶⁰⁷.

Dalsza narracja o Kijowie zawiera rzetelnie sporządzone opisy poszczególnych instytucji, wskazanie ilości kadry naukowej, studentów, wielkości zasobów technicznych czy bibliotecznych etc., i dopiero po informacjach o życiu naukowym autorzy przechodzą do zreferowania stanu gospodarki państwa.

Specyficzna optyka odczytywania Kijowa sowieckiego przez infrastrukturę naukowo-edukacyjną przejęta została również w przewodniku Ernsta. Choć autor zaczyna opowieść o Kijowie sowieckim od relacji o stanie przemysłu, kwestię nowo powstałych instytucji naukowych omówiono dosyć rzetelnie, gdyż czynnik edukacyjno-naukowy uznany zostaje za jeden z kluczowych dla rozwoju gospodarki i kraju w ogóle⁶⁰⁸.

Jak i w uprzednio przytoczonych tekstach, sposobem na pokazanie roli instytucji naukowych w życiu Kijowa jest podanie danych statystycznych, wykorzystanie liczb do oznaczania masowości, intensywności i odpowiednio wagi, rozwoju nauki:

Nie ma potrzeby na udowadnianie, że Kijów jest centrum nauki i kultury ukraińskiej oraz głównym ukraińskim laboratorium kulturowo-naukowym, kształcącym wykwalifikowanych pracowników z różnych dziedzin. Tutaj naukę ukraińską przedstawia WUAN; tutaj znajdują się najcenniejsze zbiory muzealne, biblioteczne (około 4,5 miliona książek) i skarby archiwalne etc.; tutaj znajduje się 15 instytutów i 25 katedr naukowo-eksperymentalnych, łączących 310 pracowników naukowych i 500 aspirantów; tutaj wyrosło 10 szkół wyższych i wiele techników, w których studiuje ponad 16 tys. Uczniów⁶⁰⁹.

Uwypuklenie infrastruktury naukowo-edukacyjnej, z jednej strony, odwzorowywało charakter

607 *Путівник по Києву...*, *op.cit.*, s. 12.

608 Na marginesie warto powiedzieć, że przewodnik ten ukazał się z okazji 10-lecia Akademii Nauk i przygotowany został przez Komitet d.s. Obchodów 10-lecia Wszechukraińskiej Akademii Nauk.

609 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 188.

procesów społeczno-politycznych, zachodzących w Kijowie w latach dwudziestych. Likwidacja analfabetyzmu i egalitaryzacja edukacji były jednymi z programowych i aktywnie realizowanych założeń oficjalnej polityki państwowej⁶¹⁰. Z drugiej zaś strony można przypuścić, że narracje o rozwoju edukacji odczytywać należy jako symboliczne, realizowane w przestrzeni tekstowej, zwalczanie wizerunku „Kijowa-matki miast ruskich”. W pierwszym rozdziale, śledzącym genezę przewodników kijowskich, zauważyliśmy, że prawie we wszystkich publikacjach przedrewolucyjnych Kijów przedstawiony był przede wszystkim jako miasto o dużym znaczeniu religijnym. Z pielgrzymkowym charakterem wycieczek po Kijowie wiązała się odpowiednia kompozycja przewodników – przewaga w ich tekstach obiektów religijnych i praktycznych informacji odnoszących się do wypraw pielgrzymkowych. W pierwszych przewodnikach sowieckich, wydanych w czasie nasilenia kampanii antyreligijnych, mamy zatem do czynienia z wyeksponowaniem strefy nauki jako symbolicznej antytezy religii w kulturze sowieckiej.

Drugim filarem, na którym oparto obraz Kijowa sowieckiego, jest wątek rozwoju gospodarczego. We wszystkich przewodnikach przedwojennych narrację o najnowszej historii miasta w znacznym stopniu sprowadzono do omawiania rozwoju przemysłu. Opowieści takie dotyczą najróżniejszych dziedzin gospodarki Kijowa, a wspólnym ich mianownikiem okazuje się artykułowanie idei postępu.

Przewodnik *Kijów. Książka informacyjna* proponuje czytelnikom dość zwarty opis realiów gospodarczych, oparty na zestawieniu sytuacji sprzed i po rewolucji październikowej. Porównywanie czasów przedsowieckich i współczesnych ma charakter implicytny i widoczne jest w powtarzającym się podkreślaniu pozytywnych zmian i osiągnięć, dokonanych w ciągu ostatnich lat:

Rewolucja radykalnie zmieniła nie tylko życie kulturalne Kijowa. Miało miejsce wiele wydarzeń, które radykalnie zmieniają i wzmacniają gospodarcze znaczenie Kijowa jako dużego miasta, otoczonego wieloma rolniczymi miejscowościami o dużym potencjale gospodarczym⁶¹¹.

Po takim ogólnym określeniu optyki, w dalszej kolejności autorzy przechodzą do krótkiego scharakteryzowania poszczególnych branży gospodarki – przemysłu lekkiego i metalurgii, przemysłu

610 Л. Сігасєва, *Розвиток освіти дорослих в Україні (друга половина XX ст.–початок XXI ст.: монографія)*, ред. С. Сисосєва, Київ 2010.

611 Київ. Довідна книга, *op.cit.*, s. 37.

stocznioowego, maszynowego etc. – korzystając za każdym razem z tych samych komponentów narracyjnych. Rejestracji braków i wad gospodarczych w przeszłości towarzyszy wskazanie naprawy przemysłu w czasach sowieckich (zazwyczaj artykułowano ją w kategoriach „rekonstrukcji”, „rozbudowy”, „odnowy”, „przebudowy” etc.), oraz projekcja zjawisk uznawanych za postępowe na przyszłość. Jako przykład przytoczmy tu fragment o przemyśle maszynowym:

Nie można pominąć jeszcze jednej dziedziny przemysłu, bardzo poważnej i istotnej. Kijów od dawna jest wielkim centrum przemysłu maszynowego, który obsługiwał podstawowy kapitał przemysłu lekkiego całej przylegającej dzielnicy. Te stare przedsiębiorstwa są częściowo przebudowywane, częściowo remontowane. Ale jak się ostatnio okazało, to nie wystarczy – i powstała kwestia budowy w Kijowie nowego dużego zakładu maszynowego. Nie ma wątpliwości, że kwestia ta zostanie rozwiązana pozytywnie i Kijów w dalszym ciągu będzie zajmował jedno z kluczowych miejsc w przemyśle maszynowym Republiki⁶¹².

Uwzględnienie perspektywy diachronicznej czyni postęp funkcjonalną cechą sowieckiego przemysłu maszynowego, a aplikowanie podobnego schematu do opisu różnych branż gospodarki ekstrapoluje tezę o postępie na całą rzeczywistość sowiecką. Dalszy tekst przewodnika – opis infrastrukturalnego potencjału miasta (rozbudowy transportu kolejowego i rzecznoego), jego zasobów rekreacyjnych (uzdrowiskowa infrastruktura na przedmieściach Kijowa) etc. – w zasadzie podaje inwarianty tego samego komunikatu o ciągłym rozwoju.

Autorzy kolejnego wademekum – *Współczesny i dawny Kijów* – również wykorzystują wątek rozwoju gospodarczego do ukazywania rozwoju całego miasta. Z tekstu wademekum czytelnik może się dowiedzieć o stanie kijowskiej gospodarki i planach jej rozwoju w ogóle, jak również o współczesnych i przyszłych „wyzwaniach” stojących przed poszczególnymi zakładami i fabrykami. Narracja o Kijowie sowieckim zaczyna się od referowania perspektywy ogólnej:

Wiadomo, że duże znaczenie dla rozwoju przemysłu ma baza energetyczna, która dostarcza prąd dla przemysłu. Zatem dla rozwoju Kijowa i jego przedmieść, które pod względem gospodarczym ku niemu ciążą, duże znaczenie ma powstanie Elektrowni Kijowskiej im. Stalina oraz rozbudowa

612 *Ibidem*.

fabryki kabli i zwiększenie wartości produkcji do 50 mln. karbowanów.

Dalsze liczby kontrolne przewidują znaczną rozbudowę zakładu chemiczno-fizycznego, budowę nowego zakładu mechanicznego o produkcji rocznej wartości 35 mln. karbowanów, a także powstanie zakładu produkującego zunifikowane żelazne bloki.

Oprócz tego, dla wzmocnienia industrialnej bazy Kijowa, Okręgowy Plan Państwowy podjął decyzję o produkcji motocykli i rowerów.

W przyszłości w celu produkcji części do traktorów w Kijowie przewidziano powstanie czterech linii produkujących gaźniki, lampy, pojemniki blaszane i świece⁶¹³.

Podobnym informacjom o charakterze ogólnym w dalszej kolejności towarzyszy bardziej szczegółowe omówienie sytuacji w poszczególnych branżach przemysłu ciężkiego i lekkiego. Za pomocą tabeli z danymi liczbowymi autorzy omawiają nowe budownictwo przemysłowe, wzrost produkcji brutto przemysłu lokalnego, zwiększenie ilości robotników pracujących w przedsiębiorstwach miasta etc. Dokładnie tak samo, jak w przypadku narracji moskiewskich przewodników przedwojennych, mamy tu do czynienia z aktywnym wykorzystaniem danych statystycznych, a odwołanie się do zwiększających się wskaźników i intensyfikujących się procesów jest literalną manifestacją historiograficznej metafory rozwoju. Jedyny fragment, w którym przewodnik *Współczesny i dawny Kijów* operuje kategorią obniżki/ spadku, dotyczy cen. Za komentarz do zawartych w tabelach wskaźników wzrostu przemysłu służy wskazanie nowych obniżonych cen na wybrane produkty:

Takie zwiększenie produkcji brutto wraz ze znaczącym zwiększeniem wydajności pracy, która (wydajność) w tym roku ma się zwiększyć o 47,1%, musi zostać odwzorowane w obniżce kosztów pierwotnych. Obniżka ta w przemysłowym planie finansowym na rok bieżący została określona następująco: w związku metalowym – o 15%, w związku żywnościowym – 13,5%, w przemyśle lekkim – 14,8%, w „Kijów-obuwiu” – 17,9%, „Kijów-ubraniach” – 13,7%, związek silikatowy – 14,0%. Swoją drogą umożliwia to podwyżkę pensji (nominalnej) i obniżkę cen, które w tym roku w przemyśle lokalnym spadają o 2,1%, przez co można zwiększyć również pensję rzeczywistą.

W przypadku poszczególnych dziedzin w tym roku ma być tak: przemysł metalowy – obniżka

613 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 7.

cen o 2,6%, zwiększenie pensji – o 3%, dalej odpowiednie wskaźniki są następujące: przemysł spożywczy – 3,61% – 8%, przemysł lekki – 0 – 7,4%, obuwie – 0 – 3,1%, odzież – 7,0% – 4,1%, silikat – 4,5% – 5,6%⁶¹⁴.

Liczby komunikujące ideę postępu są również cechą charakterystyczną narracji o historii sowieckiej w kolejnym wademekum przedwojennym – *Kijów. Przewodnik* Ernsta. Mamy w nim do czynienia z prawie identycznym sposobem mówienia o współczesnym Kijowie – poprzez odwołanie się do wskaźników rozwoju gospodarczego – z tą tylko różnicą, że osiągnięcia gospodarcze w większym stopniu ulegają projekcji na różne sfery życia codziennego, zaś „liczbowe argumenty” rozwoju dotyczą rzeczy doświadczanych przez czytelników na co dzień. Omawiając sytuację z produkcją prądu, instalacjami komunalnymi, ilością przestrzeni mieszkalnych, ochroną przeciwpożarową, administrowaniem parkami i ogrodami miejskimi, Ernst zestawia rzeczywistość przedrewolucyjną ze stanem współczesnym w taki sposób, że ilościowy wzrost różnych wskaźników odczytywany jest jako konstatacja postępu i sukcesów nowego sowieckiego ładu. Spójrzmy na kilka fragmentów referujących zmiany w życiu kijowian:

b) Sieć tramwajowa ma długość 189,2 km, w roku 1913 liczba ta stanowiła 159,8 km. Ilość wagonów podwójnych – 72, pojedynczych – 108; oprócz tego są wagony-przyczepy – 32 oraz 10 autobusów. Z tramwajów w roku 1913 skorzystało 94,3 mln. pasażerów, w latach 1927-1928 – 102,8 mln. (łącznie z ruchem autobusowym), w latach 1929-1930 przewidywana ilość pasażerów to 126,7 mln.

c) Sieć kanalizacyjna ma długość 192,1 km i obsługuje 61,5% ludności miejskiej. Jej przepustowość wynosi 6,6 mln wiader wody, średnio wykorzystuje się tylko 42% jej potencjału, a maksymalnie – 66,6%.

d) Sieć wodociągowa ma długość 251 km i obsługuje 61,4% ludności. W latach 1927-1928 wyprodukowano 723 mln. wiader wody. W latach 1929-1930 planowane jest zwiększenie tej ilości do 930 mln. wiader⁶¹⁵.

Odwołanie się do bardzo konkretnych fragmentów rzeczywistości powołane jest do nadania

614 *Ibidem*, s. 10.

615 Ф. Ернст, *op.cit.*, s. 181.

narracji realistyczności⁶¹⁶ i przekonania czytelników co do poprawy standardów życiowych. Ponadto projekcja zmian ilościowych (odczytywanych w kluczu pozytywnym) na przyszłość wskazuje na funkcjonalny charakter kategorii postępu w opowiadaniu o rzeczywistości sowieckiej. Kategoria sukcesu za każdym razem egzemplifikowana jest przez nowe branże gospodarki i nowe wskaźniki, niezmiennym jednak zostaje manifestowanie postępu.

Warto również zwrócić uwagę, że symptomatycznym zjawiskiem dla wszystkich przewodników z lat dwudziestych są narracje prospektywne. W większości przytoczonych wyżej przypadków ukazanie braków i wad w przeszłości uzupełnione zostaje przez ich „nadrobienie” w teraźniejszości oraz projekcję postępu na przyszłość w postaci ściśle określonych planów produkcyjnych. Przyszłość w narracjach przewodnikowych zazwyczaj ma charakter określony i jest ograniczona do najbliższej pięciolatki czy kilku lat. Informowanie czytelnika o planach rozwoju mają charakter hasłowy: precyzując zamierzone zmiany tekst przewodnikowy ogłasza zadania, które muszą być podjęte przez wspólnotę i do których musi (choćby w sposób symboliczny) dołączyć się czytelnik.

Ciekawego przykładu narracji prospektywnej dostarcza przewodnik *Współczesny i dawny Kijów*. Po określeniu współczesnego stanu gospodarki i planów rozwojowych, autorzy wymieniają warunki, które doprowadzą do ich realizacji:

Niesłychany entuzjizm robotników, wyjątkowe podniesienie świadomości ludu pracującego, przejawiające się w skrupulatnym wykonaniu planów przemysłowo-finansowych, w 100% udziale w pożyczkach rządowych, w socjalistycznej rywalizacji brygad, wydziałów i całych zakładów robotniczych, w organizacji przodowniczego tempa pracy, we wzmocnieniu nienaruszalnej więzi proletariatu z biedniacko-średniackimi rolnikami, stanowcza likwidacja kułactwa jako klasy na tle całościowej kolektywizacji gospodarstwa rolnego (a Kijowszczyzna należy do takich rejonów), stanowcza ofensywa naprzeciw pozostałościom kapitalistycznych elementów w mieście, bezlitosna walka z oportunistami różnej maści, pozostałościami kontrrewolucyjnego trockizmu, lewackimi wypadami, prawicą jako głównym niebezpieczeństwem na tym etapie, dalsze wprowadzenie tego wszystkiego pod przywództwem partii komunistycznej – to wszystko jest kluczem do wykonania tego wielkiego programu.

616 Р. Барт, *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*, ред. Г. Косикова, Москва 1994, s. 392-400.

Wszystko to gwarantuje, że „choć i mamy przed sobą nowe i skomplikowane zadanie, w porównaniu do zadań poprzednich, choć mamy z nim wiele trudności, wszyscy razem dokonamy tego zadania i w każdym przypadku z Rosji nepowskiej powstanie Rosja socjalistyczna” (Lenin)⁶¹⁷.

Każdy z komponentów pierwszego złożonego zdania może być umieszczony na plakacie jako osobne hasło, gdyż pobudza obywateli sowieckich do działań przybliżających nadejście ładu socjalistycznego. „Zacięta walka o wykonanie planu”, „walka z oportunizmem” czy „ofensywa przeciw elementom kapitalistycznym”, choć formalnie nie są zdaniami typu rozkazującego, pod względem semantycznym mogą jednak być rozpatrywane jako performatywy, czyli wypowiedzi, których wymowę uważa się za czyn⁶¹⁸. Powyższy passus jest przykładem realizacji funkcji performatywnej tekstu przewodnika, odnoszącej się nie tylko do zwiedzania przestrzeni, lecz także do pozaturystycznych praktyk społecznych.

6.2.2. Przewodniki powojenne: redukcja do wątków rozbudowy i wojny

Pierwsze powojenne przewodniki – *Kijów. Informator-przewodnik* i *Kijów. Krótki informator* – ukazują się w roku 1954, po 24-letniej przerwie w publikacji uniwersalnych wademeków. W tym czasie przestrzeń miejska Kijowa doznała ciągu zauważalnych zmian, które spowodowane były częściowo faktem powrotu stolicy do Kijowa, a częściowo – zniszczeniami i odbudową powojenną⁶¹⁹. Decyzja o przeniesieniu stolicy z Charkowa do Kijowa przyjęta została na XII zjeździe KP(b)U 21 stycznia 1934, i już 24 czerwca tegoż roku odbyło się oficjalne i uroczyste przeniesienie głównych instytucji republiki do miasta nad Dnieprem. Zmianie statusu towarzyszyły transformacje

617 *Путівник по Києву...*, op.cit., s. 16.

618 J.L. Austin, *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa 1993, s. 550–553.

619 Oba te wydarzenia wspomniane są w tekstach przewodnikowych. I jeżeli wojna pozostaje jednym z podstawowych wydarzeń w kształtowaniu narracji o sowieckiej historii Kijowa, to fakt przeniesienia stolicy omawiany jest wyłącznie w krótkich wzmiankach. W części przewodników powojennych tekstową manifestacją stołecznego statusu Kijowa jest uwypuklenie obiektów wskazujących na centralny charakter miasta. Przykładowo, publikacja *Kijów. Informator-przewodnik* z roku 1954 zaczyna się od prezentacji instytucji administracyjnych, kulturalnych i edukacyjnych, a w spisie treści jako pierwsze na liście do zwiedzania umieszczone są gmach Rady Najwyższej, gmach Rady Ministrów, Dom Organizacji Obwodowych, Akademia Nauk USRR, Akademia Architektury USRR, czołowe uniwersytety, największe biblioteki, ogród botaniczny, ZOO, planetarium, koleje dziecięce, kolejka linowo-terenowa, most Patona, Republikańska Wystawa Rolnicza. Dopiero po przedstawieniu wyżej wymienionych obiektów autorzy przechodzą do opisanie bardziej tradycyjnych dla tekstów turystycznych muzeów, teatrów, pomników, zabytków historycznych etc. Hierarchiczne wyróżnienie takich obiektów wskazuje na status Kijowa jako centrum polityczno-administracyjnego, gospodarczego, naukowego i kulturalnego. Podobny schemat kompozycyjny wykorzystano w sporej części przewodników powojennych. W innej części przewodników mamy do czynienia z wyłącznie nominacyjnym symbolicznym oznaczeniem stołeczności, na przykład w tytułach rozdziałów. Części wademeków, opowiadające o współczesnym autorom Kijowie, uzyskują takie tytuły, jak: *Stolica kwitnącej Ukrainy*, *Stolica kwitnącej republiki*, *Kijów stolicą USRR* etc.

w przestrzeni miejskiej. Przede wszystkim do realizacji funkcji miasta stołecznego Kijowowi brakowało budynków administracyjnych – i pod koniec lat trzydziestych w centrum miasta pojawia się szereg nowych obiektów architektonicznych: potężne i majestatyczne gmachy Rady Najwyższej i Rady Ministrów, Budynek Organizacji Obwodowych i Budynek Centralnego Komitetu KP(b)U. Jednocześnie przestrzeń Kijowa poddana została sekularyzacji. Z centrum miasta zniknęło wiele obiektów religijnych, z których najbardziej znane to cerkiew Dziesięcinna w Górnym Mieście, cerkiew Aleksandra Newskiego na Lipkach, monaster św. Michała i Cerkiew Trzech Świętych Hierarchów na terytorium byłego grodu Jarosława (w miejscu ostatnich miał powstać kompleks obiektów rządowych).

Drugim wydarzeniem, które w znacznym stopniu przyczyniło się do zmian w przestrzeni Kijowa, była wojna, która bezpośrednio dotknęła stolicę USRR. Najbardziej widocznym, wręcz symbolicznym, projektem powojennej odbudowy stało się przeplanowanie głównej magistrali miasta – Chreszczatka. Istotnych zniszczeń, a więc i transformacji w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, zaznała przemysłowa dzielnica Darnycia. Kluczowym hasłem pierwszych pięciolatek powojennych była odbudowa przemysłu i zasobów mieszkaniowych, i w ramach jego realizacji w Kijowie powstały nowe osiedla, domy kultury i kluby, szkoły, biblioteki, kina, centrum telewizyjne, domy kultury fizycznej, boiska, Pałac Sportu oraz Pałac Sportów Wodnych etc.

W kontekście przewodników moskiewskich ustaliliśmy, że narracja o czasach sowieckich jest tam monotematyczna, ograniczona tematem konstruowania nowej przestrzeni. Sowiecka historia Kijowa w przewodnikach powojennych, z jednej strony, również poddawana jest redukcji referencyjnej i, dokładnie tak samo jak w przypadku tekstów moskiewskich, ograniczona zostaje do wątku rozwoju miasta.

Opowieść o rozwoju zrealizowano jako ciąg narracji o nowo powstających, zrealizowanych i planowanych projektach urbanistycznych i architektonicznych. Teksty wademeków obfitują w opisy nowych dzielnic mieszkaniowych, budynków administracyjnych, przedsiębiorstw, mostów, parków i innych obiektów, oznaczających postępowość urbanistyki, i szerzej – rzeczywistości sowieckiej. Pod względem kompozycyjnym również należy odnotować pewną obowiązującą zasadę: opowieści o sowieckim rozwoju Kijowa kumulowano we wstępnych rozdziałach przewodników. W części publikacji wstęp przedstawia wyłącznie współczesne życie Kijowa, w części tekstów jednak mamy do czynienia z czasowo bardziej rozległą narracją: w przypadkach takich sowiecka współczesność

miasta okazuje się kontynuacją opowieści o dawnej Rusi i Kijowie czasów Imperium Rosyjskiego. Mimo różnic formalnych, w obu przypadkach mamy do czynienia ze zredukowaniem historii Kijowa sowieckiego do kilku powtarzających się lejtmotywów, których podstawą jest kwestia konstruowania miasta i przestrzeni. Wyraźnym przykładem manifestowania wątku rozbudowy jest narracja z przewodnika *Kijów. Informator-przewodnik* z roku 1954:

Odnowa Kijowa zaczęła się od razu po zakończeniu wojny domowej i interwencji. Robotnicy, pod kierownictwem partii komunistycznej, niedługo wznowili pracę elektrowni i wodociągów. Wznowiły pracę fabryki, zakłady, warsztaty, transport kolejowy, zwiększył się handel. Powstała i zaczęła pracę Akademia Nauk USRR, otworzyły się nowe uczelnie i szkoły.

Szczególnie szybko odnowa Ukrainy, w tym i Kijowa, przebiegała po utworzeniu ZSRR w roku 1922. W odnowie Kijowa brali udział robotnicy Rosji, Białorusi i innych republik sowieckich. Z Moskwy, Leningradu i Uralu dostarczano do Kijowa urządzenia, produkcję przemysłową. Dzięki braterskiej pomocy narodów republik sowieckich Kijów został szybko odnowiony [...].

Wraz z przeniesieniem w czerwcu 1934 stolicy USRR do Kijowa partia i rząd zatwierdziły państwowy plan rekonstrukcji i dalszego rozwoju tego historycznego miasta [...].

Wiele ulic zmieniło się nie do poznania. Takie centralne magistrale Kijowa jak szosa Brest-Litewska, ulica Armii Czerwonej, Kirowa, Powstania Styczniowego, Frunzego, Saksagańskiego ozdobione zostały wspaniałymi wielopiętrowymi domami. Przez 20 lat pokojowego życia i twórczej pracy w Kijowie zostało wzniesione 1600 dużych bloków mieszkaniowych z jasnymi i dobrze urządzonymi mieszkaniami.

[...] W odbudowanych fabrykach i zakładach Kijowa produkowano urządzenia automatyczne, wagony tramwajowe, statki rzeczne, różne urządzenia dla przemysłu lekkiego i transportu, aparaturę dla elektrowni, radiowęzłów, stacji telefonicznych i telegraficznych, urządzenia dla szpitali, instrumenty muzyczne, różne rzeczy użytku codziennego. W pracy i nauce wychowywano tu wysoko wykwalifikowanych inżynierów, techników, mistrzów, przodowników produkcji, którzy systematycznie wykonywali podwyższone normy, zwiększając ilość produkcji na korzyść Ojczyzny[...] ⁶²⁰.

W przytoczonym passusie narracja o Kijowie sowieckim jest kumulacją faktów,

620 *Киев...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s.37-42.

interpretowanych jako sukces. Należą do nich uruchomienie zakładów i fabryk, oddanie do użytku nowych dróg i bloków mieszkalnych, produkowane urządzenia i wykwalifikowani specjaliści. Zatem, tak samo jak w przewodnikach przedwojennych, podstawowe elementy składowe, z których tworzy się obraz sowieckiej rzeczywistości, to postęp przemysłowy i rozbudowa architektoniczna. Jednak w odróżnieniu od tekstów lat dwudziestych, przewodnik opublikowany w 1954 do pokazania rozwoju wykorzystuje nie zmieniające się dane statystyczne, tylko tworzy listy kijowskich zakładów pracy i ich wyrobów, by poprzez wskazanie różnorodności produkcji artykułować ideę postępu i dobrobytu.

Podobna tendencja w portretowaniu Kijowa sowieckiego – poprzez zgromadzenie konkretnych, doświadczalnych (takich, które można zobaczyć w przestrzeni miejskiej czy nabyć w sklepie) znaków sukcesu – uwidacznia się we wszystkich powojennych przewodnikach turystycznych. Jednym z najbardziej rozpowszechnionych sposobów portretowania miasta są krótkie omówienia sytuacji w różnych branżach przemysłu czy listy zakładów, fabryk i produkowanych przez nie wyrobów. W znacznym stopniu przewodnikowy obraz sowieckiej epoki składa się z pozytywnie konotowanych pojęć typu: produkcja, przodownicy pracy, wyposażenie, wyroby etc. Spójrzmy na typologicznie podobne narracje o Kijowie pochodzące z różnych przewodników powojennych. Pierwszy z cytowanych fragmentów prezentuje wademekum *Kijów. Krótki informator* z roku 1954, który opowieść o Kijowie sowieckim zaczyna od zarysowania sytuacji w rozwoju przemysłowym:

Wyposażony w najnowszą technikę i urządzenia, przemysł Kijowa produkuje: znakomite maszyny przemysłowe, motocykle, koparki, urządzenia elektroniczne, urządzenia gazowe, radia etc.

W zakładach i fabrykach Kijowa wyrastali wspaniali ludzie – przodownicy pracy, którzy w przyjaźni z naukowcami sukcesywnie opanowują nowe urządzenia, podwyższają wydajność pracy, wprowadzając osiągnięcia nauki i techniki do procesu produkcyjnego.

Największym osiągnięciem przemysłu ukraińskiego jest powstanie gazociągu Daszawa-Kijów. Kijów uzyskał tanie, wysokokaloryczne paliwo, co w zasadzie polepszyło warunki bytowe kijowian. Kijów stał się jednym z największych centrów przemysłowych Związku

Sowieckiego⁶²¹.

Prawie identyczne sportretowanie współczesności Kijowa napotykamy również w przewodniku *Poznajcie stolicę Ukrainy* z roku 1968:

Rozwój miasta w czasach siedmioletki (1958-1965) odbywał się w burzliwym tempie. W tym czasie zbudowano i rozbudowano dziesiątki przedsiębiorstw przemysłowych. Wielkie sukcesy osiągnęły takie branże, jak przemysł maszynowy, elektrotechniczny, chemiczny, lekki, spożywczy etc. Daleko za granicami republiki znana jest produkcja naszych przedsiębiorstw – Zakładu Aparatów Automatycznych im. Gorkiego, „Leninowskiej kuźni”, zakładu „Kyjiwtoczprylad”, Fabryki im. Marksa, Czwartej Fabryki Odzieży, Szóstej Fabryki Obuwia, Fabryki Dziewiarskiej „Kijowianka” i wielu innych. Pracownicy zakładów i fabryk stolicy biorą aktywny udział w przyśpieszonym wykonaniu zadań planu siedmioletniego. Przez siedem lat wydajność pracy wzrosła o 40%, ponad dwukrotnie zwiększyło się techniczne wyposażenie przedsiębiorstw, prawie o półtora razy zwiększył się poziom mechanizacji pracochłonnych procesów, w znacznym stopniu wzmocniła się baza energetyczna stolicy ukraińskiej⁶²².

W części przewodników mamy do czynienia z projekcją sukcesów gospodarczych na codzienne życie kijowian, wyrażone w szczegółowym wyliczeniu wyrobów produkowanych przez przedsiębiorstwa kijowskie. Przykładem podobnej narracji posłużyć może tekst z publikacji *Kijów. Co? Gdzie? Jak?*. Opowieść o współczesności stolicy USRR odczytana może być jako sprawozdanie z rozwoju przemysłu, gdyż wylicza wszystkie kijowskie zakłady, fabryki i – co najważniejsze – sporządza listy wyrobów, produkowanych w Kijowie:

Urządzenia do budowania maszyn produkowane są przez Związek „Bilzowyk”, maszyny-automaty – Zakład im. Gorkiego, koparki – przez „Czerwoną koparkę”, urządzenia elektroniczne – „Toczelektroprylad”, samoloty – przez Zakład Lotniczy im. 50-lecia Wielkiego Października. Zresztą właśnie w Kijowie konstruowane są znane samoloty AN. Tutaj działa biuro konstruktorskie, kierowane przez Konstruktora Generalnego, Bohatera Pracy Socjalistycznej,

621 А. Викторов, Е. Антоненко, *op.cit.*, s. 8-9.

622 В. Боголюбов, *op.cit.*, s. 13-14.

akademika AN USRR Antonowa [...] ⁶²³.

W dalszej kolejności autorzy wymieniają inne przedsiębiorstwa, produkujące telewizory, tranzystory, kable, statki rybackie, sztuczną skórę, włókno chemiczne, obuwie, jedwab, garnitury i płaszcze. Obraz sowieckiego Kijowa ukazywany jest poprzez konkretne rzeczy, będące znakami postępu i rozwoju. Ponadto, teza o rozwoju jest maksymalnie przybliżana do doświadczenia czytelnika, gdyż oprócz wyrobów przemysłowych przewodnik omawia również bardziej bliskie codziennym praktykom mieszkańców branże spożywczą i budowniczą:

Znane jest nasze miasto również z wyrobów cukierniczych. Prawie każdy z gości stolicy ukraińskiej chce zabrać ze sobą słodki upominek – tort „Kijowski”. Produkcją tych tortów najpierw zajmowała się fabryka cukiernicza im. Marksa, ale brakowało jej sił, żeby zadowolić wzrastające zapotrzebowanie, i teraz uzyskuje ona pomoc od innych współpracujących przedsiębiorstw.

Fabryki cukiernicze ukraińskiej stolicy produkują również inne torty, które sukcesywnie konkurują z „Kijowskim”. To „Chreszczatyk”, „Sławutycz”, „Kosmiczny”, „Romaszka”, „Asorti”, „Barwinok”, „Hiłoczka”, „Kijowianka”.

Poznając to, co produkowane jest dziś w Kijowie, nie wolno zapominać o produkcji mającej szczególne znaczenie dla miasta, w którym nowe budowle jest stałą częścią krajobrazu. W stolicy Ukrainy jest kilka kombinatów budownictwa mieszkaniowego. Gdybyśmy wyobrazili sobie ich działalność jako symboliczną linię produkcyjną, to można powiedzieć, że co piętnaście minut pojawia się na niej nowe mieszkanie ze wszystkimi udogodnieniami. W efekcie w ciągu dziesiętej pięciolatki każdy piąty kijowianin polepszył swoje warunki mieszkaniowe ⁶²⁴.

Wzmiankowanie konkretnych wyrobach z fabryk i zakładów kijowskich są zabiegiem dość często stosowanym przez autorów przewodników powojennych, i takie narracje o Kijowie różnią się wyłącznie zestawem przedstawianych przedsiębiorstw i rzeczy. Ukazywanie współczesności miasta poprzez obrazy produkcyjne stanowi ciąg komunikatów o postępie, gdyż, jak zauważyliśmy w kontekście analizy przewodników moskiewskich, dobrobyt materialny był ważnym komponentem

623 Куїб. Що? Де? Як?, *op.cit.*, s. 100-103.

624 Куїб. Що? Де? Як?, *op.cit.*, s. 100-103.

pospolitego rozumienia komunizmu. Zatem wskazanie różnorodności produkcyjnej i zabezpieczenia materialnego może być odczytywane jako dowód na zbliżanie się do komunizmu.

6.2.2.1. Budownictwo mieszkaniowe

Obowiązkowym punktem w omawianiu sowieckiej epoki Kijowa jest teza o rozbudowie miasta i jej egzemplifikacja w postaci krótkich opisów nowych gmachów użyteczności publicznej, obiektów infrastrukturalnych czy całych dzielnic mieszkaniowych. Uciekając się do opisów nowych konstrukcji czy placów budowlanych, autorzy przewodników powojennych czynią ramię dźwigu budowlanego jedną z najbardziej zauważalnych metafor Kijowa sowieckiego, a budownictwo – funkcją jego przestrzeni miejskiej. W sporej części przypadków narracje o nowych budowach mają formę wzmianek, informujących czytelnika o rozrastaniu się miasta. Jednak nawet takie najkrótsze teksty pokazują, że wszystkie obrazy budowlane – pawilony Wystawy Przemysłowego Doświadczenia w Gospodarstwie Narodowym USRR, Pałac Sportu przy górze Czerepanowej, dworce rzeczny i autobusowy, przejścia pod ulicami i placami, kijowska elektrownia wodna – powołane są do zakomunikowania ideologicznych wartości sowieckiego systemu kulturowego. Każde omówienie wysiłków budowniczych wyposażone zostaje w tezę o postępowości ładu sowieckiego i samego ZSRR. Przykładowo, podsumowując opowieść o Kijowie sowieckim autorzy tekstu *Kijów. Krótki przewodnik* uciekają się do metaforyzacji obrazu mostu, przechodząc od narracji o budownictwie do omówienia uogólnionych cech społeczeństwa sowieckiego:

W stolicy Ukrainy na każdym kroku przekonujesz się o dążeniu ludzi sowieckich do pokoju. Najbardziej wyraźnym szczegółem pejzażu miejskiego stało się wzniesione ku lazurowemu niebu ramię dźwigu budowlanego. Kijowianie budują. Budują domy, szkoły, żłobki, zakłady i fabryki, mosty.

Mosty... Zawsze są budowane nie po to, by dzielić, tylko by zbliżać ludzi. Naród sowiecki wznosi mosty przyjaźni ze wszystkimi narodami kuli ziemskiej⁶²⁵.

Podobne przejście od konkretnych obrazów budowy do kwestii aksjologicznych zobaczymy

625 Л. Даєн, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1966, s. 164.

również w passusie z wademekum *Kijów. Informator-przewodnik*:

Wielki plan rekonstrukcji i dalszego rozwoju Kijowa sukcesywnie wprowadzany jest w życie. W mieście wyrastają nowe przepiękne budowle. Kijów z każdym rokiem rośnie i rozszerza się. Wiele różnych prac realizowanych według generalnego planu rekonstrukcji Kijowa jest jawnym świadectwem nieustannej troski partii i rządu o wszechstronny rozwój stolicy Ukrainy sowieckiej⁶²⁶.

W obu powyższych przypadkach, jak i wielu innych narracjach z przewodników powojennych, opowieści o nowych budowach Kijowa skorelowane są z aktualizacją podstawowych postulatów ideologicznych, takich jak postęp, polityka partii komunistycznej, pokój, przyjaźń międzynarodowa etc. W dyskursie tekstów przewodnikowych stałym konotacyjnym znaczeniem dźwigu budowlanego jest pokojowy rozwój, a nowe wygodne osiedla mają status odwołania do troski partii o obywateli.

W przypadku tekstów kijowskich, dokładnie tak samo, jak i w kontekście przewodników moskiewskich, mamy do czynienia z systematycznym uwypukleniem budownictwa mieszkaniowego – i w narracjach o nim warto zauważyć pewne typologiczne podobieństwa. Opowieści o nowych dzielnicach mieszkaniowych skonstruowane są jako narracje rozciągnięte, w których referowaniu ścisłych danych statystycznych (ilość wybudowanych bloków/ oddanych do użytku mieszkań i metrów kwadratowych/ obchodzących parapetówki rodzin) towarzyszy wykorzystanie pojęć apelatywnych. Przedstawiając nowo wybudowane osiedla autorzy wademeków posługują się zasadą opisu mitycznego. W odniesieniu do współczesności sowieckiej obowiązuje wykorzystanie pojęć nacechowanych stanowczo pozytywnie: nowe ulice są zawsze zielone i szerokie, mieszkania – jasne i wygodne, budownictwo – potężne i gigantyczne, sukcesy – wielkie etc. Przeciwwstawiana (explicite czy implicate) czasom sowieckim przeszłość kumuluje wszystkie zjawiska i charakterystyki negatywne – brud, ciasnotę, brak komunikacji i biedę. Ujęcie takie gwarantuje, że opowieści o nowych osiedlach odczytywane zostają jako komunikaty o postępowości ładu sowieckiego. Spójrzmy na kilka przykładowych tekstów z różnych przewodników, pierwszy z których opisuje lewobrzeżną dzielnicę Darnycia:

626 *Киев...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s. 58.

Wreszcie nadszedł nasz nowy, sowiecki, czas. Niejeden projekt został przedyskutowany, zanim został przyjęty ten, który obecnie jest realizowany na lewym brzegu. Darnycja – tak się nazywa najmłodsza i największa dzielnica Kijowa. Niczym jasne olbrzymy wzniesione zostały tutaj bloki wielopiętrowe, asfaltowe wstążki połączyły ulice i place, kolorowe kwieciste dywany położyły się wszędzie, obok stuletnich dumnych sosen do jasnego nieba wniosły się czubki młodych drżących drzewek... Lewy brzeg dniewprowski staje do szeregu nowych budow!... Przechodząc ulicami dzielnicy nie wierzy się, że wszystko to zostało zbudowane już w latach powojennych⁶²⁷.

Identyczny, stanowczo pozytywny, opis nowoczesnych osiedli i zaistniałych w nich wygod napotykamy również w tekstach o dzielnicy Drohożycze:

W zabudowie i rozwoju dzielnicy widoczne były ostre kontrasty. Centralna ulica w dzielnicy Drohożycze, która była dość szeroka, zabudowana była przeważnie 1 i 2- piętrowymi kamienicami, otoczonymi ogrodami, należącymi do dziedziców, urzędników i średnich kupców. Po jednej stronie od ulicy Dorohożyckiej zabudowa dokonywała się chaotycznie, bez jakiegokolwiek planu. Krzywe ulice i pierieulki, ślepe uliczki czy rozrzucone po wzgórzach i wąwozach chałupy zamieszkiwali ludzie pracujący. Brud, brak wody, kanalizacji, światła – takie były cechy tej „zadbanej” dzielnicy w przeszłości. W chwili obecnej stara Łukianiwką zmieniła się nie do poznania. Wyasfaltowane ulice, zacienione gęstą roślinnością, masa światła, wody, kanalizacja, połączenie trolejbusowe z centrum miasta, duża liczba nowych budynków wysokościowych, cisza – to wszystko przekształciło Drohożycze i przyległe do niej ulice w jeden z najbardziej przytulnych kącików współczesnego Kijowa⁶²⁸.

Jak już powiedzieliśmy, wątek budownictwa, zwłaszcza budownictwa mieszkaniowego, jest funkcją przestrzeni Kijowa sowieckiego, i za każdym razem pełni ją kolejne nowo wybudowane osiedla. W przewodnikach powojennych narracje o sowieckiej współczesności różnią się wyłącznie listą „reklamowanych” osiedli.

Uwyrażnienie wątku budownictwa jest, jak nam się wydaje, apelacją do ludowych wyobrażeń o komunizmie. Kwestię tę poruszaliśmy w poprzednim podrozdziale, w kontekście omawiania przewodników moskiewskich. W społeczno-kulturowych warunkach ZSRR „sytuacja

627 А. Слободяник, *op.cit.*, s. 35.

628 Киев. Маршруты экскурсий, *op.cit.*, s. 128-129.

mieszkaniowa”, a w zasadzie fakt bądź perspektywa posiadania własnego mieszkania, postrzegane były jako symptom urzeczywistnienia ładu sowieckiego. Dlatego też ważnym komponentem narracji o nowych osiedlach jest wskazanie ilości zamieszkujących je kijowian, czyli ilości obywateli, którzy przybliżyli się do życia w społeczeństwie komunistycznym. Realizację takiego komunikatu zobaczyć możemy na przykładzie passusu z przewodnika *Kijów. Ścieżki wycieczek*:

Obecny Kijów to miasto nowych budów. Co roku 20-25 tysięcy rodzin w stolicy Ukrainy sowieckiej świętuje zasiedliny. Zaczynają pracę dziesiątki kombinatów, sklepów, kawiarni, jadalni, powstają trasy tramwajowe i trolejbusowe, linie metra. Z roku na rok miasto rośnie, odnawia się, staje się piękniejsze. Do wielu tras turystycznych po Kijowie włączone zostało również zwiedzanie nowych dzielnic mieszkaniowych. To Berezniaky, Rusaniwka, Nywky, Widradny, Oboloń etc.

Popierając inicjatywę moskwiaków, kijowianie aktywnie walczą o przekształcenie stolicy Ukrainy sowieckiej w miasto wydajnej pracy, wysokiej kultury i wzorcowego porządku społecznego⁶²⁹.

Ostatnia teza o „przekształceniu Kijowa w miasto wydajnej pracy...” odczytywana może być jako projekcja współczesnych sukcesów budowniczych na przyszłość. Kwestia rozwoju przemysłowego i rozbudowy osiedli mieszkaniowych jest tematem, który często ujęty zostaje w narracje prospektywne. W opowieściach o rozwoju przemysłu i – zwłaszcza – o wznoszeniu nowych osiedli mieszkaniowych pojawiają się sporadyczne wspomnienia o planowanych budowach i przyszłych projektach infrastrukturalnych. W odróżnieniu od przewodników z lat dwudziestych, w tekstach powojennych plany takie odnoszą się do nieokreślonej, niezdefiniowanej przyszłości i mają raczej charakter programowy. Niektórzy autorzy, ogłaszając „światlane perspektywy” życia w Kijowie przyszłości, okrzykują go mianem społeczeństwa komunistycznego. Przykładem takiego ujęcia może posłużyć tekst z przewodnika *Kijów. Informator-przewodnik* z roku 1954:

Szczęśliwy i wolny naród ukraiński, w braterskiej rodzinie narodów sowieckich, złączony wokół rodzimej Partii Komunistycznej Rządu sowieckiego, niezmiennie zmierza do przodu jasną drogą

629 В. Кулеба, *op.cit.*, s. 16.

sukcesywnej budowy społeczeństwa komunistycznego⁶³⁰.

Określenie przyszłości *explicite* mianem komunizmu jest zabiegiem rzadziej spotykanym. Znacznie częściej obraz komunistycznej przyszłości odczytywany jest z poszczególnych komponentów, sygnalizujących nadejście ładu idealnego. Do takich należą nowe osiedla, wygodne mieszkania, zadbana infrastruktura etc. Spójrzmy na kilka przykładowych tekstów, portretujących przyszłość Kijowa w oparciu o wyżej wskazane kategorie:

W przyszłości nowe osiedla z 20-30 piętrowymi blokami wyrosną w kierunku południowym – obok wiosek Pozniaky, Osokorky, Wyszenky, w północnym – obok wsi Wyhuriwszczyna i Trojeszczyna. W tym celu dokonać trzeba będzie potężnych prac w zakresie naniesienia gruntu, jednak wydatki te zostaną skompensowane przez liczne udogodnienia dla przyszłych mieszkańców, którzy będą korzystali z rzeki, zieleni, plaży.

Oczywiście kontynuowana będzie przebudowa starych dzielnic miasta.

Cudowny jest jutrzejszy dzień stolicy sowieckiej Ukrainy. Dawne miasto się odnawia, młodnieje. Dążąc za przykładem robotników stolicy naszej Ojczyzny – Moskwy, kijowianie dążą do tego, by uczynić je wzorcowym⁶³¹.

W dziesiątej pięciolatce kijowianie zwiększą rozmiar produkcji przemysłowej o ponad 39%. Zostanie oddane do eksploatacji ponad 6,6 mln. m. kw. przestrzeni mieszkalnych. Realizacji tych i wielu innych twórczych zadań w znacznym stopniu sprzyja ruch o przekształcenie Kijowa w miasto wydajnej pracy, wysokiej kultury i wzorcowego porządku społecznego...

Z pewnością patrzą kijowianie również w bardziej odległą przyszłość. Plan generalny, przewidziany do 2000 roku, na wielką skalę zakłada stworzenie najbardziej sprzyjających warunków do pracy i odpoczynku mieszkańców stolicy sowieckiej Ukrainy⁶³².

Jak widzimy, cechą dystynktywną podobnych krótkich obrazów przyszłości jest ich komponowanie z pojęć typu „ulepszenie”, „budownictwo”, „udogodnienie”, „wzrastanie”. Wśród innych oznak przyszłości, portretowanej w przewodnikach powojennych, napotkać możemy rozwój

630 А. Викторов, Е. Антоненко, *op.cit.*, s. 59-60.

631 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1966, s. 98.

632 Київ. Що? Де? Як?, *op.cit.*, s. 106.

nauki i kultury, „pokojoye budownictwo”, dostatek mieszkańców stolicy etc. Przyszłość Kijowa, skoro zarezerwowano ją dla ładu sowieckiego, składa się ze zjawisk stanowczo pozytywnych. Zarazem należy zauważyć, że wszystkie narracje prospektywne adresowane są do czytelników sowieckich, bowiem tworzone są w oparciu o pojęcia konotowane pozytywnie w ramach kultury sowieckiej. Jednocześnie rzutowanie współczesnego postępu i sukcesu ładu sowieckiego na przyszłość skorelowane może być z umieszczoną w przyszłości perspektywą zaistnienia społeczeństwa komunistycznego.

6.2.2.2. Motyw pomocy braterskiej

Jak już ustaliliśmy, większość opowieści o czasach sowieckich jest inwariantami tezy o rozwoju w jego znaczeniu literalnym – rozrastaniu się przestrzeni miejskiej. Podmiotem dokonującym doskonalenia miasta najczęściej występują kijowianie czy „lud pracujący inspirowany ideami Lenina i kierowany przez partię komunistyczną”. Jednak w jednym z cytowanych wyżej fragmentów, poświęconym rozwojowi przemysłu, zauważyć możemy wskazanie pomocniczej i ważnej roli narodu rosyjskiego w kształtowaniu postępów Kijowa. W tekstach przewodnikowych kategoria „twórcy” sukcesu Kijowa dość często rozszerzona zostaje na inne narody Związku Sowieckiego.

Najbardziej żywym kontekstem do manifestowania wątku braterskiej pomocy jest okres powojennej odbudowy stolicy Ukrainy. Podkreślenie pomocniczej funkcji „wszystkich narodów ZSRR” napotykamy w każdym fragmencie narracyjnym, dotyczącym odrodzenia miasta po II wojnie światowej, o czym możemy się przekonać zestawiając ciąg przykładowych tekstów z różnych przewodników. Najczęściej „braterska pomoc” objawia się w postaci dostarczanych Kijowowi materiałów budowlanych, sprzętu i produkcji przemysłowej. Poprzez ukazanie szerokiej geografii pochodzenia środków materialnych autorzy przewodników w sposób symboliczny dołączają do procesu odbudowy ukraińskiej stolicy cały ZSRR. Porównajmy kilka narracji dotyczących omawianej kwestii:

Na frontach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jeszcze trwała bohaterska walka sławnej Armii sowieckiej przeciwko najeźdźcom niemiecko-faszystowskim, a naród ukraiński z braterską

pomocą wszystkich narodów wielkiego Związku Sowieckiego zaczął odbudowę swej socjalistycznej stolicy. Ze wszystkich końców ZSRR do Kijowa szły eszelony ze sprzętem fabrycznym, materiałami budowlanymi i przemysłowymi, towarami i produkcją rolniczą, lekami i podręcznikami. Do Kijowa szybko zaczęło powracać normalne życie [...] ⁶³³.

Trudno dobrać słowa, by opowiedzieć o tej wielkodusznej, bezinteresownej pomocy, którą okazali kijowianom robotnicy z Moskwy i Gorkiego, Saratowa i Kujbyszewa, Kazania i Swierdłowska! Ze wszystkich końców kraju otrzymywała stolica Ukrainy maszyny, urządzenia, materiały budowlane, żywność. Dzięki trosce Partii Komunistycznej i Rządu sowieckiego, dzięki pomocy wszystkich narodów Związku Sowieckiego Kijów szybko zagoił rany, stał się jeszcze bogatszy i piękniejszy niż był przed wojną ⁶³⁴.

Pomoc przychodziła ze wszystkich końców kraju. Eszelony z cementem i ceglami, maszyny i urządzenia, produkty przemysłowe i spożywcze przyjeżdżały z Moskwy, Syberii, Zakaukazia, Azji Środkowej i Uralu. I tylko dzięki tej bezinteresownej braterskiej pomocy i wsparciu Kijów szybko powstał z ruin, stał się jeszcze piękniejszy i jeszcze bardziej majestatyczny ⁶³⁵.

Uczynienie wszystkich republik Związku Sowieckiego współtwórcami odnowionego Kijowa można rozpatrywać jako symboliczne spajanie wspólnoty sowieckiej. W odniesieniu do wątku pomocy braterskiej warto również wskazać na wyróżnienie roli narodu rosyjskiego w odbudowie Kijowa. Za typową pod tym względem narrację niech posłuży fragment z przewodnika Wiktorowa:

Po zwycięskim zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej lud pracujący Kijowa, wraz z całym narodem ukraińskim, pod kierownictwem partii komunistycznej, i z pomocą braterskich narodów ZSRR, a przede wszystkim wielkiego narodu rosyjskiego, aktywnie uczestniczy w odbudowie i dalszym rozwoju gospodarki narodowej kraju ⁶³⁶.

Wyróżnienie instytucji rosyjskich napotykaemy w narracji o Państwowej Bibliotece Historycznej:

633 *Київ...*, red Д. Мышко, *op.cit.*, s. 50.

634 *Київ. Що? Де? Як?*, *op.cit.*, s. 14.

635 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Київ: краткий путеводитель*, Киев 1966, s. 12.

636 А. Викторова, Е. Антоненко, *op.cit.*, s. 8.

W czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej została ona zniszczona, a magazyn książkowy spłonął. Po wojnie praca biblioteki została wznowiona. W stworzeniu jej magazynów książkowych uczestniczyła Państwowa Publiczna Biblioteka Akademii Nauk USRR, Państwowa Biblioteka ZSRR im. Lenina, Państwowa Biblioteka im. Sałtykowa-Szczedrina i inne biblioteki z bratnich republik Związku Sowieckiego⁶³⁷.

Podkreślenie decydującej roli narodu rosyjskiego czy znajdującej się z nim w związku metonimicznym Moskwy jest z jednej strony budowaniem klarownej hierarchii Moskwa-Kijów, z innej zaś – jest to kontynuacja („sowiecka redakcja”) wątku „starszego brata”, który pojawił się w powojennych narracjach o dawnej historii Ukrainy.

Motyw braterskiej pomocy jest kanoniczny w opowieściach o odbudowie powojennej, zaś na późniejsze dzieje Kijowa jest ekstrapolowany rzadziej. Przewodniki dostarczają jednak przykładów uwypuklenia roli narodów braterskich w tworzeniu przestrzeni kijowskiej. Do obiektów autorstwa kolektywnego zazwyczaj zaliczano metro:

Metro kijowskie to jedna z jaskrawych stron w kronice przyjaźni i braterskiej wzajemnej pomocy narodów sowieckich [...]. Republika jeszcze nie miała specjalistów w tej dziedzinie, opracowanie pierwszych projektów zrealizowali więc specjaliści z Moskwy. Moskiewscy budowniczcy metra przygotowywali kadry górników, szczerze dzieląc się własnym doświadczeniem. Urządzenia, konstrukcje, materiały dla kolei podziemnych wysłane zostały przez dziesiątki przedsiębiorstw z dziesiątków miast Związku Sowieckiego⁶³⁸.

Powstanie Filii Muzeum Lenina również pokazane jest jako wspólny wysiłek wszystkich narodów sowieckich:

Współczesny wygląd placu im. Leninowskiego Komsomołu wyznaczony jest przez nowy gmach Kijowskiej Filii Centralnego Muzeum Lenina (architekt Wadym Hopkało i inni), wzniesiony w 1982 roku. Jego powstanie stało się świadectwem braterskiej, międzynarodowej przyjaźni narodów sowieckich. W budowie muzeum uczestniczyły setki przedsiębiorstw i organizacji ze wszystkich

637 *Київ...*, red. Д. Мишко, *op.cit.*, s. 125.

638 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1966, s. 96.

republik sowieckich. Swoich najlepszych specjalistów wysłała tutaj stolica naszej Ojczyzny – Moskwa⁶³⁹.

Kijów zatem jest przestrzenią tworzoną wspólnie przez wszystkie narody sowieckie, manifestującą wątek „przyjaźni narodów sowieckich”.

6.2.2.3. Druga wojna światowa

Wątek rozbudowy, mimo że jest wszechogarniający, nie jest jednak jedynym motywem przewodnim w narracjach przewodników powojennych. Drugi filarowy temat, na którym opierają się narracje o Kijowie sowieckim – to losy miasta podczas II wojny światowej. Okupacja i działania wojenne na terenie stolicy USSR najczęściej są omawiane we wstępnych tekstach przewodników; osobne rozdziały poświęcano im rzadziej (z układem takim mamy do czynienia tylko w trzech przewodnikach). Opowiadając o wojnie, autorzy wademeków dotrzymują się klarownego i zunifikowanego schematu narracyjnego, który oparty jest o kilka punktów i dat kluczowych. Kanoniczna narracja o wojnie zaczyna się od „wiarołomnego ataku najeźdźców faszystowskich 22 czerwca 1941”, kontynuowana jest przez ukazanie „zniszczeń miasta przez faszystów” oraz „bohaterskiej walki kijowian z władzami okupacyjnymi” i kończy się „zwycięskim wyzwoleniem Kijowa przez Armię Czerwoną 6 listopada 1943”. Spójrzmy teraz na kilka przykładowych tekstów manifestujących dokładnie taki kościec narracyjny:

22 czerwca 1941 pokojowa praca narodu sowieckiego przerwana została wiarołomnym, wściekłym atakiem najeźdźców niemiecko-faszystowskich.

Naród ukraiński razem z narodami całego Związku Sowieckiego ramię w ramię z bronią w rękach wystąpił w obronie swojej ukochanej Ojczyzny [...].

Hordy faszystowskich zbójów od pierwszych dni okupacji zaczęły barbarzyńskie rujnowanie i niszczenie Kijowa. Najwięcej ucierpiał Chreszczatyk. Na początku okupanci zabierali z domów cały dobytek, a potem podpalali i niszczyli je. Spalone i zrujnowane były domy na ulicach Swierdłowa, Karola Marksa, Friedricha Engelsa, 25 Października i inne [...].

639 П. Позняк, С. П'ятериков, *op.cit.*, s. 9.

Przeciwko najeźdźcom niemiecko-faszystowskim na całej Ukrainie powstał naród do świętej wojny wyzwolenczej. W mieście działało wiele podziemnych organizacji, które dowodziły walką mścicieli ludowych [...].

6 listopada 1943 stolica sowieckiej Ukrainy – Kijów – została całkowicie wyzwolona od najeźdźców niemiecko-faszystowskich. 26 rocznicę zwycięstwa Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej Kijów witał jako miasto wyzwolone od ciężkiego i strasznego jarzma niemiecko-faszystowskiego. Nad chwalebnym wielowiekowym Kijowem – stolicą ZSRR – znowu wzeszło słońce swobody. Na ulicach i domach świątecznie powiewały czerwone sztandary⁶⁴⁰.

Okrzyknięcie wojsk Trzeciej Rzeszy hordą, a ataku – najazdem, jest symptomatyczne dla wszystkich analizowanych przewodników i nawiązuje do wydarzeń z roku 1240. Celem zestawienia tak odległych od siebie wydarzeń jest uruchomienie dodatkowych negatywnych konotacji, funkcjonujących w kulturze ukraińskiej w powiązaniu z najazdem Mongołów w XIII wieku. W kilku tekstach mamy również do czynienia z porównaniem obu epizodów historycznych *explicite*. Przytoczmy jeden z przykładów:

700 lat po najeździe tatarów Kraj sowiecki został zaatakowany przez hordy faszystowskie. Jak i wiele wieków temu kijowianie razem z przedstawicielami innych narodów-braci walczyli na śmierć, na życie broniąc ukochanego miasta. Wykonując rozkazy Dowództwa Najwyższego, Armia sowiecka cofnęła się na lewy brzeg Dniepru. Przez dwa lata hitlerowscy najeźdźcy rabowali i niszczyli Kijów. Mieszkańcy, którzy pozostali w mieście, ani na chwilę nie przestawali walczyć. Podziemne organizacje komunistów, komsomolców, patriotów naszej Ojczyzny cały czas zadawały okupantom dotkliwe ciosy. Miasto zostało zajęte przez wroga, ale nie zwyciężone. 6 listopada 1943 wojska Pierwszego Frontu Ukraińskiego, w którego składzie byli żołnierze wszystkich narodowości, wyzwoliły stolicę Ukrainy. Nad Kijowem znowu wzeszło słońce swobody⁶⁴¹.

W narracjach o II wojnie światowej dość widoczne jest korzystanie z zasad opisu mitycznego. Rzeczywistość w latach 1941-1943 przedstawiono jako walkę (w znaczeniu metaforycznym i

640 *Київ...*, red. Д. Мышко, *op.cit.*, s. 47-48.

641 В. Боголюбов, *op.cit.*, s. 13.

literalnym) dwóch stanowczo przeciwstawnych sobie obozów, z których jeden – zaatakowany Kijów i jego mieszkańcy – utożsamiany jest z całym Związkiem Sowieckim i siłami dobra, a drugi – armia Trzeciej Rzeszy – jest wcieleniem wyobrażeń o absolutnym złu. W ramach takiego binarnego schematu dla „faszystowskich barbarzyńców” zarezerwowano działania o charakterze niszczenia, mordowania i męczenia, tymczasem naród i armia sowiecka określane są za pomocą pojęć implikujących nastawienie przychylne – nie poddają się, walczą o swobodę, wykazują odwagę etc. Korzystanie ze stanowczo pozytywnie czy negatywnie konotowanych pojęć wskazuje na realizację apelatywnej funkcji przewodnika, bowiem tekst o wojennej historii Kijowa nie tyle informuje czytelnika o przebiegu wydarzeń, ile uzbraja go w ocenę wydarzenia historycznego i jego uczestników.

W przypadku ujęcia tematu wojny w osobnych rozdziałach (nazwy których – *Sztafeta bohaterstwa*⁶⁴², *Złota gwiazda miasta*⁶⁴³, *Miasto-bohater*⁶⁴⁴ – nawiązują do idei zwycięstwa) mamy do czynienia z analogicznym schematem narracyjnym, tylko w wersji rozszerzonej, wzbogaconej o szczegóły. Przykładowo, opowieść o ataku Trzeciej Rzeszy uzupełniona zostaje informacją o obronie miasta, jednostkach uczestniczących w pierwszych starciach i cofnięciu się Armii Czerwonej na lewy brzeg Dniepru. Historia okupacji Kijowa, swoją kolej, skonstruowana jest jako wykaz i opis działających w stolicy grup partyzanckich. Omawiając „wyzwolenie” Kijowa, autorzy przewodników szczegółowo relacjonują pozycje jednostek niemieckich i sowieckich, opisują plan operacji ofensywnej oraz osobne „czyny bohaterskie” jak na przykład forsowanie Dniepru czy wjazd pierwszych czołgów sowieckich na ulicy Kijowa.

Dość ciekawego przykładu dostarcza nam przewodnik *Kijów. Co? Gdzie? Jak?*, którego autorzy, prawdopodobnie dla uzyskania większego efektu perswazyjnego, uciekają się do cytowania dokumentów epoki. Narracja o wydarzeniach 22 czerwca 1941 uzupełniona jest przez apel Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy do mieszkańców Kijowa:

Nadszedł ten czas, kiedy każdy z nas, nie żałując własnego życia, powinien do końca spełnić święty obowiązek wobec Ojczyzny, wobec swojego narodu. W każdym miejscu, gdzie pojawił się wróg, musi on znaleźć swój grób. Niech każda chata i dom, niech każde miasto i wieś niosą

642 Л. Даен, П. Позняк, М. Черп, *Киев: краткий путеводитель*, Киев 1976.

643 Київ. *Що? Де? Як?*, *op.cit.*

644 В. Кулеба, *op.cit.*

śmierć hitlerowskim bandom najeźdźców...

...Na okupowanym przez wrogów terytorium twórzcie konne i piesze jednostki partyzanckie, grupy dywersyjne dla walki z oddziałami wrogiej armii... Dla wsparcia Armii Czerwonej i Marynarki Czerwonej, za przykładem naszego brata – wielkiego narodu rosyjskiego – łączcie się w potężne pułki milicji narodowej Ukrainy!...⁶⁴⁵.

Przytoczone wezwanie Rady Najwyższej spełnia wszystkie kryteria opisu mitycznego i w klarowny sposób, za pomocą określeń pejoratywnych i powołania się na autorytet władzy, „potwierdza” czytelnikowi należną ocenę obu obozów wojennych.

Kwestia obrony Kijowa egzemplifikowana zostaje poprzez cytaty z przemówienia Leonida Breżniewa z okazji wyróżnienia Kijowa tytułem „Miasto Bohater” (oficjalnym tytułem honorowym, nadanym w sumie dwunastu miastom w ZSRR po II wojnie światowej) w roku 1965:

Kijów, jako bohaterska twierdza, przyjął na siebie ciosy wyborowych jednostek wrogiej armii. Kolejne zacięte ataki dywizji hitlerowskich, napotykając stanowczy opór obrońców miasta, ulegały rozbiciu. Wróg stracił tutaj około 100 tysięcy żołnierzy i oficerów. W zaciętych walkach rosła i wzmagala się wiara w to, że naród sowiecki, mimo wszystkich trudności pierwszego etapu wojny, w końcu pokona najeźdźców⁶⁴⁶.

Opowieści o ostatnim kluczowym punkcie wojny – „wyzwoleniu Kijowa” – towarzyszy cytaty z listu narodu ukraińskiego do narodu rosyjskiego (list ten, zgodnie z tekstem przewodnika, został sporządzony na demonstracji 27 listopada 1943 roku):

Na wysokich wzgórzach kijowskich, zwieńczonych czerwoną flagą, stoimy i patrzymy na wschód. Tam są ziemie wielkiego narodu rosyjskiego. Stamtąd przyszła wolność. I w wyzwolonym od niemieckiego najazdu Kijowie z całego serca sławimy wieczną przyjaźń i sojusz nieśmiertelnych narodów – rosyjskiego i ukraińskiego. W imieniu całego narodu postanawiamy: swoboda i szczęście Ukrainy – w nienaruszalnym sojuszu z narodem rosyjskim i wszystkimi sowieckimi narodami-braćmi.

⁶⁴⁵ Куїб. Що? Де? Як?, op.cit., s. 24.

⁶⁴⁶ Ibidem, s. 30.

W imieniu całego narodu przysięgamy wzmacniać ten święty i szlachetny sojusz. I przysięgę tę przekazujemy naszym dzieciom, naszym potomkom na wieki⁶⁴⁷.

Powołanie się na tekst apelu, przemówienia czy listu można rozpatrywać jako zabieg retoryczny, celem którego jest, z jednej strony, uwierzytelnienie przekazywanych informacji, a z drugiej – osadzenie czytelnika w kontekście opisywanych wydarzeń.

Warto też zauważyć, że wyraziście określoną końcową cezurą wojny jest listopad 1943. Całość wydarzeń z lat 1944-1945, w tym i przyłączenie do Ukrainy terytoriów Wschodniej Galicji, Bukowiny i Zakarpacia (w historiografii sowieckiej wydarzenie to, określane mianem „zjednoczenia wszystkich ziem ukraińskich”, było jednym z kluczowych wątków historii wojny), w tekstach przewodnikowych zostaje pominięte. Jedyne wademekum, wspominające o terytorialnych zmianach USRR to publikacja *Kijów. Informator-przewodnik* z roku 1945⁶⁴⁸.

⁶⁴⁷ *Ibidem*, s. 32-33.

⁶⁴⁸ *Киев. Справочник-путеводитель*, *op.cit.*, s. 46.

Zakończenie

Wydawane w latach dwudziestych przewodniki moskiewskie i kijowskie są tekstami, w których współwystępują trasy turystyczne, informatory, ogłoszenia i reklamy. W publikacjach powojennych część informacyjna ulega znacznej redukcji, a treści reklamowe zostają całkowicie wyeliminowane. Taka transformacja odzwierciedla zmiany w społeczno-kulturowym kontekście funkcjonowania przewodników: pierwsze publikacje ukazywały się w warunkach NEP-u, czyli gospodarki w znacznym stopniu rynkowej, a więc mogły służyć jako przestrzeń do zamieszczania reklam i ogłoszeń i prowadzić podróżującego do sklepów czy obiektów usługowych. Od początku lat trzydziestych, w warunkach zmonopolizowania przez państwo wielu obszarów życia społecznego, obserwujemy stopniowe przejście od różnorodnych tekstów reklamowych do ogłoszeń zakładów państwowych, a następnie – w przewodnikach powojennych – ostateczny zanik reklamy. Pod względem kompozycyjnym warto również odnotować szablonowość struktury analizowanych publikacji, za której przyczynę można uznać referencyjny charakter gatunku przewodnika, czyli jego „zakotwiczenie” w konkretnej opisywanej przestrzeni. Różny typ układu urbanistycznego Moskwy i Kijowa powoduje zróżnicowanie struktury tekstów przewodnikowych. W przypadku Moskwy podstawą łączenia obiektów miejskich w trasy turystyczne najczęściej jest koncentryczny układ urbanistyczny: autorzy najczęściej układają przewodniki jako trasy wycieczkowe po rozchodzących się od Kremla ulicach-promieniach czy poprzecznych ulicach-pierścieniach. Strukturę przewodników kijowskich cechuje mniejsza szablonowość schematów. Przestrzeń Kijowa, pozbawiona jednego centrum, najczęściej zostaje zaprezentowana w postaci kategorii funkcjonalnych czy tematycznych – w osobnych rozdziałach opisano obiekty administracyjne, pomniki, zabytki architektoniczne, miejsca związane z historią wojny, rewolucji październikowej etc.

Analizując przewodniki z perspektywy semiotycznej ustaliliśmy, że przestrzeń jest miejscem wydarzeń o znaczeniu ponadprzestrzennym. W tekście wademekum zabytki architektoniczne, pomniki i cała tkanka miejska funkcjonują jako bodźce, w oparciu o które autorzy opowiadają czytelnikom historię danego terytorium i zamieszkującej go wspólnoty oraz dostarczają ważnych z punktu widzenia danej wspólnoty komunikatów. Zapoznanie się z przeszłością miasta i kraju jest deklaracyjnym celem większości przewodników sowieckich: wspólnym mianownikiem i niezbędną częścią moskiewskich i kijowskich tekstów przewodnikowych jest narracja historyczna, najczęściej

zawarta w rozległych wstępach, jak również będąca uzupełnieniem architektonicznych opisów poszczególnych zabytków. Opowiadanie o dawniejszej czy mniej odległej przeszłości jest próbą wytłumaczenia doświadczanej przez czytelników współczesności poprzez odpowiedź na pytanie „jak do tego doszło?”. Skoro fakty historyczne, wypełniające tekst przewodnika, nie są ułożone w formie kroniki, autorzy wademeków, ograniczeni przez format gatunkowy, dokonują selekcji i interpretacji wydarzeń przeszłości, wartych zaistnienia w przestrzeni publikacji podróźniczych. W kontekście badanego materiału wybór wydarzeń i sposób ich objaśnienia uzależniony jest przede wszystkim od wymogów oficjalnej doktryny ideologicznej. Zadaniem przewodników sowieckich jest nie tylko poinformowanie czytelników o wybranych zjawiskach i postaciach historycznych, lecz również zasugerowanie określonej ich oceny. Tekstową manifestacją owego wartościowania staje się redukcja, skompresowanie bądź rozciąganie wątków narracyjnych, wykorzystanie motywów przewodnich, tropów i innych środków retorycznych.

W pierwszych sowieckich przewodnikach po Moskwie opowiadanie historii dawnej oparte jest na wątkach życia codziennego. Publikowane w latach dwudziestych wademeka opisują życie ulic i placów miejskich, portretują – przeważnie z podejściem pejoratywnym – historyczne typy społeczne, ich zachowanie, dążenia, osobliwości. Cała opowieść o przeszłości dotyczy szeroko rozumianych czasów minionych, nie zaś konkretnych faktów na osi chronologicznej. Zadaniem takiej narracji jest raczej szkicowanie sytuacji i wywołanie wrażenia, a nie przedstawienie całościowej wizji rozwoju Moskwy. Pierwszym datowanym wydarzeniem w historii miasta jest rewolucja październikowa, w zobrazowaniu której przewodniki z lat dwudziestych bardzo się różnią. Rozbieżności w narracji o rewolucji określiliśmy hasłem „poszukiwania formuły”: ilość informacji o wydarzeniach z lat 1905 i 1917 stopniowo zwiększa się z każdą nową publikacją – od krótkich wzmianek w wademekach z lat 1923 i 1924 do szczegółowego opisu starć ulicznych w przewodniku Banina z roku 1930. Mimo strukturalnej i tematycznej różnicy obrazu rewolucji, w każdym z przewodników październik roku 1917 jest punktem zwrotnym, po którym negatywna, pełna biedy i wad ludzkich Moskwa zmienia się w rozwijające się miasto szczęśliwych ludzi. Epizodyczność historii przedrewolucyjnej zamienia się z kolei w szczegółową narrację o czasach współczesnych, w której za pomocą danych liczbowych i statystycznych artykułowana jest idea rozwoju i postępu. Narrację historyczną w przewodnikach lat dwudziestych budowano na podstawie antytezy, w której sugestywnemu i negatywnie konotowanemu obrazowi przeszłości przeciwstawiano optymistycznie ocenianą socjalistyczną

teraźniejszość. Ideologiczna i estetyczna ocena rzeczywistości przedrewolucyjnej prowadzona jest z perspektywy sowieckiej, co jest wyrazistym przejawem oddziaływania mitu rewolucji.

Począwszy od wydanego w roku 1937 *Zwiedzania Moskwy* Długacza i Portugałowa, w odniesieniu do przewodnikowej narracji historycznej zaczyna obowiązywać nowy schemat konstrukcyjny, który w znacznym stopniu odwzorowywał ogólne zmiany w historiografii sowieckiej. Transformacji przede wszystkim poddane zostały opowieści o czasach dawnych: w miejscu sugestywnych opisów pozaczasowych fragmentów przeszłości pojawiły się ściśnięte opowieści (a raczej wzmianki) o znanych osobach czy wydarzeniach z historii Moskwy. Próbuąc zmieścić w tekście wademekum jak najwięcej wydarzeń i bohaterów, autorzy uciekają się do lapidaryzacji wypowiedzi. Przeważająca większość opowieści o czasach minionych jest zwykłą konstatacją faktu mieszkania, studiowania, działalności jakiejś znanej osoby w przedstawionym miejscu. Na liście bohaterów historycznych znajdują się dekabryści, pisarze, malarze, uczeni etc., którzy zgodnie z zasadą „podwójnego predykatu” tracą miano przedstawicieli wrogiej klasy szlacheckiej i w historii przewodnikowej funkcjonują jako bojownicy przeciwko caryzmowi. Wyjątkiem na tle skompresowanych opowieści biograficznych są narracje inkorporowane do opisu Kremla i Placu Czerwonego. W obu przypadkach mamy do czynienia ze związłymi narracjami tożsamościowymi: dla Kremla zarezerwowano historię powstania i rozbudowy Moskwy oraz Księstwa Moskiewskiego, wokół placu Czerwonego skoncentrowano narracje o zmianach władców, pokonaniu wrogów zewnętrznych oraz o powstaniach i buntach społecznych. Łańcuszek wydarzeń z poprzednich wieków zazwyczaj kontynuowano przez wymienienie najważniejszych epizodów z czasów sowieckich, których umiejscowienie w ciągu faktów historycznych o wielkim znaczeniu ideologicznym jest sposobem na symboliczne zakotwiczenie współczesności sowieckiej w wielowiekowej historii Moskwy, gdyż narracyjne następstwo wydarzeń zinterpretowane zostaje jako sekwencja logiczna i dziejowa. W przewodniku Długacza i Portugałowa, a potem kolejno w każdym następnym wademekum po Moskwie, dominującym typem narracji są opowieści o wydarzeniach rewolucyjnych z lat 1905 i 1917. Pojawiając się przy okazji portretowania większości obiektów miejskich historie o protestach i starciach rewolucyjnych „metkują” całą przestrzeń stolicy. W narracjach przewodnikowych rewolucja 1905 nie występuje jako wydarzenie samodzielnie, a jej interpretacja generowana jest w odniesieniu do rewolucji październikowej 1917 roku. Kluczem do odczytania pierwszej rewolucji rosyjskiej staje się Leninowska formuła, definiująca rok 1905 jako

„próbę generalną” wydarzeń października 1917. Narracja o rewolucji październikowej ograniczona zostaje do wątku starć ulicznych, których skutkiem jest śmierć rewolucjonistów (pełniąca funkcję ofiary fundacyjnej), a następnie powstanie „pierwszego na świecie państwa socjalistycznego”. Narracja o rewolucji październikowej pełni w takim układzie rolę sowieckiego inwariantu mitu kosmogonicznego. Komplementarnym wątkiem, pojawiającym się w przewodnikach powojennych i ujmującym proces tworzenia nowego świata, jest życiorys Lenina. Powtarzając się w opisach licznych zabytków moskiewskich, motyw obecności i działalności Lenina „metkuje” przestrzeń stolicy. Narracje o odnowicielskich inicjatywach wodza kształtują obraz kreatora w sensie fizycznym, a systematycznie powtarzające się opowieści o przemówieniach Lenina są sposobem ponownej aktualizacji artykułowanych w tych przemówieniach zasad i podstaw świata sowieckiego. W konstruowaniu historii czasów sowieckich autorzy przewodników powojennych uciekają się do redukcji referencyjnej, ograniczając opisywaną rzeczywistość sowiecką do wątku rozbudowy: najbardziej charakterystycznym obrazem Moskwy sowieckiej jest nowo powstała konstrukcja architektoniczna czy urbanistyczna, a podstawowym typem tekstu – opis wzniesionych gmachów, osiedli czy całych dzielnic mieszkaniowych. Charakterystykę stolicy sowieckiej przy pomocy kategorii superlatywnych i stanowczo pozytywnych w powojennych przewodnikach moskiewskich należy odczytywać jako ideologicznie nacechowane sprawozdanie z realizacji polityki mieszkaniowej i – w przypadku narracji prospektywnych – określenie planów realizacji komunizmu.

Zobaczyliśmy zatem, że dla obu grup przewodników – mniej licznych publikacji z lat dwudziestych i większego korpusu wademeków powojennych – kluczowym momentem w kształtowaniu narracji historycznej jest rewolucja październikowa. W przypadku tekstów wcześniejszych mamy do czynienia z wypracowaniem kanonu i budowaniem obrazu rewolucji na zasadzie kontrastowego zestawienia świata przedrewolucyjnego i rzeczywistości sowieckiej. W przewodnikach powojennych ma miejsce kodyfikacja wątków narracyjnych i wypracowanie takiego wariantu sowieckiego mitu kosmogonicznego, w którego centrum pozostaje – z jednej strony – złożona przez rewolucjonistów ofiara fundacyjna, z drugiej – nadchodzący świat, który uległ pozytywnej transformacji.

W kontekście korpusu przewodników kijowskich również został uwzględniony chronologiczny podział materiału na teksty przed- i powojenne. Pod względem konstruowania narracji historycznych teksty wydane w latach dwudziestych różnią się od publikacji późniejszych większą wariatywnością

przedstawianych wydarzeń. W pierwszych sowieckich wademekach kijowskich zauważalny jest proces poszukiwania i ustalania kanonu narracji historycznych. W przewodniku *Kijów. Księga informacyjna* obraz dawnej przeszłości Kijowa zostaje w znacznym stopniu oparty na opowieściach o działaniu Cerkwi. Do opisów wnętrz zabytkowych świątyń autorzy przewodników inkorporują fragmenty narracyjne, w których pejoratywnie charakteryzowana działalność duchowieństwa zderza się z pozytywnie postrzeganym obrazem „zwykłych biednych ludzi”, nawiązując w ten sposób do idei walki klasowej. Kluczowym zadaniem takich opowieści nie jest przedstawienie osobnych wydarzeń czy procesów historycznych, lecz kształtowanie i ocena – stanowczo negatywna – pewnych elementów rzeczywistości minionej. W dwóch kolejnych przewodnikach – *Współczesny i dawny Kijów* oraz *Kijów. Przewodnik* mamy do czynienia z konkretyzacją wydarzeń historycznych i zarazem ich zawężeniem do wybranych sugestywnie interpretowanych epizodów – konfliktów społecznych z lat 1068, 1113 i 1146. Przedstawienie społeczeństwa ruskiego jako grup o przeciwstawnych interesach ekonomicznych umożliwia zinterpretowanie konfliktu między nimi w kategoriach walki klasowej, jednocześnie – poprzez wskazanie cykliczności powstań – oznaczona zostaje waga i istota tego procesu w historii. Walka klasowa jako schemat interpretacyjny aplikowana jest do kolejnych wydarzeń historycznych, składających się na dawną przeszłość Kijowa. W przewodnikach z lat dwudziestych najbardziej rozbudowaną i uszczegółowioną częścią historii dawnej jest opowieść o „ruchach rewolucyjnych” – w ramach tej kategorii znalazły się zjawiska o różnorodnym charakterze: od ruchu dekabrystów do strajków robotniczych z końca XIX początku XX wieku. Opowieść taka jest wzorcowym przykładem narracji genologicznej, w ramach której do interpretacji typologicznie różnych wydarzeń historycznych stosuje się precedensowy i relewantny dla kultury sowieckiej wątek rewolucji. Zakotwiczenie wątków rewolucji i walki klasowej w latach dwudziestych XIX wieku i dalej w czasach Rusi Kijowskiej jest tworzeniem tradycji rewolucyjnej i jej symboliczną legitymizacją retrospektywną.

Wydarzenia, które składają się na kościec narracji o rewolucjach i następującej po nich wojnie domowej, to przede wszystkim liczne momenty zmiany (w tym również obalenia) rządów, protesty i walka polityczna, a głównymi bohaterami takich opowieści są podmioty o przeciwstawnych interesach: klasy społeczne, partie polityczne, instytucje państwowe etc. Ukazując kolejne zmiany władzy – Rząd Tymczasowy, Rada Centralna, administracja Pawła Skoropadskiego, dyktatoriat, biała armia etc. – przewodniki uwypuklają destrukcyjny charakter działań poszczególnych instytucji

i przeciwstawiają go konstruktywnej sile proletariatu. Wynikiem tego mitycznego starcia dobra i zła staje się wyłonienie nowego państwa i zaistnienie nowej socjalistycznej rzeczywistości.

Opowieść o czasach sowieckich w przewodnikach z lat dwudziestych poddana zostaje redukcji referencyjnej i interpretacyjnej. Pierwszym filarem narracji o Kijowie sowieckim jest wątek infrastruktury naukowo-edukacyjnej. Opowieści o rozwoju szkół, bibliotek i innych instytucji naukowych nawiązywały do bieżących procesów społeczno-politycznych – likwidacji analfabetyzmu i egalitaryzacji edukacji. Określenie zaś Kijowa mianem „Donbasu kulturalnego” było środkiem walki symbolicznej z jego dotychczasowym wizerunkiem jako „matki miast ruskich”. Drugim filarem, na którym oparto obraz miasta sowieckiego, był wątek rozwoju gospodarki. We wszystkich przewodnikach przedwojennych narrację o najnowszej historii miasta w znacznym stopniu sprowadzono do omówienia wzrostu przemysłu i rozwoju infrastruktury urbanistycznej. Krótkie rządy sowieckie w takim ujęciu nabierają charakteru epoki postępu, na zasadzie kontrastu przeciwstawionej destrukcyjnym walkom społeczno-politycznym, charakterystycznym dla czasów dawnych. Przytaczanie założeń planów rozwoju miasta na kolejne lata jest projektowaniem kategorii postępu na płaszczyznę przyszłości. Odczytywane musi być jako programowa zapowiedź komunizmu.

Dwudziestoparoletnia przerwa w publikacji nowych przewodników po Kijowie sprzyja zauważeniu zdecydowanej zmiany strategii narracyjnych. Zaktualizowanie oficjalnej polityki historycznej w połowie lat trzydziestych i w latach czterdziestych skutkowało wprowadzeniem do narracji o przeszłości Kijowa nowych wątków kluczowych. Konstruowanie opowieści o przeszłości miasta w przewodnikach powojennych zaczyna się od omówienia wydarzeń czasów Rusi Kijowskiej, w którym dotychczas dominujący motyw walki klasowej zostaje zmarginalizowany. Przenosząc akcent z pojęcia klasy na kategorię narodu, przewodniki powojenne wykazują absolutną zgodność w określaniu Rusi mianem wspólnej spuścizny historycznej trzech narodów wschodniosłowiańskich – rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego – oraz wyznaczeniu ram czasowych istnienia tego państwa. Zamykając epokę Rusi w momencie najazdu Tatarów w roku 1240, autorzy wademeków wznawiają chronologiczną oś kijowskiej historii dopiero przed rokiem 1654, kolejnego ważnego punktu w narracjach przewodnikowych upatrując w radzie w Perejasławiu i „powtórny zjednoczeniu” Ukrainy z Rosją. Zgodnie z oficjalną doktryną cała historia Ukrainy sprzed roku 1654 odczytywana była jako „dążenie do zjednoczenia w jednym państwie z bratnim narodem rosyjskim”. Historia

odnosząca się do czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów ma kształt krótkich wzmianek, których jedyną funkcją jest argumentacja na rzecz wspomnianej idei zjednoczenia. Teleologiczność jako podstawowa cecha procesu historycznego zachowuje aktualność w dalszym ciągu narracyjnym. Kolejnym wydarzeniem docelowym staje się rewolucja październikowa 1917 roku, a cały tok historyczny ułożony jest jako zestaw wydarzeń do niej prowadzących. Historię Kijowa wieków XVII-XIX zredukowano do protestów społecznych, strajków, spisków i innych wydarzeń interpretowanych jako „dojrzewanie” rewolucji październikowej. Za „próbę generalną”, zgodnie z już wspomnianą w kontekście przewodników moskiewskich tezą Lenina, uznano wydarzenia pierwszej rewolucji rosyjskiej w roku 1905. Podporządkowując sobie interpretację przeszłości, rewolucja październikowa w wademekach powojennych jest wydarzeniem, na którym opiera się sowiecki mit założycielski: po starciach ulicznych i zwycięstwie sił rewolucyjnych następuje nowa sowiecka rzeczywistość. W celu zapewnienia efektu kulminacyjnego przejścia do nowej rzeczywistości narracje o rewolucji poddane zostają redukcji referencyjnej: w opowieściach przewodnikowych zmarginalizowane (czy też w ogóle wyeliminowane) zostają takie zjawiska historyczne, jak Hetmanat, dyktatoriat czy wojna polsko-bolszewicka, zaś datą ustanowienia władzy sowieckiej staje się styczeń roku 1918. Historia czasu sowieckiego w narracjach przewodnikowych ma charakter procesualny. Rzeczywistość nowego porewolucyjnego państwa konsekwentnie przedstawiano w kategoriach ciągłego rozwoju i rozbudowy. Typową opowieścią o Kijowie sowieckim jest relacja z zakładu czy fabryki, placu budowlanego czy instytutu naukowego, projektującego nowe osiedla mieszkaniowe i gmachy użytku publicznego. Do przerywania procesualnej historii dochodzi wyłącznie w ramach opowieści o II wojnie światowej, która na osi czasu sowieckiego uzyskuje charakter jedyne wyrażnie wyodrębnionego epizodu. Wydarzenia lat 1941-1945 przedstawiono wyłącznie w oparciu o zasady opisu mitycznego – jako walkę dwóch sprzecznych sobie obozów, z których jeden (sowiecki) zobrazony jest jednoznacznie pozytywnie, a drugi (niemiecki) kumuluje w sobie rozmaite charakterystyki zła. Niezbędnym elementem opowieści o wojnie i następującej po niej odbudowie miasta jest wskazanie „braterskiej pomocy narodów sowieckich i przede wszystkim narodu rosyjskiego”. Uczynienie innych narodów ZSRR współtwórcami odrodzenia Kijowa odczytywać należy jako symboliczne spajanie wspólnoty sowieckiej. Usztywnienie i wprowadzenie dodatkowych wątków narracyjnych w przewodnikach powojennych nie zmienia jednak podstawowej zasady

konstrukcyjnej, zgodnie z którą centralnym wydarzeniem w historii miasta jest rewolucja październikowa 1917, która rozdziela dwa światy – wypełnioną walką klasową przeszłość od „postępowej”, rozwojowej sowieckiej rzeczywistości.

Mimo różnorodności wątków narracyjnych w wademekach moskiewskich i kijowskich, tych wydawanych w latach dwudziestych i tych publikowanych po wojnie, wspólnym mianownikiem dla wszystkich narracji przewodnikowych pozostaje mit rewolucji, będący kluczem interpretacyjnym do konstruowania historii dawnej i opowieści o sowieckiej współczesności. Centralnym wydarzeniem w historii sowieckiej Moskwy i sowieckiego Kijowa jest rewolucja październikowa, inicjująca nie tylko powstanie nowego państwa, ale i odwrócenie starych porządków. Sposobem na retrospektywną legitymizację rewolucji jest interpretacja całej dawnej historii w kategoriach walki, napięć czy przeciwieństw klasowych. Całość zjawisk, znajdujących się na osi czasowej po roku 1917 skategoryzowana jest w kategoriach postępowych, a zatem pozytywnych. Zasada opisu mitycznego koreluje z funkcjonalnym podziałem bohaterów moskiewskich i kijowskich narracji historycznych – w każdym momencie narratora obowiązuje klarowny podział na swoich i obcych, dobrych i złych, oraz wykluczenie strefy neutralnej między nimi. Narracja historyczna w taki sposób zostaje łatwym do przyjęcia wytłumaczeniem zasad i reguł działania świata.

Zestawiając perspektywę centrum-peryferia (Moskwa-Kijów) odnotować warto zaistnienie w tekstach przewodników kijowskich stałego uzupełniającego wątku „braterstwa” narodów ZSRR. Jego składowymi elementami są: idea istnienia narodowości staroruskiej (czyli wspólnego pochodzenia narodów wschodniosłowiańskich), następnie wątek dążenia do zjednoczenia z narodem rosyjskim w roku 1654, i wreszcie – braterska pomoc narodów sowieckich, zwłaszcza rosyjskiego, w odbudowie miasta po II wojnie światowej. Tym samym cała historia Kijowa zostaje objęta motywem „przyjaźni braterskiej”, co możemy odczytywać jako próbę symbolicznego spajania i wybudowania hierarchii we wspólnocie sowieckiej.

BIBLIOGRAFIA

I Teksty źródłowe

A. Przewodniki po Kijowie

1. Боголюбов В., *Знайомтеся зі столицею України*, Київ 1968
2. Викторов А., Антоненко Е., *Киев. Краткий справочник*, Киев 19454
3. Даєн Л., Позняк П., Черп М., *Київ: путівник-довідник*, Київ 1963
4. Ернст Ф., *Київ. Провідник*, Київ 1930
5. *Киев. Маршруты экскурсий*, Киев 1960
6. *Киев. Путеводитель*, Киев 1959
7. *Киев. Справочник-путеводитель*, ред. Мышко Д., Киев 1954
8. *Київ. Що? Де? Коли?*, Київ 1980
9. *Київ. Довідна книга*, Київ, 1929
10. *Київ. Путівник-довідник*, ред. Мишко Д., Лисенко М., Ігнаткін І., Київ 1958
11. *Краткий путеводитель по музеям, памятникам и достопримечательностям г. Киева*, ред. Пещанский А., Киев 1959
12. Кулеба В., *Киев. Спутник туриста*, Киев 1982
13. Логвин Г., *Киев*, Киев 1967
14. Позняк П., П'ятериков С., *Київ. Погляд крізь століття*, Київ 1987
15. *Путівник по Києву (сучасний і давній Київ)*, ред. Плісецький М., Півнева Є., Стебловський В., Київ 1930
16. Слободяник А., *Киев приглашает гостей*, Киев 1966.
17. Стебловський В., *Київ. Порадник экскурсанта*, Київ 1928

B. Przewodniki po Moskwie

1. Александров Ю., *Москва. Диалог путеводителей*, Москва 1980
2. Банин Д., *Москва. Спутник туриста: с 16 рисунками*, ред. Гурвич Л., Москва-Ленинград 1930
3. Векслер А., *10 маршрутов по Москве*, Москва 1979
4. *Вся Москва в кармане на 1924-1925 г.: с приложением подробного плана г. Москвы. С 49 иллюстрациями*, Москва 1924
5. Двинский Э., *Кольца и радиусы Москвы*, Москва 1986
6. Двинский Э., *Москва от А до Я*, Москва 1969
7. Двинский Э., *Москва, Краткий путеводитель*, Москва 1971

8. Двинский Э., *Москва. Спутник туриста*, Москва 1957
9. Двинский Э., *Три часа в Москве*, Москва 1978-1979
10. Двинский Э., *Я шагаю по Москве. Путеводитель для туриста*, Москва 1966
11. Длугач В., Португалов П., *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1940
12. Длугач В., Португалов П., *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1938
13. Длугач В., Португалов П., *Осмотр Москвы: путеводитель*, Москва 1937
14. *Здравствуй, Москва!*, ред. Янчук А., Москва 1966
15. Ильин М., *Москва: Путеводитель*, Ленинград 1963
16. *Карманный путеводитель по Москве*, ред. Шамурина З., Москва 1923
17. Ковалев А., *Краткий путеводитель по Москве*, ред. Шемонаев П., Москва 1957
18. Курлат Ф., *Москва от центра до окраин*, Москва 1989.
19. Курлат Ф., Соколовский Ю., *С путеводителем по Москве*, Москва 1975. s. 3
20. *Москва. Фотопутеводитель*, ред. Чернов В., Москва 1980
21. *Москва: Краткий путеводитель*, ред. Тихонравов А., Москва 1969
22. Мячин И., *Москва: краткий путеводитель*, Москва 1957
23. Мячин И., *Наша Москва*, Москва 1985
24. Мячин И., *Площади и улицы Москвы*, Москва 1982
25. Мячин И., Стародуб А., Смирнов Б., *Москва-80: Олимпийский путеводитель*, Москва 1980
26. *По Москве. Краткий путеводитель*, ред. Родионов Ю., Москва 1954
27. *По Москве: Фотопутеводитель*, ред. Акаемов П., Москва 1984
28. *Путеводитель по новой Москве*, Москва 1923
29. *Советская Москва. Новый путеводитель по Москве 1923-1924*, Москва 1923
30. Сытин П., *Из истории московских улиц. Очерки*, Москва 1948
31. Трофимов В., *Москва: путеводитель по районам*, Москва 1976
32. Федосюк Ю., *Лучи от Кремля*, Москва 1978
33. Федосюк Ю., *Москва в кольце Садовых*, Москва 1983
34. Фролкин С., *Встреча с Москвой: Краткий путеводитель*, Москва 1976
35. Фролкин С., *Гостю Москвы: Краткий путеводитель*, Москва 1969
36. Фролкин С., *Москва*, Москва 1987
37. *Экскурсии по Москве. Краткий путеводитель*, Москва 1958

Opracowania naukowe

A. Pozycje wydane w alfabecie łacińskim

1. Adams J.K., *Narrative explanation: a pragmatic theory of discourse*, New York 1996.
2. Allen E., „*Money and little red books*”: *Romanticism, Tourism, and the Rise of the Guidebook*, „*Literature, Interpretation Theory*” 1996, nr 7, s. 226
3. Assman A., *Canon and Archive*, [w:] *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Erll A., Nünning A., Young S. B., Berlin, New York 2008, s. 97-109
4. Assmann J., *Communicative and Cultural Memory*, [w:] *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Erll A., Nünning A., Young S. B., Berlin, New York 2008, s. 109-119
5. Austin J.L., *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, tłum. Chwedeńczuk B., Warszawa 1993
6. Banerji A., *Writing History in the Soviet Union: Making the Past Work*, New York 2008
7. Barthes R., *Podstawy semiologii*, tłum. Turczyn A., Kraków 2009
8. Barthes R., *Semiology and the Urban*, [w:] *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*, red. Leach N., London, New York 1997, s. 158-164
9. Berger P.L., Luckmann T., *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. Niżnik J., Warszawa 1983
10. Bilenky S., *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800-1905*, Toronto-Buffalo-London 2018
11. Bühler K., *Teoria języka*, tłum. J. Koźbiał, Kraków 2004
12. Chatman S., *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca 1978
13. Corney F. C., *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, New York 1997
14. Eliade M., *Mit wiecznego powrotu*, tłum. Kocjan K., Warszawa 1998
15. Eliade M., *Sacrum i profanum*, tłum. Robert Reszke, Warszawa 1999
16. Figs O., Kolonitskii B., *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*, New Haven 1999
17. Figs O., *The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village*, „*The Russian Review*” 1997, Vol. 56, nr 3, s. 323-345
18. Hennaut B., *Building Stories around Contemporary Performing Arts: The Case of Romeo Castellucci's Tragedia Endogonia*, [w:] *Beyond Classical Narration: Transmedial and Unnatural Challenges*, red. Alber J., Hansen P. K., Berlin-Boston 2014, s. 97-116

19. Kovecses Z., *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*, tłum. Kowalcze-Pawlik A., Buchta M., Krakow 2011
20. Lenin W., *Dziecięca choroba „lewicowości” w komunizmie. Próba popularnego wykładu marksistowskiej strategii i taktyki*, Warszawa 1948
21. Lenin W., *Pamięci Hercena. O dumie narodowej wielkorusów*, Warszawa 1945
22. Łotman J., *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, tłum. Żyłko B., Gdańsk 2008
23. Louvel L., *Poetics of the Iconotext*, red. Jacobs K., tłum. Petit L., Burlington 2001.
24. M. Mocarz, *Interkulturowość w przewodniku turystycznym. Studium o odbiorze inności w przekładzie*, Lublin 2011
25. Mocarz M., *Interkulturowość w przewodniku turystycznym. Studium o odbiorze inności w przekładzie*, Lublin 2011
26. Mocarz M., *Wartościowanie w dyskursie turystycznym. Implikacje dla komunikacji interkulturowej*, [w:] „Roczniki humanistyczne”, Tom LVIII, zeszyt 7, 2010, s. 123-134
27. Mosher H.F., *Towards a Poetics of „Descriptized” Narration*, „Poetics Today” 1991, Vol. 12, nr. 3, s. 426-427
28. Ostaszewska D., *Przewodnik turystyczny: z badań nad modelem i jego przeobrażeniami*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja, t. 1: Mowy piękno wielorakie*, red. Ostaszewska D., Katowice 2000, s. 74-85
29. Owsianowska S., *Przekaz wartości w tekście przewodnika turystycznego*, [w:] „Zeszyty Naukowe Wydziału Zamiejscowego w Chorzowie Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 4, 2003, s. 121-139
30. Parsons N. T., *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, New York 2008.
31. Pflugmacher T., *Description*, [w:] *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, red. Herman D., Jahn M., Ryan M.-L., London 2005, s.121-122
32. *Program Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Referat tow. Chruszczowa N.S., wygłoszony na XXII Zjeździe KPZR 18 października 1961 r.*, „Nowe Drogi” 1961, nr 11
33. Ricoeur P., *Temps et récit*, Paris 1983
34. Rüsen J., *Historical Narration: Foundation, Types, Reason*, „History and Theory” 1987, Vol. 26, nr 4, s. 87-97
35. *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, ed. Fitzpatrick S., Rabinowitch A., Stites R, Bloomington 1991
36. Sadowski J., *Krótki kurs historii WKP(b) i problem narracji totalitarnej*, „Slavia Orientalis” 2017, t. LXVI, nr 2, s.301-325
37. *Semiotyka dziejów Rosji*, red. i tłum. Żyłko B., Łódź 1993
38. Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006
39. Szczukin W., *Na dół, do nieba. Utopijny dyskurs w architekturze i wystroju moskiewskiego metra*, [w:] *Homo utopicus, terra utopica. O utopii i jej lekturach*, red. Paczoska E., Sadowski J., t. 2, Warszawa 2007, s. 205–220

40. Szporluk R., *Kiev as the Ukraine's Primate City*, [w:] *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1979-1980)*, Vol. 3/4, Part 2, s. 843-849
41. Taylor H. A., *Perspective in spacial descriptions*, „Journal of memory and language”, 1996, nr 35, s. 371-391
42. Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 2008
43. Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1984
44. Topolski J., *Teoria wiedzy historycznej*, Warszawa 1983
45. Uspienski B., *Poetyka kompozycji. Struktura tekstu artystycznego i typologia form kompozycji*, tłum. Fast P., Katowice 1997
46. White H., *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore 1987
47. White H., *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore, London, 1973
48. Wrzosek W., *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław 1995
49. XXIV съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 30 марта - 9 апреля 1971 г. Стенографический отчет, Москва 1971.
50. Źmidziński J., *Przewodnik jako scenariusz rytuałów turystycznych (na podstawie dawnych bedekerów pienińskich)*. *Narodziny pewnej religii*, „Napis” 2010, nr XVI, s. 477-493

B. Pozycje wydane w alfabecie cyrylicy

51. Адясова Л., *Метафора дома в концептуальном представлении СССР в современном российском медиадискурсе*, [w:] „Современные проблемы науки и образования” 2014, nr 5, <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14747> (dostęp: 18.06.2018)
52. Аникин Д., *Символическая борьба с советским прошлым: парад в контексте политики памяти*, [w:] „Власть” 2014, nr 2, s. 139-142
53. Астратова Ю., *Аспекты семантики и валентности, актуальные для лексикографирования*, „Записки Горного института” 2011, nr 193, s. 90-92
54. Ашер А., *От генеральной репетиции - к случайности, от социальной истории - к истории национализма: Историография революции 1905 года, „Неприкосновенный запас” 2005, nr 6 (44), http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/aa4.html#_ftn1 (dostęp: 22.03.2018)*
55. Барт Р., *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*, Москва, 1994

56. Барт Р., *Система моды. Статьи по семиотике*, tłum. Зенкин С., Москва 2003
57. Баталова Л., Мерзлякова Г., *История развития дореволюционного отечественного туристско-экскурсионного дела*, „Ученые записки Казанского университета” 2009, t. 1 z. 2 cz. 2, s. 83-91
58. Бахвалова Л., *Взаимодействие жанровой модели „классического” путеводителя с жанром телепутешествия в отечественном телевизионном дискурсе*, „Рекламный и PR-дискурс в современном информационном пространстве. Современный язык в зеркале СМИ 2014”, <http://yspu.org/images/e/e9/BakhvalovaL%D0%95.pdf> (dostęp: 02.06.2018)
59. Береза І., Руссова В., *Історія української літератури (Давня література)*, Миколаїв 2011
60. Бордюгов Г., *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*, Москва 2010
61. *Будущее как сюжет*, red. Васильева С., Сорочан А., Тверь 2014, s. 196
62. Варга-Харрис К., *Хрущевка, коммуналка: социализм и повседневность во время „Оттепели”*, „Новейшая история России” 2011, nr 1, s. 160-166
63. Великанова О., *Образ Ленина в массовом восприятии советских людей по архивным материалам*, New York 2001
64. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні*, red. Курас І., Київ 1987
65. Голубева О., *Российский туризм в 1920–70-х годах: Система организации и управления*, „Вестник Челябинского государственного университета” 2010, nr 15 (196), s. 68-75
66. Данто А., *Аналитическая философия истории*, red. Макеева Л., tłum. Никифоров А., Гавришина О., Москва 2002
67. Датнова Г., *Справочники и путеводители по Москве: сводный каталог*, Москва 1995
68. Де Серто М., *По городу пешком*, tłum. А. Космарский, „Социологическое обозрение” 2008, t. 7, nr 2, s. 24–38
69. Диса К., „Путівник Вацлава Чеховського Kijów i Jego Pamiętki” як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві, [w:] „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки”, Т. 156, 2014, s. 23-32
70. Диса К., *Путівники для паломників до Києва середини ХІХ ст.: закладення канону?*, [w:] „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки”, Т. 169, 2015, s. 24-30
71. Долженко Г., *История туризма в дореволюционной России и СССР*, Ростов 1988
72. Евстигнеева Н., Оберемко О., *Модели анализа нарратива*, „Человек. Сообщество. Управление” 2007, nr 4, s. 95-107
73. Єсельчик С., *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008

74. Єфименко Г., *Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток?*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки” 2003, nr 11, s. 354-369
75. *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX - середини XX століть*, red. Диса К., Бетлій О., Мартинюк О., Київ 2016
76. Жулина М., Кильгишова М., *Специфика разработки путеводителя как основного справочно-информационного издания в туризме*, „Огарев-online” 2014, nr 18, <http://journal.mrsu.ru/wp-content/uploads/2014/06/SPECIFIKA-RAZRABOTKI-PUDEVODITELYA.-Kilgishova.pdf> (dostęp: 28.02.2019)
77. Иерусалимский Ю., Марасанова В., *Первая российская революция 1905-1907 годов. Учебное пособие*, Ярославль 2006
78. Івакін Г., *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст.*, Київ 1996
79. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, red. Гуржій І., nr 4, Київ 1971.
80. Калакура Я., *Українська історіографія. Курс лекцій*, Київ 2004
81. Каменев Е., *Советский патриотизм декабристов: повествование Нечкиной о борьбе членов Союза Благоденствия против исторической концепции Н. М. Карамзина*, „Ученые записки Петрозаводского государственного университета” 2017, nr 5 (166), s. 33-40
82. Корнилова Л., *Структурно-функциональная характеристика антитезы (на материале английского и русского языков)*, „Вестник ТГУ” 2011, nr 5, s. 241-244
83. Корольов Г., *Академічний дискурс дослідження історії української революції 1917-1921 років (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.)*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2012, nr 22, s. 371-384
84. Лебина Н., *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы*, Санкт-Петербург 1999
85. Мамуркина О., *Жанровые традиции документальной путевой прозы в литературе конца XVIII – начала XIX века*, „Пушкинские чтения” Т. XVIII (2013), s. 13-17
86. Мамуркина О., *Травелог в русской литературе XVIII в.: к вопросу о жанровых источниках*, „Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 2014, nr 9-10, s. 217-220
87. Матях В., *Тема українсько-російського договору 1654 р. у вітчизняній історіографії, Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару)*, red. Кульчицький С., Київ 1995
88. Меерович М., *Квадратные метры, определяющие сознание. Государственная жилищная политика в СССР. 1921 – 1941 гг.*, Штутгарт 2005

89. Никуленкова Е., Тропов И., *Освещение революционных событий 1917 года в России в советской историографии 20-х гг.*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” 2015, vol. 4, nr 2, s. 78-84
90. Орлов И., *Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие*, [w:] *Наука – сервису: VIII-я Международная научно-практическая конференция*, red. Маслов Ю., Москва 2003, s. 142-159
91. Осьмак В., *Путівники XIX – початку XX ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми)*, „Наукові записки НаУКМА. Теорія історії та культури” 2009, t. 88, s. 28-31
92. Паперный В., *Культура два*, Москва 1996
93. Прокофьев Н., *Хождение как жанр в древнерусской литературе*, „Вопросы русской литературы. Ученые записки МГПИ им. Ленина” 1968, t. 288, s. 3-24
94. *Путеводитель как семиотический объект*, red. Киселева Л., Tartu 2008
95. Пятнов В., *Русское географическое общество и его роль в развитии туризма в России*, „Современные проблемы сервиса и туризма” 2010, nr 1, s. 9-24
96. Разинкина Н., *Концептуальная метафора в русском языке советского периода (1917-1956 гг.)*, „Вестник Томского государственного университета” 2011, nr 344, s. 26-29
97. Решетова А., *Древнерусская паломническая литература XVI-XVII вв. (история развития и жанровое своеобразие)*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2006
98. Рольф М., *Советские массовые праздники*, Москва 2009
99. Руцинская И., *Путеводитель как вид справочного издания: специфика жанра и формы «взаимодействия» с читателем*, „Мова і культура” 2011, nr 14, t. 2., s. 78-84
100. Руцинская И., *Путеводитель как инструмент конструирования региональных достопримечательностей (вторая половина XIX - начало XX в.)*, „Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация” 2011, nr 2, s. 86-87
101. Руцинская И., *Путеводитель как феномен массовой культуры. Образы российских регионов в провинциальных путеводителях второй половины XIX - начала XX века*, Москва 2014
102. Санцевич А., *Українська радянська історіографія*, Київ 1984
103. *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992)*, Санкт-Петербург 2000
104. Сігаєва Л., *Розвиток освіти дорослих в Україні (друга половина XX ст.–початок XXI ст.: монографія)*, red. Сисоєва С., Київ 2010
105. Сосніна К., *Екскурсійно-туристична справа в УСРР (1919-1936)*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2010, nr 41, s. 28-32

106. Стопчак М., *Зовнішньополітична діяльність дирекції УНР в інтерпретації радянської історіографії*, „Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія” 2012, № 44, с. 216-221
107. Сыров В., *Каким быть историческому нарративу*, „Narratorium” 2012, № 2 (4), <http://narratorium.rggu.ru/article.html?id=2628915> (dostęp: 08.11.2018)
108. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.), Москва 1954
109. Тихонов В., *„Революция повторяется!” (образ революции 1917 года в эпоху перестройки)*, „Новое прошлое” 2016, № 2, с. 205-215
110. Топоров В., *Исследования по этимологии и семантике. Том 1. Теория и некоторые частные ее приложения*, Москва 2004
111. Тумаркин Н., *Ленин жив! Культ Ленина в Советской России*, tłum. Сухарев С., Санкт-Петербург 1999, https://royallib.com/read/tumarkin_nina/lenin_giv_kult_lenina_v_sovetskoy_rossii.html#47919 (dostęp: 10.06.2018)
112. *Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф.*, ред. Верстюк В., Київ-Чернігів 2007.
113. Усанова А., *Советская архитектура и градостроительство 1920–1950-х годов: стратегия жилищного строительства и виды городского жилья*, „Известия Алтайского государственного университета” 2014, vol. 2, № 2 (82), с. 205-209
114. Федорова И., *„Путешествие в Святую Землю и Египет” князя Николая Радзивилла и восточнославянская паломническая литература XVII – начала XVIII в.*, Санкт-Петербург 2014
115. Фокин А., *Образы коммунистического будущего у власти и населения СССР на рубеже 50-60-х годов XX века*, http://www.academia.edu/576864/_1950-1960_ (dostęp: 7.04.2018)
116. Фурсова Е., *Когнитивно-дискурсивный анализ стилистического приема антитезы (на материале англоязычной художественной прозы)*, „Вестник МГЛУ” 2007, № 532, с. 239-260
117. Шадрина М., *Эволюция языка „путешествий”: автореферат диссертации д-ра филол. наук*, Москва 2003
118. Шалаева Н., *Персонификация образа власти в советской политической культуре 1920-х гг.*, „Власть” 2014, Том 22, № 2, с. 179-183
119. Шалаева Н., *Репрезентативные задачи власти и советская печать 1920-х годов*, „Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения” 2011, vol. 11, № 2-1, с. 45-52
120. Шатин Ю., *Исторический нарратив и мифология XX столетия*, „Критика и семиотика” 2002, № 5, с. 100-108

121. Шачкова В., *„Путешествие“ как жанр художественной литературы: вопросы теории*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского” 2008, nr 3, s. 277-281
122. Шмид В., *Нарратология*, Москва 2003
123. Шустова С., Смирнова Е., *Глагольная валентность как семантико-грамматическая категория*, „Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология” 2015, nr 4 (32), s. 21-28
124. Юсова Н., *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1950-ті - перша половина 1940-х рр.)*, Вінниця 2005, s. 52-62
125. Юсова Н., *Идейная и терминологическая генеалогия понятия „древнерусская народность”*, „Rossica Antiqua” 2010, nr 2, s. 3-53
126. Юсова Н., *Петровский Н. Н. и генезис концепции древнерусской народности*, „Вестник ЧелГУ” 2005, nr 2, s. 63-70